

VIKING

VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LXXVIII – 2015

Oslo 2015

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Redaksjon:

Axel Mjærum (hovedredaktør)
e-post: a.j.mjarum@khm.uio.no

Herdis Hølleland:
e-post: herdis.holleland@dnva.no

Astrid Johanne Nyland
e-post: a.j.nyland@iakh.uio.no

Christian Løchsen Rødsrud
e-post: c.l.rodsrud@khm.uio.no

Irmelin Axelsen (redaksjonssekretær)
e-post: viking-tidsskrift@arkeologi.no

Sonja Holte (korrekturleser)
e-post: sonja.holte@gmail.com

**TIDSRIST FOR INNSEDELSE AV MANUSKRIFT
TIL VIKING 2016 ER 15. FEBRUAR 2016.**

På forsiden:
Gullbrakteat med «Gott-Eber-motiv» fra Tornes.
Foto: © Bjørn Ringstad

På baksiden:
En scene med fire personer og en hundelignende skikkelse på et remendebeslag datert til vikingtiden. Gjenstanden er funnet på Nedre Eri i Lærdal kommune, Sogn og Fjordane.
Foto: © Svein Skare, Universitetsmuseet i Bergen.

Utgivelsen er støttet av
Norsk forskningsråd

Viking LXXVIII er satt med 10/12 Times Roman
og trykt på Multiart Silk
Grafisk produksjon: 07 Media – www.07.no

ISSN 0332-608x

Innhold

Arne Johan Nærøy	Utsira – en boplass fra slutten av den vestnorske pionértiden	7
Almut Schülke og Håvard Hegdal	Et unikt mesolittisk anheng fra Brunstad i Vestfold	27
Jostein Bergstøl	8000 år gamle fangstgroper for elg?	47
Egil Mikkelsen	Hus fra førromersk jernalder i Østfold. Utgravninger av boplassområde på Tvistein, Skulberg i Spydeberg fra yngre bronsealder og førromersk jernalder	63
Grethe Bjørkan Bukkemoen	Ett hus – mange livsløp. Boligens biografi i førromersk jernalder belyst gjennom et gårdsanlegg i Askim.	95
Elna Siv Kristoffersen og Bente Magnus	Spor etter folkevandringstidens håndverkstradisjoner i Sogn	119
Bjørn Ringstad	En gullskatt fra Tornes i Romsdal	141
Geir Grønnesby og Aina Heen-Pettersen	Gården i yngre jernalder – et spørsmål om erkjennelse? Belyst ved utgravningen av et yngre jernalders gårdstun på Ranheim	169
Kristin Armstrong Oma	«[...] det treet, som ingen veit kvar det av rotom renn» Religion i førkristen tid	189
Sæbjørg Walaker Nordeide	Scener fra vikingtid som kilde til kosmologi	207
Jan Brendalsmo	Er Oslo hospitals kirkegård en fortsettelse av fransiskanerkirkens gravplass? Lokalisering av Gråbrødrekløsterets gravplass ved hjelp av historiske kart og malerier	221

Jostein Gundersen	Forvaltningsarkeologi og forskningspublisering. En kvantitativ analyse av tidsskriftene Norwegian Archaeological Review, Viking og Primitive tider.	239
Norsk Arkeologisk Selskap:	Årsberetning.	261

Utsira – en boplass fra slutten av den vestnorske pionértiden

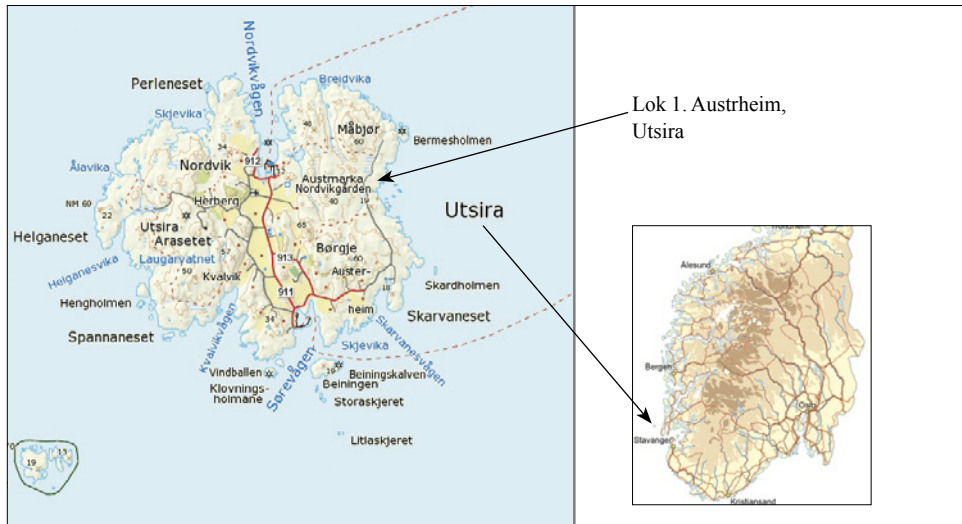
Introduksjon

Hellelegningen på bildene tok oss med overraskelse da vi fjernet torvdekket og undersøkte utgravningsfeltet på Utsira i 2003 (Nærøy 2004, 2014; Sæther mfl. 2005). Boplassen, som ble kalt lokalitet 1, Austrheim, er fra omkring 8000 f.Kr. Det var ikke tidligere avdekket boliger med en slik hellelegning fra denne perioden på Vestlandet. Hellelegningen og steinpakningen har vært grunnflaten i en bolig, og det har mest sannsynlig vært tak over hele eller deler av den. De fint tillagte hellene på boplassen har vært en fin arbeidsplattform. På boplasser fra de tidligste delene av eldre steinalder er det ofte begrenset med funn av rester av ildsted, ryddede bostedflater og boliger, og derfor var funnet spesielt. Boplassen er også fra en del av eldre steinalder der mange boplasser langs Vestlandskysten senere ble ødelagt av den senere havstigningen i forbindelse med Tapes-transgresjonen forårsaket av isavsmeltingen etter siste istid (Bjerck 2008a:66–68).

Samtidig har tidligere undersøkelser vist at boplassene fra eldre steinalder som i dag ligger i utmark på ytterkysten og i høyfjellet, ofte har fått ligge uforstyrret etter at de ble forlatt (Bang-Andersen 1990, 2003a; Bjerck mfl. 2008; Nærøy 1994, 1995, 2000; Åstveit 2009). Slike steder er bevarte rester etter plasser der mennesker har levd og gjennom arbeid og lek etterlatt seg spor fra sine liv. På mange måter oppnås en direkte kontakt med mennesker som levde for tusenvis av år siden når gjenstander og rester etter boliger avdekkes. Målet med mange av disse undersøkelsene har vært å forsøke å forstå disse levningene som de lot ligge igjen eller måtte legge tilbake: Hva gjorde de for å overleve, og hvordan organiserte de dagliglivet? I denne artikkelen vil boligen på Utsira og noen av aktivitetene bli kartlagt ved å se på hvordan redskapene og avfallet som ble funnet, fordeler seg utover bosetningsflaten, og hvordan dette avspeiler oppdelingen av aktiviteter på boplassen. Det er også lagt vekt på å diskutere alderen på boplassen, siden den er fra en del av eldre steinalder med relativt få funn. Boligen gir også grunnlag for å diskutere en større variasjon i boligformen fra pionértiden i vestnorsk eldre steinalder enn tidligere.

Det blåser alltid på Utsira – natur og historie

Utsira er hav, skyer, røft landskap og bratt kystlinje, men også lune viker og skjermete steder i terrenget, figur 1 og 2. Utsira er en av de tallrike øyene på kysten av Norge. Øya skiller seg fra resten av skjærgården på Vestlandet ved å ligge 15 km vest for Karmøy, med et solid havstykke imellom. Øya er 16,5 km² stor, og har et knauset, treløst landskap med store myrer og lynchhei. Midt på øya er det et nord-sør-orientert eid på tvers av øya, med Nord-

Figur 1. Kart over Utsira. Kart fra <http://kartverket.no/Kart/Gratis-kartdata/>.

vikvågen og Sørevågen som gode alternative havner når vinden blåser fra nord eller sør. Over dette eidet finner vi de oppdyrkede markene i dag. Det blåser alltid på Utsira, og det var også vinden som brakte oss ut hit, siden vår undersøkelse gav byggegrunn for vindmøller til energiproduksjon. Gjennomsnittstemperaturen i dag er 13,5 °C i august og 2 °C i februar, og øya har en årlig nedbørmengde på 1000 mm. Årlig gjennomsnittsvind er målt til 8,2 ms⁻¹ styrke (Paus 1990:136). De beitede lyngheiene er et vesentlig element i landskapet i dag, og har vært det i enda større grad bakover i tid på Vestlandskysten (Prøsch-Danielsen og Simonsen 2000:7).

Pollenanalyser gjort på Utsira viser at det etter ca. 8800 f.Kr. i den perioden boplassen var i bruk, blir utviklet en tettere vegetasjon og et fruktbart jorddekke (Paus 1990:147). Hassel (*Corylus*), bjørk (*Betula*), osp (*Populus*), vier (*Salix*), or (*Alnus*), leddved (*Lonicera*) og krossved (*Viburnum*) etablerer seg. Hasselen tyder på en gjennomsnittstemperatur i juli på minst 12–14 °C. Funn av pollen fra furu og bredbladede trærne tyder på at det i denne perioden ble utviklet skogdekke på fastlandet, og pollen fra disse trær er funnet på Utsira på grunn av vindtransport. I tillegg til disse trærne og buskene er lyskrevende planter som lynghei med krekling (*Empetrum*), røsslyng (*Calluna*) og ulike gresstyper vanlige her ute.

Rester av bolig

Boliger er sentrale studieobjekt for å forstå ulike sider ved forhistoriske samfunn. Boligen – og boplassen – er en arena for sosialt, kulturelt og religiøst liv og erverv, og er tett integrert i jeger-sankersamfunn. Boliger i vår tid kan ha mange former og funksjoner, men er essensielt en bygning vi har konstruert for å leve i, arbeide i, og som skal beskytte oss. Jeger-sankere på kysten hadde helt andre former for boliger, men boligene dekket de samme fundamentale behov for beskyttelse og opphold. En forsker har i forbindelse med studie av

Figur 2. Lokalitet 1 Austrheim, Utsira – boplassen sett fra nord. Foto: Arne Johan Nærøy, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

jeger-sankersamfunn sagt at «[...] en bolig er enhver form for hytte, telt, vindskjerm eller annen struktur som har gitt beskyttelse til det sentrale oppholdsstedet på en lokalitet.» (Grøn 1995:12, oversatt fra engelsk av forfatteren)

Boligen fra eldre steinalder som ble undersøkt på Utsira, lå på gressflaten midt i bildet i figur 2, i et karrig og knauset landskap. Lokaliteten karakteriseres av en jevn bosetningsflate med sand i undergrunnen, som gir god drenering, og den ligger i ly for vinden. Utgravningen ble foretatt i ruter på 50 x 50 cm for å dokumentere fordelingen av funn, og jordmassene fra disse rutene ble vannsåldet i 4 x 4 mm netting for å få frem små gjenstandsfunn (Sæther mfl. 2005). Jordlaget som dekket boplassen var tynt, med 10–15 cm torv, figur 3. Det ble ikke påvist noen form for forstyrrelse av boplassen – ingen nedgravninger fra historisk tid, ingen flatretusjerte pilspisser som ble skutt bort i tiden fra slutten av steinalderen og bronsealderen, og som er vanlige å finne på boplasser på kysten.

Boligen hadde noen særtrekk (figur 4). Den nordvestre enden av den bestod av en velformet, rektangulær plattform med flate og fint tillagte heller langs kanten og mindre runde steiner inne i plattformen (nederste bilde på figur 4). Plattformen utvidet seg fra 1,5 m bredde i vest til 3,5 m i øst, og er ca. 5 kvm stor. I den østlige delen av plattformen lå en pakning med litt ujevnt fordelt små, runde steiner. Noe av denne steinpakningen ble fjernet før tegning og fotografering, slik det fremkommer på bildene. Øst for plattformen var det også en ujevn pakning med småstein frem mot bergflatene som kom opp i den østlige delen av lokaliteten (øverste bilde på figur 4). Midt inne i boligen, men litt forskjøvet mot nord, lå en liten samling flate heller (til venstre på nederste bilde).

Hellelegningen tolkes som en plattform foran inngangen til boligen. Funnfordelingen som blir diskutert i dybden nedenfor, tyder på at det ikke har vært vegg omkring den vel-

Figur 3. Lokalitet 1 Austrheim, Utsira. Plantegning av fremrensket og utgravd flate og profiltegning for boplassen, tegnet av Kathryn Etta Sæther.

formede plattformen i vest, siden funnene er fordelt både oppå og tett utenfor den. Funnfordelingen på den østlige delen av boplassen viser heller ingen påvisbar «veggeffekt», som vil si at spredning av gjenstander blir hindret slik at de ved rydding eller kasting blir samlet opp inn mot en vegg. Det er grunn til å tro at kun deler av boligen har vært brukt til arbeid utført med de redskapene som er funnet. Boligen har dekket et større areal mot sør og øst enn funnene viser. Mangelen på veggvoller og stolpehull som ville ha avtegnet seg godt i den fine sandbunnen, antyder også at overbygningen har vært av en lettere, teltliknende konstruksjon. Det er dessverre ikke godt nok grunnlag for å fastslå entydig vegglinjer eller helheten i formen på boligen – om den har vært rund eller avlang. Den er heller ikke gravd ned i bakken, og hellene ser ut til å være lagt på sandbunnen.

Figur 4. Lokalitet 1 Austrheim, Utsira – oversikt over boplass med hellelegning sett mot vest (øverst) og mot sør. (Skalaen er 1,5 m). Foto: Arne Johan Nærøy, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

Datering

Jeger-sanker boplassene fra denne perioden på Vestlandet og kysten av Norge, var i stor grad knyttet til stranden og kystlinjen. På grunn av endringene i havnivå etter istiden har strandlinjene derfor vært viktige redskap for å kunne tidfeste boplasser som ikke kan dateres på uavhengig basis ved hjelp av C14-dateringer (Bjerck 2008a:68). Mange strandlinjekurver er utarbeidet, men det finnes ingen egen kurve for Utsira. Sørvestnorske undersøkelser er imidlertid blitt sammenfattet av Lisbeth Prøsch-Danielsen (2006), og en ny kurve er på grunnlag av data fra flere pollensøyler fra vann i «T-forbindelsen»-prosjektet på Fosenhalvøya, øst for Karmøy, blitt konstruert (Midtbø 2011:61–64). På grunnlag av denne nye strandlinjekurven kan havnivået på Utsira beregnes til ca. 2 m under dagens havnivå i perioden da boplassen var i bruk (tabell 1). Boplassen på Utsira ligger derimot 10 moh. i dag. Det viser at den ikke var nær knyttet til stranden.

Typologiske og teknologiske trekk ved gjenstandene er eneste mulighet for datering siden det ikke er funnet treull eller annet daterbart organisk materiale. Den kronologiske periodeinndelingen av eldre steinalder som er brukt, følger Hein Bjerck (2008a; se tabell 3). Det er funnet knappe 2800 gjenstander, som trolig utgjør hovedmengden av funn, selv om noen kvadratmeter av boplassen i nord fremdeles ikke er undersøkt (tabell 2, figur 5 og 6). Flere gjenstandsgrupper plasseres boplassen til den tidligmesolittiske perioden. De 16 plattformkjernene er både ensidige med to plattformer og med spiss avspaltningsvinkel (Ballin 1996:figur 1, 6; Helskog mfl. 1976:figur 8a) og flersidige med en eller to plattformer med rett avspaltningsvinkel (Helskog mfl. 1976:figur 9, f.). Alle kjernene er av flint, og de små flintknollene er blitt brukt til de ikke kunne brukes mer. Det er mange flintknoller avsatt naturlig i løsmassene på Utsira, så det er ikke urimelig å tenke seg at en del av funnene er laget av lokal flint. Forekomsten av noen få seks til syv cm lange flekker viser samtidig at større kjerner enn de som er funnet, har vært benyttet.

28 mikrolitter (pilspisser) er funnet sammen med 11 mikrostikler, som er restavfall fra mikrolittproduksjon. Mange spisser er derfor laget på stedet. Det er funnet en usikker tangespiss og en kraftig stikkel (redskap til å risse furer med). Seks hele og to fragmenterte skrapere (figur 6) er funnet sammen med 47 flekker og avslag med ulike former for retusj og bruksskader. Flint er det dominerende råstoffet som er brukt, med et lite innslag av kvarts og kvartsitt, som også er vanlig på andre tidligmesolittiske boplasser på Vestlandet.

De viktigste argumentene for dateringen av boplassen er at kjerne- og skiveøkser i flint begge er karakteristisk tidligmesolittiske. De to små kjerne- og skiveøkser som ble funnet, har bruksskader og skjerpning av eggen, som viser at de har vært kraftig brukt. Samtidig er det ikke funnet slipte eller prikkhugde bergartsøkser eller avfall fra produksjon eller reparasjon av slike. Den yngste daterte lokaliteten med skive-/kjerneøkser på Vestlandet er Kotedalen fase 1 på Radøy i Hordaland (Olsen 1992:190) med en yngste kalibrert alder på 8186–7541 f.Kr. (T-7048) (Ox. Cal. 4.2). Den eldste lokaliteten med slipte bergartsøkser er Hå prestegård, Hå kommune, Rogaland (Bang-Andersen 1995:117–119) med en eldste C14-datering til 7604–7189 f.Kr. (T-7138) (Ox. Cal. 4.2). Blant prosjektilene er det en overvekt av lansettmikrolitter. Samtidig mangler de tidligmesolittiske tange- og eneggede spisene, som ser ut til å forsvinne i løpet av siste del av tidligmesolitikum på Sørvestlandet. På Myrvatn lok. I i Gjesdal kommune er det dokumentert noen få tangespisser, samtidig som mikrolittene dominerer. En av to identiske C14-dateringer fra lok. I Myrvatn er kalibrert til 8430–7980 f.Kr. (T-6489) (Ox. Cal. 4.2). Lokaliteten er en av de yngste sikre daterte boplas-

Tabell 1. Beregnet havnivå på Utsira ved 9500, 9000 og 8500 år før nåtid.

År før nåtid	Høyde over havet	Gradient x avstand Utsira – Rabbavatn og Moltjørn	Beregnet havnivå på Utsira	Kalibrerte år f.Kr.
9500 BP	10 m.o.h.	- (0,53 x 26 km)	- 3,78 m	9000 BC
9000 BP	10 m.o.h.	- (0,45 x 28 km)	- 2,60 m	8000 BC
8300 BP	10 m.o.h.	- (0,38 x 28 km)	- 0,64 m	7500 BC

Tabell 2. Funnkatalog for boplassen på Utsira.

	Hele	Fragment
Avslag	2207	0
Avslag med bruksspor	10	0
Avslag med retusj	6	0
Bit	74	0
Bit med retusj	1	0
Cortexflekke	9	8
Cortexflekke med bruksspor	1	1
Cortexflekke med retusj	0	1
Flekk	75	185
Flekk med bruksspor	4	12
Flekk med retusj	2	2
Flekk med retusj og bruksspor	4	1
Flekkelignende avslag	26	0
Flekkelignende avslag med bruksspor	1	0
Flekkelignende avslag m/retusj og bruksspor	1	0
Kantavslag	12	0
Kjerne	20	2
Kjernefragment	0	44
Mikrostikkel	11	0
Overløpen flekke	7	0
Overløpen flekke med bruksspor	1	0
Pilspiss	19	10
Plattformavslag	18	0
Plattformavslag med bruksspor	1	0
Ryggflekke	5	4
Stikkel	1	0
Skraper	6	2
Øks – kjerne og skive	2	0
	2524	272
		2796

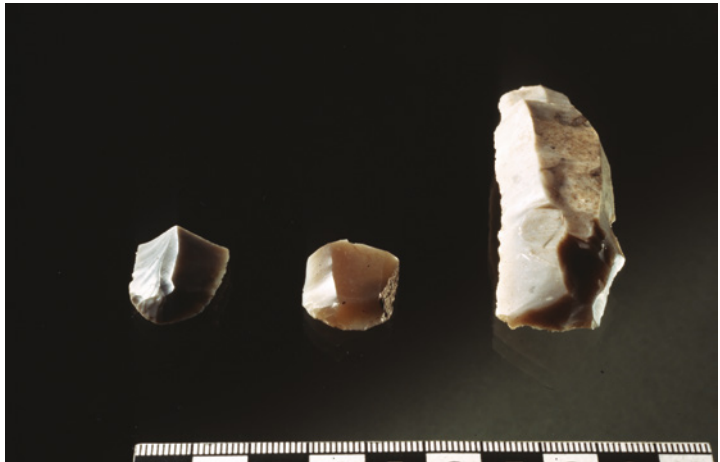
sene med tangespisser. Utsira-boplassen faller innenfor den felles teknologiske og typologiske tradisjonen som er beskrevet for sen tidligmesolitikum og tidlig mellommesolitikum (sen Fosna- og tidlig maglemosekultur) i Norge og Sør-Skandinavia (Bergsvik 2002:kapittel 13; Bjerck 1986; Jaksland 2001:21–37; Kutschera 1999:50; Waraas 2001:117). Morten Kutschera (1999) understreker likhetene mellom det norske og det skandinaviske materialet

Tabell 3. Periodeinndeling av eldre steinalder – mesolitikum, etter Bjerck 2008a.

		År f.Kr. (BC) – kalibrert		År før nåtid (BP) – ukalibrert		BP – ukalibrert perioder	
TMC	TM1	9500	9000	10020	9590	10000	9000
	TM2	9000	8500	9590	9270		
	TM3	8500	8000	9270	8900		
MMC	MM1	8000	7500	8900	8400	9000	7500
	MM2	7500	7000	8400	7970		
	MM3	7000	6500	7970	7690		
SMC	LM1	6500	6000	7690	7110	7500	5200
	SM2	6000	5500	7110	6560		
	SM3	5500	5000	6560	6090		
	SM4	5000	4500	6090	5680		
	SM5	4500	4000	5680	5230		

Figur 5. Lokalitet I Austrheim, Utsira – mikrolitter (øverst med retusjerte kanter markert), kjerner og flekker. Foto: Terje Tveit, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

*Figur 6. Lokalitet 1
Austrheim, Utsira
– flekkeskrapere
(øverst), stikkel (i
midten) og kjerne-
og skiveøks (nederst
til venstre).
Foto: Terje Tveit,
Arkeologisk
museum,
Universitetet i
Stavanger
(målestokk i mm).*

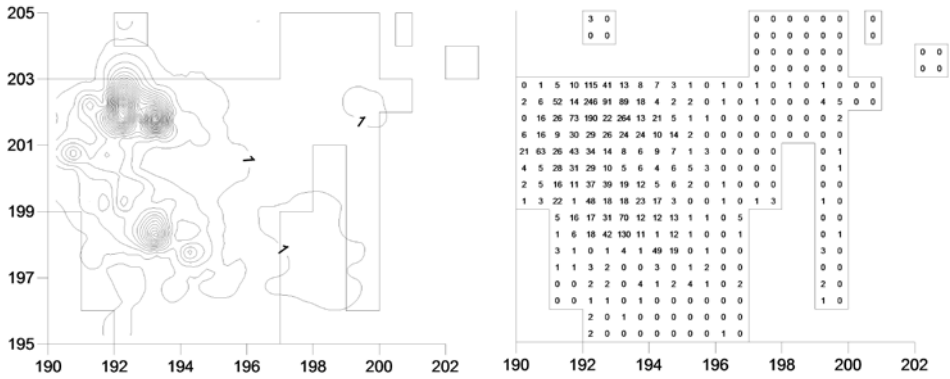
i denne perioden både når det gjelder typologi og teknologi. Utsira-materialet understøtter dette med referanse til teknologiske studier gjort av Mikkel Sørensen (2006) og argumentasjonen til Kutschera og Tor Arne Waraas (Kutschera 1999; Kutschera og Waraas 2000; Waraas 2001). Sørensen (2006) deler maglemosekulturen inn i fire teknologiske grupper, hvor en viktig endring er overgangen fra bruk av direkte myk og hard hammer på plattformkjerner til indirekte pressteknikk på koniske plattformkjerner. Sørensen mfl. (2013:24–31) peker på at den koniske pressteknikken kommer inn fra de baltiske og russiske områdene i øst. Hege Damlien (2014:6) viser at teknologien opptrer tidligst ca. 8200 f.Kr. på Østlandet, mens vi foreløpig mangler så gamle dateringer på Vestlandet. Den ovennevnte lokaliteten på Hå prestegård er den eldste boplassen hvor denne teknikken er funnet (Damlien i trykk). Funnmaterialet fra Utsira-boplassen har ikke spor av pressteknikk (Damlien i trykk). Datering av flekketeknologi, prosjektil- og øksetyper overlapper, men bør gi grunnlag for å datere boplassen som yngre enn 8200 og eldre enn 7600 f.Kr.

Fordeling av funn på boplassen

Fordelingen av de ulike typer funn på boplasser kan ofte si noe om aktivitetene som har funnet sted, og hvordan aktivitetene ble organisert. Analyser av steinalderboplasser har derfor ofte en innretning hvor det er særlig fokus på å finne ulike typer av arbeidsområder. Et vanlig brukt begrep er *aktivitetsområde*, som omfatter steder der både avfall fra flintslagning og brukte og kasserte redskaper finnes. Et sentralt og faghistorisk tidlig grunnlagsarbeid for slike studier er Lewis Binfords etno-arknologiske modelleringer av organisering av boplasser med utgangspunkt i moderne jakt- og fangstsamfunn (Binford 1978, 1980, 1983). Eksperimentell flintslagning gir også vesentlig kunnskap om teknologiske prosesser og romlige aspekter ved arbeid og aktiviteter knyttet til denne type funn (Olausson 2000). Det er mange boplasser både i Rogaland og ellers i Norge hvor funnfordelingen viser tydelige forhistoriske aktivitetsmønstre. Det er imidlertid mange feilkilder, som kan gi gale tolkninger. Vurderinger om funnene ligger der de er mistet, eller om de er kastet ut i avfallsområder ved rydding av boplassen, er viktig. Det skilles mellom steder hvor gjenstander er *mistet* der de er brukt, er *kastet vekk* fra der de er produsert eller brukt, eller om det har foregått en *systematisk rydding* med deponering av avfall på bestemte steder. Det er i denne sammenheng også viktig å fastslå om funnene er blitt forstyrret av senere hendelser. Dette blir mer komplekst jo større og mer funnrrike boplassene blir, og blir i realiteten til slutt nokså umulig å gi sikre tolkninger av.

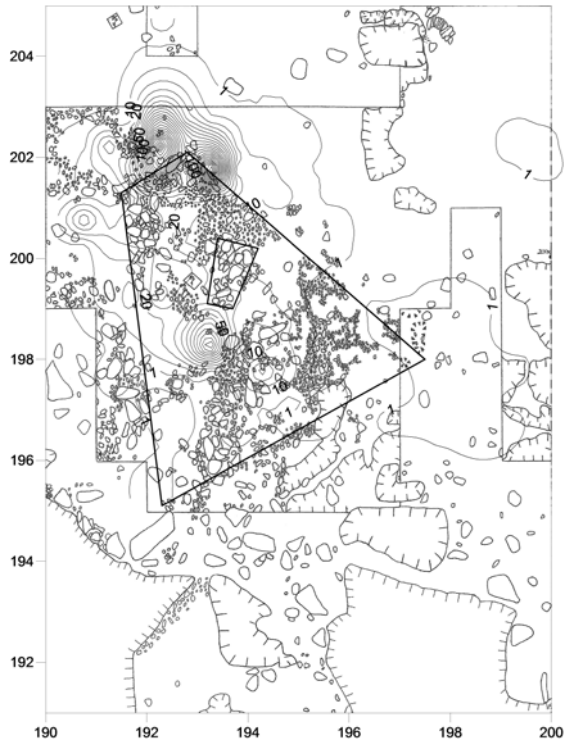
Funnfordelingene er presentert visuelt som grunnlag for tolkning. Funnarealet er på 35 til 40 kvm (figur 7 og 8). Figur 8 viser en plantegning av boplassen med det utgravde feltet. På de etterfølgende figurene er hellelegningen markert med et enkelt omriss som viser minimumsutbredelsen av den. Funnfordelingen viser to tydelige konsentrasjoner – én markert i kanten av og på plattformen i vest med flest funn, og én mindre konsentrasjon sentralt på flaten. Sortering av avslag og flekker etter størrelse som kunne være en indikasjon på rydding av boplassflaten (store stykker kastes vekk for å slippe å trå på dem), viser ingen markerte avvik når en sammenligner fordelingen av alle funn med fordelingen av størrelsesgruppene. Det ser ikke ut til at store avfallsbiter ble ryddet vekk da boplassen var i bruk. Ser en på karakteristiske typer restavfall fra flintslagning (utbrukte kjerner, kjernefragment, ryggflekker og plattformavslag), faller disse godt sammen med hovedmengden av funn

S12129 Utsira, Rogaland
 Samlet funnfordeling
 Antall funn pr 50x50cm
 Koteintervall 10
 N=2796

Figur 7. Lokalitet 1 Austrheim, Utsira – samlet funnfordeling og fordeling av redskap. (Konturlinjer og distribusjonsplott er fremstilt med SURFER, ver. 8.09, Golden Software med standard innstillinger. Antall funn i utgravningsenhetene på 50x50 cm er plassert i et punkt i sentrum av kvadrantene. Konturene starter på 1, 10 og med intervaller på 10 mellom konturlinjene når det er høye funnmengder eller med intervaller på 1 for lave funnfrekvenser.)

S12129 Utsira, Rogaland
 Alle funn på plantegning av boplass
 N=2796

Figur 8. Lokalitet 1 Austrheim, Utsira – funnfordeling på plantegning (struktur markert med ramme).

flekker som sammenfaller med fordelingen av kjerner mot sør og nord på plattformen. Generelt er det en tendens til at større flekker ligger tettere konsentrert mot hovedkonsentrasjonen, til forskjell fra mikroflekkene, som har jevnere spredning over feltet.

De kasserte redskapene følger fordelingen av avfallet med noen avvik. Redskapene er klassifisert morfologisk, dvs. etter form. Denne klassifikasjonen inneholder element av teknologi og funksjon, men gir bare generelle ledetråder når det gjelder bruksområdet til gjenstandene. Det begrenser tolkningsmulighetene når det gjelder faktiske aktiviteter som har funnet sted. De retusjerte avslagene og flekkene med skader etter bruk kan ha vært benyttet til mange forskjellige arbeidsoppgaver. Kartleggingen kan imidlertid gi et grovt inntrykk av lokalisering, omfang og type av aktiviteter knyttet til funnene.

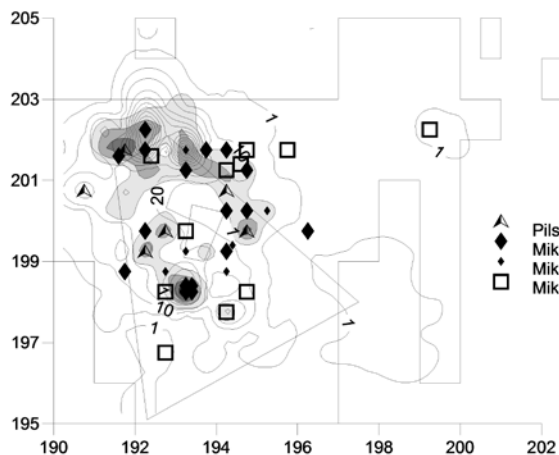
Redskapene som er funnet (figur 10), utgjør 3,2 % av alle funn. Det samsvarer godt med andre tidligmesolittiske lokaliteter (jf. Bjerck 2008b:figur 5.7, 5.8). Vi ser også her den samme tendensen som det øvrige funnmaterialet, med et klart sammenfall med de to funnkonsentrasjonene. Særlig den minste konsentrasjonen har en tett samling av redskaper, mens den største har en litt mer utflytende fordeling. Samtidig er det i tillegg verdt å merke seg noen redskap som ligger utenfor og på nordsiden av plattformen, og som kan skyldes at noen aktiviteter er utført utenfor de to konsentrasjonene med funn. Hvis vi bryter det videre ned på de ulike redskapstypene, så er mikrolittene sammen med mikrostiklene fordelt mot alle redskap på figur 10. Spredningen av redskap på nordsiden skyldes en samling av mikrolitter/mikrostikler, men også avslag og flekker med skader etter bruk som ligger her. Økser og sidekantavslag fra økser ligger tett knyttet til den største konsentrasjonen (se figur 10).

Arbeidsområder

Funnfordelingene, slik de er beskrevet og gjengitt på figurene, viser to tydelige konsentrasjoner. Det er lite tegn til rydding av gjenstandene. Det er tette konsentrasjoner som vitner om en arealkonsentrert bruk av plassen. Det er noe variasjon i fordelingen av funntyper og redskaper mellom arbeidsområdene som vitner om aktivitetsforskjeller. Kjerner, kjernefragment, plattformavslag og ryggflekker – restprodukter fra flintslagning – ligger godt samlet til begge konsentrasjonene. Flekkene, som er et viktig mål for flintslagningen, samsvarer med dette med noen nyanser. Pilspisser fordeles relativt jevnt i begge konsentrasjonene, og i tillegg er det en liten samling på nordsiden av plattformen. Økser med kantavslag ligger i den største konsentrasjonen, mens skrapere og avslag og flekker med skader etter bruk og/eller retusj fordeles jevnt til begge konsentrasjoner, men med hovedtyngden i den nordre.

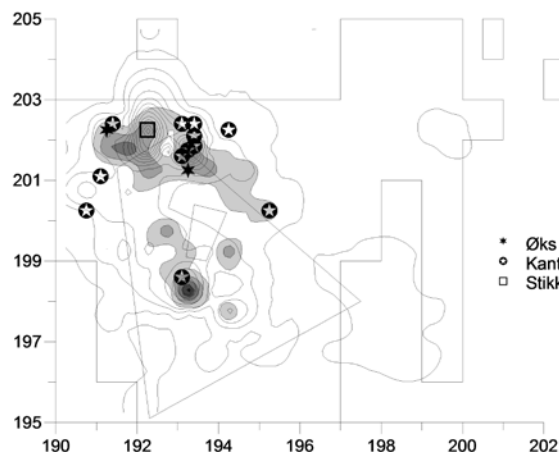
Denne tydelige og distinkte fordelingen både når det gjelder mengde og typer er gode indikatorer på at funnene har ligget uforstyrret. Det har vært to separate arbeidsområder på boplassen. Den mest intense deponeringen av funn på og ved plattformen fremstår som hovedaktivitetsområdet, hvor én person ser ut til å ha oppholdt seg. Det er spor etter flere arbeidsoperasjoner. Feltet knyttet til de flate hellene i sentrum, hvor også en person har oppholdt seg, er mindre intenst utnyttet. Den markerte konsentrasjonen av mikrolitter og retusjerte avslag langs «kanten» av og utenfor hellelegningen tyder på et delvis adskilt arbeidsområde i forbindelse med reparasjon av piler.

I forbindelse med en analyse av mesolittiske og neolittiske boplasser i Øygarden kommune i Hordaland ble det foreslått at avfall og kasserte redskap som lå i slike tette funn-

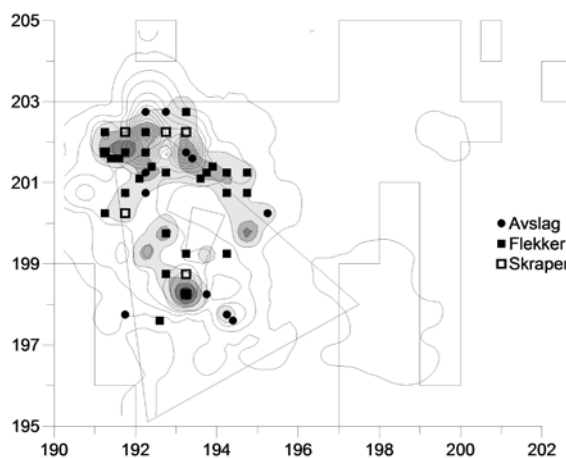
S12129 Utsira, Rogaland
 Fordeling av pilspisser (N=29)
 og mikrostikler (N=11)
 Fordeling av alle redskap (mørke konturer)
 Fordeling av alle funn (åpne konturer)

- ▲ Pilspiss
- ◆ Mikrolitt
- ◊ Mikrolitt, frg.
- Mikrostikkel

S12129 Utsira, Rogaland
 Fordeling av økser (N=2),
 Kantavslag (N=12)
 og en stikkel
 Fordeling av alle redskap (mørke konturer)
 Fordeling av alle funn (åpne konturer)

- * Øks
- Kantavslag
- Stikkel

S12129 Utsira, Rogaland
 Fordeling av skrapere (N=8) og
 avslag og flekker med retusj/
 bruksskader (N=37)
 Fordeling av alle redskap (mørke konturer)
 Fordeling av alle funn (åpne konturer)

- Avslag
- Flekker
- ◻ Skrapere

Figur 10. Lokalitet 1 Austrheim, Utsira –fordeling av pilspisser og mikrostikler, fordeling av økser, sidekantavslag fra øks og en stikkel og fordeling av avslag og flekker med retusj og bruksskader.

konsentrasjoner, var knyttet til én persons arbeid (Nærøy 2000:193). Paralleller og likheter i den romlige fordelingen av avfall fra eksperimentell flintslagning som er foretatt, sammenlignet med fordelingen av tilsvarende avfall på boplassene fra tidligmesolitikum, var grunnlaget for denne teorien. Det ble også hevdet at den som laget redskapene, også var den som brukte dem, fordi avfall fra flintslagning og de kasserte redskapene lå i samme funnkonsentrasjon.

Paralleller til slike konsentrasjoner av kasserte redskap og avfall og som i noen tilfeller er plassert innenfor et ryddet område eller i en bolig, er funnet på tidligmesolittiske boplasser på Aukra i Møre og Romsdal (Bjerck 2008b:559–561) og på boplassen Pauler 1 i Larvik kommune i Vestfold (Åhrberg 2012:75). På begge disse boplassene er flere slike funnkonsentrasjoner samlet på samme boplass. Relasjonen mellom slike funnområder er viktig for forståelsen av boplassene, men er imidlertid vanskelige å analysere. Når det gjelder Utsira-boplassen kan en stille spørsmålet om det er samme person som har flyttet mellom de to arbeidsområdene, eller om det er to personer, med ulike oppgaver utført på to steder, det er spor av? Det er interessant at vi kan se at det er aktivitetsforskjeller – øksene har vært brukt i den nordre funnkonsentrasjonen, og mikrolittene (prosjektilene) er også mest fremtredende her.

Boplasser fra tidlig eldre steinalder

Sveinung Bang-Andersen (2003a:200-202) har sett på transportable boliger brukt av sirkumpolare jeger-sankere, og hvordan grunnplanene til de transportable boligene blir seende ut, som grunnlag for sammenligning med tidligmesolittiske boliger. Koniske telt skaper runde grunnplan, mens telt basert på en skråstilt takrygg skaper mer ovale og rombiske grunnplan. Bang-Andersen (2003a:202) finner spor av begge typer på fjellboplassene. Det er trolig en variant av et ovalt eller rombisk grunnplan boligen på Utsira har hatt. I Rogaland er det funnet velbevarte små boplasser med teltringer av stein og med en tilhørende funnspredning i fjellene ved Myrvatn og Fløyrlivatn (Bang-Andersen 1990, 2003a). De ligger i en annen topografisk, klimatisk og ressursmessig situasjon enn den på Utsira, og er sesongboplasser knyttet til reinsjakt. De er også hovedsakelig eldre enn boplassen på Utsira. En av lokalitetene – Myrvatn I – overlapper imidlertid med tidsintervallet for Utsira-boplassen med en kalibrert C14-alder på 8430–7980 f.Kr. (T-6489) (Ox. Cal. 4.2). Den har en teltring som er litt irregulært plassert i forhold til en tett pakning med stein der funnene ligger. Steinpakninger er påvist på andre, men samtidig eldre boplasser, som for eksempel lokalitet 72 Søndre Stegahaugen på Aukra, C14-datert til 9130–8630 f.Kr. (T17002) (Ox. Cal. 4.2) (Bjerck 2008c:444) og Pauler 4 i Vestfold, strandlinjedatert til 8950–8650 f.Kr. (Nyland 2012:33–48), hvor steinpakningen imidlertid ikke er i det sentrale funnområdet. De mangler allikevel den fint tillagte hellelegningen som ble funnet på Utsira.

Langs kysten av Norge er det påvist et stort antall boplasser fra tidligmesolitikum (Breivik 2014:3), og på en rekke av disse er boplassflaten ryddet i små, ofte runde områder, der funnene også ligger (Bjerck 2008b:564; Nærøy 2000:183). Dette er stedet for plassering av boliger hvor arbeid knyttet til funnene delvis har foregått inne. Dette er en type boplasser som opptrer gjennom hele eldre steinalder. Noen eksempler på det fra tidlig eldre steinalder er lok. 43, Kollsnes, Øygarden kommune i Hordaland (Nærøy 1994:86–94), Holter 1 i Frogn kommune i Akershus datert til mellommolitikum (Ballin 1998:118) og Torpum 13 i Halden

kommune i Østfold datert til seinmesolitikum (Jaksland 2003:261). De er sannsynligvis spor etter kortvarig benyttede sesongboplasser. De kan ha vært knyttet til mobile samfunn hvor basisenheten (familien) har flyttet mellom flere tilsvarende boplasser gjennom året, eller være spor etter mer bofaste samfunn, hvor de har fungert som stasjoner for deler av en større gruppe og med ulike typer funksjoner. Bjerck (2008b:570) argumenterer for at boplassene fra denne tidlige bosetningsfasen på kysten er spor etter basale enheter (familiegrupper) som utnytter ressursrike områder i en årlig syklus. Boplassene er av samme type, og de er blitt brukt episodisk. De små gruppene har fungert som selvstendige enheter. Bjerck legger vekt på det marine levesettet med bruk av kajakk/kano som en strukturerende faktor i måten man forflytter seg på i landskapet, hva man kan ta med seg, og hvilken innvirkning det har på gruppestørrelse og organisering.

Flere trekk karakteriserer boplassene og bosetningen fra tidligmesolitikum. De har likheter når det gjelder lokalisering i landskapet, med veldrenert grunn som skaper tørre boflater, og med nærhet til gode og alternative havner ved ulike vindretninger samt beskyttelse mot vind. Gjenstandene fordeler seg på et sentralt funnareal på 10–50 kvm, som ofte ligger fordelt i ett eller to arbeidsområder. Det blir funnet mellom 500 og 6000 gjenstander som ligger der de ble mistet eller kastet etter bruk (Nærøy 2000:183). De har vært benyttet av en liten gruppe mennesker (familiegruppe eller jaktlag), og samfunnet var preget av stor mobilitet, sesongvariasjon og -forflytting (Bang-Andersen 2003b; Bjerck 2008a:103). Det er imidlertid fremdeles problematisk å kategorisere og tolke de «store» og svært funnrrike boplassene der funnene er avsatt i tykke kulturlag eller strandsedimenter, som for eksempel Galta i Rogaland (Høgestøl 1995:23–57) eller Kotedalen i Radøy kommune i Hordaland (Olsen 1992). Den funnrrike lokalitet 48 Nordre Stegahaugen (Bjerck 2008d:217–256) stiller Galta og Kotedalen i relieff fordi funnene ligger fordelt over et stort areal med tydelige enkeltepisoder som delvis overlapper hverandre. Deponeringen av funn er horisontal og ikke på samme sted, og kan tolkes som flere enkeltbesøk over tid. Kotedalen stiller oss fremdeles overfor spørsmålene om det er spor etter mange kortvarige besøk, om det er større grupper, eller mer langvarig bosetning på samme sted.

Boplassen på Utsira passer på mange måter inn i dette etablerte bildet. Den har et funnareal på linje med andre tidligmesolittiske lokaliteter med boliger. Gjenstands- og redskapsinventaret er i tråd med de typologiske og teknologiske særtrekkene, og gir inntrykk av å være representativt for redskapssettet i perioden. Det er de samme tette arbeidsområdene hvor en kan se sentrale arbeidssteder og områder med mer spesifikke funksjoner. Samtidig representerer boligen på Utsira en vesentlig forskjell sammenlignet med eldre, men også samtidige, boplasser. Det kan selvsagt være flere forklaringer på at boplassen skiller seg ut. En enkel forklaring kan være at denne type bolig ikke er funnet tidligere fordi det er få kjente boplasser fra omkring 8000 f.Kr. på grunn av Tapes-transgresjonens ødeleggende effekt. Transgresjonen nådde ikke opp i høydenivået der Utsira-boplassen lå, så den er derfor bevart i sin helhet. Det sier imidlertid ikke noe om hvorfor en slik boplass med en slik bolig finnes, og hva det betyr for vår oppfatning av dette forhistoriske jeger-sankersamfunnet.

Boplassen på Utsira skiller seg ut ved at det er lagt ned en større eller «annen» type investering i å tilrettelegge bo- og arbeidsflaten enn på de eldre boplassene med teltringer og ryddede flater. Det kan ha hatt betydning for en rekke forhold. Gjenstandsmaterialet som er funnet, gir ikke indikasjoner på en vesentlig annen funksjon eller et annet erverv enn mange andre boplasser. Men det kan se ut til at det er variasjon i den romlige strukturen på organi-

seringen av aktivitetene sammenlignet med de boplassene vi har data fra. En større eller mer forseggjort bolig antyder også lengre varighet i bosetningen, med lengre sesongopphold, som står i kontrast til vår oppfatning av det mobile samfunnet som de enklere ryddede flatene og teltringene kan være spor av. I denne sammenheng er kanskje Utsiras plassering, 15 km fra Karmøy, vesentlig for å forstå bosetningen, fordi det kan være vanskelig å se for seg raske reiser til og fra en så isolert øy. På samme vis antyder også en slik bolig noe om sammensetningen og størrelsen på gruppen som var til stede. Det var ikke mulig å fastslå entydige vegglinjer i konstruksjonen, men ut fra fordelingen av steinpakningen kan et anslag tyde på en gulvflate inkludert plattformen på mellom 15 og 20 kvm. Til sammenligning anslår Bang-Andersen (2003a:202) gulvarealet på teltringene på Myrvatn og Fløyrløi mellom 3,6 og 9,1 kvadratmeter. Det er en forskjell som ville gi rom for flere mennesker eller flere aktiviteter. Distribusjonen av funn på plattformen og steinpakningen tyder også på at en del av det indre gulvarealet ikke ble benyttet til flintslagning og den bruk av redskap som vi kan spore i det littiske materialet.

Utsira-boplassen er fra slutten av det første årtusenet med bosetning i Norge, der endringer i jeger- og sakersamfunnet finner sted. Endringene i boligform som boplassen på Utsira viser, kan være et uttrykk for det. I et større perspektiv er utviklingen i boligform generelt i Sør-Norge, fra de små ryddede flatene og teltringene i tidligmesolitikum (Bang-Andersen 2003a; Nærøy 2000) til de mellom- og senmesolittiske nedgravde tuftene med veggvoller (Jaksland 2003; Åstveit 2008, 2010), et uttrykk for endringer i livsform. Stabile og rike ressurser ga gjennom eldre steinalder grunnlag for utvikling av et mer bofast levesett. Boligen på Utsira kan representere en tidlig fase i utviklingen mellom disse ytterpunktene, hvor boligene endrer form i tråd med at levesettet og stabiliteten i bosetningen endres. Ut fra arbeidet som er lagt ned i å bygge en mer forseggjort bolig enn de enkle teltene på ryddede flater, kan det tyde på en lengre varighet i bosetningen enn tidligere boplasser representerer. Boligen kan også være et tegn på at det har vært en større variasjon i bosetning og boligformer enn den generelle oppfatningen har vært, slik den er kort skissert ovenfor. Spørsmål om større variasjon i bosetningen stilles også av Åstveit (2014) når han spør om vår tolkning av den tidligmesolittiske livsformen er blitt for statisk, og at viktige nyanser i datamaterialer som kan endre vår forståelse av perioden, blir oversett.

Til slutt – Utsira ligger flere kilometer fra Karmøy og fastlandet. Adkomsten til Utsira har vært krevende på grunn av den lange reisen i åpen sjø. Det faktum at øya ble brukt omkring 8000 f.Kr. vitner om et godt marint og landbasert ressursgrunnlag på og ved øya og på svært stor dyktighet og kompetanse hos de som hadde dette landskapet som livsgrunnlag. Med tanke på vinterstormer og tung sjøgang var kanskje Utsira et flott sted å oppholde seg om sommeren?

Summary

Utsira – a site from the final pioneer period in Western Norway

A Mesolithic site was excavated on Utsira in 2003, an island which lies 15 km west of Karmøy in Rogaland. Due to its high elevation above present sea level the site was preserved in spite of the devastating effect of the Tapes transgression on Mesolithic sites along the Norwegian coast. The site adds new insights into the Early Mesolithic site variability as a unique and well-preserved hut foundation made of slabs and cobbles was revealed. The

artefact assemblage was distributed in two concentrations on and close by a platform made by slabs, representing two work areas for lithic reduction and production and use of tools with edges made of flint. The site contained approximately 2800 artefacts with characteristic tools such as microliths, scrapers and various retouched tools, a burin and two flint axes. On typological grounds it can be dated to somewhere between 8200 and 7600 calibrated before Christ.

Litteraturliste

Ballin, Torben Bjarke

- 1996 *Klassifikasjonssystem for stenartefakter*. Varia, vol. 36. Universitetets Oldsaksamling, Universitetet i Oslo, Oslo.
- 1998 *Oslofjordforbindelsen. Arkeologiske undersøkelser ved Drøbakkundet*. Varia, vol. 48. Universitetets Oldsaksamling, Universitetet i Oslo, Oslo.

Bang-Andersen, Sveinung

- 1990 The Myrvatn group, a Preboreal FindComplex in Southwest Norway. I *Contributions to the Mesolithic in Europe*, redigert av Pierre M. Vermeersch og Philip Van Peer, s. 215–226. Leuven University Press, Leuven.
- 1995 Mesolithic man and the rising sea spotlighted by three tapes transgressed sites in SW Norway. I *Man & Sea in The Mesolithic. Coastal settlement above and below present sea level*, redigert av Anders Fischer, s. 113–121. Oxbow Monograph, vol. 53. Oxbow, Oxford.
- 2003a Encircling the living space of Early Postglacial reindeer hunters in the interior of southern Norway. I *Mesolithic on the Move*, redigert av Lars Larsson, Hans Kindgren, Kjell Knutsson, David Loeffler og Agneta Åkerlund, s. 193–204. Oxbow Books, Oxford.
- 2003b Southwest Norway at the Pleistocene/Holocene Transition: Landscape Development, Colonization, Site Types, Settlement Patterns. *Norwegian Archaeological Review* 36(1):5–25.

Bergsvik, Knut Andreas

- 2002 *Arkeologiske undersøkelser ved Skatestraumen. Bind 1*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen, vol. 7. Universitetet i Bergen, Bergen.

Binford, Lewis R.

- 1978 Dimensional analysis of behaviour and site structure: Learning from an eskimo hunting stand. *American Antiquity* 43(3):330–361.
- 1980 Willow smoke and dogs' tails: Hunter gatherer settlement systems and archeological site formation. *American Antiquity* 45(1):4–19.
- 1983 *In pursuit of the past: decoding the archaeological record*. Thames and Hudson, London.

Bjerck, Hein Bjartman

- 1986 The Fosna-Nøstvet Problem. A consideration of Archaeological Units and Chronozones in the South Norwegian Mesolithic. *Norwegian Archaeological Review* 19(2):103–122.
- 2008a Norwegian Mesolithic Trends: A Review. I *Mesolithic Europe*, redigert av Geoff Bailey og Penny Spikins, s. 60–106. Cambridge University Press, Cambridge.
- 2008b Tidligmesolittisk tid (TM) og Fosnatradisjon 9500-8000 BC. I *NTNU Vitenskapsmuseets arkeologiske undersøkelser Ormen Lange, Nyhamna*, redigert av Hein Bjartmann Bjerck, s. 552–570. Tapir Akademiske forlag, Trondheim.
- 2008c Lokalitet 72 Søndre Steghaugen – tidligmesolittisk boplass med ildsted og telttufter. I *NTNU Vitenskapsmuseets arkeologiske undersøkelser Ormen Lange, Nyhamna*, redigert av Hein Bjartmann Bjerck, s. 435–444. Tapir Akademiske forlag, Trondheim.
- 2008d Lokalitet 48 Nordre Steghaugen – tidligmesolittiske boplasser med ildsteder og telttufter. I *NTNU Vitenskapsmuseets arkeologiske undersøkelser Ormen Lange, Nyhamna*, redigert av Hein Bjartmann Bjerck, s. 217–256. Tapir Akademiske forlag, Trondheim.

- Bjerck, Hein Bjartmann, Leif Inge Åstveit, Trond Meling, Jostein Gundersen og Staale Normann
2008 *NTNU Vitenskapsmuseets arkeologiske undersøkelser Ormen Lange, Nyhamna*. Tapir Akademiske forlag, Trondheim.
- Breivik, Heidi Mjelda
2014 Paleo-oceanographic development and human adaptive strategies in the Pleistocene-Holocene transition: A study from the Norwegian coast. *The Holocene*, 2014:1–13.
- Damlien, Hege
2014 Eastern pioneers in westernmost territories? Current perspectives on Mesolithic hunter-gatherer large-scale interaction and migration within Northern Eurasia. *Quaternary International*, 2014:1–12.
- I trykk The end of an era. Technology, social organization and networks during the Postglacial settlement of Southern Norway. Manuskript Ph. D. avhandling. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Grøn, Ole
1995 *The Maglemose Culture. The Reconstruction of the Social Organization of a Mesolithic Culture in Northern Europe*. British Archaeological Reports, International Series, vol. 616. Archaeopress, Oxford, England.
- Helskog, Knut, Svein Indrelid og Egil Mikkelsen
1976 Morfologisk klassifisering av slåtte steinartefakter. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1972–1974*:9–38.
- Høgestøl, Mari
1995 *Arkeologiske undersøkelser i Rennesøy kommune, Rogaland, Sørvest-Norge*. AmS-Varia, vol. 23. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Jaksland, Lasse
2001 *Vinterbrolokalitetene – en kronologisk sekvens fra mellom- og senmesolitikum i Ås, Akershus*. Varia, vol. 52. Universitetets Kulturhistoriske museer, Oldsaksamlingen, Oslo.
2003 Torpum 13 – en senmesolittisk lokalitet med hyttetuft. I *Svinesundprosjektet. Bind 2. Utgravninger avsluttet i 2002*, redigert av Håkon Glørstad, s. 239–276. Varia, vol. 55. Universitetets Kulturhistoriske Museer, Oslo.
- Kutschera, Morten
1999 Vestnorsk tidligmesolitikum i et nordvesteuropeisk perspektiv. I *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, redigert av Ingrid Fuglestad, Terje Gansum og Arnfrid Opedal, s. 43–52. AmS-Rapport, vol. 11A. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Kutschera, Morten og Tor Arne Waraas
2000 Steinalderlokaliteten på «Breiviksklubben», Bratt-Helgaland i Karmøy kommune. I Åsgard – Natur- og kulturhistoriske undersøkelser langs en gassrør-trasé i Karmøy og Tysvær, Rogaland, redigert av Trond Løken, s. 61–96. AmS-Rapport, Vol. 14. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Midtbø, Inger
2011 Strandforysnyingskurve for Fosen-området. I *Steinalderboplasser på Fosenhalvøya. Arkeologiske og naturvitenskapelige undersøkelser 2004–2007, T-forbindelsen, Karmøy kommune, Nord-Rogaland*, redigert av Guro Skjelstad, s. 61–64. AmS-Varia, vol. 52. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, Stavanger.
- Nyland, Astrid Johanne
2012 Pauler 4 – Tidligmesolittisk bosetning. I *E18 Brunlanesprosjektet, Bind III, Undersøkte lokaliteter fra tidligmesolitikum og senere*, redigert av Lasse Jaksland, s. 3–58. Varia, vol. 81. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo.
- Nærøy, Arne Johan
1994 *Troll-prosjektet. Arkeologiske undersøkelser på Kollsnes, Øygarden k. Hordaland*. Arkeologiske Rapporter, Vol. 19. Arkeologisk Institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.

- 1995 Early Mesolithic Site Structure in western Norway – a case study. *Universitetets Oldsaksamling Årbok* 1993/1994:59–77.
- 2000 *Stone Age Living Spaces in Western Norway*. British Archaeological Reports, International Series, vol. 857. Archaeopress, Oxford, England.
- 2004 Det har alltid blåst på Utsira. *Frå haug ok heiðni* 2004(1):11–14.
- 2014 Utsira i eldre steinalder. *Frå haug ok heiðni* 2015(1):3–6.
- Olausson, Deborah
- 2000 Experimentell flinthuggning – vad kan vi lära av det? I *Flintstudier. En håndbog i systematiske analyser av flintinventarer*, redigert av Berit Valentin Eriksen, s. 59–74. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Olsen, Asle Bruen
- 1992 *Kotedalen – en boplass gjennom 5000 år. Fangstbosetning og tidlig jordbruk i vestnorsk steinalder. Nye funn og nye perspektiver*. Historisk Museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Paus, Åge
- 1990 Late Weichselian and early Holocene vegetation, climate, and floral migration at Utsira, North-Rogaland, south-western Norway. *Norsk Geologisk Tidsskrift* 70:135–152.
- Prøsch-Danielsen, Lisbeth
- 2006 *Sea-level studies along the coast of southwestern Norway. With emphasise on three short-lived Holocene marine events*. AmS-Skrifter, vol. 20. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Prøsch-Danielsen, Lisbeth og Asbjørn Simonsen
- 2000 *The Deforestation patterns and the establishment of the coastal heathland of southwestern Norway*. AmS-Skrifter, vol. 15. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Sørensen, Mikkel
- 2006 Teknologiske traditioner i Maglemosekulturen. En diakron analyse af Maglemosekulturens flækkeindustri. I *Stenalderstudier. Tidligt mesolitiske jægere og samlere i Sydsandinavien*, redigert av Berit Valentin Eriksen, s. 19–75. Jysk Arkeologisk Selskab Skrifter, vol. 55. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Sørensen, Mikkel, Tuija Rankama, Jarmo Kankaapää, Kjell Knutsson, Helena Knutsson, Stine Melvold, Berit Valentin Eriksen og Håkon Glørstad
- 2013 The first eastern migrations of people and knowledge into Scandinavia: evidence from studies of Mesolithic technology, 9-8 millennium BC. *Norwegian Archaeological Review* 46(1):19–56.
- Sæther, Kathryn Etta, Arne Johan Nærøy og Sigrid Alræk Dugstad
- 2005 *Arkeologiske undersøkelser av steinalderboplass, Austrheim, Utsira*. Upublisert oppdragsrapport 2005/10, Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Åhrberg, Eva Schaller
- 2012 Pauler 1 – En tidligmesolittisk boplass. I *E18 Brunlanesprosjektet, Bind II, Undersøkte lokaliteter fra tidligmesolitikum*, redigert av Lasse Jaksland, s. 3–125. Varia, vol. 80. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo.
- Åstveit, Leif Inge
- 2008 Senmesolittisk tid (SM) 6500–4000 BC. I *NTNU Vitenskapsmuseets arkeologiske undersøkelser Ormen Lange, Nyhamna*, redigert av Hein Bjartmann Bjerck, s. 576–587. Tapir Akademiske forlag, Trondheim.
- 2009 Different ways of building, different ways of living: Mesolithic house structures in western Norway. I *Mesolithic horizons / papers presented at the Seventh International Conference on the Mesolithic in Europe, Belfast 2005*. Redigert av Sinéad B. McCartan, Rick Schulting, Graeme Warren og Peter Woodman, s. 414–421. Oxford, Oxbow Books.
- 2010 Mesolittiske tufter fra innland og kyst. *Viking* 73:7–28.
- 2014 Noen synspunkter på den tidligmesolittiske bosetningen i Sør-Norge. *Primitive Tider* 16:87–104.
- Waraas, Tor Arne
- 2001 *Vestlandet i tidleg Preboreal tid. Fosna, Ahrensburg, eller vestnorsk tidlegmesolitikum?* Upublisert Cand. phil. avhandling ved Universitetet i Bergen.

Et unikt mesolittisk anheng fra Brunstad i Vestfold

Innledning

I 2013 ble det funnet en slipt steinplate dekorert med ristninger på begge sider og med et boret hull. Den kom frem ved utgravningen av en senmesolittisk lokalitet i Brunstad, i Stokke kommune i Vestfold (figur 1a og 1b). Steinplaten er helt unik når det gjelder kombinasjonen av råstoff, form og dekorasjon. Formålet med denne artikkelen er å presentere denne enestående gjenstanden og sette den inn i en overordnet arkeologisk kontekst.¹ En gjennomgang av sammenlikningsmateriale fra faglitteraturen viser at en senmesolittisk datering (dvs. ca. 6400–3900 f.Kr.) av platen er sannsynlig, og at den kan regnes til ornamenterte, transportable objekter som er beskrevet i oversiktsverker om mesolittisk «portable art» (Nash 1998; Plonka 2003). Videre ønsker vi å belyse objektets historie. Gjenstanden har gjennomgått en del endringer i løpet av sin brukstid. En relevant problemstilling er derfor om den har hatt ulike funksjoner, eller om det har vært knyttet skiftende meninger til den: Ornametikken er ikke utført i én operasjon, men er blitt endret over tid. Hullet i steinplaten er for eksempel blitt påført på et forholdsvis sent tidspunkt. Betegnelsen «anheng», som beskriver en gjennomboret gjenstand som kan henges opp eller bindes fast et sted med en snor eller liknende, uten at det nødvendigvis er et smykke, må derfor brukes med visse forbehold. «Sluttproduktet» – det dekorerte steinanhenget – som vi ser i dag, representerer dermed et sett med hendelser som kan adskilles og diskuteres i relasjon til deres respektive kulturhistoriske kontekst.

Ristningene på platen er vanskelige å se med det blotte øye. Derfor ble det anvendt *Reflectance Transportation Imaging* (RTI) for å studere platens dekor. Analysen av dekoren viste at den består av en serie ornamenttemaer. Vår forståelse av objektet og dets historie er dermed tett koblet til analysemulighetene som er gitt gjennom denne teknologien.

I det følgende vil vi først beskrive omstendighetene rundt funnet av anhenget på steinalderlokaliteten Brunstad, dernest beskrive selve objektet. Det vil også bli gjort rede for dokumentasjonsmetoden med RTI-teknikken. Videre blir dekoren og rekkefølgen mønstret ble påført gjenstanden, presentert, og endelig sammenliknes objektets materiale, form og ornament med andre arkeologiske gjenstandsgrupper. I artikkelens siste del blir anhengets historie beskrevet og diskutert i dets senmesolittiske kontekst.

Steinalderlokalteter på Brunstad og anhengets kontekst

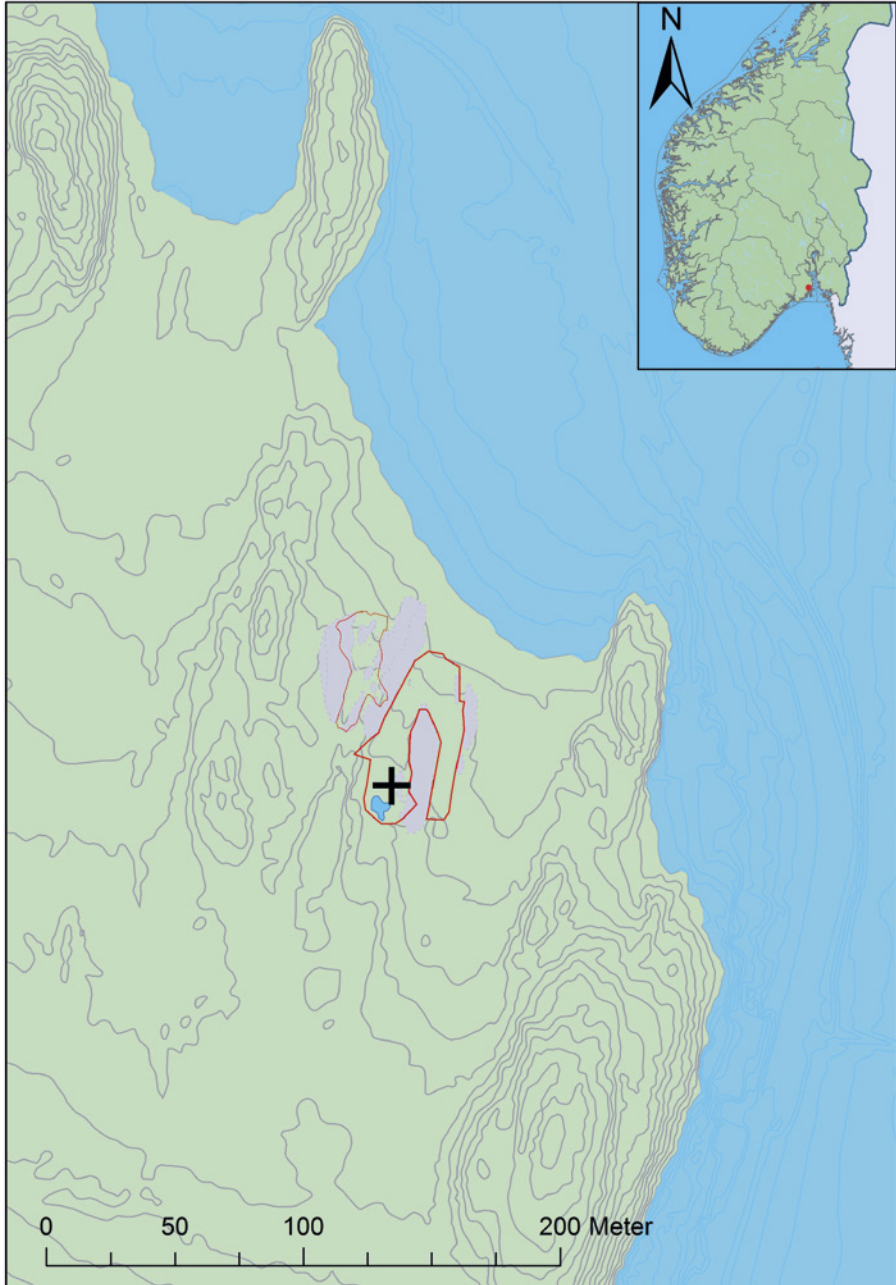
Høsten 2013 ble den ornamenterte steinplaten (C 59135) funnet på et mesolittisk boplassområde ved Brunstad i Stokke kommune i Vestfold på den delen som kalles lokalitet 24

Figur 1a og 1b. Den ornamenterte steinplaten fra Brunstad, fotografert i skarp sidelys. A) A-siden. B) B-siden. Skala 1:1. Foto: Kirsten Jensen Helleland, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

(Askeladden ID 139824). Hele boplassområdet, som også omfatter lokalitet 25 (ID 139825), ligger mellom flere bergknauser på en svak skråning, på høyder mellom 50 og 55 moh. Dateringen av den mesolittiske bruksfasen til århundrene omkring 6000 f.Kr. kan kobles til den reviderte strandlinjekurven for det søndre Vestfold (Solheim 2013:255–258; Sørensen mfl. 2014). Det viser at lokalitetene i senmesolitikum lå i en vik på en langstrakt øy og nær datidens strandlinje (figur 2).

Lokalitet 24 ble i årene 2013 og 2014 undersøkt av Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, i forbindelse med byggingen av Brunstad konferansesenter (Reitan mfl., under arbeid).² Omtrent 12 000 flint- og steinartefakter ble funnet, dessuten spor av et forholdsvis stort antall strukturer. Disse omfatter 27 kokegroper og 8 ildsteder. C14-dateringer av trekull fra strukturene tyder på gjentatt bruk av dette området mellom cirka 6400 og 5700 f.Kr. Lokaliteten tilhører den første delen av Nøstvet-fasen eller senmesolitikums fase 3, som varer mellom ca. 6300–4400 f.Kr. (Glørstad 2010:35; Mikkelsen 1975), det vil si rett etter overgangen fra mellommesolitikum. Funnmaterialet fra lokaliteten, som trinnøkser, fragmenter av sandsteinskiver, slipeplater av sandstein og mikroflekker, støtter denne date-

Figur 2. Kart over steinalderlokalitetene 24 og 25 på Brunstad med simulert vannstand på 49 moh. Det svarer omtrent til vannstanden rundt 6000 f.Kr., og viser at lokalitetene i tidlig senmesolitikum var plassert langs en langstrakt vik. Funnstedet for anhenget er markert med et kryss. Kart: Kristin Eriksen, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

ringsrammen. Det skal imidlertid nevnes at C14-analysene viser at lokaliteten også ble besøkt på senere tidspunkter, i yngre bronsealder (ca. 1100–500 f.Kr.) og i førromersk jernalder (ca. 500 f.Kr. til Kristi fødsel).

Rett vest for lokalitet 24, få meter unna og kun avgrenset av en bergknaus, ligger lokalitet 25. På denne lokaliteten ble det i 2014 funnet en enkeltliggende grav med bevarte menneskebein. Graven ble med all sannsynlighet anlagt litt etter 6000 f.Kr., ifølge C14-analyser av trekullbiter fra graven samt fra en struktur som snitter graven. Brunstad-graven er unik i norsk sammenheng fordi den er den eldste kjente gravkonstruksjonen med bevarte menneskebein.

Den ornamenterte steinplaten kom frem i det sørlige område av lokalitet 24, mellom en liten bergknaus i nordøst og et lite tilgrodd vannhull i sør, og ble funnet ved vannsålning av jordmassene. Platen var brukket i to deler. De ble funnet i samme utgravningskvadrant og i samme 10 cm tykke lag, maksimalt 0,25 m under markoverflaten. I 2014 avdekket ettergravingen på dette stedet to dypereleggende strukturrester bestående av skjorbrent stein og trekull. Disse tolkes som rester av kokegroper. C14-analyser av trekullsprøver daterer den ene (struktur 4979) til 6398–6233 f.Kr. (UBA-28736, 7439±39 BP), og den andre (struktur 4990) til 6377–6097 f.Kr. (UBA-28735, 7374±45 BP). Strukturene hører til den tidligste bruksfasen av lokaliteten i tidlig senmesolitikum. Steinplaten er dermed funnet på en lokalitet som ble brukt intensivt i første del av senmesolitikums fase 3, men som også viser tegn på opphold i bronsealder/jernalder.

Steinplatens materiale, form, overflate og skader

Bergarten som steinplaten er laget av, er geologisk bestemt til feltspathoidig sandstein, også kaldt sparagmitt eller arkose. Steinen har en gul-rødlig farge, og inneholder glimmerpartikler av muskovitt. I Sør-Norge er arkose utbredt i Hedmark og Oppland nord for Hamar. Under istiden kan emnet ha blitt flyttet sydover med isen og med breelver. Arkose og andre sedimentære bergarter finnes gjerne i form av steinplater i elver, hvor de blir erodert og til en viss grad polert.³

Den avlange steinplaten er blitt omformet og finslipt av menneskehånd, og det er innrisset linjer på begge sider (figur 1 a og 1b; figur 3). Platen er avlang, med nærmest parallelle, litt utbuede langsider. Den er 10,8 cm lang, mellom 2,5 og 3,2 cm bred, og veier 44 gram. Sett fra flatsidene virker steinplaten symmetrisk, selv om den bredere kortenden er litt skrå. Kortenden på motsatt side er skadd: På side A (se figur 3) er overflaten skadd, mens det er slått av et større stykke på B-siden. Platens tverrsnitt er firkantet med avrundede hjørner. Tykkelsen øker fra den smaleste til den bredeste enden, fra 0,6 til 0,75 cm.

Begge flatsidene er slipte og dekorert med rissede linjer. Side A er best bevart, med flere områder som har en mørk, polert overflate, mens side B har en ru og ujevn overflate. Begge sider er svakt konkave i tverrsnitt og viser spor av sekundær slitasje eller sliping som løper parallelt med lengderetningen. Mønstrene ser ut til å være påført i flere omganger. Ristningene ble sannsynligvis påført med en spiss og hard stein-/flintartefakt. Dekoren finnes bare på flatsidene.

Begge de lange sidekantene er avrundede. Godt bevarte partier langs sidene gir inntrykk av å være polerte, mens svake, regelmessige fasetter tyder på intensjonell sliping. Ved de uskadede partiene i den smale enden er tverrsnittet avrundet. Tverrsnittet er derimot asymmetrisk i den brede enden, med en skrå kant (se profilen på figur 3).

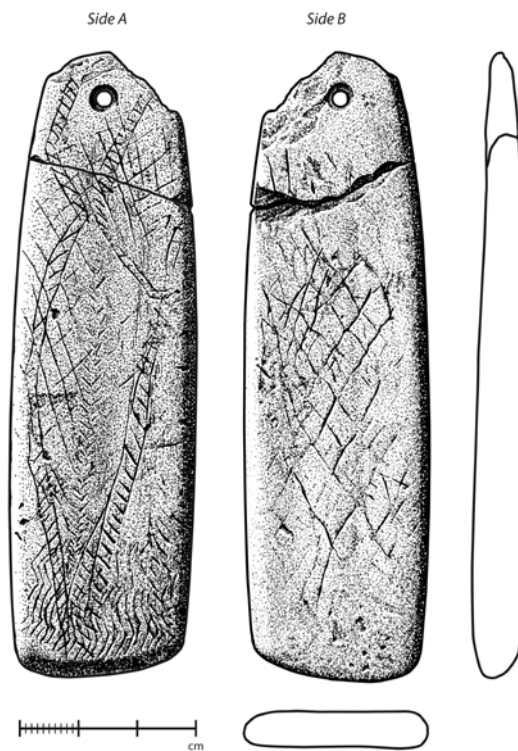
Det timeglassformede hullet er boret fra begge sider, cirka 0,6 cm fra platens smaleste ende. Hullets ytre tverrsnitt er 0,45 cm, tverrsnittet midtveis er 0,3 cm. Den markerte kanten midt i hullet viser ingen spor etter slitasje. Hullet er imidlertid ikke boret i midten av den ellers nesten symmetriske platen, men plassert litt mot én side (sett fra A-siden 0,7 cm fra venstre og 1,1 cm fra høyre sidekant). Det kan synes som om det orienterer seg mot midten av den hodelignende formen som er risset på A-siden (se nedenfor).

Steinplaten var brukt i to langs en skrå linje ved cirka 1/5 av lengden nærmest den smaleste enden. Delene ble funnet tett ved hverandre. Det er flere tegn på at bruddet er gammelt, og at det skjedde før objektet kom i jorden, men bruddkantene kan fremdeles settes sammen uten problemer. På B-siden mangler imidlertid en bit på den venstre siden, samtidig som bruddkantene er skadet. På A-siden kan det observeres et mindre hakk på hver ytterside av bruddet, og i tillegg varierer patinaen mellom de to delene. Det tyder på at A-sidens to deler har ligget i forskjellige mikromiljøer. Den geologiske ana-

lysen har bekreftet de arkeologiske observasjonene. Bruddflatene viste en endring av overflaten i form av det sekundære mineralet kaolin/dickitt. Det er et nedbrytingsprodukt, som skyldes den vanlige svakt sure nedbøren, og som viser at bruddets overflater har vært utsatt for en kjemisk forandring i jorden (Tom Victor Segalstad, personlig kommunikasjon 2015).

Dokumentasjon av dekoren

Ristingene på Brunstad-anhenget består av svært tynne linjer. I vanlig dagslys og med det blotte øye er de til dels meget vanskelige å se (figur 4a). Det skyldes både at linjene er fine, og slitasjen og erosjonen som gjenstanden har vært utsatt for. Dekoren trer tydeligst frem i skråstilt lys eller når steinplaten overflate er dekket av vann.

Figur 3. Tegning av den ornamenterte steinplaten. Fremstilling av dekoren er basert på RTI-metoden (se nedenfor). Side A er relativt glatt, i enkelte områder nesten helt intakt – spesielt på venstre side. Graveringene er dels eroderte, dels skarpe. Side B er derimot ganske kraftig erodert, og ingen av linjene er skarpe. Skala 1:1. Tegning: Håvard Hegdal for Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

Dokumentasjonen av steinplattens dekor ved hjelp av tegning viste seg dermed å være en utfordring. Det ble derfor valgt å anvende metoden *Reflectance Transportation Imaging* (RTI) som utgangspunkt for denne dokumentasjonen (se nedenunder). Denne metoden fremhever ujevnheter i objektets overflate som ellers er vanskelige å se med det blotte øye, og gjør det dermed lettere å oppfatte ornamentdetaljer. Det skal imidlertid understrekes at enhver form for dokumentasjon av en gjenstand, i form av tegning eller fotografi, og med eller uten digitale hjelpemidler, er en tolkning. I det aktuelle tilfellet ble tegneprosessen brukt målrettet som en del av den visuelle analysen og tolkningsprosessen. Med denne fremgangsmåten blir tegnerens observasjoner et vesentlig trinn for å forstå gjenstandens og dekorens kompleksitet.

Det ble formulert tre mål for denne undersøkelsen:

- 1) å identifisere ornamentale temaer
- 2) å spore svake linjer i de eroderte delene av bildet som kan bidra til tolkning av motivet
- 3) å utskille en mulig sekvens av ristningene, ved å se på linjenes kvalitet og for å skjelne mellom f.eks. primære og sekundære linjer

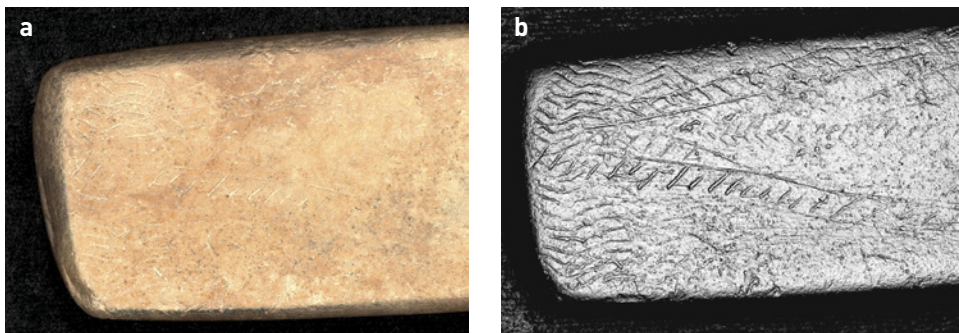
Metoden RTI er utviklet for å kunne studere overflater med tredimensjonale strukturer. Den består av en gratis programvare som kan lastes ned fra <http://culturalheritageimaging.org/>. Den ideelle organisasjonen *Cultural Heritage Imaging* har som formål å tilby et verktøy som kan brukes i arbeidet med å ta vare på truet kulturarv verden over. RTI-metoden kombinerer tredimensjonal gjenstandsfotografering og digital teknikk. Den går ut på å fremheve ujevnheter på gjenstandens overflate ved digitalt å utsette en tredimensjonal matematisk modell av en overflate for ulike skyggevirksomheter/filtre (*Cultural Heritage Imaging – RTI 2015*). Metoden er i de seneste år brukt i arkeologien for blant annet å studere epigrafiske tavler, mynter eller andre relieffdekorerte overflater.

For å kunne analyseres med RTI-metoden ble Brunstad-anhengen loddfotografert med bevegelig blitz, og bildeserien (48 bilder) ble satt sammen til RTI-format ved hjelp av *RTI-Builder 2.0* fra *Cultural Heritage Imaging*, USA. Dekoren ble etterpå analysert i *RTI-Viewer 1.1.0*, hvor det tredimensjonale bildet av gjenstanden ble bearbeidet gjennom å tilføye diverse skyggevirksomheter. Dette ble gjort for begge sider. Detaljene ble fremhevet ved programmets *Specular Enhancement*-filter (figur 4a og 4b).

Bildene ble brukt som grunnlag for tegningene i kombinasjon med detaljfotoer i skarpt sidelys. Alle vektoriserte tegninger ble gjort i *Adobe Illustrator CS6*, mens håndtegningen ble ferdigstilt i *Adobe Photoshop CS6*.

Anhengers dekor

De rissede motivene er abstrakte. De to sidene ser imidlertid ut til å ha vært påført like ornamentale elementer: Alle enkeltelementer på side B kan gjenfinnes på side A, men omvendt kan ikke alle elementene på side A gjenfinnes på side B. Hovedkomposisjonen på side A, mandelformen, eller «mandorlaen», kan også skimtes på side B, selv om den her er utført med andre elementer enn på side A.

Figur 4a og 4b. De to bildene viser samme utsnitt av steinplatens A-side, sett med RTI-Viewer. Foto: Steinar Kristensen, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. Figur 4a viser steinplaten uten spesiell skyggevirkning. Bildet illustrerer også hvordan skiven fremstår i vanlig dagslys. Figur 4b viser hvordan dekorens utseende og ikke minst rekkefølge kan synliggjøres med programvaren. I dette tilfelle er det anvendt «Specular Enhancement Filter». (Diffuse color: 0; Specularity: 62; Highlight size: 81) for å vise overlapping av ornament-temaer (se nedenfor).

Side A:

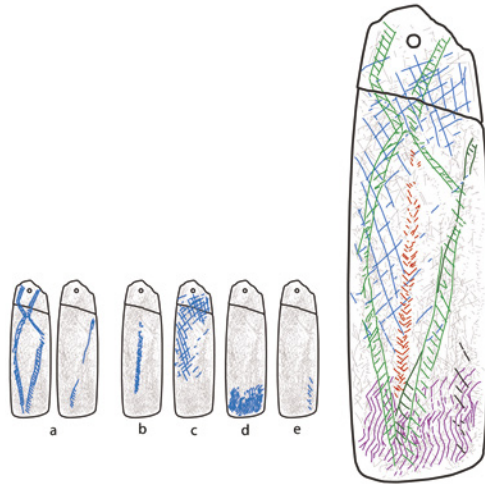
Mønsteret består av fire, kanskje flere, temaer som lett kan skilles fra hverandre (figur 5). Den klareste rissingen er en dobbeltlinje på de nederste 4/5 av flaten som danner en mandorla og kan likne en fiskeform (se figur 5a). Assosiasjonen til en fisk styrkes av skraveringen av dobbeltlinjen, som går i motsatt retning på høyre og venstre side, og kan minne om finner på kveite eller flyndrefisker. På øverste femtedel av flaten utvides imidlertid fiskeformen og utvikler seg til et «hode», som gir elementet et sellignende eller vagt antropomorft uttrykk (figur 5a). Denne utvidede formen kan eventuelt også minne om en asymmetrisk halefinne. Venstre dobbeltlinje skjærer litt inn i skaden på toppen av A-siden, og viser at motivet er risset inn etter at skaden er påført. Hullet er sentralt plassert i forhold til «hodeformen», og kan da fungere som et øye. Fiskeformen ser ut til å ha blitt risset i flere omganger: Høyre side viser to overlappende, skraverete dobbeltlinjer, hvorav den ene er lengre enn den andre. Det er usikkert om linjene er gjennomtrukket. Hele venstre side er tydeligvis laget samtidig – ytterste linje skjærer ut og brytes i kanten av anhenget, mens innerste linje er kontinuerlig.

Midt i fiskeformen finner vi et annet distinkt formelement, en slags flette: en rett linje av nedpekende V-former som er plassert i midten av mandorlaen (figur 5b).

Øverste del (3/5) av flaten dekkes av et diagonalt stilt rutenett som er fremstilt av gjennomgående linjer. Motivet er tydeligst langs venstre halvdel og øverst til høyre (figur 5 c). I likhet med B-siden (se under) er det mange svake linjer som løper parallelt med rutenettet, og gir et hint om at det kan ha vært skjerpet opp og slitt vekk mange ganger før den siste generasjonen av ristninger er påført. Den nederste delen av anhenget (ca. 1/5) dekkes derimot av en serie av vertikalt stilte, parallelle bølgelinjer, som dekker et avgrenset område, og har ikke strukket seg lenger opp (figur 5d). Det er dessuten en del løse linjer som ikke ser ut til å tilhøre noen av disse formene, spesielt på den nedslitte høyresiden. Her er det en serie

skråstilte kutt (figur 5e) lik skraveringen mellom linjene i fiskeformen.

Disse mønstrene kan til en viss grad ordnes kronologisk, siden det er linjer som tydelig skjærer over eldre graveringer. Det kan følgelig antas at raden med skråstilte kutt (e) hører til noen av de eldste ristningene på flaten. Deretter følger bølgelinjer (d) og rutenettet (c), men disse er ikke overlappende, og kan teoretisk sett være to deler av samme stadium. Mer sannsynlig er det kanskje at bølgemønstret har dekket over og fjernet sporene av rutenettet i det nederste området. Det er heller ikke noen sikker rekkefølge mellom flettemønstret (b) og fiskeformen (a), som snarere ser ut til å korrespondere ved at de respekterer hverandres områder. Flettemønstret er likevel mye svakere og finere enn de tydelige og skarpe linjene som utgjør fiskeformen; det er muligens slitt ned og dermed eldre. Det er utvilsomt at fiskeformen skjærer over både bølgelinjer og rutenett (se figur 5).

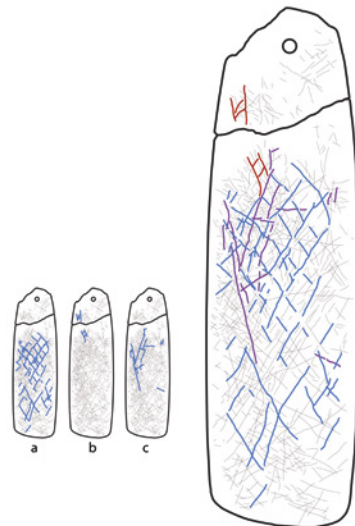

Figur 5. Enkeltelementer i dekoren på side A, nøkkel t.v.: a) Grønt: Fiskeform (mørkegrønne linjer tilsynelatende eldst). b) Rødt: Flette. c) Blått: Rutenett. d) Lilla: Bølgeformer. e) Svart: Skråstilte kutt. Tegning: Håvard Hegdal for Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo.

Side B:

Side B (figur 6) er forholdsvis kraftig erodert, og det er ikke mulig med en like detaljert forståelse av ornamentale elementer som på side A. Den nederste delen av anhenget på side B er omtrent uten klare spor av ristninger. Eventuelle linjer kan anes i sterkt sidelys.

Det viktigste synlige elementet på B-siden utgjøres av et rutenett (figur 6a), som i likhet med rutenettet på side A også dekker store deler av flaten. Mengder av svakt synlige linjer løper parallelt med rutenettet og indikerer at det samme mønstret er blitt risset om igjen talløse ganger. En klar forskjell ligger imidlertid i at linjene i rutenettet er skåret i korte skjær og ikke i lange; det er jobbet møysommelig fra linje til linje, mens linjene i rutenettet på side A løper rakt tvers over flaten. Stilis-

Figur 6. Enkeltelementer i dekor på side B, nøkkel t.v.: a) Rødt: Skravert bånd. b) Lilla: Inkongruente linjer. c) Blått: Rutenett. Tegning: Håvard Hegdal for Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo.

tisk sett kan det tyde på at det sto ulike kunstnere med ulike «håndskrifter» bak denne stil-messige forskjellen.

Et annet dekorerelement utgjøres av to parallelle linjer som danner et bånd (figur 6b); det bryter ut av rutenettet og løper oppover i den øverste delen av anhenget. Båndet har muligens rester av skravering, som på side A. Enkelte linjer lenger nede bryter også med retningen i nettet (figur 6c), men selv om de kan være relatert til båndmotivet (b), er det ingen klar forbindelse.

Det er imidlertid påfallende at rutenettet øverst, spesielt synlig på høyre side, er avgrenset av en mandel- eller fiskeform av samme type som fiskeformen som er formet med dobbeltbånd på side A. Avgrensningen er gravert med dype og klare linjer.

Sammenlikning med dekorerte gjenstander fra steinalderen

Det ornamenterte anhenget fra Brunstad tilhører ingen typisk forhistorisk gjenstandsgruppe. Kombinasjonen av materiale, form og dekor er unik – og hertil kommer at objektet er blitt endret underveis. Selv om anhenget er funnet i en kontekst som dateres til tidlig senmesolitikum, må det i utgangspunktet anses som et – udatert – løsfunn, idet det ikke stammer fra et daterbart sluttet funn. Som alle andre steingjenstander er det vanskelig å datere med naturvitenskapelige metoder. Et dateringsforslag må derfor basere seg på typologiske sammenlikninger.

Hvis man ser på sammenlikningsmateriale, er det naturlig å trekke inn funngrupper som har likhetstrekk med Brunstad-anhenget. Det er transportable gjenstander fra steinalderen, laget av stein, gevir, bein eller rav, og omfatter både smykker (f.eks. hengesmykker) og redskaper (bergartskøller, -hakker og skiferredskaper). Disse kan sammenliknes hva angår råstoff, form eller dekor, eller en kombinasjon av disse elementene.

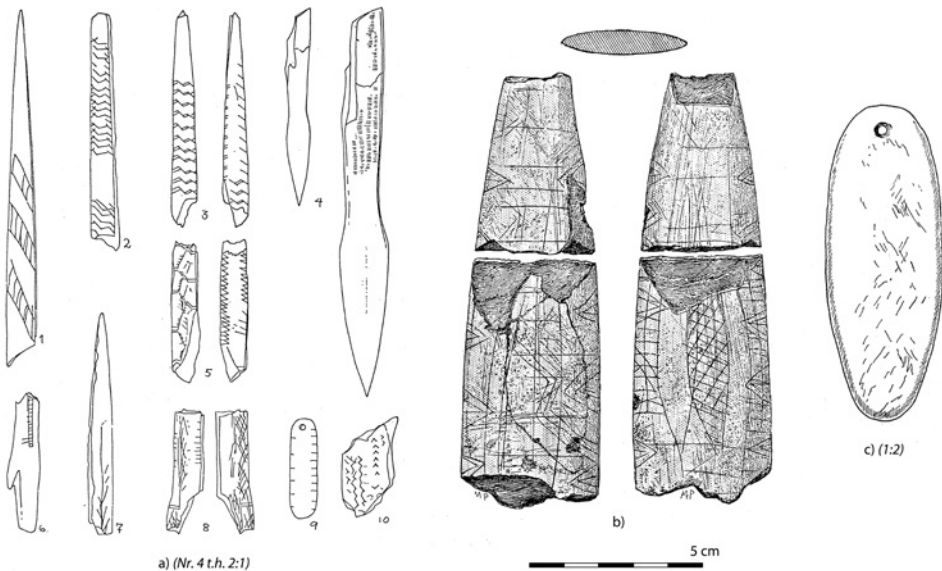
Å sammenlikne råstoffet byr på utfordringer. Spesielt i Østlands-regionen har arkeologenes råstoffklassifisering vært rettet mot overordnede geologiske typer, og først i de senere årene har man begynt å ta i bruk referansesystemer for littisk råstoff (Damlien 2010:50). Råstoffet til Brunstad-anhenget ble av arkeologene i utgangspunktet betegnet som «sandstein». Den geologiske bestemmelsen viste derimot at det dreier seg om en feltspatholdig sandstein (en arkose). Råstoffet likner på det som er brukt til store konkave slipeplater av «sandstein» og såkalte sandsteinskniver, som begge regnes som ledeartefakter for Nøstvet-fasen eller senmesolitikums fase 3 (Glørstad 2010:35; Mikkelsen 1975:26; Jakslund 2001:36–37). Sandsteinsknivene er slipte, og har likheter i overflaten og i tykkelsen på Brunstad-platen, men ikke i form, da knivene oppviser en slipt egg. Inntil videre er det ikke blitt observert ornamentering på sandsteinsknivene. Likeledes er slipte uornamenterte sandsteinskniver, såkalte «platekniver», typiske artefakter for den senmesolittiske fasen i Vest-Norge (Bjerck 2010:81). Man kjenner ikke til plate- eller sandsteinskniver med gjennomboring. Også på Brunstad, lokalitet 24, er det funnet flere fragmenter av såkalte sandsteinskniver. Materialet til minst én av dem (C59135) ser ut til å være identisk med arkosen som det ornamenterte anhenget er laget av. Det kan tyde på at begrepet «sandstein», slik det er brukt av arkeologer, i likhet med betegnelsen på mange andre bergarter, er upresist. En nærmere studie av de såkalte sandsteinsknivene fra Nøstvet-fasen vil i fremtiden være nødvendig for å forstå mangfoldet i råstoffspekteret som ble brukt, i deres utseende og funksjon. Råstoffet til Brunstad-anhenget føyer seg, på tross av disse uklarhetene, inn i det som anses som det typiske råstoffspekteret for senmesolitikums fase 3.

Et annet råstoff som er blitt hyppig brukt i den nordiske steinalderen, er skifer. Skifer-gjenstander er slipte og til dels ornamenterte. Materialets fremtoning og bearbeiding har en del felles trekk med steinplaten fra Brunstad, og derfor skal det i det følgende sees litt nærmere på mulige likheter. Som for «sandstein» er den arkeologiske bruken av den geologiske betegnelsen «skifer» upresis, idet den blir brukt om diverse bergarter av ulikt opphav og ulik omdanningsgrad, og med forskjellig mineralogisk sammensetning (Lindblom 1980; Søborg 1986:257; Berge 2006:18–19). Skiferkniver og -spisser har vært knyttet til den «arktiske steinalderen» (Brøgger 1906:58–90, 1909:52–72), og er utbredt i det fenno-skandiske område (Søborg 1986:79–87; Lindqvist 1994; Wilhelmsson 1996). I Norge forekommer de spesielt i Midt-Norge og langs Trøndelagskysten, og er ofte dekorerte (Berge 2006). Det er omdiskutert om skiferredskaper allerede fantes i mesolitikum i Norge (Søborg 1986:94–97), som i Finland, hvor de eldste skiferspydspissene er datert til mellommesolitikum (Bjørkli 2005:76). Størstedelen av skiferknivene og -spissene som er funnet i Norge, dateres imidlertid til neolitikum (Bergsvik 2002:284; Olsen 2004; Berge 2006:20–21). Det gjelder også skiferredskapene, mest pilspisser og produksjonsavfall, som er funnet i Sørøst-Norge (Bjørkli 2005). Spesielt interessante som sammenlikningsmateriale er de en- eller toeggete skiferknivene fra Midt-Norge. Knivene svarer i størrelse til Brunstad-anhenget, men formen er annerledes idet de ofte har et mer eller mindre utpreget skaft og vanligvis ingen gjennomboring (Søborg 1986:14–15; Wilhelmsson 1996:23–24; Berge 2006:62, men se 70 [T19611]). Ristningene på de ornamenterte skiferknivene er laget med brede, tydelige linjer og med en klar geometri, hvor sikksakklinjer, kryss og tverrstreker dominerer (Berge 2006:61–87). Mønstrene overlapper ikke hverandre. Ornamentene er enten anbrakt parallelt med knivens rygg og/eller egg (Berge 2006:29 [T15173b], 31 [T18095], 33 [T16428a], 35–36 [T10913]), eller flaten er dekorert med enkle linjemønstre (Berge 2006:35 [T9707], 40 [T14631]). Det flatedekkende rutemønstret som er anbrakt på den ene siden av midtfragmentet av den eneggete skiferkniven fra den mellomneolitiske lokalitet 63 Grynrika på Gossen i Aukra kommune i Møre og Romsdal (Berge 2006:22–23, figur 4, [T22767–1364]), minner derimot i stil om nettmønstret på Brunstad-anhengets A-side. Enkelte kniver oppviser også dyrefremstillinger: Skiferkniven fra Teksdal i Bjugn i Sør-Trøndelag (T2631; Berge 2006:figur 25; Sognnes 1996:figur 2) er ornamentert med niser på begge sider. Fremstillingen av de små tannhvalene er naturalistisk (Berge 2006:72–74). En annen kniv er ornamentert med parallelle sikksakkfigurer som eventuelt ender i en abstrakt dyrefremstilling (Berge 2006:39 [T 14413h]). Skiferspissene fra Midt-Norge har den samme geometriske dekorstilen som knivene, som for det meste understreker hovedlinjene i formen, slik som midtryggen (Berge 2006:43–60). Samme stil finnes også på skifer-gjenstandene fra Nord-Fennoskandia. Som eksempler kan nevnes to spisser fra Lemnäset ved Lesjön i Bodum i Ångermanland (Lindqvist 1994:236–237, figur 65), skiferhengesmykket fra Sätra by i Ovensjö i Gästrikland, med 10 cm lengde (Lindqvist 1994:240, figur 73), og den ornamenterte skiferplaten fra Lilla Kultsjön i Vilhelmina i Lappland, med 11 cm lengde (Lindqvist 1994:236, figur 64). De to sistnevnte er sammenliknbare i form og størrelse med anhenget fra Brunstad. Skiferplaten fra Lilla Kultsjön er ornamentert på begge sider, og i lengderetningen på den ene siden er det gravert en mulig hval som er utfylt med et nett- og spindelvevmønster. Platen er imidlertid ikke gjennomboret. Det kan konkluderes med at ornamentikken på de dekorerte skifer-gjenstandene svarer dårlig til Brunstad-anhengets dekor, både ut fra ristningsstil og plassering på flaten. De fleste av dem kan date-

res til neolitikum; de resterende er ikke nærmere daterbare. Imidlertid finnes det noen likheter i motivvalg, med nettmønster og enkelte dyrefremstillinger.

Dekoren på Brunstad-anhengeret har mye mer til felles med de rissede ornamentene som finnes på mesolittiske transportable objekter av gevir, bein, rav eller stein som er funnet mange steder i Europa. En sammenlikning med gjenstander som er gjengitt i de sammenfattende verkene om mesolittisk transportabel kunst (Nash 1998; Płonka 2003), viser at alle de fire hovedelementene på Brunstad-anhengeret forekommer som typiske mesolittiske ornamenter: Det gjelder nettmønsteret (Nash 1998:45, figur 3.5.viii.61; Płonka 2003:plate II:7 G1 [for A-siden] og G11 [for B-siden]), bølgelinjene (Nash 1998:45, figur 3.5.v.40; Płonka 2003:plate II:2 C3), den skraverte dobbeltlinjen som markerer fiskeformen/den antropomorfe formen på A-siden (Nash 1998:44–46, 45, figur 3.5.vii.53; Płonka 2003:plate II:5 F12) og fletteformen (Nash 1998:45, figur 3.5.v.46; Płonka 2003:plate II: A5).

Også fra Norge kjennes det mesolittisk sammenlikningsmateriale som viser disse ornamentale temaene. Materialet omfatter beingjenstander, bergartshakker og søkker av kleberstein. På de ornamenterte beinsakene som er funnet i Vistehola i Rogaland, som omfatter spisser, flinteggspisser og -dolker, finnes alle fire dekorelementene fra Brunstad-anhengerets A-side, risset i fine linjer (se figur 7a; Brøgger 1908; Lund 1951; Mikkelsen 1971:27, figur 7). Ornamentene på beingjenstandene fra Vistehola er imidlertid ikke overlappende som på Brunstad-anhengeret. Beingjenstandene stammer fra Visteholas lag I eller overgangen mellom lag I og lag II. Nyere C14-analyser har vist at de eldste lagene i Vistehola, hvor gjen-

Figur 7. Utvalgte funn til sammenlikning: a) Ornamentert beinmateriale fra Vistehola i Rogaland (fra: Mikkelsen 1971:27 figur 7); b) Ornamenterte skiferspiss fra Vålse Vig på Falster i Danmark (fra: Müller 1896 figur 5); c) Skiferkniv fra Olenij Ostrov i Karelen i Russland (fra: Gurina 1956, pl. 62 nr. 120). Grafisk illustrasjon: Håvard Hegdal.

standene er funnet, hører til perioden mellom 7000 og 6000 f.Kr. (Larsson 2005:266; Glørstad 2010:167; Bergsvik og David 2015:193–197).

Blant de senmesolittiske beingjenstandene fra Skipshelleren i Straume i Nordhordland er det en spiss pren som er ornamentert med et nettmønster som likner på nettformen på Brunstad-anhengers A-side (Bøe 1934:63kkk, figur 84). Fra samme sted stammer det et 8,8 cm langt og smalt, udekorert og gjennomboret redskap av bein, som i form kan likne på funnet fra Brunstad, og som er tolket som en nål til binding/repasasjon av fiskenett (Bøe 1934:63ggg, figur 81).

Ornamentikk finnes også på enkelte av bergartshakkene, som hovedsakelig dateres til senmesolittisk tid (Glørstad 1999:46–47, 2002, 2010:193–197; Skår 2003). Øystein Skår (2006:67–69) kunne utskille de forskjellige dekorelementene, som omfatter blant annet parallelle sikksakklinjer, nettdekor, stigemønstre og rombiske former. Fra Vest-Norge kjenner vi til kaffebønneformede søkker av kleberstein, som regnes til ledeartefakter for senmesolitikum. Noen av dem er ornamentert med geometriske linjemønstre, blant annet nettmønstre (Bjerck 2010:81). På et søkke av kleberstein som er funnet ved Håelva på Jæren, og som muligens kan dateres til senmesolitikum, er det risset inn en flyndrefisk (Bang-Andersen 2009).

Det må også nevnes en ornamentert skiferspiss som ble funnet på slutten av 1800-tallet i et mesolittisk kulturlag i Vålse Vig på Falster i Danmark (Bahnsen 1892:166–168; Müller 1896:313–314, figur 5; Brøgger 1906:62–85). Skiferspissen har flere trekk som sammenfaller med Brunstad-anhengeren (figur 7b), med langstrakt form, finslipt overflate og tynne, ris-sede linjer. Også tverrsnittet likner i proporsjoner, men i motsetning til Brunstad-anhengeren har det ikke avrundede langsider, men to egger. Ornamentene har slående likheter, med parallelle sikksakklinjer på den ene siden og et nettmønster, avgrenset av et mandelformet ornament, på den andre siden. I tillegg finnes det på begge sider parallelle horisontale linjer som overlapper disse mønstrene. Til forskjell fra Brunstad-anhengeren har spissen fra Vålse Vig en klar markering av kantene med trekantmønstre, samtidig som stilen på ristningene virker mindre «flyktig». Gjenstanden er blitt omdiskutert, blant annet som et mulig importstykke fra Norge, da skifer ikke forekommer naturlig på Falster (Brøgger 1906:65).

Ser man på forekomsten av risset ornamentering med dyre- eller menneskefigurer på transportable mesolittiske gjenstander, hører Brunstad-anhengeren til blant de forholdsvis sjeldne objekter som ved fiskeformen/den antropomorfe formen viser en mulig figur (Nash 1998:41–44; Płonka 2003:139–145). Man kjenner også til noen få plastiske figurer som fremstiller dyr, eller som har antropomorfe trekk (Płonka 2003:141–145), og i Vest-Norge ble det nylig funnet dyrefigurer i kleberstein i en senmesolittisk kontekst (Høyer 2012).

Når det gjelder formen, kan det konstateres at det ikke finnes noen som er så regelmessig formet og slipt som Brunstad-anhengeren blant de mesolittiske ornamenterte «anhangene» av bein, rav eller stein som er vist i oversiktsverket til Tomasz Płonka (2003:119–133). Blant gjenstander som er klassifisert som redskaper, er det derimot flere som har tilnærmet samme regelmessige utforming og sliping. Her kan det nevnes de ornamenterte beinknivene som er funnet i mange senmesolittiske kontekster, som er fint glattet, symmetriske og gjennomboret i toppen (Płonka 2003:114–119). Det tidligere omtalte redskapet (til binding av fiskenett?) fra Skipshelleren likner på disse. Også det gjennomborede beinobjektet fra Vistehola (Mikkelsen 1971:27, figur 7.9) minner i form og fremstillingsmåte om Brunstad-anhengeren, men er mye mindre og har avrundede kortsider. Den er nylig blitt tolket som en blink (plate

som henges på et fiskesnøre for å tiltrekke seg fisk [engelsk: «flutter»], Bergsvik og David 2015:199–200).

Det er imidlertid funn av mesolittiske skiferkniver fra Karelen som likner mest, i størrelse, form og fremstillingsteknikk, på anhenget fra Brunstad: På den mesolittiske gravplassen Olenij Ostrov i Karelen i Russland er det funnet flere titalls slipte skiferkniver (Gurina 1956; Grünberg 2000:130). Skiferknivene har et gjennomboret dobbeltkonisk hull midt på flaten i den smale enden. Den eneste forskjellen fra Brunstad-anhenget er at knivene har flate, mandelformede tverrsnitt, og er tveeggete. Eggene ser imidlertid ikke alltid ut til å være skarpslipte. I gravene er én eller flere kniver plassert ved hodet, kneet eller hoften til den døde (Gurina 1956; Grünberg 2000:130). Minst to av knivene ser ut til å ha rester av innrissede skraverter, kryssende linjer (Gurina 1956:figur 76 nr. 2 [grav 119], plansje 60 nr. 16 og 46 [grav 188a]; se figur 7c). Gravene fra Olenij Ostrov er C14-datert til århundrene omkring 6000 f.Kr. (Dolukhanov 2010:table 11.3 nr. 117–139). Dateringen av gravene sammenfaller med tidsperioden for det mesolittiske oppholdet på Brunstad-lokalitetene.

Fremtidige studier vil kanskje avklare om enkelte udaterte skifergjenstander som er opplistet i museumstilvekstene og som er omtalt som antatte kniver (Søborg 1986:18–19), kan belyse Brunstad-anhengets funksjon. Hans Christian Søborg (1986:figur 3b [T 8225]) avbilder en av dem: Det dreier seg om en flat, avlang skive, større enn den fra Brunstad, som er gjennomboret med et dobbeltkonisk hull i bakerste ende. Spesielt interessant er at den fremre delen beskrives som tvert avskåret og eggene som uslipte – trekk som også kan observeres på Brunstad-anhenget.

Gjennomgangen av sammenlikningsmaterialet viser at dekoren på platen fra Brunstad har mange fellestrekk med dekoren på senmesolittiske transportable objekter. Også dens råstoff arkose, som er en på mange måter sandsteinsliknende bergart, kan føye seg inn i materialespekteret som ble brukt i senmesolitikums fase 3. Skiferknivene fra Olenij Ostrov viser slående likheter i form og overflatebehandling, mens det ornamenterte beinmaterialet fra Vistehola viser likheter i overflatebehandling og ornamentering. Dette sammenlikningsmaterialet er fra sluttede funn, og kan dateres til mellom 7000 og 6000 f.Kr. (Vistehola) og århundrene rundt 6000 f.Kr. (Olenij Ostrov). Sammen med Brunstad-lokalitetens dateringsramme gir det all grunn til å anta at anhenget stammer fra den tidlige delen av senmesolitikums fase 3.

Selv om Brunstad-anhenget er et enestående funn, kan det konkluderes med at den binder sammen forskjellige tradisjoner. Det kan relateres til en overregional ristningskunst med et typisk senmesolittisk form- og ornamentspråk. Hertil hører også den mulige representasjonen av en fisk og nettmønsteret, som eventuelt kan representere fiskeutstyr (Płonka 2003:179). Platens råstofftype føyer seg inn i både Nøstvet-fasens og den vestnorske senmesolittiske tradisjon, hvor slipte sandsteinskniver hører til ledeartefaktene. Ornamentert sandstein (eller arkose) er imidlertid uvanlig.

Gjennom videre forskning vil man kunne belyse mulige relasjoner mellom slipte sandstein-/arkose- og skifergjenstander i senmesolittisk tid, se på likheter og forskjeller mellom mesolittisk slipt og ornamentert stein- og beinmateriale (både funksjon og mening) og sammenlikne anhengets ornamentale temaer med det omfattende mesolittiske bergkunstmaterialet.

Et objekt i endring – anhengets historie

Anhengets historie er kompleks, og både form og dekor er blitt forandret over tid. Gjenstanden kan i dag forstås som et resultat av kontinuerlig bruk, og den har kanskje hatt skiftende meningsinnhold over tid. Anhenget er ikke nødvendigvis, i motsetning til f.eks. bergkunst eller monumentale skulpturer, bundet til ett sted. Det kan som et bærbart objekt ha hatt en kompleks bevegelseshistorie og enten blitt båret av én person eller gitt videre mellom flere personer. Heller ikke dekoren kan betraktes som et planlagt bilde, men snarere som en sekvens av ristninger som etter hvert har forandret objektets utseende.

Tingenes livshistorie eller biografier er blitt diskutert i senere års forskning (f.eks. Gosden og Marshall 1999; Lund og Melheim 2011). Her er siktemålet å forstå kompleksiteten som ligger i tingene, og som involverer mange meningsnivåer i både tid og rom. En liknende tilnærming er fremhevet for bergkunst, ved å peke på tidsdybden i ristningene. Her er det blitt argumentert for at bilder som er hogget i stein, snarere skal forstås som resultater av ristningssekvenser fra gjentatte besøk, som skulle forhandles og reforhandles kontinuerlig (Goldhahn 2004:128–130).

Hendelsessekvenser som kan observeres på Brunstad-anhenget, kan dermed ses som et hjelpemiddel for bedre å forstå menneskenes relasjon(er) til denne gjenstanden. Ut fra den visuelle analysen av form, dekor, brukspor og slitasje kan man identifisere diverse tilsiktede og util-siktede hendelser, som krystalliserer/ned-feller seg i objektet. De er sammenfattet i tabell 1.

Det er skilt mellom ornamentbærer (gjenstanden) og ornament på henholdsvis side A og side B. Gjenstandens tilblivelse kan da beskrives med følgende trinn: 1) funn av råemne, 2) valg av råemne for fremstilling av gjenstanden, 3) fremstilling av gjenstandens form, 4) ornamentering, bruk og senere endringer, inklusive brudd på toppen og gjennom boring, 5) brudd i to deler, 6) kassering av gjenstanden.

Bergarten som anhenget er laget av, forekommer ikke lokalt i Stokke og heller ikke langs vestsiden av Oslofjorden. Nærmeste forekomst av feltspatholdig sandstein er Oppland og Hedmark nord for Hamar, ifølge geologen Tom V. Segalstad (personlig kommunikasjon 2015). Det er uvisst om råemnet stammer fra dette området eller fra forekomster lenger borte. For å bestemme råstoffkilden trengs det mer inngående geologiske undersøkelser. Det kan imidlertid slås fast at råstoffet er blitt transportert over en lengre distanse. Hvorvidt gjenstanden er laget og ornamentert på lokaliteten i Brunstad eller et annet sted, er ikke mulig å vite.

Den innrissede fiskeformen/antropomorfe formen, som er en av de sist anbrakte dekor-elementene på A-siden, er trukket litt ut i den skadede overflaten på A-siden, mens den er

Tabell 1. Hendelsessekvenser som kan observeres på Brunstad-anhenget.

Tabell: Almut Schülke.

Ornament-bærer (Gjenstand)	Ornament: Side A	Ornament: Side B
Funn av råemne		
Valg av råemne for produksjon av gjenstanden		
Fremstilling av gjenstandens form: tilsliping av platen		
	Skråstilt kutt	Rutenett, bånd, linjer
	Bølgelinjer og rutenett	
	Overflatebeskadigelse	
	Fiskeform og Flette	
	Brudd på toppen	
	Gjennom boring	
	Brudd i to deler	
	Gjenstanden kommer i jorden	

forstyrret av bruddet i toppen. Den timeglassformede gjennomboringen orienterer seg i forhold til «fiskens hale» eller «hodeformen». Plasseringen taler dermed for at gjennomboringen ble foretatt etter at gjenstanden var blitt skadet i denne enden. Det ser altså ut til at gjenstanden opprinnelig ikke hadde hull. Men det er også mulig at gjenstanden i utgangspunktet var lengre, og hadde et hull i toppen. Det kan heller ikke utelukkes helt at gjenstanden er blitt til ved å bearbeide en annen form, eventuelt et redskap, som for eksempel en sandsteinskiv. Dekorelementene ser imidlertid ikke ut til å være redusert ved sliping på kantene, men tilhører tilsynelatende de slipte flatene.

Dekorelementenes rekkefølge er beskrevet tidligere: Det kan med sikkerhet bestemmes en rekkefølge for enkelte temaer på side A, samtidig som det er tegn til at elementene ble utsatt for en viss slitasje før det ble risset opp nye temaer. Det samme er ikke mulig å avgjøre på side B. Men mye tyder på at håndskriften av rutenettet, som forekommer på begge sider, er forskjellig på side A og side B. Det betyr altså at gjenstanden ikke bare er dekorert i forskjellige omganger, men også av forskjellige personer. Sekvensen av ristningene på den så fint slipte platen hadde mest sannsynlig et formål og en bestemt betydning.

Gjennomboringen er trolig gjort forholdsvis sent, fordi det ikke er tegn til slitasje. Dette står i motsetning til den overlappende dekoren på begge flater, som viser intensiv bruk. Objektet ble altså sannsynligvis kassert forholdsvis kort tid etter at hullet ble boret. Anhenget er brukket i to før det havnet i jorden.

Bruddet virker temmelig ferskt sett fra A-siden. Det taler for at objektet ble forkastet kort tid etter at bruddet var skjedd, og at bevaringsforholdene videre var stabile. Tidsrommet mellom boringen av hullet og bruddet kan dermed antas å ikke være så langt. Før objektet brakk i to, ble det endret flere ganger, og det virker som det er blitt brukt i lang tid. En endring/reparering av objektet etter selve bruddet ville ha vært mulig, men det ble ikke gjort. I stedet ble gjenstanden kastet/kassert/nedlagt. Hvis bruddet ikke var et uhell, kan det tenkes at anhenget ble ødelagt intensjonelt, ved at man slo av den mer skrøpelige toppdelen med hullet.

Diskusjon og oppsummering

Avslutningsvis skal det åpnes opp for en diskusjon om anhengets meningsnivåer. Den ornamenterte steinplaten fra Brunstad har hatt en forholdsvis kompleks historie: Råemnet til platen er sannsynligvis funnet et annet sted. Om steinplaten er produsert og ornamentert på Brunstad, er ikke mulig å avgjøre, for sliping av sandstein er en teknikk som var vanlig i Oslofjordområdet i Nøstvet-fasen, men den kjennes også fra Vest-Norge. Ristningssekvensene og minst to forskjellige «håndskrifter» på gjenstanden tyder på at flere hender har vært involvert. Dette er ikke helt uvanlig, og for andre mesolittiske ornamenterte gjenstander er det blitt observert at dekoren er blitt endret etter hvert – med både endringer av eldre og tilføyelser av nye motiver (Nash 1998:71). Slitasjen på Brunstad-anhenget taler for at det er blitt brukt i lang tid, eventuelt av flere personer i flere generasjoner. Kanskje er platen blitt båret over lengre distanser, som det er påvist for andre mesolittiske objekter (f. eks. Larsson 2005:266–270).

Den enestående gjenstanden må ha hatt en spesiell verdi, nettopp fordi den forener forskjellige kulturtradisjoner så som bruken av slipt sandstein, som var utbredt i Norge, formen og gjennomboringen som kjennes fra skiferknivene fra Karelen, og den typiske, overregionalt anvendte mesolittiske dekoren som finnes på A-siden. Eventuelt er det også tegn på et mer regionalt formspråk: Nettmønsteret på anhengets B-side er anbrakt med korte, orga-

niske linjer som likner på utfyllingen av noen figurer av ristninger på det mesolittiske ristningsfeltet Skogerveien i Drammen. Her er det på felt A og felt B to hvaler og enkelte elgdyr som er utfylt med et rutemønster som er risset med korte streker (Mikkelsen 1977:152, figur 2 og 3). Ingrid Fuglestad (2010) har foreslått at denne utfyllingen kan representere en «clan group marker», et symbolsk bilde for en av tre grupper som hun mener holdt til i Oslofjordområdet under senmesolitikum.

Platen fra Brunstad kan ha hatt mange funksjoner og meninger, både samtidig og over tid. Fremtidige teknologiske analyser vil kunne vise om gjenstanden hadde én eller flere «praktiske» funksjoner, som for eksempel gni- eller glatteredskap, som dens skrå smalende kunne tyde på, eller som nål for å fremstille nett. Den kan også ha blitt båret som kroppssmykke eller som en annen slags pynt, eller ha hatt en kosmologisk betydning. Det kan også diskuteres om de, enkelte, etter hvert overlappende, ornamentemaer eventuelt har vært knyttet til viktige begivenheter i menneskers, og dermed også objektets, liv. Det er blitt fremhevet at det er tegn på at mange mesolittiske ornamenterte objekter ble brukt både som verktøy og prestisjegenstander (Płonka 2003:178–179, 183).

For mesolittiske jeger- og sankersamfunn er de såkalte prestisjeobjektene blitt diskutert. Bein- og gevirredskaper, som for eksempel flinteggdolker, så vel som bergartshakker og køller, antar man har sirkulert i byttenettverk, som strakte seg på tvers av lokale mesolittiske grupper (Tilley 1996:48–51; Nash 1998:58–64; Glørstad 1999:64). Håkon Glørstad knytter bergartshakkene, hvorav noen er ornamentert, til manndom og virilitet, og tolker dem som statussymbol for «big men» som styrte samfunnet (Glørstad 2010:232–233). Likeledes er ornamenterte komposittredskaper som flinteggvåpen blitt ansett som fetisjobjekter som kunne overta menneskelige roller (Glørstad 2010:164–169). Det begrunnes bl.a. med at de er fremstilt med mye omsorg, og at de antakelig var ornamentert med individuelle mønstre. Disse jaktvåpnene kunne ifølge Glørstad «avlaste» den – mannlige – mesolittiske storviltjegeren ved å overta ansvar for blant annet jaktlykke (Glørstad 2010:164–169). Følger man Glørstads argumentasjon, hører bergartshakker og flinteggvåpen til det han har betegnet som det mannlige domene i det senmesolittiske jakt- og fangstsamfunnet (Nøstvet-kulturen). Det omfatter blant annet storviltjakt, natur og kontakt med fremmede – i motsetning til det andre, det kvinnelige domene, som omfatter reproduksjon, familie og boplass (Glørstad 2008:107–114, 2010:236–240, 252–256, 255, figur 8.1).

Brunstad-anhenget skiller seg derimot ut fra jaktvåpen som køller, hakker, spisser eller komposittredskaper når det gjelder form og funksjon. Det viser at det fantes andre objekter i Nøstvet-kulturen som har vært dekorert med de samme ornamentale temaene som mange av de antatt mannlige statussymbolene. Som en avlang, slipt steinplate likner det mer på skiferknivene som kjennes fra den mesolittiske gravplassen Olenij Ostrov, hvor de forekommer i manns- og kvinnegraver (Gurina 1956; Grünberg 2000:231–232, 240–245). Det er ikke mulig å si om Brunstad-anhenget er blitt båret, brukt og bearbeidet av en kvinne/jente eller en mann/gutt, eller begge deler. Men anhenget er et objekt som kan være med på å nyansere det nevnte, todelte bildet som er tegnet av det mesolittiske samfunnet i et manns- og et kvinnedomene. Selv om den slipte, ornamenterte steinplaten i dag virker som en uvanlig gjenstand i en sørøstnorsk senmesolittisk kontekst, kan vi anta at ornamentikk, pynt og dekor var langt mer utbredt enn det som hittil er representert i arkeologiske funn. At dekor anses for uvanlig i mesolitikum, har fremfor alt å gjøre med de dårlige bevaringsforholdene for organisk materiale, som bein, gevir, skinn og tre (Larsson 2005:261).

Et annet spørsmål er om dekoren på Brunstad-platen var ment å skulle være synlig. At det også i dag er vanskelig å se dekoren, kan eventuelt tyde på at ornamentikken ikke skulle stilles til skue, eller at den skulle være synlig bare i bestemte situasjoner, som ved spesiell belysning eller fukting av overflaten. Kanskje hadde ornamentikken en betydning som hovedsakelig var kjent for dens bruker(e)/bærer(e). Det er også mulig å hevde at objektet ikke nødvendigvis skulle bli sett fra én vinkel, spesielt hvis det var et redskap som ble holdt i hånden – selv om det eventuelt var bundet fast med en snor i hullet.

Avslutningsvis kan man spørre seg hva som førte til at objektet ble kassert eller nedlagt. Objektet hadde trolig «oppnådd» en spesiell betydning, enten for en person eller en gruppe, kanskje over flere generasjoner. Ble dets langvarige bruk brutt av tradisjonsbærerne selv? Var platen blitt meningsløs eller ubrukbar? Skjedde bruddet ved et uhell? Eller ble anhenget eventuelt intensjonelt ødelagt – enten av brukeren eller av andre – for å bryte med en tradisjon?

Noter

- 1 Artikkelen er et samarbeidsprosjekt mellom Almut Schülke og Håvard Hegdal. Håvard Hegdal står for tegningen av anhenget og for dekodingen av ornamentikken og dens rekkefølge, samt for størstedelen av ornamentikkens beskrivelse. Almut Schülke har satt anhenget og tegnerens observasjoner inn i en videre arkeologisk, teoretisk og kulturhistorisk kontekst.
- 2 Brunstad-lokalitetene samt C14-dateringene vil bli presentert utførlig på et senere tidspunkt.
- 3 Tom Victor Segalstad, Naturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, personlig kommunikasjon 2015. Mange takk til Tom Victor Segalstad for analysen av bergarten. Bergarten ble analysert visuelt på gjenstandens bruddflater og med et mikroskop med 32 gangers forstørrelse (binokularlupe).

Takk

Vi takker Arkeologisk seksjon ved Kulturhistorisk museum (KHM) for finansiell støtte til å tegne anhenget og til å skrive manuskriptet til Håvard Hegdal. Birgitte Bjørkli, som var utgravningsleder på Brunstad i 2013, takkes for å ha satt i gang tegnearbeidene av anhenget, og Steinar Kristensen ved KHM takkes for hjelpen med RTI. Takk også til to anonyme fagfeller og Vikings redaksjon for meget nyttige kommentarer til den første versjonen av manuskriptet, og til Inger-Marie Berg-Hansen, som har gjennomgått teksten.

Summary

A unique Mesolithic stone-pendant from Brunstad (Vestfold, Norway)

In 2013 a unique plate made of arkosic sandstone, decorated with complex, incised ornaments and pierced at one end, was found at the Mesolithic site of Brunstad in Vestfold, Norway. The sequence of incisions was reconstructed through visual analysis, including drawing, based on digital images, with enhanced details using RTI technology. Identifiable ornamental themes are ribbon, braid, net, and wave patterns, possibly also a fish/anthropomorphic shape. A comparison with other Stone Age objects of the raw material (sandstone and slate), ornamentation and form, shows that the Brunstad pendant unites different cultural traditions. The raw material and its processing with a ground surface fit into the tradition of the Late Mesolithic sandstone knives of South-eastern and Western Norway. The ornamental

themes are comparable to the decoration on Mesolithic transportable objects as known from South Scandinavia and Europe, and as for example seen on bone objects from Vistehola in Rogaland, Norway. The form however resembles the pierced slate knives found at the Late Mesolithic cemetery of Olenij Ostrov in Karelia. The comparable material, together with ¹⁴C-datings from the site of the find, suggests a dating of the ornamented plate to the early phase of the Nøstvet culture, around 6000 BC. A sequence of events was reconstructed, identifying different steps in the life of the object. The possible meanings and usages of the stone plate, as a tool, pendant or prestigious object are discussed in relation to theories on the use of other Late Mesolithic transportable art, like flint edge daggers and shaft-hole axes.

Litteratur

Bahnsen, Kristian

1892 Meddelelser fra Nationalmuseets danske samling. Stenalderen. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1892:161–206.

Bang-Andersen, Sveinung

2009 Ewig eies kun det tapte – med alle sine hemmeligheter. Refleksjoner rundt en gjenstand av kleberstein funnet ved Hælva på Jæren. *AmS-Varia*, vol. 49, s. 75–86. Universitetet i Stavanger, Arkeologisk museum, Stavanger

Berge, Sara Langvik

2006 *Skiferornamentikk. Estetiske og geografiske grupper i Midt-Norge*. Upublisert masteroppgave i arkeologi ved NTNU, Det historisk-filosofiske fakultet, Institutt for arkeologi og religionsvitenskap, Trondheim.

Bergsvik, Knut Andreas

2002 *Arkeologiske Undersøkelser ved Skatestraumen*, bind 1. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen, vol. 7. Arkeologisk Institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.

Bergsvik, Knut Andreas og Éva David

2015 Crafting Bone Tools in Mesolithic Norway: A Regional Eastern-Related Know-How. *European Journal of Archaeology* 18(2):190–221.

Bjerck, Hein Bjartmann

2010 Norwegian Mesolithic Trends. I *Mesolithic Europe*, redigert av Geoff Bailey og Penny Spikins, s. 60–106. Cambridge University Press, Cambridge.

Bjorkli, Birgitte

2005 *Den arktiske steinalderen i sør. En studie av skiferfunn fra Sørøst-Norge. Oldsaksamlingens museumsdistrikt*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Bergen.

Brøgger, Anton Wilhelm

1906 *Studier over Norges Stenalder. Øxer uden skafthul fra yngre stenalder fundne i det sydøstlige Norge*. Videnskabs-selskabets skrifter I. Math.-naturv. Klasse. Jacob Dybwad, Christiania.

1908 Vistefunden. En ældre stenalderes kjøkkenmødding fra Jæderen. *Stavanger Museums Aarsberetning* 1907:1–98.

1909 *Den arktiske stenalder i Norge*. Videnskabs-selskabets skrifter II. Hist.-filos. Klasse. Videnskaps-selskapet i Kristiania, Kristiania.

Bøe, Johannes

1934 *Boplassen I i Skibshelleren på Straume i Nordhordaland*. Bergen Museums Skrifter, vol. 17. Bergens Museum, Bergen.

Cultural Heritage Imaging – RTI

2015 *Reflectance Transformation Imaging (RTI)*. Elektronisk dokument, <http://culturalheritageimaging.org/Technologies/RTI/>, besøkt 09. juli 2015.

- Damlien, Hege
 2010 Referansesystem for littiske råstoff. I *Stenalderundersøkelser ved Rena Elv. Gråfjellprosjektet Bind III*. Varia, vol. 76, redigert av Katrine Stene, s. 50–66. Kulturhistorisk Museum, Fornminneseksjonen. Oslo.
- Dolukhanov, Pavel
 2010 The Mesolithic of European Russia, Belarus, and Ukraine. I *Mesolithic Europe*, redigert av Geoff Bailey og Penny Spikins, s. 280–301. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fuglestedt, Ingrid
 2010 Animals, *Churingas* and Rock Art in Late Mesolithic Northern Scandinavia. I *Changing Pictures. Rock Art Traditions and Visions in Northern Europe*, redigert av Joakim Goldhahn, Ingrid Fuglestedt og Andrew Jones, s. 23–34. Oxbow Books, Oxford.
- Glørstad, Håkon
 1999 Lokaliteten Botne II – Et nøkkelhull til det sosiale livet i mesolitikum I Sør-Norge. *Viking* 62:31–68.
 2002 Østnorske skafthullhakker fra mesolitikum. Arkeologisk og forhistorisk betydning – illustrert med et eksempelstudium fra vestsiden av Oslofjorden. *Viking* 65:7–47.
 2008 *Nære ting fra en fjern fortid*. Universitetsforlaget, Oslo.
 2010 *The Structure and History of the Late Mesolithic Societies in the Oslofjord Area 6300–3800 BC*. Bricoleur, Lindome.
- Goldhahn, Joakim
 2004 Mångtydighetens tydlighet – til frågan om hållbilders mening och innebörd. I *Förhistoriska bilder som arkeologisk källa*, redigert av G. Milstreu og H. Prøhl, s. 121–208. Tanums Hällristningsmuseum, Tanumshede.
- Gosden, Chris og Yvonne Marshall
 1999 The Cultural Biography of Objects. *World Archaeology* 31(2):169–178.
- Grünberg, Judith M.
 2000 *Mesolithische Bestattungen in Europa. Ein Beitrag zur vergleichenden Gräberkunde*. Internationale Archäologie 40. Beier und Beran, Rahden/Westfalen.
- Gurina, Nina Nikolayevna
 1956 *Oleonostrovskij Mogil'nik*. Materialy I issledovanija po archeologii SSSR 47. Akademija nauk SSSR Institut archaeologii, Moskva-Leningrad.
- Høyer, Jo
 2012 *Spektakulære kunstfigurer fra steinalderen*. Elektronisk dokument, <http://www.uib.no/universitetsmuseet/68985/spektakul%C3%A6re-kunstfigurer-fra-steinalderen>, besøkt 9. juli 2015.
- Jaksland, Lasse
 2001 *Vinterbrolokalitetene – en kronologisk sekvens fra mellom- og senmesolitikum I Ås, Akershus*. Varia, vol. 52. Universitetets Kulturhistoriske Museer, Oldsaksamlingen. Oslo.
- Larsson, Lars
 2005 Regional or interregional representation? A slotted bone dagger from Offerdal, Jämtland. I *En lång historia ... festskrift till Evert Baudou på 80-årsdagen*, redigert av Roger Engelmark, Thomas B. Larsson og Lillian Rathje, s. 261–273. Institutionen för arkeologi och samiska studier, Robertsfors.
- Lindblom, Inge
 1980 *Slipte spisser av bergart I Rogaland. Funnspredning og mulige årsaker til denne*. AmS-Varia, vol. 9. Arkeologisk museum, Stavanger.
- Lindqvist, Christian
 1994 *Fångstfolkets bilder. En studie av de nordfennoskandiska kustanknutna jägarhällristningarne*. Theses and Papers in Archaeology, New series, vol. 5. Stockholms Universitet, Stockholm.
- Lund, Harald Egenæs
 1951 *Fangst-boplassen i Vistehulen på Viste, Randaberg, Nordjæren*. Stavanger museums skrifter, vol. 6. Stavanger museum, Stavanger.

- Lund, Julie og Lene Melheim
 2011 Heads and Tails – Minds and Bodies: Reconsidering the Late Bronze Age Vestby Hoard in the Light of Symbolist and Body Perspectives. *European Journal of Archaeology* 14(3):441–464.
- Mikkelsen, Egil
 1971 Vistefunnets kronologiske stilling. Trekk av Rogalands eldre steinalder. *Stavanger Museums Årbok* 80:5–38.
 1975 Mesolithic in South-Eastern Norway. *Norwegian Archaeological Review* 8(1):19–36.
 1977 Østnorske veideristninger – kronologi og øko-kulturelt miljø. *Viking* 40:147–201.
- Müller, Sophus
 1896 Nye stenalders former. *Aarvog for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 11:303–419.
- Nash, George
 1998 *Exchange, Status and Mobility. Mesolithic Portable Art of Southern Scandinavia*. BAR International Series, vol. 710. Archaeopress, Oxford.
- Olsen, Thomas Bruen
 2004 Egger av tid og rom. Transformasjonen av steinalderens fangstsamfunn i Vest-Norge. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi ved Arkeologisk institutt Universitetet i Bergen, Bergen.
- Plonka, Tomasz
 2003 *The Portable Art of Mesolithic Europe*. University of Wrocław, Wrocław.
- Reitan, Gaute, Fredrikke Danielsen og Almut Schülke
 Under arbeid Steinalderlokaliteter Skjærnes 8/6, Stokke, Vestfold. Rapport Arkeologisk utgravning. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
- Sognes, Kalle
 1996 Dyresymbolikk i midt-norsk yngre steinalder. *Viking* 59:25–44.
- Solheim, Steinar
 2013 Sammenfatning av resultater og trender i det arkeologiske materialet. I *E18 Bommestad-Sky. Undersøkelser av lokaliteter fra mellommesolitikum, Larvik kommune, Vestfold fylke*, redigert av Steinar Solheim og Hege Damlien, s. 255–275. Portal forlag og Kulturhistorisk museum Arkeologisk seksjon, Kristiansand/Oslo.
- Skår, Øystein
 2003 Rituell kommunikasjon i seinmesolitikum: en analyse av hakker og køllers symbolske betydning. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Bergen.
- Søborg, Hans Christian.
 1986 Skiferkniver sør for polarsirkelen i Norge: en analyse av attributter, typer og geografisk fordeling med bakgrunn i det fennoskandiske skiferkompleks. Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi ved Universitetet i Bergen, Bergen.
- Sørensen, Rolf, Kari E. Henningsmoen, Helge I. Høeg og Veronika Gälman
 2014 Holocene Landhevingsstudier i søndre Vestfold og sørostre Telemark – revidert kurve. I *Vestfold-baneprosjektet. Arkeologiske undersøkelser I forbindelse med ny jernbane mellom Larvik og Porsgrunn. Bind I: Tidlig- og mellommesolittiske lokaliteter I Vestfold og Telemark*, redigert av Stine Melvold og Per Persson, s. 36–47. Portal forlag og Kulturhistorisk museum Arkeologisk seksjon, Kristiansand/Oslo.
- Tilley, Christopher
 1996 *An Ethnography of the Neolithic. Early Prehistoric Societies in Southern Scandinavia*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Wilhelmsson, Åsa
 1996 Skifferknivar – förekomst, utbredning och användning. Praktiska och teoretiska studier kring knivar från Södra Norrland. Upublisert CD-opsats ved Umeå universitet, Institutionen för arkeologi, Umeå.

8000 år gamle fangstgroper for elg?

I en artikkel i *Viking* i 1994 stilte Edvard Barth spørsmålet om fangstgroper for elg og rein var i bruk allerede i steinalderen. Det forelå da seks radiologiske dateringer fra steinalderen og ytterligere tre fra bronsealderen fra området rundt Femunden, Røros og Nord-Østerdalen. Dette var fra Barths egne undersøkelser, samt en eldre utgravning av Ørnulv Vorren (Barth 1994; Vorren 1960). Det var også bronsealderdateringer fra svensk side av grensen, i Jämtland (Selling 1974). Imidlertid er disse dateringene problematiske fordi prøvene er tatt fra usikre kontekster. Fem av dateringene kommer fra trekull i den gamle markoverflaten under vollene som omgir gropene. De øvrige er datert på tremateriale som man ikke med sikkerhet kan si er fra gropenes konstruksjonselementer. I denne artikkelen vil det igjen bli satt fokus på hvor gamle slike fangstgroper kan være. Utgangspunktet for diskusjonen er utgravningen av en liten rekke med fem fangstgroper for elg på Almemoen i Ringerike kommune, noen få kilometer nord for Hønefoss.

Forskningshistorisk tilbakeblikk på fangstgroper

Å undersøke fangstgroper med arkeologiske metoder har ingen lang tradisjon i Norge. Da forskerne i det tverrvitenskapelige Hardangerviddaprojektet fordele oppgavene mellom seg tidlig på 1970-tallet, ble studiet av fangstgropene for rein gitt til etnologen i prosjektet (Indrelied 2014:178). Man hadde ikke noen forventninger om at fangsten i groper gikk tilbake til forhistorisk tid. Vekten lå på skriftlige kilder, som omtalte fangst opp mot nyere tid. Det ble derfor ikke gjort forsøk på å gjøre arkeologiske utgravninger i noen av dem. Det var først i 1975 at fornminneregistreringen ved Økonomisk kartverk begynte å avmerke fangstgropene som sikre fornminner, altså fornminner eldre enn fredningsgrensen 1537 e.Kr. (Jacobsen 1989:114).

På 1960- og 1970-tallet ble det gjort svært omfattende registreringer av fangstgroper for elg og rein andre steder i landet. Edvard og Sonja Barth, Øystein Mølmen og Ørnulv Vorren var pionérer her i landet, og la ned en enorm innsats i hver sine distrikter (f.eks. Barth 1977; Mølmen 1982; Vorren 1958). Ingen av dem var arkeologer, men de utførte allikevel mindre arkeologiske utgravninger for å nærme seg konstruksjonsmåten og dateringsproblematikken. Hvor langt tilbake i tid gikk egentlig fangsten i disse gropene?

Etter hvert ble det utført flere fagmessige arkeologiske utgravninger, og det ble gjort undersøkelser av blant andre Tom Bloch Nakkerud (1979), Harald Jacobsen (1989) og Egil Mikkelsen (1986). I Sverige har man ikke en absolutt fredningsgrense for arkeologiske kulturminner ved 1537, slik vi har i Norge. Det gjør at man kan undersøke objekter fra nyere

tid også gjennom forvaltningsarkeologien, og det kan være noe av grunnen til at arkeologene i Sverige tidligere engasjerte seg i undersøkelse av fangstgroper enn arkeologene gjorde her til lands (f.eks. Jansson og Hvarfner 1966; Manker 1960; Selinge 1974; Spång 1981). En annen årsak til at svenskene var tidligere ute, var at vassdragsarkeologien ført til en intensivering i registrerings- og utgravningsvirksomheten i innlandet etter krigen, som vi ikke så maken til i Norge før noen årtier senere (Biørnstad 2006).

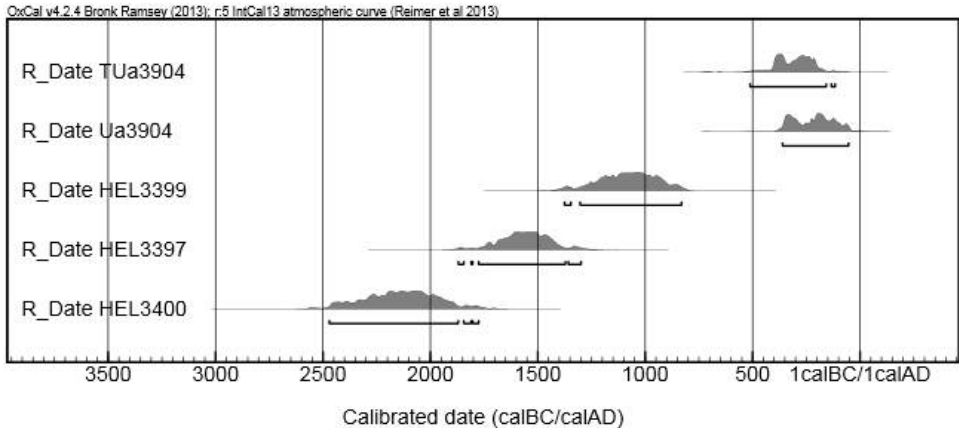
Kunnskap om fangst av storvilt i steinbrukende tid

Fra analysert beinmateriale på innlandsboplasser og fra bergkunsten kjenner vi til hvor viktig elgen har vært for steinalderfolket i Norge (Glørstad 2010). Fra boplassmaterialet er pilspissene blant de største funngruppene, både ved kyst, i skog og på fjell. De mange pilspissene viser at storviltet i alle fall har vært felt med pil og bue, men fantes det andre fangstmetoder i tillegg? Kan fangstgroperne virkelig være så gamle at de går helt tilbake til eldre steinalder? Den eldre steinalderen (mesolitikum) varer fra innlandsisen forsvant, for mer enn 9000 år f.Kr., til yngre steinalders (neolitikums) begynnelse, ved ca. år 4000 f.Kr. Innenfor denne lange perioden ble det dannet flere samfunn, og særlig det sørøstnorske funnkomplekset man kaller nøstvetkulturen (6300–4600 f.Kr.), har relevans her.

Om vi ser på de eldste dateringene, så er det viktig å se kritisk på konteksten prøven er tatt ut fra. Som sagt er det svært få dateringer som er gjort direkte på materiale som med sikkerhet kan knyttes til fangstgropernes byggemateriale. Ved utgravninger er det svært sjelden det er bevart rester av byggemateriale inni gropene. Treverket har stort sett råtnet bort, og det eneste daterbare man gjerne finner ved utgravningene, er trekullbiter i innraste masser, et stykke over den opprinnelige bunnen, samt organisk materiale under vollen (Bergstøl 2015; Halinen 2005:figur 41). Ved anleggelsen av fangstgroperne ble de utgravde massene lagt rundt åpningen som en voll, slik at gropenes effektive dybde ble større. Vollmassene rundt gropene har forsegleet den gamle markoverflaten og bevart en del av det materialet som lå i humusen. Humus består av en blanding av forkullede biter fra eldre skogbranner, barnåler, blader, frø og trerester i ulike stadier av nedbrytning. Trekull kan ha en høy egenalder, og kan derfor representere en betydelig feilkilde dersom den gamle markoverflaten er eneste måten en fangstgrop blir datert på. Markoverflaten under vollen kan ikke være yngre enn anleggningstidspunktet, og slike dateringer kan derfor kun gi svar på tidligst mulige anleggningstidspunkt (terminus post quem).

Denne metoden med datering av trekull fra vollen er den mest vanlige måten å datere fangstgroper på, men den er også blitt kritisert av flere (Amundsen 2007; Gustavson 2007; Hansson og Rathje 1999; Ramquist 2007). På lokaliteten Enontekiö Näkkälä i Finland har Petri Halinen (2005:73) gjort forsøk med å datere flere prøver av trekull fra en humushorisont under vollen på en fangstgrop. Resultatene er vist i figur 1. Det er mer enn 1000 år mellom de tre trekullprøvene, og igjen nærmere 1000 år opp til de daterte prøvene av frø. Gropa kan altså ikke ha vært anlagt tidligere enn i førromersk jernalder, men dersom man hadde datert bare trekull, kunne tolkningen ha blitt at gropa tidligst kunne vært anlagt i yngre steinalder. Dette tilsier at det bør utøves en kildekritisk gjennomgang når man sammenligner dateringer fra ulike steder.

Det er ikke dermed sagt at alle dateringer som er utført på gammel markoverflate, bør avvises. I Kautokeino og Karasjok er det for eksempel datert fangstgroper for rein som faktisk

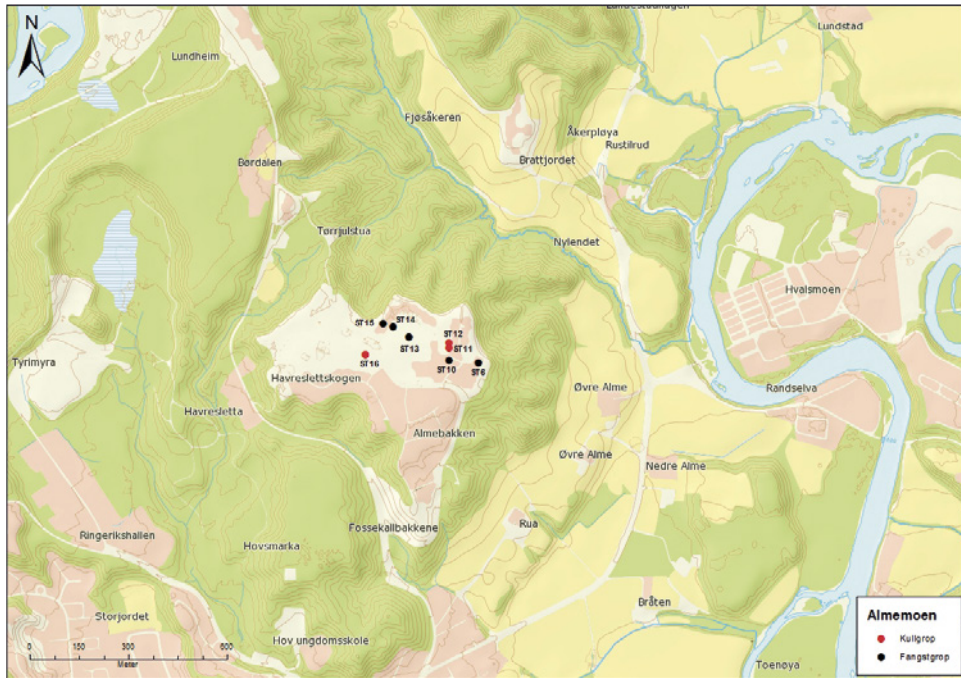
Figur 1. Dateringer fra gammel markoverflate i samme fangstgrop i Enontekiö Näkkälä i Finland. De tre nederste er utført på trekull (vedslag ikke oppgitt), de to øverste på frø. Dateringer fra Halinen 2006:73, rekalibrert i OxCal 2.4

kan være fra yngre steinalder (Furset 1995, 1996; Sommerseth 2009:254). Gropene her er datert på frø fra gammel markoverflate, og har dermed langt mindre feilmarginer enn dateringer på trekull, som eksempelet fra Finland viser. Også i Ryfylkeheiene er det gamle dateringer utført på frø under vollen. Frøene ble datert til bronsealderen (Bang-Andersen 2004).

I noen tilfeller blir det funnet konsentrasjoner av trekull i selve nedrasingen (Ramquist 2007:168). Trekull høyt oppe i de innraste massene kan stamme fra rester etter eldre røtter rundt gropa, eller fra trær som har falt over gropa da den raste sammen. Dette trekullet kan derfor ikke knyttes sikkert til anleggets bruksfase. Fra utgravninger av fangstgroper på Rødsmoen i Åmot (Hedmark) fikk vi flere dateringer til neolitikum og bronsealder fra prøver i de sammenraste massene inne i gropene (Bergstøl 1997:58). Det samme var tilfelle på Tassåsen i Elverum og ved Gita bru i Åmot (Bergstøl 2014; Kile 2012). En skjematisk fremstilling av sammenrasingen kan ses på figur 8 nedenfor. Materialet høyt i massene kan altså være både samtidig, eldre og yngre enn selve bruken av gropa, men sannsynligheten for at det er yngre, er større.

Det er altså vanskelig å skaffe til veie sikre dateringer fra selve konstruksjonselementene i fangstgroper, særlig når det gjelder svært gamle anlegg. Rester etter sperregjerder i myr kan være den beste muligheten, men det er sjelden man finner slike. Noen er likevel funnet, for eksempel i Snertingdal ved Gjøvik, hvor det ble funnet rester etter et slikt sperregjerde mellom to groper (Gustafson 2007). Gjerdet var fra bronsealderen og besto av relativt tynt trevirke, så det er små feilkilder på grunn av materialets egenalder.

Dette er noen eksempler på dateringer som viser bruk av fangstgroper fra bronsealderen og neolitikum. I tillegg har vi helleristningen av elg som går i dyregrav, på Sporanaset i Rauland i Telemark, som trolig også er fra bronsealderen (Vaa og Bitustøyl 2012:45), men er det mulig at fangsten i groper kan gå helt tilbake til mesolitikum? Utgravningen av en rekke med fem fangstgroper for elg på Almemoen ved Hønefoss ga resultater som kan tyde på det (Bergstøl 2007). I det følgende vil dette materialet bli presentert.

Figur 2. Kart over Almemoen. Produsert av Magne Samdal, Kulturhistorisk museum, med tillatelse fra Statens kartverk

Fangstgropene på Almemoen

Nord for Hønefoss, på en sandmo avsatt som gammel havbunn fra slutten av siste istid, ble det funnet fem svært grunne og vide groper. Det ble stilt spørsmål om det i det hele tatt var menneskelagede groper, siden dybden før utgraving var på mindre enn en halv meter. Det ellers helt flate landskapet var avgjørende for at det ble valgt å foreta utgraving. Øst og sør for plataet renner Randselva, og det går en bratt kant med flere mindre raviner ned mot elve-sletta nedenfor. Undergrunnen består av finkornet, homogen sand, fullstendig uten stein. Massene er svært lette å grave i, også med enkle redskaper. Det er liten stabilitet i sanden, så om det graves ei grop uten indre forstøtning, vil den rase sammen i løpet av kort tid.

De fem gropene ligger slik til at de danner ei rekke over den nordlige delen av plataet (se figur 2). Sammen med sperrer i endene og mellom gropene kan de ha fungert som ei svært effektiv felle for elgen. I det følgende vil jeg gi en kort beskrivelse av de enkelte gropene i anlegget. Nummereringen er den som er brukt i registreringsrapporten, og tilsvarer Id 89561 i kulturminnedatabasen Askeladden (Olsen 2004).

Fangstgropa ST 15 var svært utydelig, og det var ingen synlig voll. I profilet fremsto nedgravningen som svært uklar, men da sanden hadde tørket litt, ble de områdene hvor de naturlige sjiktene var brutt, stående igjen som fuktige (figur 3). Det ble tatt to kullprøver: en fra det kullholdige laget øverst og en annen ned mot bunnen, men disse ble ikke datert.

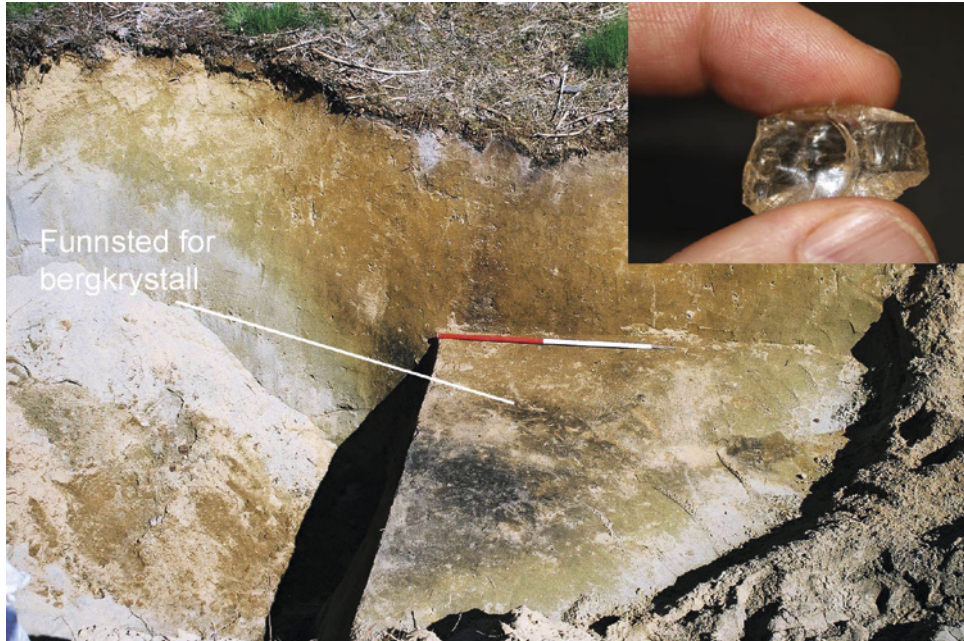
Figur 3. Fangstgropa ST 15 i profil. Foto: Jostein Bergstøl.

Fangstgropa ST 14 var grunn og uklart markert, uten antydning til voll rundt. Profilet ble lagt i retningen øst–vest. Ca. 1,5 m under bakkenivå fremkom det et fett og sortspettet lag ca. 1–2 m sør for senterlinjen. Den umiddelbare tolkningen var at jeg hadde bommet på gropa, siden den var så lite tydelig før utgravning. Senere ble det klart at det måtte være et revehi som var gravet inn mot sør i bunnen av fangstgropa. Under opprenskning av dette laget fremkom et avslag av bergkrystall. Som figur 4 viser, ble det satt et profil gjennom denne strukturen, på tvers av hovedprofilet.

Revehiet må ha vært anlagt etter at gropa gikk ut av bruk, men siden hiet ligger helt nede mot fangstgropas bunn, har det trolig skjedd før gropa raste helt sammen. Datering av massen kan derfor gi en god pekepinn på når anlegget gikk ut av bruk, men det ble ikke prioritert å datere den (figur 5). Funnet av avslaget av bergkrystall i de omrotede massene i revehiet antyder allikevel at gropa var gått ut av bruk i steinbrukende tid.

På bakkenivå var også fangstgrop ST 13 svært utflytende, og i tillegg skadet av at en skogsmaskin hadde kjørt over den. Gropa var ca. 2,5 meter dyp fra toppen, uten voll. Trolig har det vært en opptil 50 cm høy voll hele veien rundt. Det er antatt at kullfragmentene i bunnen stammer fra ei kasse som har foret gropa. Dateringen ble så tidlig som 5680–5525 f.Kr. (T-19016: 6745±105 BP), altså fra Nøstvet-perioden.

Også fangstgropa ST10 viste seg å være dyp, og kunne klart defineres i profilet etter at den ble snittet. På bakkenivå var den ikke mer enn ca. 0,5 meter dyp, men det var ytterligere 2,5 meter til bunnen av nedgravningen (figur 6). Laget med trekullblandede masser i bunnen var svært markert i denne gropa, og er også her tolket som rester etter en kassekonstruksjon.

Figur 4. Fangstgrop ST 14, med revehi i forgrunnen. Foto: Jostein Bergstøl.

Gropa hadde en svak antydning til voll på to sider. Dateringen fra denne gropa ble enda eldre, så tidlig som 6185–6060 f.Kr. (TUa-6661: 7340±50 BP).

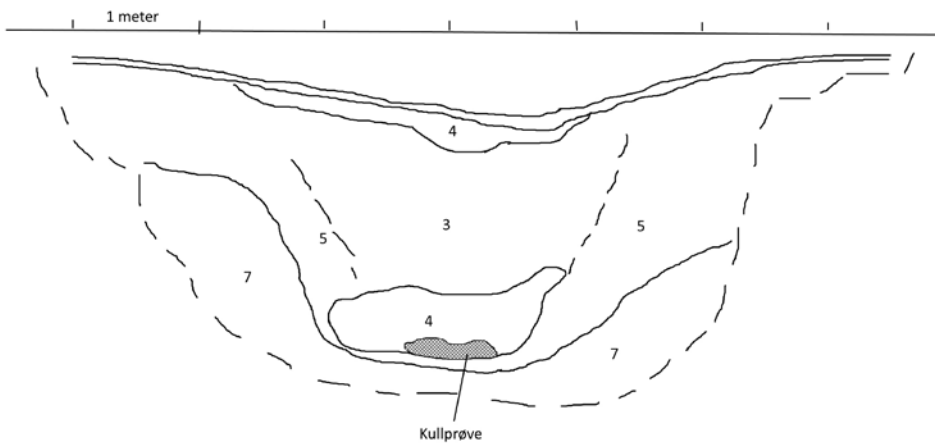
Ved oppryddingen av den siste fangstgropa (ST6) før utgravning ble det funnet mye moderne søppel blandet med bålrester og humus i bunnen av gropa. På sørsiden var det gravd et hull med gravemaskin, og et traktorhjulspor skar vollen i sør. Det gjorde at det var litt større skepsis til at denne kunne være ei fangstgrop. Da profilet ble rensket, viste det seg at stratigrafien var lik de andre. Søppelet var deponert i forsøkningsen etter en allerede gjenrast fangstgrop. Som de andre gropene hadde også denne et markert, mørkt lag helt i bunnen, bestående av sand blandet med trekull, tolket som rester etter en indre konstruksjon (figur 7). Dateringen var lik ST 13, 5630–5525 f.Kr. (T-19014: 6715±80 BP).

I tillegg til disse fem fangstgropene ble det undersøkt tre kullgroper som lå i samme område, hvorav to lå nær rekka med fangstgroper (figur 2). Flere andre steder har vi sett at kullgroper kunne bli anlagt i eldre fangstgroper som ikke lenger var i bruk (Amundsen 2007; Bergstøl 1997; Mikkelsen 1986; Ristvedt 2000). Under utgravningen ble det undersøkt hvorvidt kullgroper var anlagt i fangstgroper, noe de ikke var. Siden disse kullgroper var i nærheten av, og til dels imellom, fangstgroper, ble det konkludert med at fangstgroper må ha vært sammenraste da kullbrenningen fant sted. Dersom fangstgroper hadde fremstått som dype og klart markerte, ville det vært langt enklere å bruke dem enn å grave helt nye groper for kullbrenning. Den ene av kullgroper ble datert til 1020–1170 e.Kr. (Bergstøl 2007).

Etter at det var avklart hvilke groper som var kullgroper, dannet fangstgroper ei rekke (se figur 2). Mellom groper var det lange mellomrom, og det er mulig det kan ha vært flere

ST 13

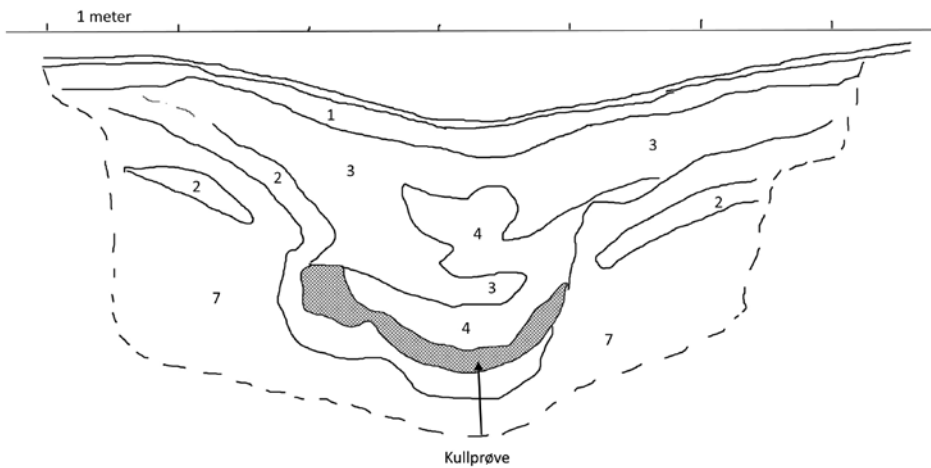

Figur 5. Fangstgrop ST 13. Tegning og foto: Jostein Bergstøl.

groper som ikke kunne ses på overflaten. Sammenrasingen har vært så stor at det er mulig at ei grop eller to kan ha forsvunnet helt, og dermed blitt oversett. Med tanke på den høye alderen og den løse sanden er ikke det usannsynlig. Da utgravningen fant sted, var det i tillegg foretatt stubbebryting og avtorvning mellom gropene, slik at det ikke var mulig å gjøre ytterligere søk på overflaten. De fem fangstgropene (ST 6, 10, 13, 14 og 15) avgrensner en

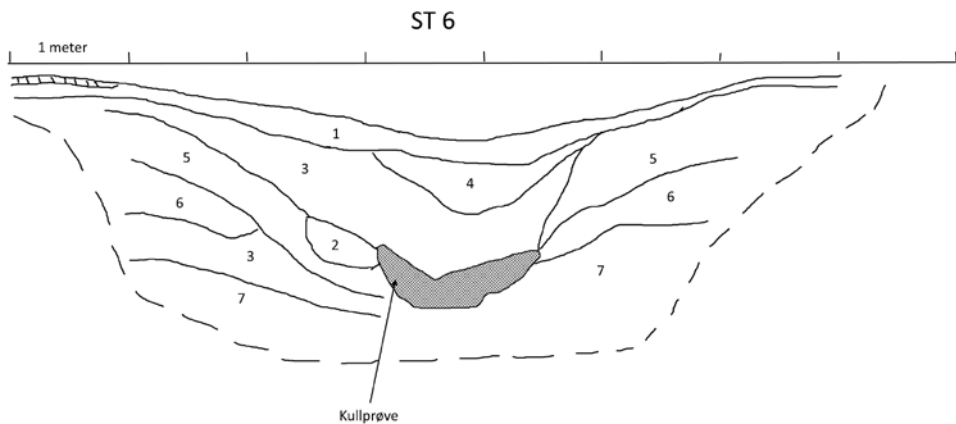
ST 10

Figur 6. Fangstgrop ST 10. Tegning og foto: Jostein Bergstøl.

del av det flate sandplataet, og ligger nesten ut til ravinekantene på begge sider. Topografien er på den måten blitt brukt til å lage fangstsystem som kan ha fungert svært effektivt.

Det er ikke mulig å si med sikkerhet hvilken vei anlegget har fangstet, men med aktiv driving vil det trolig ha vært lettere å kontrollere dyrene fra ravineområdet i nord og øst og opp på moen i det hjørnet hvor fangstanlegget sperret av en mindre del. Ved passiv fangst

Figur 7. Fangstgrop ST 6. Tegning og foto: Jostein Bergstøl.

kan anlegget ha fungert like godt begge veier, men det ligger ikke i noen naturlig flaskehals hvor topografien gjør at dyrene blir kanalisert inn mot gropene. Det er derfor mer sannsynlig at dyrene er blitt drevet aktivt inn i anlegget. Mellom gropene har det etter all sannsynlighet vært sperregjerder, men det var ikke bevart rester etter slike.

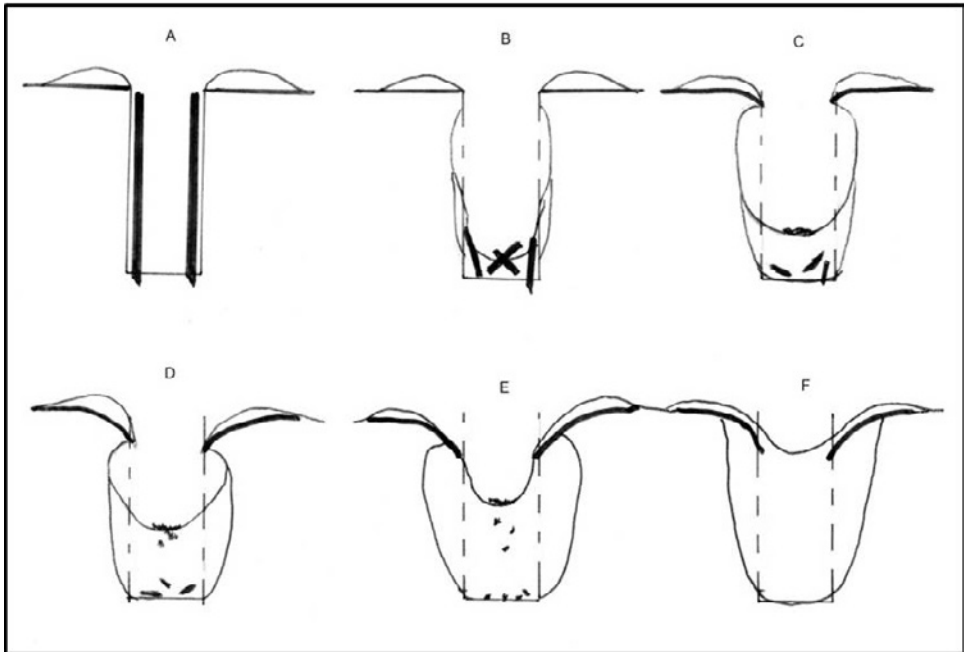
Fangstgropenes konstruksjon og destruksjon

Det var ikke bevart stokker som kunne fortelle noe direkte om hvordan de indre trekonstruksjonene har sett ut. Sjøktene med trekull i bunnen av alle gropene tilsier imidlertid at det må ha vært mye tre som er blitt svidd. Forkulling av ytterveden er en kjent metode for å gjøre stokkene mer motstandsdyktige mot råte (for eksempel Bergstøl 2015). Sanden i området har ikke egenskaper som vil kunne holde loddrette vegger, og gropene ville rase sammen uten noen form for indre vegg.

På bakgrunn av resultatene fra utgravningene på Rødsmoen i Åmot argumenterte jeg for at fangstgroper kan ha hatt kun et lokk, uten indre konstruksjoner (Bergstøl 1997). Etter å ha studert mange fangstgroper siden da har jeg observert samme type innrasing, og har måttet revurdere den tidligere tolkningen. Gropene må ha hatt en innvendig kasse eller forstøtning for å holde massene på plass. Jeg har i et annet arbeid vist prosessen når gropene raser sammen (Bergstøl 2015). Det samme forløpet har flere andre forskere også skissert (Halinen 2005:figur 41; Hansson og Rathje1999:29). En alternativ konstruksjonsmåte er den Harald Jacobsen (1989) har foreslått ut fra fangstgropene på Dokkfløy. Ved å sette sammen utgravningsresultatene fra flere groper i samme system konkluderte han med at det var en tømret kasse i bunnen, med traktformede vegger av halvkløyvinger lenger opp. Det gjorde at elgen som falt ned, ikke kunne komme opp igjen. I fangstgroper for rein er det påvist loddrette vegger med stående stokker som ikke har denne traktformen øverst som Jacobsen argumenterer for (Bergstøl 2015). Det er en enklere og mindre arbeidskrevende konstruksjon enn den i Jacobsens tolkning. Hvorvidt den ene eller andre formen har vært anvendt her, er det ikke mulig å avgjøre. Ut fra profilene kan nedgravningene se svært vide ut, og det kan tyde på en traktformet type, men fyllskiftene i profilet viser ikke til den opprinnelige veggen i gropa; de viser til grensen mellom masse som er forflyttet, og masse som ligger urørt. Avtrykket av selve kassa er borte. Det eneste som er igjen, er trekullet fra tømmeret. Det vi ser i profilet, er derfor massenes forflytning innover og nedover mot midten (se figur 8). Ettersom hele gropa gradvis har fått en V-form under sammenrasingen, har den omkringliggende vollen glidd innover inntil det bare var en liten forsenkning igjen.

På den flate sandmoen ble det altså funnet tre kullgroper og fem fangstgroper. Fangstgropene var svært sammenraste, og allerede under utgravningen ble det klart at de måtte være mye eldre enn kullgropene, som var mye mindre sammenraste. Flere steder fins det eksempler på at fangstgroper er blitt gjenbrukt som kullgroper, men de på Almemoen har trolig vært fullstendig gjenraste før kullbrenningen tok til i middelalderen, og av den grunn har de ikke vært aktuelle å bruke som kullgroper. Funn av et avslag av bergkrystall bekreftet troen på en svært gammel datering.

Det er spesielle geologiske omstendigheter på Almemoen som har gjort at det er bevart forkullede rester av stokkene i den indre konstruksjonen. Sanden er avsatt på havbunnen, som har gjort massene finkornede og homogene, og det kommer derfor lite oksygen til. Den løse sanden har ikke egenskaper til å holde en loddrett vegg uten en indre støtte. Den har vært laget av tre, og da materialene råtnet, ble veggene presset innover av jordtrykket. Dette har gjort at gropene raste igjen forholdsvis kort tid etter at de gikk ut av bruk, og trerestene fra den innvendige konstruksjonen falt ned i gropa. Trekullet kommer trolig av at stokkene har vært svidd utenpå for å motstå råte bedre (Bergstøl 2015; Jacobsen 1989:118). Massene i bunnen er blitt stående mer enn to meter ned i fuktig sand, og er dermed blitt bevart overraskende bra. Selv om det ikke kan gis en eksakt rekonstruksjon av byggemåten, kan det

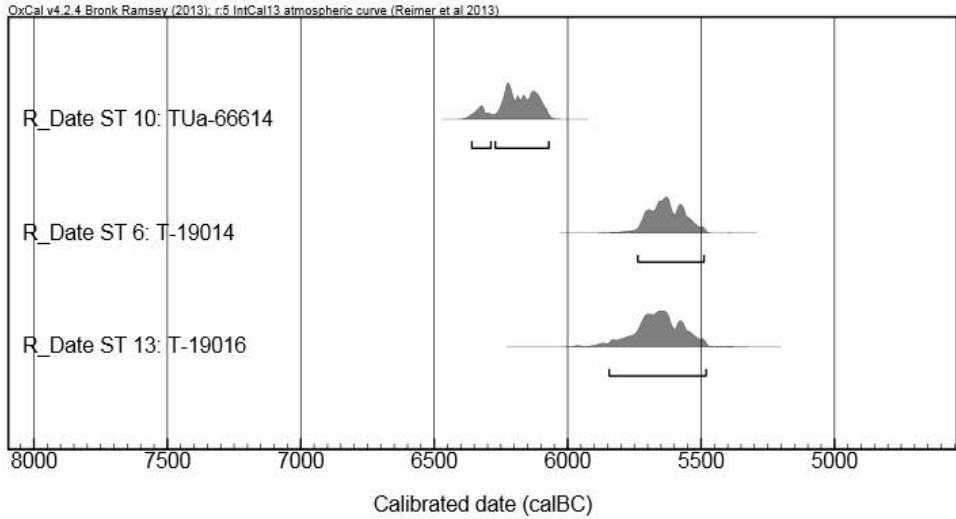
Figur 8. Gradvis sammenrasing av fangstgrop for rein. Fra Bergstøl 2015.

likevel ut fra sammenrasingen konkluderes med at kullbitene i bunnen er rester etter enten dekkmateriale eller en kasse, og at dateringene dermed tidfester bruksfaser i anlegget.

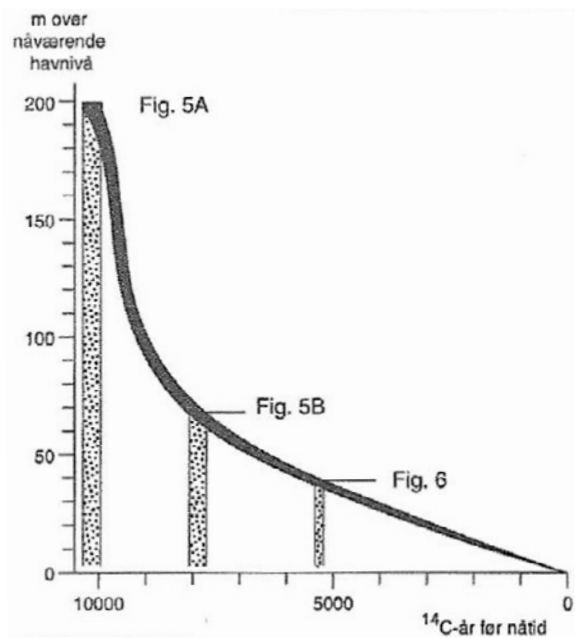
Elgfangst i Nøstvet-samfunnet

De tre C14-dateringene viser at anlegget faktisk var i bruk i Nøstvet-fasen. Det er et stort sprang mellom den eldste og de to yngste dateringene (figur 9). Hvorvidt det representerer en så lang bruksperiode, gammelt tømmer, eller om det er snakk om en ombygging, kan ikke materialet gi svar på uten ytterligere dateringer. Den eldste datering, 6185–6060 f.Kr. ligger i en periode som er karakterisert av stor aktivitet i innlandet. De to dateringene rundt 5600 f.Kr. faller innenfor en periode da det er en markert nedgang i antall dateringer i innlandet og i fjellet (Glørstad 2010:96).

Plataået på Almemoen ligger ca. 150 moh., og terrenget faller bratt ned i et ravinelandskap på tre sider. I øst ligger elvesletta hvor Randselva svinger seg, på ca. 65 moh. Et antatt havnivå over dagens på ca. 50–60 meter i fangstanleggets brukstid er sannsynlig (jf. figur 10, fra Sørensen 2002). Tyrifjorden lå på 62 meter før den ble demmet opp, og havet strakte seg inn til Geithus frem til i alle fall 5000 f.Kr. Med en kort bæring av båten der og ved Vikersund har det vært mulig å ta seg frem på vannet helt opp til Alme. Avbildningene av elg på helleristningene ved Geithus regnes for å være om lag 1000 år yngre. Feltene noe lenger ute i fjorden, ved Åskollen og Skogerveien i Drammen, ligger på 59–60 moh., og er trolig omtrent samtidige med bruken av fangstgropene på Almemoen (Mikkelsen 1977). Disse feltene lig-

Figur 9. C14-dateringene fra fangstgropene på Almemoen.

Figur 10. Landhevingsskurve for Hurum (Sørensen 2002).

ger alle ved havet, og kan representere samlingssteder som kystbaserte jegere besøkte før de dro inn i landet på elgjakt. Bergkunsten kan ha representert jaktmagi for Nøstvet-folkene.

Materialet fra Almemoen viser at det er sannsynlig at bruken av fangstanlegg kan gå så langt tilbake som til senmesolitikum. Elgjegerne i Nøstvet-perioden ser ut til å ha gravd dype

groper og investert i permanente konstruksjoner i landskapet. Dateringene lar seg vanskelig bortforklare. Prøveuttakene kommer fra forkullet tre som ligger i masser som ble begravet under mer enn to meter sand. Selv om treslaget er furu, som kan ha en høy egenalder, har bygningsmaterialene neppe hatt så store dimensjoner at det kan utgjøre en betydelig feilkilde. Vi vet også fra groptuftene fra senmesolitikum i innlandet og fra nye undersøkelser av kystnære boplasser fra mellommesolitikum at man bygget mer eller mindre permanente sesongboliger, gravd ned i bakken (Boaz 1997, 1998; Solheim og Olsen 2013). Det at jegerne gjorde store investeringer i landskapet for å hente ut avkastningen senere, foregriper det vi tenker som typisk for jordbruksbaserte samfunn.

Glørstad mener det som karakteriserer endringene i Nøstvet-perioden, er at boplassene blir større og mer permanente, og at folkenes bevegelsesmønster i landskapet blir mer strukturert og mer begrenset geografisk. I en slik modell passer fangstgropene godt. Med en voksende befolkning og en mer fast bosetningsform er det trolig blitt større press på viltressene nær de største bosetningskonsentrasjonene ved kysten, og man kan ha intensivert og effektivisert fangsten gjennom å ta i bruk fangstanlegg. Det å bygge permanente installasjoner for fangst er imidlertid ikke begrenset til elgjakta. Fra Danmark er det for eksempel kjent ruselignende stengsler for fisk fra samme periode (Fischer 2007). Det er i prinsippet samme tankegang som ligger bak, bare i en annen skala.

Harald Jacobsen (1989:128–129) har foretatt beregninger av den arbeidsmengde som lå i byggingen av ei fangstgrop med enkle redskaper. Han kom frem til en arbeidsinnsats på 14–15 dagsverk for å bygge ei grop og et 10 meter høyt sperregjerde. Nå er sanden her lett å grave i, og både konstruksjon og sperregjerde er trolig noe enklere enn den i Jacobsens modell, men allikevel representerer byggingen av de minst fem gropene en anelig arbeidsinnsats. En slik investering er neppe gjort for én enkelt jakt. Fangstgropene må være bygget for at man skal komme tilbake til dem mange ganger. Man har altså hatt en forestilling om utsatt avkastning lenge før jordbruket gjorde sitt inntog.

Avslutning

Det levde bofaste befolkninger både i innlandet og ved kysten i senmesolitikum (Glørstad 2008:49). Det er imidlertid en markant nedgang i dateringer fra innlandet i perioden 5600–5500 f.Kr., akkurat i den perioden dette anlegget ser ut til å ha vært i bruk. Fangst av elg er en aktivitet som gjerne blir knyttet til innlandsboplasser, men som landhevingskurven viser, har det vært farbart helt inn til Almemoen med båt, kun med to korte bæringer forbi stryk.

Der jegerne måtte i land, lå helleristningsfeltene med elgmotiver. Elgen hadde en helt spesiell betydning i Nøstvet-samfunnet (Glørstad 2008:100–102). Det kan tyde på at det var kystbaserte folk som dro inn til Almemoen for å jakte på elg, som var så sterkt innvevd i deres forestillingsverden. Resten av året kan de, som Glørstad formulerer det, ha spist sel mens de tenkte på elg.

Takk

Takk til redaksjonen og anonyme fagfeller som har påpekt feil og mangler, og gitt verdifulle kommentarer til manuskriptet.

Summary

8000 year old pitfalls for moose

Pitfalls for moose and reindeer have been found in their thousands in the interior of Norway. It has been debated how far back in time pitfalls were in use. In this article the traditional methods of dating trapping pits are discussed, and an example is given of a trapping system for moose that dates as far back as the Late Mesolithic. The system consists of five pitfalls that were heavily eroded and hardly visible on the surface. The excavation showed that the pits had an inner lining of wood, and charcoal from the bottom of three of the pits was dated between 6100 and 5500 BC.

Based on the distribution of rock art localities with moose motifs, it is argued that coastal groups belonging to the Nøstvet complex used this trapping system, when hunting for their favourite prey.

Litteratur

Amundsen, Tina

2007 *Gråffjellprosjektet Bind 2 Elgfangst og bosetning i Gråffjellområdet*. Varia, vol. 64. Kulturhistorisk museum, Oslo.

Bang-Andersen, Sveinung

2004 *Reinsdyrgraver i Setesdal Vesthei : analyse av gravenes beliggenhet, byggemåte og brukshistorie*. AmS-Varia, Vol. 40. Arkeologisk museum, Stavanger.

Barth, Edvard

1977 Anlegg for massefangst av villrein i Rondaneområdet. Årbok for Norsk Skogbruksmuseum 8:9–74.

1994 Var fangstgroper i bruk allerede i steinalderen? *Viking* 57:119–136.

Bergstøl, Jostein

1997 *Fangstfolk og bønder i Østerdalen. Rapport fra Rødsmoprojektets delprosjekt Marginal Bosetning*. Varia, vol. 42. Oslo

2007 *Rapport fra arkeologisk utgravning. Fangst- og kullgroper. Alme 89/3, Ringerike kommune, Buskerud*. Upublisert utgravningsrapport ved Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

2014 *Rapport fra arkeologisk utgravning av fangst- og kullgroper. Houm 63/11, Elverum, Hedmark*. Upublisert utgravningsrapport ved Kulturhistorisk museum.

2015 Fangstgroper, fangstgraver eller dyregroper. I *Arkeologiske undersøkelser 2005-2006, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo*, redigert av Inger Marie Berg-Hansen, s. 136–141. Portal forlag, Oslo.

Biörnstad, Margareta

2006 *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942-1980 : en studie med utgångspunkt från Riksantikvarieämbetets sjöregleringsundersökningar*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.

Bloch-Nakkerud, Tom

1979 *Rapport om undersøkelse av reg. nr. 71, fangstgrop 0 på Gaustadmoen under Gaustad, 60/44, Eidskog k, Hedmark*. Upublisert utgravningsrapport ved Kulturhistorisk museum, topografisk arkiv, Oslo.

Boaz, Joel

1997 *Steinalderundersøkelsene på Rødsmoen*. Varia, vol. 41. Kulturhistorisk museum, Oslo.

1998 *Hunter-gatherer site variability : changing patterns of site utilization in the interior of eastern Norway, between 8000 and 2500 B.P.* Universitetets oldsaksamlings skrifter, Ny rekke, vol. 20. Universitetets oldsaksamling, Oslo.

- Fischer, Anders
 2007 Coastal fishing in Stone Age Denmark –evidence from below and above the presentsea level and from human bones. I *Shell middens in Atlantic Europe*, redigert av N. Milner, O.E. Craig og G. Bailey, s. 54–69. Oxbow Books, Oxford.
- Furset, Ole Jakob
 1995 *Fangstgroper og ildsteder i Kautokeino kommune: rapport fra forskningsutgraving 24 juli – 3 september 1994*. Upublisert utgravningsrapport ved Universitetet i Tromsø, Institutt for samfunnsvitenskap, Tromsø.
 1996 *Fangstgroper i Karasjok kommune : rapport fra forskningsutgraving 3 juli – 4 august 1995*. Upublisert utgravningsrapport ved Universitetet i Tromsø, Institutt for samfunnsvitenskap, Tromsø.
- Glørstad, Håkon
 2010 *The structure and history of the late mesolithic societies in the Oslo fjord area 6300-3800 BC*. Bricoleur press, Mölndal
 2008 *Nære ting fra en fjerne fortid*. Universitetsforlaget. Oslo
- Gustafson, Lillian
 2007 Et elgfangstsystem i Snertingdal. Undersøkelse av sperregjerde. I *Arkeologiske undersøkelser 2001-2002*. Varia 62, redigert av Ingrid Ystgaard og Tom Heibreen, s. 159–172. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Halinen, Petri
 2005 *Prehistoric hunters of northernmost Lapland: settlement patterns and subsistence strategies*. Iskos, vol. 14. Finnish Antiquarian Society, Helsinki.
- Hansson, Anders og Lillian Rathje
 1999 Den som gräver en grop åt andra. *Arkeologi i Norr* 8(9):23–42.
- Indrelid, Svein
 2014 *Oppdagelser på Hardangervidda*. Nord forlag, vol. 4. Kvinherad.
- Jacobsen, Harald
 1989 Et rekonstruert fangstanlegg ved Dokkføyvann. *Viking* 52:114–132.
- Jansson, Sverker og Harald Hvarfner
 1966 *Ancient hunters and settlements in the mountains of Sweden. Archaeological and ethnological investigations carried out in connection with power-station projects and lake regulation schemes*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm
- Kile, Jone Røst
 2012 Arkeologisk utgraving av fangst- og kullgroper, Åset søndre og nordre, Åmot, Hedmark. Upublisert utgravningsrapport ved Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Manker, Ernst
 1960 *Fångstgropar och stalotomter : kulturlämningar från lapsk forntid*. Acta Lapponica, XV, Nordiska Museet.
- Mikkelsen, Egil
 1977 Østnorske veideristninger-kronologi og øko-kulturelt miljø. *Viking* 40:147–201.
 1986 «Fangst- og kullmilegroper – vanligste fornminner i Hedmark. Arkeologiske undersøkelser på Grundset 1984.» *Alfarheim. Årbok for Elverum* 1:14–29.
- Mølmen, Øystein
 1982 *Den gamle elgfangsten i Dovre*. Dovre kulturstyre.
- Olsen, Morten
 2004 *Rapport fra kulturminneregistrering, Almemoen byggefelt*. Upublisert utgravningsrapport ved Buskerud fylkeskommune, sak nr. 03/3238.
- Ramstad, Morten
 2014 <http://norark.no/undersokelse/ville-fjell-bogastoer-og-steinredskap-fetegga-i-norddal-kommune>
- Ramquist, Per
 2007 Fem Norrland. Om norrländska regioner och deras interaktion. *Arkeologi i Norr* 10:153–180.

- Ristvedt, Kristin
2000 En undersøkelse av kullgroper og fangstgroper i Elverum. *Nicolay* 81:6–10.
- Selinge, Klas-Göran
1974 *Fångstgropar: Jämtlands vanligaste fornlämningar*. Fornvårdaren, vol. 12. Jämtlands läns museum. Östersund
- Solheim, Steinar og Dag Erik Færøe Olsen
2013 Hovland 3 – Mellommesolitisk boplass med hyttetuft. I *E18 Bommestad–Sky. Undersøkelser av lokaliteter fra mellommesolitikum, Larvik kommune, Vestfold fylke*, redigert av Steinar Solheim og Hege Damlien, s. 198–235. Portal Forlag, Kristiansand.
- Sommerseth, Ingrid
2009 Villreinfangst og tamreindrift i Indre Troms : belyst ved samiske boplasser mellom 650 og 1923. Upublisert doktorgradsavhandling ved Institutt for arkeologi og sosialantropologi, Universitetet i Tromsø.
- Spång, Lars Göran
1981 Fångstgropar – Lämningar efter forntida älgfångst. *Västerbotten* 4:282–290.
- Sørensen, Rolf
2002 «Hurumlandskapets utvikling gjennom 300 millioner år.» *Det Norske Vitenskapsakademi Årbok* 1999:323–333.
- Vorren, Ørnulv
1960 Villreinfangst med fangstgjerder og fallgraver. I *Jakt og fiske i Norge*, redigert av Per Hohle og Ragnar Frislid, s. 255–278. Norsk Arkivforskning
- Vorren, Ørnulv
1958 «Samisk villreinfangst i gammel tid.» *Ottar* 17(2):1–42.
- Vaa, Johan og Kjell Bitustøyl
2012 *Reinen på hardangervidda. Natur og kultur*. Villreinutvalet på Hardangervidda.

Hus fra førromersk jernalder i Østfold

Utgravninger av boplassområde på Tvistein, Skulberg i Spydeberg fra yngre bronsealder og førromersk jernalder

Bakgrunn

Før 1975 var boplasser fra førromersk jernalder så godt som ukjente i Østfold. Perioden ble regnet som en ekstremt «funnfattig» periode, med få og enkelt utstyrte graver og manglende boplasser (Hinsch 1951:51; Solberg 2000:50). Det ble fra tid til annen avdekket diffuse boplassspor ved utgravninger av gravanlegg fra jernalderen, men egentlige hus kjente en ikke. Det første huset i Østfold kom for dagen på Opstad i Tune (Sarpsborg) i 1975. Deretter ble det funnet boplassspor med husrester på Skulberg i Spydeberg i 1984, på Øverby i Rakkestad i 1986 og i Kulåsparken i Sarpsborg i 1986–1987. Disse vil bli omtalt nedenfor.

Etter at en på Østlandet omkring 1990 begynte å registrere og undersøke boplasser på dyrket mark ved maskinell flateavdekking (Uleberg 1990), og det skjøt fart etter 2000, har antallet undersøkte hus som er datert til førromersk jernalder, økt kraftig. I dag (inntil 2010) kjenner vi 41 hus eller rester av hus fra denne perioden bare i Østfold. En boplass utgravd senere omtales i dette nummeret av Viking (Bukkemoen 2015).

I denne artikkelen vil jeg se på hvordan husene, gjenstandsfunnene og miljøet på og rundt Tvistein-lokaliteten på Skulberg i Østfold kan belyse gårdsvirksomheten i førromersk jernalder. Når beskrivelsen av Tvistein-undersøkelsene – strukturene og gjenstandsfunnene – gjøres så detaljert i det følgende, er det fordi boplassen flere ganger er blitt kort omtalt i den arkeologiske litteraturen, men uten at den har vært gjenstand for en utførlig publisering.

Utgangspunktet er altså den første rene boplassutgravningen med hus fra førromersk jernalder i Østfold. Husrestene her var relativt fragmentariske og vanskelige å tolke. Derfor vil jeg anvende de husene som er undersøkt senere i Østfold fra førromersk jernalder som komparativt materiale. Det vil kunne bidra til å komme lenger med tolkningene av husrestene fra Tvistein og konteksten rundt dem. Til sist vil jeg se på hvordan hus fra førromersk jernalder i Østfold ligner eller skiller seg ut fra samtidige hus i det øvrige Norge og i Sverige og Danmark.

Utgravningen på Tvistein

Sommeren 1983 ble den tidligere skogteigen Østhagan på Skulberg brutt opp med bulldoser for å bli opparbeidet til dyrket mark. I 1984 skulle området sås til for første gang. Anton Skulberg fant da underliggeren til en skubbekvern (se figur 8), og et større område omkring funnstedet ble undersøkt. Da ble det også gjort andre funn, bl.a. en samling med 30 keramikkskår. Funnene på Skulberg ble rapportert til daværende Universitetets Oldsaksamling i Oslo. I 1985 ble undersøkelsene fulgt opp herfra, og det ble foretatt arkeologiske utgravninger her hvert år fra 1985 til 1988.

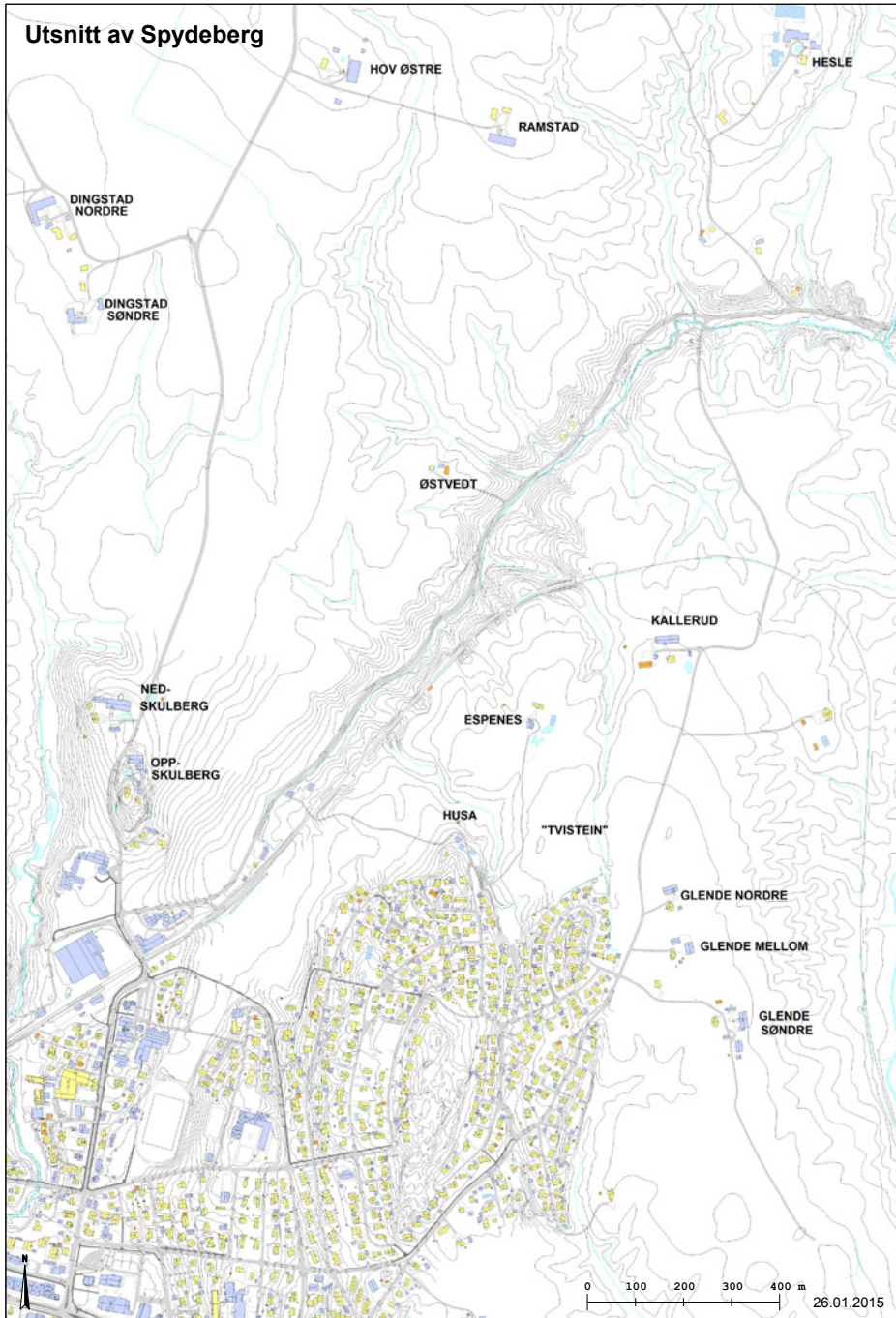

Figur 1. Skrått flyfoto av Tvistein-området i Østhagan på Skulberg, etter at utgravningene er avsluttet. Det utgravde området til høyre er angitt med grensene for utgravningsfeltet. På en annen del av området, angitt med en oval, er det påvist flere hus og kokegroper. Dagens Skulberg-gård og Skulbergsletta øverst i bildet. Foto: Fjellanger-Widerøe.

Det utgravde området på Tvistein ligger på en relativt flat rygg med fri utsikt til alle kanter, mellom brukene Espenes (Nord-Husa) og Glende nordre, øst for jernbanelinjen og tunet på Skulberg (figur 1–2). Området er omgitt av dyrket mark. På ryggen er det to fjellkoller. Det undersøkte området ligger på øst- og sørøstsiden av den nordlige fjellkollen, mellom 127 og 128 m over havet. Disse to kollene har gitt stedet det nyere navnet Tvistein. Avstanden til Smalelva er 700 m, og til Glomma er det 1600 m.

De arkeologiske undersøkelsene

De arkeologiske undersøkelsene på Tvistein, Skulberg, foregikk med arkeologer og amatører som arbeidskraft og med forfatteren som utgravningsleder. Undersøkelsene ble finansiert med midler fra Miljøverndepartementet. Siden området ikke hadde vært dyrket i nyere tid, var det gode sjanser for at en kunne gjøre funn i urørt eller lite forstyrret leie. Utgravningene ble derfor gjennomført med håndkraft, og funnene ble nøyaktig innmålt. Dette skiller utgravningene her fra de aller fleste andre utgravninger der en bruker maskinell flate-

Figur 2. Kart over deler av Spydeberg, med Tvistein og de viktigste gårdene omkring navngitt. Kart levert av Spydeberg kommune.

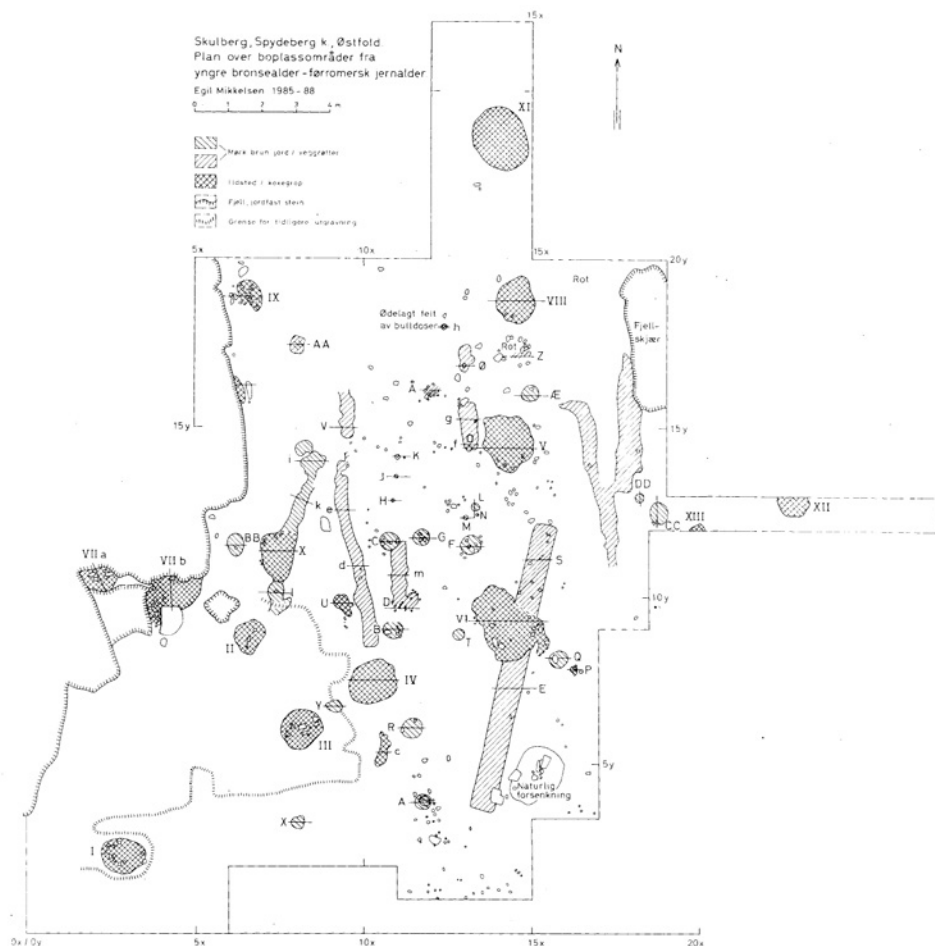
Figur 3. Fra utgravningene på Tvistein, Skulberg i 1987–1988, sett fra nordøst. Foto: Egil Mikkelsen.

avdekking. Det foregår vanligvis på dyrket mark. Der er funn *in situ* i overflatelag langt mer sjeldne. Ett unntak fra denne metoden er undersøkelser på Borge østre i Stokke kommune, Vestfold, der en testet ut bruken av maskinell sålding av det moderne pløyselaget og underliggende kulturpåvirkede lag innenfor et område på ca. 3000 m². (Om resultatet av dette, se Storruste og Østmo 2012.) På Tvistein ble et felt på ca. 300 m² undersøkt. Gravningene i 1985–1988 har ikke gitt noen endelig avgrensning av fornminneområdet.

Per Kristian Skulberg har også observert kullflekker med skjørbrante steiner og fargesjatteringer som er på størrelse med hus (2–3 langhus) på jorden mellom Tvistein og bebyggelsen i Dragonveien (se figur 1). Her er det gjort funn av bryne, slipestein og knusestein, som snarere skal dateres til vikingtid/middelalder (C59743/5, 6, 8). Samlet tyder dette på en større bebyggelse enn den som er utgravd (se figur 3 og 4).

Jordlag og strukturer

I utgravningsfeltet var humuslaget øverst stort sett fjernet ved oppbrytingen av jorda, men noen steder var et svart jordlag, 5–9 cm i tykkelse, bevart. Under det bestod undergrunnen stort sett av grå, brun og gråbrun leire. Spredt på feltet ble det påvist trekullbiter og små biter av rødlig til grå, dårlig brent leire. Det ble påvist enkelte steiner i leirlaget; de fleste var deler av menneskelagede strukturer. Det ble også funnet keramikkskår, ett flintstykke og gjenstander av bergart. Gjennomgående ble det gravd 15–20 cm dypt i utgravningsfeltet.

Figur 4. Plan over utgravd boplassområde på Tvistein, Skulberg.

Det ble påvist en rekke strukturer og konstruksjoner: 22 sikre og mulige stolpehull, seks ildsteder, sju kokegrop, flere veggrøfter eller deler av slike og andre strukturer av mer ubestemmelig karakter.

Veggrøfter

Veggrøfter er rene dreneringsgrøfter omkring hus, for å lede vekk overflatevannet og sikre en tørr hustomt (Bårdseth 2007:10). Veggrøftene ble tolket som slike under utgravningene, men at de representerte bestemte hus, ble først klart under bearbeidingsprosessen (figur 6).

Den største og mest markerte veggrøften på utgravningsfeltet var den som var gjennomskåret av kokegrop VI, orientert NNØ-SSV (gult, figur 6). Grøften var regelmessig i overflateformen: 8,7 m lang og 70 cm bred, mellom 10 og 20 cm dyp. Den var fylt med grålig til brun jord, med trekullbiter, brent leire og få, små steiner. Veggrøften parallelt med denne,

var den som var gjennomskåret av kokegrop X. Grøften var uregelmessig i formen, ca. 5 m lang, 31–74 cm bred og 6–12 cm dyp. Den var fylt med brun leirjord, trekullbiter og brent leire (hus 1).

Vegggrøften orientert NNV-SSØ (grønt, figur 6), øst for kokegrop V, var uregelmessig i formen, med en liten krumning i NNV-enden, som kan antyde hjørnet på et hus. Grøften var bevart i en lengde av ca. 5 m og en bredde av ca. 25–40 cm. Vegggrøften som gikk parallelt med den, lå mellom stolpehull B og C og kokegrop X. Grøften var noe buet/bølget i formen, 5,5 m lang, 30–42 cm bred og 10–12 cm dyp. Den var fylt med brun jord (hus 2).

Vegggrøften orientert N-S øst i hovedfeltet (lys blått, figur 6) lå inn mot et lite bergskjær. Den var noe uregelmessig i formen og bevart i en lengde av 4,2 m; bredden var 43–70 cm. Del av en annen N-S-orientert vegggrøft var lokalisert NV for stolpehull K. Av denne grøften var kun 1,5 m bevart. Den var uregelmessig av form, med en bredde på ca. 40 cm og en dybde på 12 cm. Grøften var fylt med brun jord (hus 3).

I tillegg til disse vegggrøftene ble det avdekket tre langstrakte, korte felt, som kan være rester av andre vegggrøfter (se figur 6: «Fragmenter av vegggrøft»). Ingen av dem kan settes inn i noe system i forhold til andre strukturer i utgravningsfeltet.

Stolpehull

Et stolpehull defineres som en nedgravning for en stolpe eller stav av tre som har inngått i en tak- eller veggkonstruksjon (Bårdseth 2007:9).

Det ble påvist 22 sikre og mulige stolpehull. 14 av stolpehullene skriver seg trolig fra takbærende stolper: Seks av dem har en diameter på 32–38 cm og en dybde på 10–32 cm (stolpehull A, B, G, M, X, CC), fire av dem hadde steinskoning. Videre var det fire stolpehull med en diameter på 40–48 cm og en dybde på 14–28 cm (stolpehull C, F, L, U) og fire stolpehull med en diameter på 50–56 cm og en dybde på 24–38 cm (stolpehull Q, R, T, Y). Tre av de siste åtte stolpehullene hadde steinskoning. I ni av de 14 stolpehullene ble det funnet brent leire, i åtte trekullbiter.

Av åtte mindre nedgravninger kan noen tolkes som mindre stolpehull. De var fra 9 til 20 cm i diameter og 3–10 cm dype (stolpehull H, J, K, N, O, P, Æ, DD). Bare ett av de største hadde steinskoning. Trolig var noen av dem spor etter stolper med andre, ikke-takbærende funksjoner.

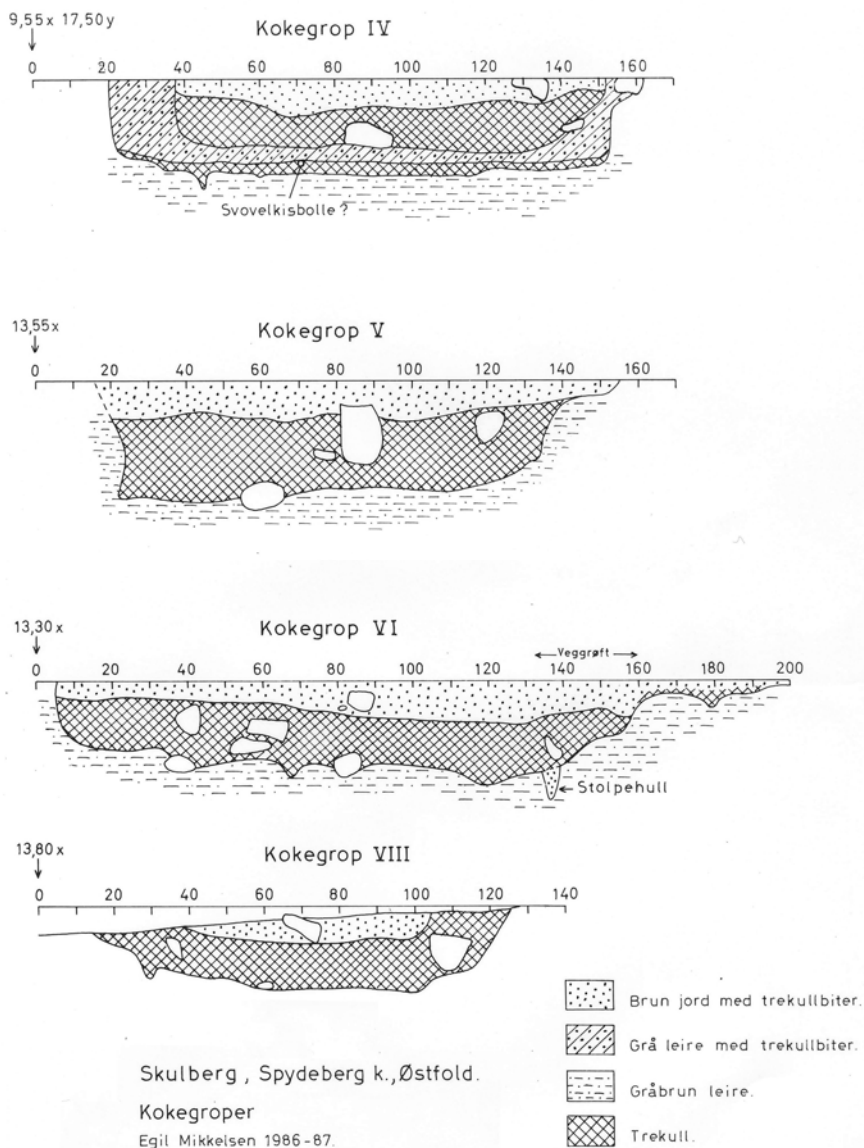
Som det framgår av figur 6, er det ikke mulig å se at stolpehullene ligger i noe system eller kan relateres sikkert til bestemte vegggrøfter og hus.

Ildsteder og kokegroper

Det ble under utgravningene dokumentert seks ildsteder og sju kokegroper.

Alle ildstedene lå i de vestlige delene av utgravningsfeltet, særlig i SV, nær bergskjæret her. De var runde, ovale eller mer uregelmessige, med største mål mellom 120 og 145 cm. De framstod med samlinger av skjørbrante steiner på overflaten og varierende mengder av trekull. Ett av ildstedene, ildsted III, er datert til yngre bronsealder-eldre førromersk jernalder (se tabell 1 over C14-dateringer).

Kokegropene hadde en del fellestrekk (figur 5). De var ovale eller noe mer uregelmessige i formen, 98–180 cm i tverrsnitt. I overflaten markerte de seg med mørk brun leirjord, med en stripe av trekull langs omrisset av gropa. Under laget med brun leire og trekullbiter fulgte et 14–24 cm tykt lag med trekull, et massivt lag med større trekullbiter og mye skjør-

Figur 5. Snitt gjennom kokegroper på Tvistein-boplassen.

brent stein. Bunnen var nærmest flat. I to av kokegropene var det et tynt trekullag rett over bunnen, atskilt fra trekullaget over av et leirlag. Dybden på kokegropene varierte fra 22 til 32 cm. I tre av kokegropene ble det funnet keramikkskår, i to av gropene brente bein. Kokegropene IV, V og VI er alle datert innenfor førromersk jernalder og eldre romertid (363 f. Kr.–204 e.Kr.).

Datering

Avdekkede konstruksjoner og strukturer på Tvistein gir ikke andre kronologiske holdpunkter enn at de må skrive seg fra yngre bronsealder eller eldre jernalder (ca. 1700 f.Kr.–570 e.Kr.). Keramikken som er funnet, gir en datering til førromersk jernalder (ca. 500 f.Kr.–Kristi fødsel, se nedenfor). Det er samlet inn trekullprøver fra utgravningene, og følgende av disse er C14-datert:

Tabell 1. C14-dateringer fra Tvistein, Skulberg, Spydeberg, Østfold. Dateringene er kalibrert ved hjelp av Oxcal4.2.4, 2015 (https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/ocp_plot_svg.html).

Kontekst	Daterbart materiale	Lab-ID	Datering før nåtid (BP)	Kalibrert alder (68,2 % sannsynlighet)	Kalibrert alder (95,4 % sannsynlighet)
Ildsted III	Hassel	T-6466	2370±80	740–374 f.Kr.	770–231 f.Kr.
Kokegrop V	Trekull ubest.	T-7290	2120±70	349–47 f.Kr.	363 f.Kr.–5 e.Kr.
Kokegrop IV	Bjork	T-6467	2020±80	155 f.Kr.–65 e.Kr.	352 f.Kr.–204 e.Kr.
Kulturlag	Trekull ubest.	T-7289	2050±70	165 f.Kr.–19 e.Kr.	351 f.Kr.–86 e.Kr.
Kokegrop VI	Trekull ubest.	T-7291	2040±40	102 f.Kr.–16 e.Kr.	167 f.Kr.–51 e.Kr.

Det betyr at bebyggelsen på Tvistein skriver seg fra et tidsrom fra slutten av yngre bronsealder, med hovedperioden i førromersk jernalder, og inn i eldre romertid.

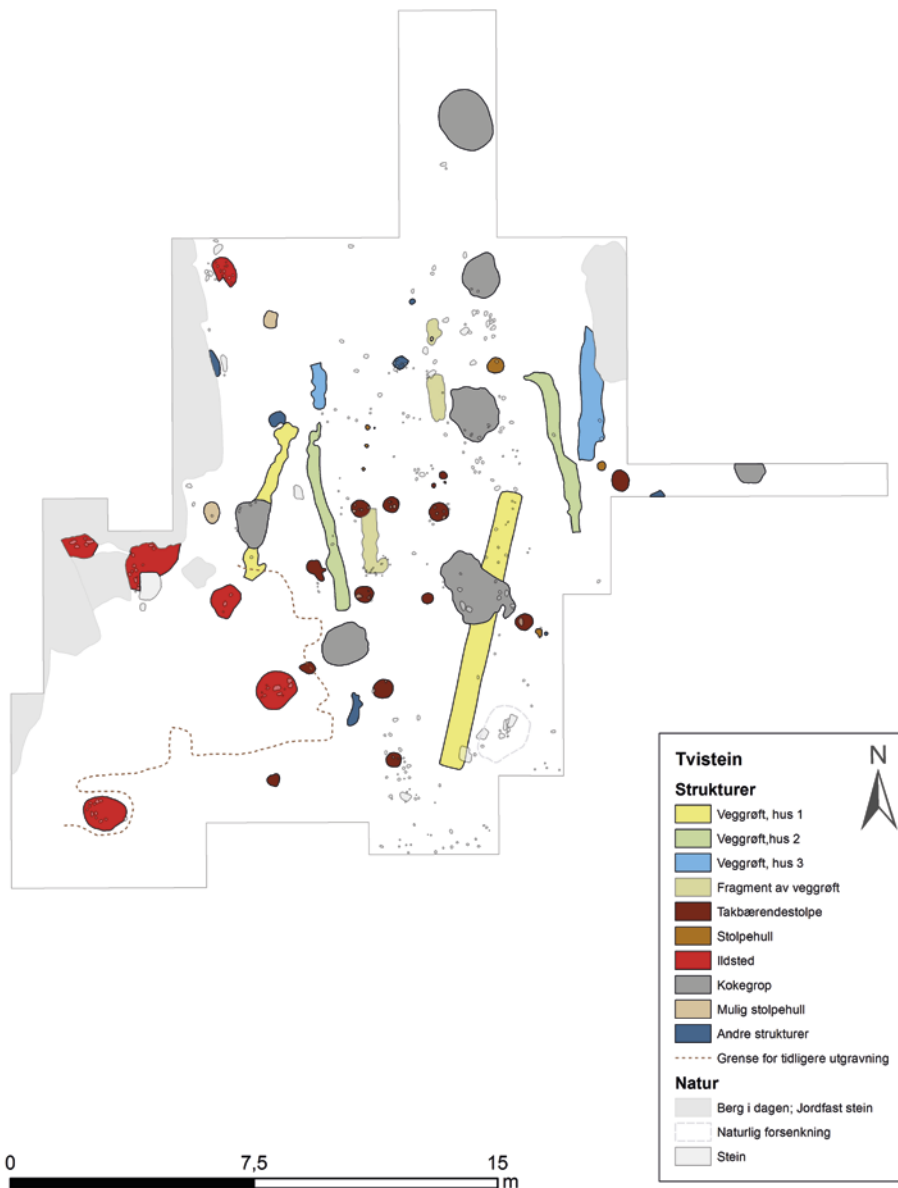
Det er nå vanlig å dele inn førromersk jernalder i to underperioder: eldre førromersk jernalder 500–200 f.Kr. og yngre førromersk jernalder 200 f.Kr.–Kristi fødsel (Solberg 2000:38–39, med litteratur).

Tolkninger: Husene

Det er åpenbart at vi på Tvistein på Skulberg har avdekket sporene av en forhistorisk gård. De konkrete sporene etter bebyggelsen framtrer i form av stolpehull, vegggrøfter, ildsteder og kokegroper. Forekomstene over det meste av utgravningsfeltet av brent, til dels rødbrent, leire kan tolkes som rester av leirklinte vegger. Avfall fra bosetningen framtrer i form av ca. 200 keramikkskår, skubbekvern og malestein, slipestein, et flintstykke og noen brente bein.

Hvorfor framtrer sporene etter husene på Tvistein så diffuse som de gjør? Det kan være flere grunner til det. Grunnforholdene, med et tynt humuslag over en grå til gråbrun leire i undergrunnen, gjorde det i mange tilfeller vanskelig å skille ut nedgravninger. Det kan også være at håndgravningen på lokaliteten ble for grunn i forhold til f.eks. maskinavdekking, slik at kontrastene som er nødvendige for å påvise sikre nedgravninger, ble mindre. Bosetningssporene på Tvistein representerer trolig restene etter minst tre bosetningsfaser, som alle har overlappet hverandre. Det har resultert i at stolpehull og andre deler av huskonstruksjonene er blitt ødelagt eller skadet, slik at det er vanskelig å tolke det enkelte hus og hvordan det har sett ut.

De som til nå har sett på hva som er avdekket på lokaliteten, mener å se «et anlegg med minst to hustufter», som markeres av vegggrøfter, stolpehull og kokegroper. Det sies at det er vanskelig å se noe klart mønster i utbredelsen av stolpehull (Østmo 1991:38). Også Pedersen mfl. (2003:192) mener det har stått flere hus på plassen, og at husrestene av den grunn er blitt

Figur 6. Tolkning: de tre antatte husene på Tvistein, angitt med par av veggrøfter, antatt tilhørende kokegrop, andre kokegrop og ildsteder og hull etter antatt takbærende stolper. Bearbeidet av Steinar Kristensen, KHM.

noe diffuse. De mener imidlertid å kunne identifisere «minst to faser med boplasser, den første i overgangen mellom bronsealder og jernalder, den andre mot slutten av førromersk jernalder».

Den som foreløpig har gitt den mest detaljerte tolkningen av strukturene på Skulberg, er Jes Martens (2004:66–67). Han mener å kunne skille ut tre hus:

Hus 1 er et treskipet langhus, orientert NNØ-SSV. Veggrøfter markerer den nordlige delen av huset. Dessuten ligger det en kokegrop (IV) i husets midtakse, som kan være samtidig med huset. Også noen av stolpehullene kan tilhøre huset, men det er ikke registrert nok til å kunne si noe sikkert om den takbærende konstruksjonen. Huset har vært 7 m bredt og minimum 10 m langt. En trekullprøve fra kokegropen er C14-datert til tiden 2020+80 BP [352 f.Kr.–204 e.Kr.], altså yngre førromersk eller eldre romersk jernalder. – Mine egne målinger antyder at huset er bevart i en lengde av ca. 9 m, og at det er inntil 6,7 m bredt (målt innvendig mellom veggrøftene). For øvrig stemmer Martens' tolkninger godt overens med mine tolkninger.

Hus 2 er nordenden av et treskipet langhus orientert N-S [riktig orientering: NNV-SSØ], markert av veggrøfter. Huset er 7 m bredt, og det ligger en kokegrop (VI) i husets midtakse, 6,5 m fra den antatte nordgavl. En trekullprøve fra kokegropen er C14-datert til 2040+40 BP [167 f.Kr.–51 e.Kr.], altså hovedsakelig yngre førromersk jernalder. Kokegropen skjærer den østlige veggrøften i hus 1. Dersom denne tolkningen av sammenhengen mellom kokegrop og hus er riktig, sier Martens, må hus 2 være yngre enn hus 1 og dateres til tiden omkring Kr.f. Jeg antar at husets lengde trolig har vært en del over 9–10 m, men at dette er usikkert.

Hus 3 består av to deler av parallelle veggrøfter som markerer N-S-orienterte langvegger, 8 m imellom dem. I midtaksen på dette huset ligger kokegrop V, som er C14-datert til 2120+70 BP [363 f.Kr.–5 e.Kr.], altså førromersk jernalder. Hvis hus 3 har hatt en videre utstrekning mot nord, kan også kokegropene VIII og XI ha tilhørt dette huset. De er ikke datert. Veggrøftene er bare bevart i en lengde av 4,2 m, men huset må ha vært vesentlig lengre, bredden tatt i betraktning.

Beskrivelsene ovenfor er slik Martens tolker de tre husene. Jeg har lagt inn nye kalibrerte dateringer og mindre korrigeringer av mål og retninger.

Jes Martens (2004) gir altså en god beskrivelse av de tre husene på Tvistein. Den er basert først og fremst på tolkningene av veggrøftene på lokaliteten, som også har vært mitt utgangspunkt, siden stolpehullene ikke viser noe tolkbart mønster.

Dateringen av de tre husene er basert på en tolkning av at tidfestede kokegroper, som ligger sentralt i forhold til to parallelle veggrøfter, også angir alderen til huset som veggrøftene er en del av. Det er en tolkning som ikke kan etterprøves mot andre data.

I tillegg til husrestene er et ildsted (III) C14-datert til 770–231 f.Kr., det vil si yngre bronsealder eller eldre førromersk jernalder. Dette er den eldste dateringen fra utgravningsfeltet. Ildstedet ligger i et område som tidligere var gravd ut av lokale folk fra Skulberg, og det kan ikke knyttes til noe hus. Det er avdekket ytterligere fire ildsteder i denne sørvestlige delen av feltet. Det er i dette området underliggøren til en skubbekvern og et rekonstruert keramikkar ble funnet. Elementer av hus er ikke påvist her.

Skal jeg oppsummere det vi etter dette kan si om husene på lokaliteten Tvistein på Skulberg, blir det at vi har hatt tre ganske sikre hus innenfor tidsrommet eldre førromersk jern-

alder og begynnelsen av romertid (363 f.Kr.–204 e.Kr.). De har trolig vært bygd med parvise takbærende stolper. Det har imidlertid ikke vært mulig å påvise noe system i de stolpehullene som er undersøkt i områdene mellom vegggrøftene. De kan derfor ikke relateres til bestemte hus. Vegggrøftene har trolig vært dreneringsgrøfter langs husenes yttervegger. Veggene har vært laget av tynne grener (som ikke har satt spor etter seg) beklint med leire. Bredden på husene har vært inntil 6,7–8 m. Om taket vet vi ingen ting. Gulvene har trolig bestått av den hardtrampede leirgrunnen. Dels inne i husene, dels utenfor, har det vært kokegroper og ildsteder. Etter som husene har forfalt, er nye hus blitt bygget over tuftene etter de gamle. Radiologiske analyser av ildsted III (se tabell 1) viser at det har vært bosetning på Tvistein også i yngre bronsealder, men ingen av husene her kan knyttes til dette ildstedet og denne dateringen.

Det eldste av de tre påviste husene må være hus 3, som antas å ha vært i bruk i eldre førromersk jernalder. Hus 1 er eldre enn hus 2, men begge har trolig vært i bruk i yngre førromersk jernalder, hus 2 kanskje inn i eldre romertid.

Gjenstandsmaterialet

Keramikk

På Tvistein er det funnet 201 *keramikkskår*. De omfatter funn fra både forundersøkelsene i 1984 og fra utgravningene i 1985–1988. De skriver seg fra flere kar av gjennomgående relativt grovt magret gods, men med jevn overflate, i fargene grått (25 skår, herav 2 randskår), lyst gråbrunt (121 skår, herav 11 randskår), brunt (10 skår), lyst gråbrunt/rødlig (27 skår, herav 3 randskår, 2 bunnskår) og rødlig (18 skår, herav 1 randskår).

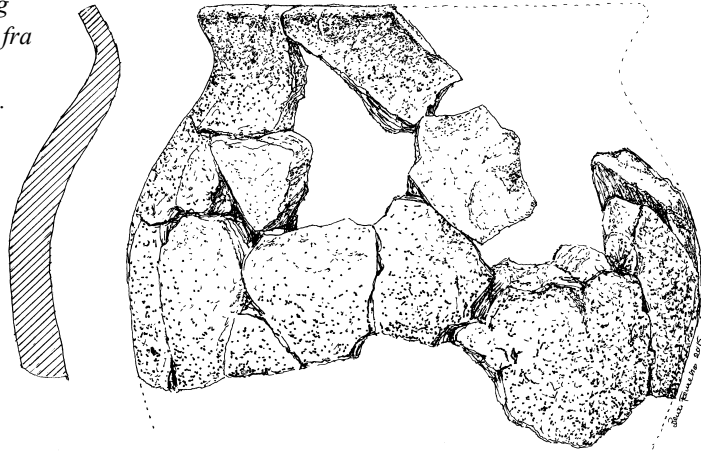
Av de 17 randskårene passer flere sammen og er fra samme kar (minst 7 randskår fra ett kar, se nedenfor). Av øvrige randskår har ett en ytre munningsdiameter på 14 cm, to randskår måler 16 cm, og to måler 18 cm. Det kunne skilles ut 5 bunnskantfragmenter. Ut fra munningsdiameteren alene kan vi konstatere at det finnes minimum fire keramikkar fra Tvistein, de fleste trolig bolleformede bordkar, med et mer eller mindre utsvunget munningsparti (C 51963/1).

Ved forundersøkelsen av Tvistein-boplassen i 1984 ble 30 keramikkskår funnet samlet inntil fjellet i sørvest, innenfor én kvadratmeter. 20 av skårene er limt sammen til ett stykke og gjengitt i tegning (figur 7a). Det er et lite, rundbuket kar av lyst gråbrunt fint gods, med kraftig utbuet og fortynnet munning og innsvunget hals med en ytre munningsdiameter på 12 cm. Karet kan karakteriseres som et bolleformet bordkar.

Keramikkkår fra førromersk jernalder fra boplassundersøkelser i Østfold er bare dokumentert som enkeltkår, der randskår er tegnet og publisert (f.eks. fra Borge Vestre i Råde, se Bårdseth og Sandvik 2007b:figur 8–12). Vi kan derfor ikke hevde at vi kjenner karformer fra førromerske boplasser i Østfold, og det mangler i det hele tatt nyere grundige studier av boplasskeramikk fra eldre jernalder i (Øst-)Norge. Det ene sammensatte karet fra Tvistein er det best bevarte boplasskaret vi kjenner, og følgelig av en viss betydning.

Mange har forsøkt å skape orden i keramikkmaterialet fra førromersk jernalder, både i Norge og i Sverige og Danmark; det gjelder både formene, elementer ved karene og kronologien. Johs. Bøe (1931:11–24) konstaterte at det dreide seg om to hovedtyper av forråds- og kokekar: A. Høye og slanke krukker med innknepet munningsparti og noe utbrettet rand (koke- og oppbevaringskar), og B. Lavere kar med halsinnknipning og bredere og mer buket form (bordkar). Noen klar kronologi for karene gir han ikke.

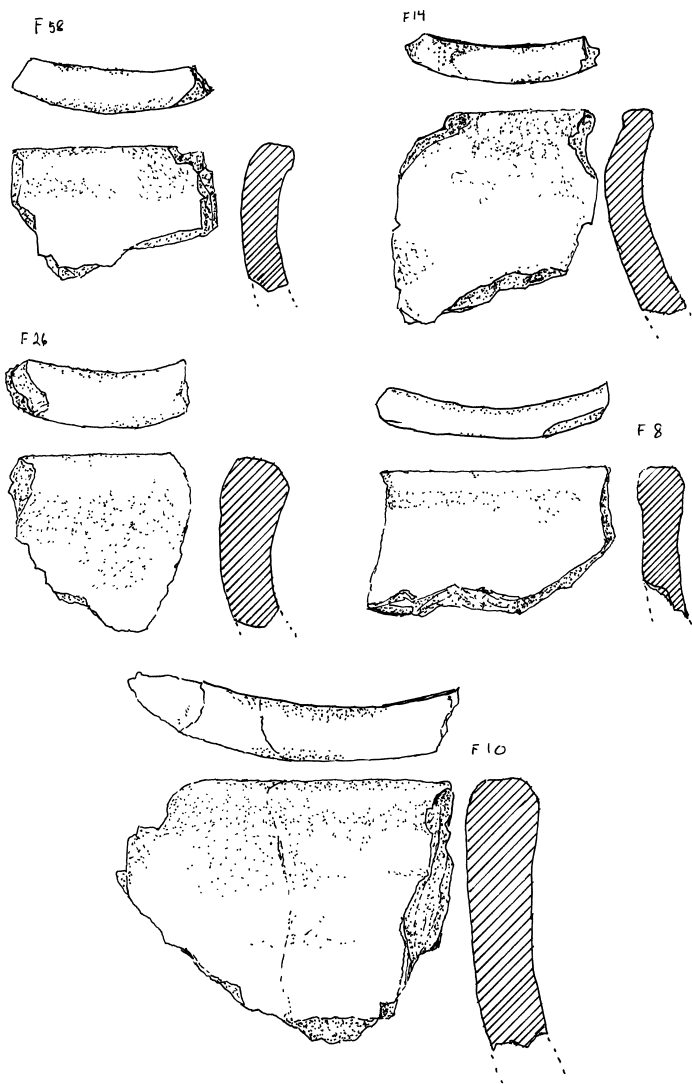
Figur 7a. Sammenlimt og rekonstruert keramikkar fra Tvistein. Målestokk 1:2. Tegning: Bente Fønnebø.

Erik Hinsch (1951) var den første som systematiserte keramikkmaterialet fra førromersk jernalder i Norge. Han beskriver typiske kar fra *eldre førromersk jernalder* som store kar med opptrukket skulderparti og rett eller svakt utbrettet randpart (Hinsch 1951: figur 10,1). «I yngre østnorsk periode blir utformingen, til dels også godsets kvalitet jevnt over noe bedre og formene mer varierende. [...]. Den absolutt vanligste østnorske formen er nå et velproporsjonert kar med jevnt svaieit, av og til med en noe mer markert profil (fig.10, 4).» (Hinsch 1951:66; se også oversikten over karprofiler figur 11). Tendensene går mot et mer utbrettet munningsparti (Hinsch 1951:70). Nære kontakter med Sverige, østre Danmark og Nordøst-Tyskland poengteres (Hinsch 1951:63–64, 70).

C.J. Becker legger stor vekt på utformingen av munningskanten på keramikkarene i sin kronologiske behandling av førromersk keramikk fra Jylland (Becker 1961: figur A). I eldre førromersk jernalder er tynn rand og lett fortykket, rett avskåret rand vanligst, mens kar fra yngre førromersk jernalder karakteriseres av en lett fortykket eller sterkt fortykket rand, med bred eller smal fasett. De beste parallellene til det mest komplette karet fra Tvistein skriver seg fra eldre førromersk jernalder (Becker 1961: plansje 2b, 2c, 2d, 14d, 52b, 59a, figur 163, figur 164), mens munningsprofilene på flere av randfragmentene fra Tvistein (figur 7b) snarere skal regnes til yngre førromersk jernalder. De samme typologisk-kronologiske tendensene finner en ved gjennomgang av keramikkmaterialet fra Fyn (Albrechtsen 1973:72; eldre førromersk jernalder: Tavle 22a c; 29c; 40c, yngre førromersk jernalder: Tavle 28d1, 29a1, 31e). I Sør-Sverige synes det også å være en dominans av enkle jevntykke munninger i eldre førromersk jernalder, mens munnningen gjerne er fortykket eller fasettert i den yngre delen av perioden (Lindahl mfl. 2002:94, figur 166–169).

Per Oscar Nybruget (1978) og Nybruget og Martens (1997) har sammenfattet det som etter deres mening karakteriserer keramikken fra førromersk jernalder i Østfold og det øvrige Sørøst-Norge. Fra eldre førromersk jernalder har karene relativt grovt gods; munningsranden kan inndeles i tre typer: en enkel, tynn munningsrand (mest vanlig), en enkel munningsrand med fortykket flat topp og munningsrand med ytre fortykkelse. Noen kar har en mer eller mindre skarpt markert hals under munningsranden, mens på andre skyter ran-

Figur 7b. Fem randskår
fra keramikkar fra
Tvistein (F58, F14, F26,
F8, F10). Målestokk 1:2.
Tegning: Bente Fønnebo.

den direkte ut fra buken. Karprofilen er gjerne mykt buet, med største omkrets vanligvis å finne i den øvre tredjedel av karet (Nybruget og Martens 1997:86). Keramikkar fra yngre førromersk jernalder har ofte svakt fortykket munningsrand, med flat topp (Nybruget 1978:101; Nybruget og Martens 1997:86). Også ut fra disse karakteristika skal det mest komplette Tvistein-karet dateres til eldre førromersk jernalder, mens mange av de andre karfragmentene fra Tvistein passer bedre inn i den yngre delen av perioden.

Materialet fra Gunnarstorp, Sarpsborg, er publisert av Vivian Wangen (2009). 11 av 41 keramikkar har latt seg rekonstruere, men bare tre av dem kan med sikkerhet dateres til førromersk jernalder (Wangen 2009:75–80, 88–90, figur 20). Wangen (2009:78) hevder at «De påviste utforminger av rand, buk og bunn finnes innenfor hele tidsrommet fra yngre bronse-

alder til eldste romertid. Dette betyr at de enkelte formelementer ikke kan tillegges en kronologisk signifikans.» Noen større hjelp er det derfor ikke å hente fra dette materialet.

Christian L. Rødsrud (2012) har studert keramikk materialet fra førromersk jernalder i Norge, hvor hele 175 gravfunn med keramikk skriver seg fra Østfold (Rødsrud 2012:60, 242–243). Hans studier av karenes funksjon underbygger den Johs. Bøe presenterte i 1931, nemlig at det i førromersk jernalder var snakk om, dels gryter/kokekar/forrådskar, dels bordkar/drikkebegre (Rødsrud 2012:79–80, 85–86).

Ser vi igjen på keramikken fra Tvistein-boplassen, kan vi oppsummere slik: De grove forrådskaene av situlaform, som fortrinnsvis skriver seg fra eldre førromersk jernalder, kan være representert på Tvistein, men i så fall er denne karformen sjelden (se figur 7b nederst). Det delvis rekonstruerte karet fra Tvistein, et bolleformet bordkar med innsvunget hals og fortynnet munningsparti (figur 7a), må også dateres til eldre førromersk jernalder. Det har flere paralleller i Skandinavia fra denne perioden. Dette karet kan være samtidig med det eldste påviste huset på Tvistein, hus 3. Fire av de utregnede randskårene fra Tvistein-boplassen (figur 7b, de fire øverste) har en utforming av munningsranden (fortykket) som snarere peker mot yngre førromersk jernalder og mot samtidighet med hus 1 og 2.

Male-, slipe- og knuseredskaper av bergart

Underliggeren til en skubbekvern, 50 x 41 x 13 cm, vekt 32 kg, var den første gjenstanden som ble funnet under oppdyrkingen på Tvistein i 1984. Det er en flat stein av syenitt, med en lett konkav underside, tydelig bearbeidet og blankslitt etter bruk som underligger til en skubbekvern (C59743/2; figur 8). Underliggeren ble funnet i den sørvestlige delen av det utgravde området, der vi finner ildstedene I–III. Her ble også leirkaret som er best bevart, funnet (se ovenfor). Sannsynligvis har dette vært et område for mattillagning utendørs.

Fragment av en underligger til skubbekvern, med en lett konkav flate, 14,0 x 8,2 x 4,5 cm, vekt 805 g, ble også funnet i 1984 på overflaten av nybrutt åker, innenfor det området som senere ble utgravd (C59743/3).

En male- og knusestein av syenitt (figur 8), ble funnet i det utgravde feltet. Den er tilnærmet sylindrerformet, med to motstående slipte flater og knusemerker rundt omkretsen. Diameteren er 7,5 cm, og tykkelsen er 4,9 cm (C 51963/5). Det ble også funnet en uregelmessig stein med *slipe- og knusemerker* i utgravd felt (C51963/5).

På Tvistein fant en altså både underliggeren til en skubbekvern, et fragment av en annen, samt en male- og knusestein som sannsynligvis har vært brukt sammen for maling av korn og annen planteføde. I hus 5 (A–B) på Borge vestre i Råde er det funnet en malestein, i hus 8 samme sted en sandstein med glattslipt overflate. I hus I på lokalitet 3 på Glemmen vestre og Nøkleby vestre, Fredrikstad, er det funnet et fragment av en slipestein og et bryne.

Male- og slipesteiner finnes med andre ord på flere førromerske boplasser i Østfold. På lokalitet 3 på gården Skøyen i Spydeberg, i hus 1, som er datert til folkevandringstid, er det funnet en håndkvern (dreiekvern). Skiftet i teknikk for maling av korn, fra bruk av skubbekvern i førromersk jernalder til bruk av dreiekvern i folkevandringstid, kan vi dermed dokumentere nettopp i Spydeberg, fra henholdsvis Tvistein og Skøyen. Det er et skifte som også er dokumentert andre steder, bl.a. på Ullandhaug ved Stavanger, der det i samme hus-tuft (tuft 1) er funnet fragmenter av både skubbe- og dreiekverner. Tufta har antagelig vært i bruk fra eldre romertid til ut i folkevandringstid (Myhre 1980:41–45, 88–93). Det er da

Figur 8. Underligger til skubbekvern (C59743/2) og male- og knusestein (C51963/5) fra Tvistein. Foto: Lill-Ann Chepstow-Lusty, KHM.

rimelig å anta at det teknologiske skifte i maleteknikk har skjedd i yngre romertid eller ved overgangen fra romertid til folkevandringstid.

Fragment av slipestein av kvartsitt, 13 cm langt. Det er slipespor på alle fire sider (C 51963/4). I 1984 ble det samlet opp et tilsvarende fragment av en slipestein, også av kvartsitt, 26 cm langt (C59743/4, se figur 9). Trolig skal slipesteinene knyttes til sliping av eggredskaper, økser eller skjærerredskaper, av stein, bronse eller jern.

*Flintavslag med avknusninger/retusj langs en kant. Stykket kan være slått av en ildflint, men kan også være et avslag av et annet flintredskap (C 51963/7). I trekullaget i bunnen av kokegrop IV ble det funnet en svovelkisbolle som var svært forvitret og gikk i oppløsning. Slike boller av jerndisulfid kalles *pyritt*, og har tidligere vært brukt til å slå ild med (Bryhni u.å.). Ildslagningsflint og svovelkisbolle er funnet sammen i en arkeologisk kontekst fra yngre jernalder på Lalum i Stange, Hedmark (C33447/e–f). En svovelkisbolle er også funnet på Gunnarstorp-gravfeltet (Wangen 2009:87, med referanser). På Tvistein har trolig ildgjøringsmetoden vært slag med pyritt mot flint.*

Figur 9. To deler av slipesteiner av kvartsitt (C51963/4 og C59743/4) fra Tvistein. Foto: Lill-Ann Chepstow-Lusty, KHM.

Avfallsmaterialet

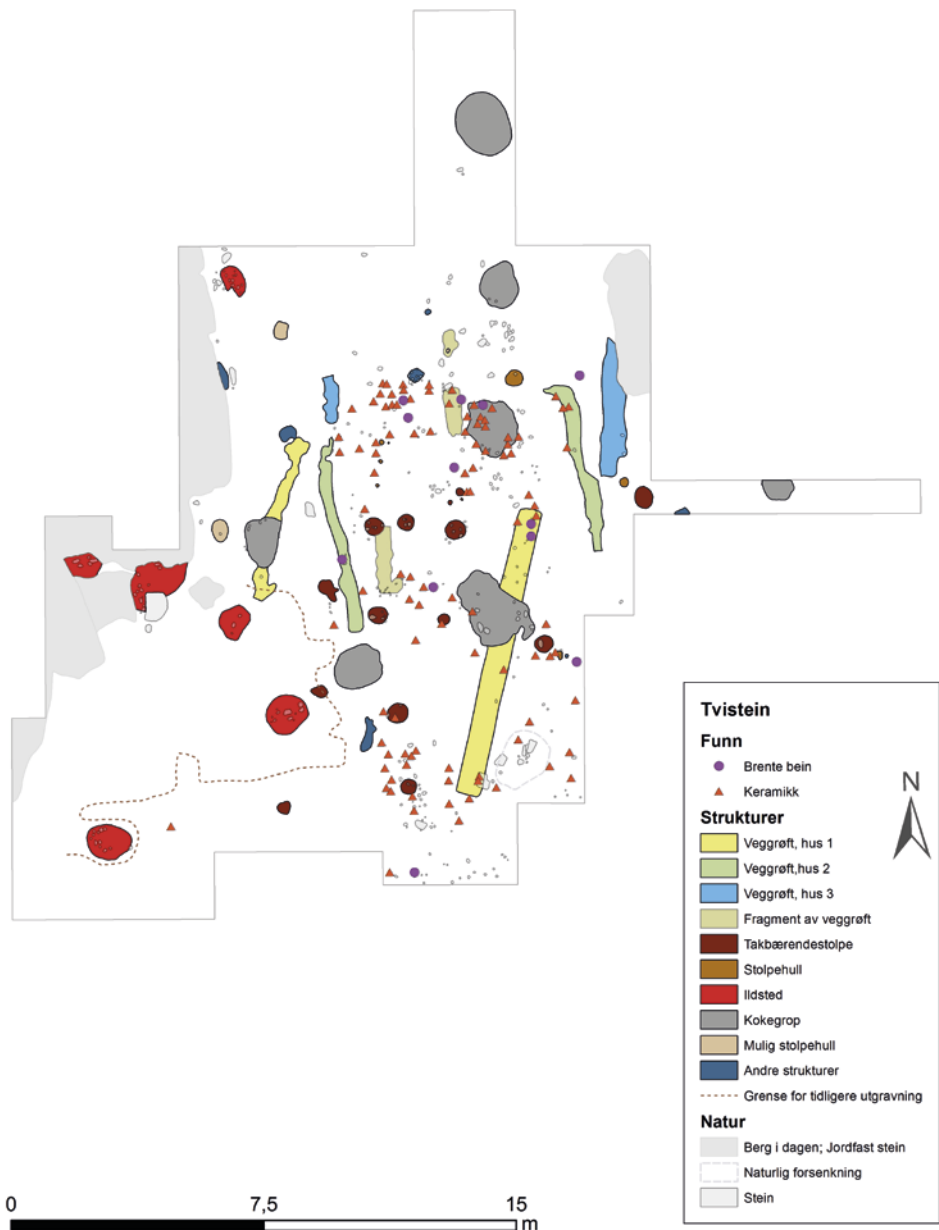
Det ble samlet inn vel 2 kilo *leirklining* fra boplassområdet. Ingen av stykkene, som var gråbrune og rødlige, hadde avtrykk av kvister eller grener, men det antas likevel av dette er rester fra leirklinte vegger fra husene (C 51963/2). Ved utgravningene på Tvistein ble det også samlet opp små stykker av *brente bein*. Mesteparten (77 g) ble funnet i kokegrop V. Ikke noe av dette materialet er artsbestemt (C 51963/3).

Klebersteinsskår

Det ble funnet et fragment av et klebersteinskar ved de første undersøkelsene i 1984. Det er randskåret av et bolleformet kar, innbuet ved randen. På en av bruddkantene ses del av et gjennomboret hull (C59743/1). Det antas at klebersteinsskåret skal dateres til vikingtid–middelalder (iflg. Jes Martens, som har katalogisert funnet), men klebersteinskar finnes også i førromersk jernalder (Pilø 1989).

Utbredelsen av keramikken og brente bein

Figur 10 viser utbredelsen av keramik og brente bein som ble funnet under utgravningene på Tvistein i 1985–1988, hvor alle keramikkskår ble innmålt, med unntak av funn i sjaktene mot nord og øst og i de områdene som dels var ødelagt av bulldoser og dels var blitt mer amatørmessig undersøkt i 1984. Av totalt 201 keramikkskår fra boplassen ble 100 innmålt. Det bildet vi nå sitter igjen med, er at keramikkskårene opptrer hyppigst i den sentrale delen av boplassen, i områder som faller mellom vegggrøftene og rundt kokegropene. Funn-tettheten er spesielt høy i og omkring kokegrop V og i et parti vest for den. Også i et område sør for stolpehull R ble det funnet mange keramikkskår.

Figur 10. Utbredelsen av innmålte keramikkskår og brennte bein på Tvistein, sett i forhold til veggøfter og andre strukturer. Bearbeidet av Steinar Kristensen, KHM.

Utbredelsen av brente bein er innmålt på samme måte som keramikkskårene, og vist i samme figur. Også her er funntettheten størst omkring kokegrop V og i områder vest og sør for den.

Både keramikken og de brente beina har sin hovedutbredelse i området mellom vegggrøftene og i tilknytning til noen av kokegropene. Det tyder på at matlagingen i stor utstrekning har foregått inne i husene, men også utendørs omkring ildstedene I–III, inn mot fjellknausen.

Andre undersøkte hus fra førromersk jernalder i Østfold

Før 1990 var få hus fra bronsealderen eller eldre jernalder kjent og undersøkt i Østfold. I en oversikt fra 1991 sammenstiller Einar Østmo (1991) dem. Vi skal se hvilke hus han omtaler fra førromersk jernalder.

På Opstad i Tune (Sarpsborg kommune.) undersøkte Trond Løken i 1974–76 en gravhaug fra 4.–5. århundre e.Kr. Under den ble det avdekket rester av en ardbløyd åker og rester av stolpehull, mulige vegggrøfter og steinsatte og nedgravde ildsteder. Det foreligger en C14-datering fra boplassen, et ildsted, til 2370+60 BP, kalibrert til 760–360 f.Kr. (kalibrert ved hjelp av OxCal 4.2. 2015, 95,4 % sannsynlighet), det vil si fra yngre bronsealder og eldre del av førromersk jernalder (Løken 1978:153,157, 1998:180). Huset oppfattes som et langhus, ca. 18–20 m langt og 7 m bredt, med tak båret av to rekker jordgravde stolper, leirgulv med ildsteder i en del av huset og med rette vegger av leirklinkt flettverk eller eventuelt planker, og avrundede hjørner (Løken 1998:177–181, 1978:154–158; Østmo 1991:36).

Under en stor gravhaug i Kulåsparken (Borregaard) i Sarpsborg, med en grav fra eldre romertid, fant Wenche Helliksen i 1986–1987 rester av en ardbløyd åker og et kulturlag som inneholdt en del stolpehull (ikke mulig å sette dem i noe system), ildsteder, en mulig del av en vegggrøft, keramikk, flintgjenstander og stykker av leirklining (Helliksen 1996:figur 6, figur 7; Østmo 1991:36). Et stolpehull er C14-datert til 770–400 f.Kr., et ildsted til 490–400 f.Kr. Vi kan dermed si at det har stått ett eller flere hus på stedet en gang i slutten av yngre bronsealder eller tidlig i førromersk jernalder (Helliksen 1996:58). Det er ikke mulig å beskrive huset/husene i Kulåsparken nærmere, men utgraveren antyder at: «Kanskje har det stått et hus her av samme type som på Opstad.» (Helliksen 1996:59)

På Øverby i Rakkestad ble det i 1986 av Liv Marit Rui foretatt en mindre undersøkelse av et område på et jorde der det var iaktatt trekull og skjorbrent stein. På to utgravningsfelt ble det funnet stolpehull, kokegroper og spredte kullflekker. I tilknytning til en av kokegropene ble det funnet fem stolpehull, og samlet ble observasjonene her antatt å være rester av et hus. Noe nærmere om konstruksjonen kan en ikke utlede. En trekullprøve fra kokegropen er C14-datert til 2040+50 BP, kalibrert til 180 f.Kr.–60 e.Kr. (kalibrert ved hjelp av OxCal 4.2. 2015, 95,4 % sannsynlighet), tilsvarende sen førromersk jernalder eller overgangen til eldre romertid (Østmo 1991:40).

Einar Østmo (1991:86) laget en tabellarisk oppstilling av hvilke hus- og boplasselementer han registrerte i de arkeologiske undersøkelser som var kjent på Øst- og Sørlandet til og med 1990. Siden husene jeg har undersøkt på Skulberg, i hovedsak kan dateres til førromersk jernalder, er det dokumenterte elementer fra denne perioden jeg velger å referere til:

Tufter: rektangulære

Vegger: markert som grøfter, forekomst av leirklining

Stolpehull: steinskodde hull for takbærende stolper

Innganger: brolegning?

Ildsteder: sentralt plasserte (koke-)groper

Boplassgroper

Kokstein: koksteinsrøyser

Alle disse elementene fantes også i det alt vesentlige på boplasser fra bronsealderen. Jeg vil se om disse elementene kan bekreftes ved undersøkelser som er foretatt i Østfold i årene 1990–2010.

Først fra omkring 1990, men særlig fra 2000, ble det som nevnt vanlig med maskinell fleteavdekking av større områder for å lokalisere og nærmere undersøke hus og gårdsstrukturer fra bronsealderen og jernalderen i Øst-Norge (Østmo 1991:125). Etter det har tilfanget av hus og gårdsanlegg fra disse periodene nærmest eksplodert. En optelling i 2004 viste at det da var kjent 55 hus og tre områder med hus fra hele forhistorisk tid i Østfold (Bårdseth 2006:278–279).

I det følgende skal jeg fortsatt begrense omtalen til å gjelde Østfold. Jeg beskriver hus som kan dateres til førromersk jernalder. Gårdsanlegg, gårdstrukturer, dyrkede arealer og andre elementer som har tilhørt gården, tas ikke med her, kun noen detaljer ved husene som er relevante for å kunne sammenligne med Tvistein-husene.

På *Borgenhaugen i Sarpsborg* ble det i 2003 undersøkt en boplass på yttersiden av Raet (Grindkåsa 2009). Innenfor et større område ble det avdekket 11 sikre og to usikre hus, en brønn, gjerder, spor av dyrking etc. Bosetningen karakteriseres som en liten landsby fra slutten av yngre bronsealder til midten av førromersk jernalder, 550–200 f.Kr., men med spor av bosetning både tidligere og senere (Grindkåsa 2009:tabell III). Utgraveren har ment å kunne skille ut tre gårder, hver med to hus. Spredt omkring dem har det ligget enkelthus (Grindkåsa 2009:90–92).

Fra yngre bronsealder og gjennom store deler av førromersk jernalder ser det ut til at det normale bolighuset var tilpasset mindre familieenheter. Det hadde en lengde på 10–15 m, der huset er delt i to, med en boligdel og en fjøsdel. Langhusene på Borgenhaugen har vært fra 7 til 19 m lange og fra 4 til 6,5 m brede og med en grunnflate på 45 til 110 m² (Grindkåsa 2009:tabell I). Husene er treskipete langhus med to rekker av takbærende stolper. Fire av husene har også rekker av mindre stolpehull som danner yttervegger. Ett av disse hadde også en buet vegggrøft i den ene kortenden (tolket som fyllskift, ikke vegggrøft). Funn av brent leire tyder på at flere av husene har hatt leirklinte flettverksvegger. Det best bevarte huset (hus IX) var det eneste som hadde et sentralt plassert ildsted (Grindkåsa 2009:figur 6, 8, 9, 11–14, 16–19). I boplassområdet er det også avdekket en vei, et gjerde, en mulig fegate og en brønn. I brønnen ble det funnet et hjul av tre fra ca. 400–200 f.Kr. (Berg-Hansen 2009).

Funn fra husene omfatter keramikkskår (noen få bevart i hvert hus), et garnsøkke, flintfragment og brent leire. Trolig skyldes den lille funnmengden at området er maskinelt fleteavdekket. Funnene stammer stort sett fra nedgravninger, mens øvrige funn er fjernet i ployelaget med maskin

E6-prosjektet i Østfold i 2003–2006 omfatter flere utgravninger av hus og gårdsanlegg fra bronsealderen og jernalderen i kommunene Råde, Sarpsborg og Fredrikstad (Bårdseth 2008;

Tabell 2. Hustuftier fra førromersk jernalder utgravd i Øsfold 1975–2010.

Kommune	Gård	Lok/hus	Lengde	Bredde	Veggørf/ -rille	Vegiform	Antall Grinder	Veggstolper	Leirklining	Kokegrop/ildsted	Datering
SPYDEBERG	Skulberg	Hus 1	> 9–10 m	6,7 m	ja	rette	stolpehull	ikke påvist	ja	1 kokegrop	352 f.Kr.–204 e.Kr.
		Hus 2	> 9–10 m	7 m	ja	rette, rundete hjørner	stolpehull	ikke påvist	ja	1 kokegrop	167 f.Kr.–51 e.Kr.
		Hus 3	?	8 m	ja	rette	stolpehull	ikke påvist	ja	2 kokegrop	363 f.Kr.–5 e.Kr.
SPYDEBERG	Molte	Lok. I hus 7	23 m	7 m	nei	rette langvegger, svakt rundete hjørner	6 (?) grinder	Z5	uvisst	kokegrop og ildsted	30 f.Kr.–140 e.Kr.
EIDSBORG	Bjønstad	Hus I	11 m	7 m	nei	rette vegger	4 grinder	15	uvisst		385 f.Kr.–120 f.Kr.
		Hus II	<20 m	7 m	ja	rette vegger, rundete hjørner	usikkert	ja	uvisst	kokegrop/ildsted	385 f.Kr.–120 f.Kr.
RAKKESTAD	Øverby	Reste av hus	?	?	nei	uvisst	>5 stolpehull	ikke påvist	uvisst	kokegrop	180 f.Kr.–60 e.Kr.
RÅDE	Lundeby	Hus 1	>8 m	?	nei	uvisst	4 grinder	nei	nei		390 f.Kr.–205 f.Kr.
RÅDE	Borge V.	Hus 1	23–25 m	7 m	nei	uvisst	9 grinder	ja	ja		795 f.Kr.–65 f.Kr.
		Hus 2 (A-B)	9,5 m	5 m	nei	uvisst	5 (A), 4 (B)	ja	ja		1420 f.Kr.–370 f.Kr.
		Hus 4	>11 m	4 m	nei	uvisst	åskonstruks.?	6	ja		405 f.Kr.–235 f.Kr.
		Hus 5 (A-B)	13,3/12,5 m	?	nei	uvisst	8 og 6 stolpeh.	nei	uvisst	ildsteder	775 f.Kr.–175 f.Kr.
		Hus 7	>11 m	>4,5 m	nei	uvisst	5 grinder	nei	uvisst	ildsted	1120 f.Kr.–395 f.Kr.
		Hus 8	14 m	6 m	nei	uvisst	7 grinder	nei	uvisst	ildsted	760 f.Kr.–390 f.Kr.
		Hus 9	8,5 m	6 m	ja	U-format ene halvdel, rundete hjørner	5 grinder	?	ja	ildsted	340 f.Kr.–35 f.Kr.
SARPSBORG	Opstad	Hus 10	13,3–17 m	6 m	ja	konekse lang- og endevegger	8 grinder	6	ja		760 f.Kr.–400 f.Kr.
SARPSBORG	Kulås parken	Hustuft	18–20 m	7 m	ja	rette vegger, rundete hjørner	stolpehull	ja	ja	ildsteder	760 f.Kr.–360 f.Kr.
SARPSBORG	Solberg N.	Reste av hus	?	?	ja?	uvisst	stolpehull	?	ja	ildsteder	770 f.Kr.–400 f.Kr.
SARPSBORG	Borgenhaugen	Hus I	30 m	6,3 m	ja	uregelmessig rette (trenering?)	12 grinder	2 indre rekker	ja	> 2 ildsteder	345 f.Kr.–135 e.Kr.
		Hus II	14–16 m	6 m	nei	ingen spor	6 grinder	nei	ja		420 f.Kr.–160 f.Kr.
		Hus III	10–12 m	4,5 m	nei	ingen spor	6 grinder	nei	?		510 f.Kr.–210 f.Kr.
			7,5–10 m	6 m	nei	ingen spor	3 grinder	10	ja		520 f.Kr.–260 f.Kr.

Kommune	Gård	Lok/hus	Lengde	Bredde	Vegggrøft/-rille	Veggform	Anfall Grinder	Veggstolper	Leirklining	Kokegrop/ildsted	Datering
		Hus IV	12 m	4,5 m	nei	ingen spor	5 grunder	nei	?		510 f.Kr.-965 f.Kr.
		Hus V	12 m	4 m	nei	ingen spor	6 grunder	nei	?		895 f.Kr.-410 f.Kr
		Hus VIII	12 m	5 m	ja	svakt konvekse vegger,kraftig buet endevegg	4 grunder	12	ja		845 f.Kr.-200 f.Kr.
		Hus IX	14 m	6,5 m	nei	svakt konvekse vegger,rundete hjørner	6 grunder	24	troilig	ildsted	750 f.Kr.-200 f.Kr.
		Hus X	19 m	6 m	nei	ingen spor	8 grunder	8-10	uvisst		520 f.Kr.-210 f.Kr.
		Hus XI	13 m	4,5 m	nei	ingen spor	5 grunder	nei	uvisst		720 f.Kr.-990 f.Kr.
		Hus XII	12,5 m	6 m	nei	ingen spor	5 grunder	nei	uvisst		510 f.Kr.-200 f.Kr.
		Hus XIII	7-11 m	5 m	nei	ingen spor	3 grunder	nei	mulig		380 f.Kr.-200 f.Kr.
FREDRIKSTAD	Årum Ø.	Hus 1	11 m	6 m	ja	Konvekse lang- og endevegger	5 grunder	nei	ja	2 ildsteder	805 f.Kr.-995 f.Kr
FREDRIKSTAD	Glemmen V. og	Lok.1 Hus I	>19,9 m	8,6 m	ja	rette vegger, rundete hjørner	12 grunder	ja, i grøftene	ja	ildsted	790 f.Kr.-415 f.Kr.
	Nøkleby V.	Lok.1 Hus II	>18 m	8,9 m	ja	rette vegger, rundete hjørner	7 grunder	ja, i grøftene	ja	kokegrop	375 f.Kr.-60 e.Kr
		Lok.3 Hus I	27,7 m	5,9-6,1	ja	rette vegger, rundete hjørner	9 grunder	nei	ja	kultflekk, 2 kokegr.	390 f.Kr.-190 f.Kr.
		Lok.3 Hus II	23,8 m	7,4-7,5 m	ja	svakt konvekse vegger, rundete hjørner	9 grunder	nei	ja	kokegrop, ildsted	385 f.Kr.-180 f.Kr.
		Lok.3 Hus III	>14,9 m	?	?	ingen spor	8 grunder	nei	uvisst	kokegr./ildsteder?	365 f.Kr.-190 f.Kr.
		Lok.3 Hus IV	9,1 m	?	nei	ingen spor	6 grunder	nei	uvisst		Førromskj,ja.
FREDRIKSTAD	Hauge V.	Lok.B Hus I	21,6 m	7 m	ja	en buet endevegg, rette langvegger	10 grunder	nei	nei	4 ildsteder	340 f.Kr.-10 f.Kr.
		Lok.B Hus II	22,2/23,8 m	5,6 m	nei	rette langvegger	10 grunder	ja, staur	nei	3 ildsteder	340 f.Kr.-80 f.Kr.
		Lok.B Hus IV	21 m	6,4 m	ja	rette langvegger, buete endevegger	8 grunder	ja, staur ?	nei	2 ildsteder	390 f.Kr.-400 e.Kr.
		Lok.B Hus V	16,2 m	5 m	nei	rette langvegger, buete hjørner	8 grunder	ja, sprinkle	nei	2 ildsteder	360 f.Kr.-90 f.Kr.

Bårdseth og Sandvik 2007a, 2007b; Vikshåland og Sandvik 2007a, 2007b). Jeg skal nedenfor omtale hus som har kunnet dateres til førromersk jernalder (Bårdseth 2008:tabell 6.1).

Borge vestre, Råde (Bårdseth og Sandvik 2007b:57–121):

Ved utgravningen på Borge vestre ble det avdekket 8 hus, hvorav to hadde to faser, alle fra bronsealder og førromersk jernalder (1420–35 f.Kr.). Bortsett fra hus 1, som var 23–25 m langt og ca. 7 m bredt, var husene 8,5–17 m lange og 4–6 m brede, med 4–8 grunder. Bare to av husene hadde rester av vegggrøfter (dreneringsgrøfter), (figur 11.3) to hadde spor av veggstolper, og i minst 5 av husene er det dokumentert leirklining. Ildsteder inne i husene var det i fire av dem (se tabell 2). Noen av husene kunne en observere hadde vært todelt. Det ble funnet en *malestein* i ett av stolpehullene i hus 5. I et stolpehull i hus 8 ble det funnet en sandstein med glattslipt overflate.

Lundeby, Råde (Bårdseth og Sandvik 2007a:45–55):

Hus 1: Treskipet hus med stolpehull etter fire par takbærende stolper. Det ble ikke påvist ytre avgrensninger av huset. Lengden på huset er minst 8 m, bredden er vanskelig å angi. Huset er datert til 390–205 f.Kr. Det ble avdekket flere stolpehull i området, som indikerer at det har vært flere hus her.

Solberg nordre, Sarpsborg (Vikshåland og Sandvik 2007b:81–90):

Hus 1: Treskipet langhus, markert ved 19 stolpehull til takbærende stolper, fordelt over 12 grunder. Det ble avdekket vegggrøfter langs begge langveggene, som var svakt uregelmessig rette. De tolkes her som dreneringsgrøfter. På innsiden av vegggrøftene var det rekker av stolper til leirklinde flettverksvegger. Minst to ildsteder antas å ha tilhørt huset. Huset har antagelig vært delt i to. Det har vært ca. 30 m langt og inntil 6,3 m bredt (figur 11.1). *Undergrunnen besto av leire*. Huset er datert til 345 f.Kr.–135 e.Kr., det vil si førromersk jernalder og eldre romertid. To kokegropen utenfor huset er samtidige med dette, datert til 350–5 f.Kr.

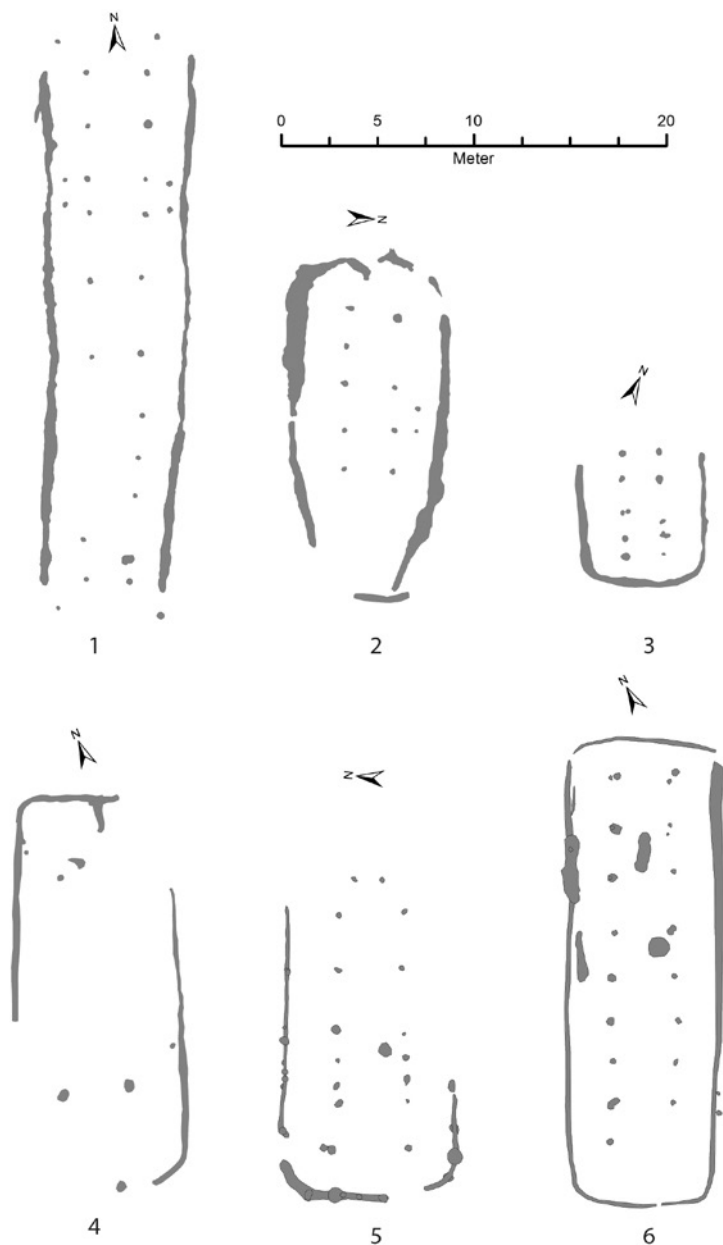
Årum øvre, Fredrikstad (Vikshåland og Sandvik 2007a:5–19):

Hus 1: Mindre treskipet langhus, markert ved ni stolpehull til takbærende stolper, fordelt på fem grunder (figur 11.2). Huset har hatt vegggrøfter, best bevart langs de buede langveggene, mer fragmentarisk i kortendene. Det har hatt leirklinde flettverksvegger, men det er usikkert om vegggrøftene representerer veggene, drenering eller takdrypp. Det kan ha vært to ildsteder inne i huset. Huset kan ha vært delt i to. Lengden har vært 11 m, bredden 6 m. Huset er datert til 805–395 f.Kr., det vil si yngre bronsealder og begynnelsen av førromersk jernalder.

På **Molle og Skøyen i Spydeberg** ble det i 2006 foretatt arkeologiske undersøkelser etter tre lokaliteter på til sammen ca. 18 000 m² var blitt maskinelt flateavdekket (Fyllingen 2008).

Hus 7 på lokalitet 1 på *Molle* er det eneste huset som er datert til førromersk jernalder/eldre romertid (30 f.Kr.–140 e.Kr.). Det var et treskipet langhus, ca. 23 m langt og 7 m bredt, med indre takbærende stolper, rette langvegger og svakt buede hjørner, markert med stolpehull etter 25 veggstolper. Huset var delt i to. I midtlinjen ble det avdekket en kokegrop og et ildsted. Det er ikke sagt noe om funn av leire fra leirklinde vegger (Fyllingen 2008:17–22, 121–122).

På lokalitet 3 (*Skøyen*) ble det i et hus fra folkevandringstid funnet en *håndkvern* (*dreie-kvern*) og *leirklining* fra flettverksvegger (Fyllingen 2008:119).

Figur 11. Et utvalg utgravde hus med vegggrøfter i Østfold datert til førromersk jernalder.

1: Solberg nordre, Sarpsborg, Hus 1. 2: Årum øvre, Fredrikstad, Hus 1. 3: Borge vestre, Råde, Hus 9. 4.: Bjørnstad, Eidsberg, Hus II. 5: Glemmen vestre/Nøkleby vestre, Fredrikstad, Lok. 1, Hus II. 6: Glemmen vestre/Nøkleby vestre, Fredrikstad, Lok. 3, Hus II.

Kilde: se teksten under omtalen av de enkelte lokalitetene. Sammenstilt og bearbeidet av Magne Samdal, KHM.

På **Bjørnstad og Vister i Eidsberg** ble det i 2010 foretatt utgravninger av bosetningsspor på lokaliteter (Martens og Solberg 2011). På *Vister* var det to svært godt bevarte langhus fra yngre romertid og folkevandringstid, foruten fragmenter av en husgrunn datert til middelalderen. På *Bjørnstad* ble det gravd ut to hus, en avfallsgrop og et antall kokegroper. De to husene (hus I og II) ligger delvis over hverandre, og representerer trolig to faser av samme hus, med hus II som det eldste. Hus I er treskipet, med rekker av takbærende stolper og veggene markert ved veggstolper. Huset er 11 m langt og ca. 7 m bredt. Hus II kan først og fremst identifiseres på grunnlag av veggroftene (figur 11.4), som av utgraverene tolkes som takdrypp (Martens og Solberg 2011:69). Huset er rektangulært, med rette vegger og avrundede hjørner. Det ble funnet stolpehull der det kan ha stått takbærende stolper. I midten var det en kokegrop eller et ildsted. Huset er inntil 20 m langt og ca. 7 m bredt. Lokaliteten med hus I og II dateres til førromersk jernalder, 385–120 f.Kr.

På **Glemmen vestre og Nøkleby vestre i Fredrikstad** ble det i 2009 gjennomført arkeologiske utgravninger på de store leirslettene i Glemmen, på til sammen 20 800 m², fordelt på fire lokaliteter. På tre av dem ble det avdekket til sammen seks hus med dateringer til førromersk jernalder (se tabell 2; Sæther 2011).

På *lokalitet 1 og 3* var ett av husene 9,1 m langt, de øvrige fem målte fra minst 14,9 til 27,7 m i lengde. Bredden var mellom 6,1 og 8,9 m; antall grunder 6–12. To av husene hadde vegggriller med veggstolper i; her var veggene rette med avrundede hjørner. De to lengste husene, med en lengde på 23,8 og 27,7 m, hadde begge veggrofter, det ene med svakt konvekse vegger og avrundede hjørner, det andre med rette vegger og avrundede hjørner (figur 11.5–6). I alle fire husene med veggrofter eller vegggriller ble det påvist leirklining. Fem av de seks husene hadde ildsted eller kokegroper inne i huset, i husenes midtakse. C14-dateringer fra fem av husene spenner over tidsrommet 790 f.Kr.–60 e.Kr.

Funn fra husene besto av keramikkskår, brente bein og flint; i hus I på lokalitet 3 også fragment av *slipestein* og *bryne*.

Andre steder på *lokalitet 3* ble det undersøkt et ovnsanlegg for metallbearbeiding, to brønner, kokegroper og diverse nedgravninger. De anleggene som er datert ligger innenfor tidsrommet 500–5 f.Kr., altså hele førromersk jernalder og samtidig med husene på lokaliteten.

På *lokalitet 4* var det spor av mulige hus i form av fem stolpehull uten noe påviselig system, men det ble avdekket noe som kunne være veggrofter og deler av langveggene og en endevegg til et langhus. Det var 15 kokegroper på lokalitet 4, samt to ildsteder og ni kullflekker. En kokegrop er datert til 195–70 f.Kr., et ildsted til 380–60 f.Kr.

Hauge vestre i Fredrikstad (Kjos 2008):

I 2006 ble det undersøkt et større område på Hauge vestre. Utgravningsområdet lå på en *flat leirslette*. Det ble avdekket fem komplette treskipete langhus: ett fra yngre bronsealder og fire fra førromersk jernalder. Jeg skal omtale de siste.

De fire husene er gruppert to og to, plassert parallelt i forhold til hverandre. De var fra 16,2 til 22,2 m lange, og bredden var 5–7 m. Husene hadde 8–10 grunder. To av husene (I og IV) hadde veggrofter langs en langside, som var rette, og en eller to veggrofter som markerte de buede endeveggene med avrundede hjørner. De to andre husene hadde ikke veggrofter, men kunne sies å ha hatt en rektangulær form. I hus II, IV og V ble det avdekket

rekker av spinkle stolper, nærmest staur, som kan tolkes som veggstolper. Det ble ikke påvist brent leire etter leirklinde vegger. I hvert av husene ble det avdekket 2–4 ildsteder, de fleste i husets midtakse. C14-dateringene fra tre av husene spenner over tidsrommet 360–10 f.Kr.; hus IV har dateringer mellom 390 f.Kr. og 400 e.Kr.

Funnene fra husene besto av keramikkskår og brente bein. Utenfor husene ble det også funnet bryner, flintstykker og en perle av brent leire.

Oppsummering av husene fra førromersk jernalder utgravd i Østfold 1975–2010 (tabell 2 og figur 11).

Vi kjenner *lengden* til 38 hus og *bredden* til 36 hus i Østfold fra førromersk jernalder. Lengden varierer fra 8 til 30 m, bredden fra 4 til 9 m. Husene på Tvistein har en bredde på mellom 6,7 og 8 m. Dette breddespennet har 39 % av alle husene i Østfold. Lengden av husene på Tvistein er trolig mer enn 9–10 m, men teoretisk kan de ha vært av hvilken som helst lengde mellom 9 og 30 m. 61 % av alle Østfold-husene har en lengde på 9–16 m, og sannsynligheten er nok størst for at lengden av Tvistein-husene også ligger innenfor dette intervallet.

Husene på Tvistein er definert ved forekomsten av *vegggrøfter*. Ser vi på alle førromerske hus i Østfold, har omkring halvparten med sikkerhet *vegggrøfter* eller *vegggriller* med tette rekker av veggstolper. Her kan en imidlertid ikke utelukke at *vegggrøfter* er underrepresentert som følge av pløying og altfor dyptgående maskinell fleteavdekking. Det antas at formen på *vegggrøftene* og *vegggrillene* også angir formen på veggene. 12 av 17 (70 %) av husene med *vegggrøfter/vegggriller* hadde rette langvegger. Fem (30 %) av husene hadde buede/konvekse langvegger. 11 av husene hadde buede hjørner, og fem hadde også buede/konvekse endevegger. Sammenligner vi med Tvistein-husene, finner vi også der både rette og buede *vegggrøfter*, og ett av husene har også antydning til avrundede hjørner.

Det finnes *stolpehull* for takbærende stolper på Tvistein, men det er ikke mulig å sette dem i noe system. Jeg skal likevel nevne at det på hus fra førromersk jernalder i Østfold finnes mellom 3 og 12 *grinder*. 58 % av husene har 3–6 *grinder*, 89 % har 3–9 *grinder*. Det er ikke påvist sikre *veggstolper* på Tvistein. I Østfold totalt sett har ti hus *veggstolper* bevart og dokumentert.

Leirklining fra flettverksvegger er vanlig over hele utgravningsfeltet på Tvistein, trolig knyttet til alle husene der. Det er også omtalt funn av brent leire på 21 (51 %) av hustuftene fra Østfold, men her kan det tenkes at det er en viss underrapportering.

Kokegroper og *ildsteder* er avdekket på Tvistein, i flere tilfeller ligger de sentralt plassert i forhold til parallelle *vegggrøfter*, slik at de kan ha ligget inne i huset. Det er rapportert om minst 24 hus fra Østfold som har *kokegroper* eller *ildsteder* inne i husene. Her er det med andre ord også samsvar mellom forholdene på Tvistein og i Østfold generelt.

Det at bebyggelsen fra førromersk jernalder ligger på *leirgrunn*, er heller ikke enestående for Tvistein-boplassen. Både på Solberg i Sarpsborg og på Glemmen og Nøkleby og Hauge vestre i Fredrikstad ligger husene på *leirgrunn* og på *leirsletter*.

Til sist en liten sammenligning av funnene som er blitt gjort under utgravningene. Det viser seg at antallet keramikkskår på Tvistein er langt høyere enn det vi normalt finner på andre samtidige boplasser i Østfold. Det skyldes nok først og fremst at de andre boplassene ligger på dyrket mark. Da er funnene dels ødelagt ved jordbearbeiding gjennom mange generasjoner, dels fjernet ved maskinell fleteavdekking under utgravningene.

Ut fra disse sammenligningene kan vi slå fast at hustuftene som er avdekket på Tvistein, Skulberg, faller fint inn i det generelle bildet vi har skaffet oss av utgravde hus fra førromersk jernalder andre steder i Østfold.

Hvordan samsvarer det vi i dag vet, med det Einar Østmo (1991) kom fram til på grunnlag av et temmelig spinkelt materiale (Østmoes konklusjoner i anførselstegn)?

Tuftene: «er rektangulære»; husene i Østfold har både rette og konvekse langvegger og endevegger, samt avrundede hjørner.

Vegger: «er markert som grøfter og det finnes leirklining»; 49 % av husene i Østfold har vegggrøfter eller -riller, og 51 % har spor av leirklining. Leirklining fortsetter helt opp i folkevandringstid.

Stolpehull: «steinskodde stolpehull for takbærende stolper»; stolpehullene er både med og uten steinskoding.

Innganger: «brolegning?»; ikke studert nærmere.

Ildsteder: «sentralt plasserte (koke-)groper»; finnes i 32/38 % av husene i Østfold.

Boplassgroper; ikke studert nærmere.

Kokstein: «koksteinsrøyser»; ikke studert nærmere.

Vi ser av dette at vi kan korrigere en del av utsagnene fra 1991, samtidig som vi kan utdype og detaljere elementene ved husene fra førromersk jernalder.

Byggeskikken i Østfold i førromersk jernalder sammenlignet med det øvrige Skandinavia

I bronsealderen og førromersk jernalder ser det ut til at det i stor grad var en felles byggetradisjon i Skandinavia: langhuset, bygget i grindkonstruksjon (Løken 1999:60–61). Ved de omfattende utgravningene på Forsand i Rogaland ble det imidlertid påvist at hele åtte forskjellige hustyper var i bruk samtidig, fram til 1.–2. århundre e.Kr. I tillegg fantes det langhus med åpning i gavlen fra sen bronsealder og førromersk jernalder, små hus med 2–3 grunder.

I den senere delen av førromersk jernalder synes tilknytningen til Jylland å svekkes, og Rogaland blir i stedet en del av den midtskandinaviske bygningstradisjonen (Løken 199:57–58). Når det gjelder Østfold, er Frands Herschends spørsmål relevant: Er de ytre deler av Oslofjorden del av den sørskandinaviske eller den sentralskandinaviske bygningstradisjonen (Herschend 2009:14–15)?

I Sørvest-Norge fantes i bronsealderen, i tillegg til mindre hus, den store hallen, med en lengde på 20–25 m og en bredde på 8 m. Det er også gravd ut langhus fra midten av førromersk jernalder med en lengde på 22–50 m, med to svakt buede rekker av takbærende stolper. Det var innganger for folk i vest, for dyr i øst. Midt i huset var det et nedgravd ildsted. Veggstolper var plassert med en avstand på 1,2–1,5 m, trolig med plankevegger imellom. Leirklining og leirgulv fantes ikke (Løken 1999:54). Denne typen av hus er helt forskjellig fra det vanlige huset i Danmark (Jylland) og Skåne, hvor det eldre, relativt mindre huset (se nedenfor) ble brukt til midten av romertiden (Løken 1999:54–56).

Finner vi store langhus av denne typen i Østfold i førromersk jernalder? Hvis vi definerer store langhus som hus med en lengde på over 20 m, finnes det ni slike hus undersøkt (se

tabell 2). De er mellom 20 og 30 m lange – vanligst er lengder på mellom 22 og 25 m og bredder på mellom 5,6 og 8,6 m. De fleste av husene hadde 9–12 grunder. Åtte av de ni husene hadde ildsted inne i huset; tre hadde kokegrop(er) i tillegg. To tredjedeler av husene hadde veggstolper; en tredjedel hadde bare veggrofter. Fem–seks av husene har hatt leirklinke vegger, mens tre manglet leirklining. Blant husene der en kan bestemme veggformen, hadde sju rette langvegger, ett hadde svakt buede langvegger; fire hus hadde avrundede hjørner, to hadde buede endevegger.

Sammenligner vi disse oppsummeringene, finner vi både likheter og forskjeller i byggeskikken mellom større langhus i Sørvest-Norge og Østfold. Størrelsen avviker ikke vesentlig, bortsett fra at det på Forsand finnes noen hus som er svært lange (opptil 50 m). Husene har i begge områder veggstolper, men i Østfold er det vanligvis tettstilte stolper for flettverksvegger med leirklining, i Sørvest-Norge er det lenger mellom stolpene, og trolig har det her vært plankevegger. En tredjedel av de store langhusene i Østfold har hatt veggrofter. I begge områder er det også vanlig med ildsted inne i midten av huset, i Østfold også kokegroper.

Den normale hustypen i Danmark og i Sørvest-Norge i førromersk jernalder og fram til eldre romertid var små langhus, med innganger på midten og med deling av huset i to, for folk og fe. I tillegg hadde en små forrådshus. Langhuset hadde normalt seks par takbærende stolper. Veggene bestod av små, runde stolper plassert 0,5–0,6 m fra hverandre. De var lett buede mot gavlveggene, som enten var konvekse eller rette, med avrundede hjørner. Veggene hadde leirklining. Det var leirgulv i boligdelen, men her fantes ingen ildsteder (Løken 1999:54).

Denne type mindre hus er dominerende i Østfold i førromersk jernalder. 21 av disse husene er så komplette at det er mulig å beskrive huskonstruksjonene noenlunde sikkert (se tabell 2). De er mellom 8,5 og 19 m lange – vanligst er lengder mellom 11 og 14 m.

Bredden på disse husene var mellom 4 og 7 m; halvparten var omkring 7 m brede. Husene har 3–8 grunder. Fem av de 21 husene hadde ildsted inne i huset; ett hadde kokegrop. Veggstolper ble påvist ved ti av de 21 husene. Fem hadde veggrofter, hvorav tre i kombinasjon med veggstolper. Minst 50 % av husene har hatt leirklinke vegger. Blant husene der en kan bestemme veggformen, hadde sju rette eller svakt konvekse langvegger. Fire hus hadde avrundede hjørner, tre hus hadde buede endevegger.

En sammenligning mellom de små husene i Sørvest-Norge og i Østfold viser at vi begge steder har hus med en middelvei i størrelse på 6 grunder. I begge områder har husene tettstilte, gjennomgående små veggstolper for flettverksvegger. I Østfold gjelder dette 50 % av husene og ved en like stor andel er det funnet leirklining fra veggene. 24 % av husene i Østfold hadde veggrofter, og samme andel av husene hadde ildsted inne i huset. Ett hus, i tillegg til Tvistein-husene, hadde kokegrop i huset.

Kan vi ut fra disse sammenligningene plassere byggeskikken i Østfold i førromersk jernalder i en større kontekst? De små langhusene må nok kunne sies å knytte seg til en sørskandinavisk og sørvestnorsk byggetradisjon tilbake til bronsealderen, som lever videre i førromersk jernalder: grindbygde hus, gjerne med leirklinke flettverksvegger, med rette eller svakt konvekse vegger og avrundede hjørner. Veggrofter er muligens vanligere i Østfold enn andre steder, et fenomen som *kan* tilskrives bygging på leirgrunn. Ildsteder og kokegroper forekommer sporadisk inne i husene. Veggrofter og ildsteder og kokegroper i midten av huset er trekk som fra midten av romertiden får en større utbredelse (jf. Løken 1999:55).

De store langhusene, som ikke finnes i Sørskandinavia på denne tiden, har i Østfold hatt leirklinte flettverksvegger, mens de i Sørvest-Norge trolig har hatt plankevegger. For øvrig kan en ikke se vesentlige forskjeller i byggeskikken. Forskjeller i veggkonstruksjon gjør det imidlertid forsvarlig å kunne snakke om ulikheter i byggeskikk mellom Østfold og Sørvest-Norge når det gjelder de store langhusene. Sannsynligvis knytter Østfold seg nå nærmere til en midtskandinavisk byggetradisjon, der Rogaland med sine særegenheter også regnes (Løken 1999:56, 60–61). Kanskje kan vi da besvare Frands Herschens innledningsspørsmål i dette avsnittet med å si at Østfold i store deler av førromersk jernalder, og kanskje aller mest i den eldre delen, hadde en byggeskikk som knyttet seg nært til Sørskandinavia, mens den i yngre del av førromersk jernalder og inn i eldre romertid knytter an til en sentral- eller midtskandinavisk byggetradisjon (Herschend 2009:14–15).

Gården på Tvistein i førromersk jernalder

Bare deler av et gårdsanlegg med hus fra førromersk jernalder er undersøkt på Tvistein. Både sjakter mot nord og øst i utgravningsfeltet og flyfoto tyder på at gårdsområdet/-områdene har større utbredelse både i tid og rom enn det vi har gravd ut til nå. Det setter begrensninger for hvor langt vi kan gå i å beskrive gården, og bevaringsforholdene for boplassporene gjør det vanskelig å få tak i detaljene ved husenes konstruksjon og funksjoner.

Det er på grunnlag av parallelle vegggrøfter vi har kunnet identifisere tre hus på Tvistein. De er orientert mellom NNØ-SSV og NNV-SSØ, men ligger alle og overlapper hverandre. De må følgelig antas å ha avløst hverandre i løpet av førromersk jernalder. Hus 3 kan være bygget i eldre førromersk jernalder, hus 1 og 2 i løpet av yngre førromersk jernalder.

Vi har sett at hus fra denne tiden i Østfold ofte ligger i grupper på to, som antas å være samtidige, men har det vært slik på Tvistein, har hus også ligget utenfor utgravd område. For Norge som helhet uttaler Bergljot Solberg at «overalt der det er påvist hus av såkalt langhus-type fra førromersk jernalder, synes det å dreie seg om ett eller to hus som kan ha vært bebodd til samme tid», én til to familier samtidig (Solberg 2000:53–54).

Så langt det er mulig å beskrive de tre gårdshusene på Tvistein, var alle langhus, der lengden er vanskelig å anslå, men den har gjerne vært mer enn 10 m. Bredden, basert på avstanden mellom vegggrøftene, har ligget på 6,6–8 m. Å dømme etter stolpehull inne i husene er det rimelig å tolke husene som langhus med takbærende stolper. Veggkonstruksjonene har vi ikke spor av, men den hyppige forekomsten av brent leire antyder at veggene har vært konstruert som leirklinte flettverksvegger. Langveggene har vært rette eller svakt konvekse, og buede hjørner er påvist, men ellers mangler vi spor av endeveggene. Vi kan heller ikke påvise døråpninger eller former for indre oppdeling av husene. Det er vanlig med en–to kokegroper inne i husene, mens ildstedene er påvist utenfor husene.

Aktiviteten på gården kan tolkes ut fra funnene og utbredelsen av dem. De tilhører dels produksjonsvirksomheten, dels det daglige husholdet. En skubbekvern, fragmentet av en annen og en malestein viser bearbeiding av kornprodukter og mulig annen vegetabilsk føde. Det er ikke funnet korn ved utgravningene på Tvistein, men ved mange av boplassundersøkelsene i Østfold er det funnet korn av flere forskjellige sorter. Malingen av korn ser ut til å ha skjedd utendørs, ved ildstedene sørvest på Tvistein. Her har en også funnet slipesteiner, som må ha vært brukt til sliping av eggredskaper: økser og sigder. Fra graver fra førromersk jernalder i Østfold er det kjent sigder av jern (Hinsch 1951: figur 9). Inne i husene er det fun-

net keramikkskår, mens det mest komplette sammenlimte karet trolig er funnet utendørs, nær skubbekvernen. Det dreier seg, så langt vi kan tolke materialet, først og fremst om bolleformede bordkar, til oppbevaring av mat og drikke (Rødsrud 2012:78–79, 86). Nærmere spesifisering av innholdet uten analyser er ikke mulig. Matlaging (steking) i kokegroper synes i stor utstrekning å ha foregått innendørs, men kokegroper finnes også utenfor husene. Ildgjøringen har foregått med bruk av flint og pyritt (svovelkis). Vi har ingen spor av husdyrhold på Tvistein, men forholdene må ha ligget godt til rette for beiting og førsanking. Om husdyrene har vært holdt i hus om vinteren, forteller husene ingen ting om.

Tvistein ligger på moreneavsetningen Ås-trinnet (Sørensen 1983), men mye av sand- og grusavsetningene herfra er vasket bort. Jordsmonnet består nå av leirjord med noe sandinnhold. Det har vært hevdet at dette er en annen og lettere leirtype enn den tunge leiren en finner f.eks. foran Raet lenger sør i Østfold, og dermed har den vært lettere å dyrke. «Så lenge dette jordsmonnet ligger høyt og er godt drenert, er det sannsynligvis en like drivverdig jordart som den lettdrevne morenejorden med mindre leirinnhold andre steder. Dette jordsmonnet er også ganske steinfritt» (Pedersen mfl. 2003:192). Med andre ord synes grunnforholdene og jordsmonnet på stedet å ligge godt til rette for både husdyrhold og korndyrking.

Tvistein har, ifølge lokalhistoriker Per Kristian Skulberg, ikke ligget under Skulberg i forhistorisk tid. Bebyggelsen der skal heller knyttes til Glende, og representerer en tidlig del av gårdsbebyggelsen på Glende, som i dag ligger få hundre meter øst for Tvistein (se kartet, figur 2). Til gårdene Skulberg nordre og Dingstad søndre hører et gravfelt som opprinnelig antas å ha omfattet hele 70 gravhauger/flatmarksgraver. Dette har vært det største sammenhengende gravfeltet i Spydeberg. Det ligger 1600–1700 m NV for Tvistein. Utgravninger som ble foretatt av en overpløyd gravhaug her i 1991, ga som resultat fire branngraver fra tidsrommet ca. 150–450 e.Kr. (Carlstrøm og Forseth 1992; Røstad 2002:270; Skulberg 2003:333, 340). Det betyr at gravene stort sett er yngre enn den yngste dateringen på Tvistein, og underbygger antagelsen om at gården Skulberg trolig er yngre enn Tvistein/(Glende)-gården. Gravfeltet som har tilhørt Tvistein, har heller ligget nær gårdshusene på dette stedet, slik Løken (1978:160–161) har vist for Opstad i Tune, der gård og gravplass i førromersk jernalder synes å ligge tett sammen

Takk

Ildsjelen både for å få gravd ut Tvistein-boplassen og senere for å få publisert resultatet av utgravningene, har vært Per Kristian Skulberg. Uten hans påtrykk og hjelp hadde denne artikkelen neppe sett dagens lys. En stor takk til ham. Jes Martens takkes for hjelp med katalogisering av funn og ikke minst for å ha lest igjennom og gitt svært verdifulle råd under tilblivelsen av artikkelen. Også Trond Løken takkes for gode råd. Anne Håbu, som har rekonstruert det best bevarte keramikket, Steinar Kristensen og Magne Samdal ved KHM, som har stått for bearbeidingen av mange av illustrasjonene, samt fotografene ved museet og tegneren Bente Fønnebo skal alle ha stor takk. Takk også til redaksjonen av Viking, spesielt Axel Johan Mjærum og Christian Løchsen Rødsrud, som har kommet med mange gode råd under den siste bearbeidingen av artikkelen. Til slutt: Takk til dem som i 1985–1988 deltok i utgravningene på Tvistein.

Summary

Houses from the Pre-Roman Iron Age in Østfold

The point of departure of this paper is the archaeological excavations carried out by the author at the settlement site Tvistein at Skulberg, Spydeberg, Østfold in 1985–1988. In an uncultivated field the farmer in 1983–1984 found traces of houses, fireplaces and artefacts dating to the late Bronze Age and Pre-Roman Iron Age. On 300 m² traces of three houses marked by pairs of wall-ditches were found. In addition 7 cooking pits, 6 fireplaces and post-holes were uncovered. It was not possible to link the different houses and post-holes directly. One fireplace was radiocarbon dated to 770 BC–AD 231, three cooking pits and a culture layer were dated to 363 BC–AD 204. 201 potsherds (one pot has been reconstructed), grinding stones, burnt clay and some burnt animal bones were found. The houses and artefacts found at Tvistein are compared with other settlement sites from the Pre-Roman Iron Age in Østfold, with special reference to the occurrence of wall-ditches. 41 houses are known all together, most of them excavated after 1990. The houses from Østfold are compared with the building traditions of Southwestern Norway and Southern Scandinavia.

Litteratur

Albrechtsen, Erling

1973 *Fynske jernaldergrave, Nye fund V*. Fynske Studier, vol. 10. Odense Bys Museer, København.

Becker, C.J.

1961 *Førromersk jernalder i Syd- og Midtjylland*. Nationalmuseet, København.

Berg-Hansen, Inger M.

2009 Vognhjulet i brønnen – et uvanlig funn fra en førromersk boplass på Borgenhaugen i Sarpsborg, Østfold. I *Arkeologiske undersøkelser 2003-2004*, redigert av Jostein Bergstøl, s. 95–113. Varia, vol. 77. Kulturhistorisk Museum, Oslo.

Bryhni, Inge

u.å. Kis (pyritt). *Geoleksi, Geologisk leksikon*. Elektronisk dokument, <http://www.nhm.uio.no/fakta/geologi/geole>

Bukkemoen, Grethe

2015 Ett gårdstun – mange livsløp – boligens biografi i førromersk jernalder belyst gjennom et gårdsanlegg i Askim. Viking 78:95–118.

Bøe, Johs.

1931 *Jernalderens keramikk i Norge*. Bergens Museums Skrifter, nr.14. Bergen.

Bårdseth, Gro Anita

2006 Huset på Store Tune – og nokre betraktningar om førhistoriske hus i Østfold. I *Historien i forhistorien. Festskrift til Einar Østmo på 60-årsdagen*, redigert av Håkon Glørstad, Birgitte Skar og Dagfinn Skre, s. 273–280. Kulturhistorisk museum Skrifter, Nr. 4. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.

Bårdseth, Gro Anita (red.)

2007 *Hus, gard og graver langs E6 i Råde kommune. E6-prosjektet Østfold, Band 1*. Varia, vol. 65. Kulturhistorisk museum, Oslo.

2008 *Evaluering – resultat. E6-prosjektet Østfold, Band 5*. Varia, vol. 69. Kulturhistorisk museum, Oslo.

Bårdseth, Gro Anita og Paula Utigard Sandvik

2007a Lundeby. Busetjings- og aktivitetsspor frå yngre bronsealder – førromersk jernalder (lokalitet 2). I *Hus og gard langs E6 i Råde kommune. E6-prosjektet Østfold, Band 1*, redigert av Gro Anita Bårdseth, s. 45–55. Varia, vol. 65. Kulturhistorisk museum, Oslo.

- 2007b Borge vestre. Gardsbusetjing frå yngre bronsealder og førromersk jernalder (lokalitet 3 og 19). I *Hus og gard langs E6 i Råde kommune. E6-prosjektet Østfold, Band 1*, redigert av Gro Anita Bårdseth, s. 57–121. Varia, vol. 65. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Carlstrøm, Sissel og Lars Forseth
1992 En gravning med skolebarn. *Nicolay* 60(4):71–77.
- Fyllingen, Hilde
2008 E-18 Spydeberg, Bosetningsspor fra jernalderen. Upublisert utgravningsrapport ved Kulturhistorisk Museum, Oslo.
- Grindkåsa, Line
2009 Borgenhaugen – en boplass fra yngre bronsealder/førromersk jernalder. I *Arkeologiske undersøkelser 2003–2004*, redigert av Jostein Bergstøl, s. 75–93. Varia, vol. 77. Kulturhistorisk Museum, Oslo.
- Helliksen, Wenche
1996 Kvinnegrav fra eldre romertid; ardployd åker og hus. *Viking* 59:45–61.
- Herschend, Frands
2009 *The Early Iron Age in South Scandinavia. Social Order in Settlement and Landscape*. Occasional Papers in Archaeology, vol. 46. Uppsala Universitet, Uppsala.
- Hinsch, Erik
1951 Førromersk jernalder i Norge. I *Nordiska Arkeologmötet i Helsingfors 1951*, redigert av C.F.Meinander, s. 51–71. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift, vol. 52:1. Helsingfors.
- Kjos, Ole
2008 Bosetningsspor Hauge vestre, Fredrikstad kommune, Østfold fylke. Upublisert utgravningsrapport ved Kulturhistorisk Museum, Oslo.
- Lindahl, Anders, Deborah Olausson og Anne Carlie (red.)
2002 *Keramik i Sydsverige – en handbok för arkeologer*. University of Lund. Institute of Archaeology, Lund.
- Løken, Trond
1978 Nye funn fra et gammelt gravfelt. Kan gard og gravplass gå tilbake til eldre bronsealder? *Viking* 41:133–165.
1998 Bofaste bønder eller jordbrukere på flyttefot? I *Fra Østfolds oldtid. Foredrag ved 25-årsjubileet for Universitetets arkeologiske stasjon Isegran*, redigert av Einar Østmo, s. 173–194. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke, nr.21. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
1999 The longhouses of Western Norway from the Late Neolithic to the 10th Century AD: representation of a common Scandinavian building tradition or a local development? I *Grindbygde hus i Vest-Norge. NIKU-seminar om grindbygde hus, Bryggens Museum 23-25.03.98*, redigert av Helge Schelderup og Ola Storsletten, s.52–64. NIKU temahefte, nr. 030. NIKU, Oslo.
- Martens, Jes
2004 Jordbruksbebyggelsen. Hus og gård i Kulturhistorisk museums distrikt. Utkast til faglig program, Stencil, UiO, Oslo.
2007 Kjøberg søndre – en gård med kontinuitet tilbake til eldre jernalder? I *Arkeologiske undersøkelser 2001-2002*, redigert av Ingrid Ystgaard og Tom Heibreen, s. 89–110. Varia, vol. 62. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Martens, Jes og Annette Solberg
2011 Boplasser med hus fra førromersk jernalder (R1) samt folkevandringstid og middelalder (R3). Upublisert utgravningsrapport ved Kulturhistorisk Museum, Oslo.
- Myhre, Bjørn
1980 *Gårdsanlegget på Ullandhaug I. Gårdshus i jernalder og tidlig middelalder i Sørvest-Norge*. AmS-Skrifter, vol. 4. Arkeologisk museum, Stavanger.
- Nybruget, Per Oscar
1978 Førromersk jernalder i Sørøst-Norge. Upublisert avhandling til magistergraden i nordisk arkeologi ved Universitetet i Oslo.

- Nybruget, Per Oscar og Jes Martens
 1997 *The Pre-Roman Iron Age in Norway. I Chronological Problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe.* redigert av Jes Martens, s.73–90. Arkeologiske Skrifter, vol. 7. Danish University Press, Copenhagen.
- Pedersen, Ellen Anne, Frans-Arne Stylegar og Per G. Nordseng
 2003 *Østfolds historie. Bd.1. Øst for Folden.* Østfold fylkeskommune.
- Pilø, Lars
 1989 Den førromerske jernalder i Vestnorge: et kulturhistorisk tolkningsforsøk. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Bergen.
- Rødsrud, Christian Løchsen
 2012 *I Liv og Død: Keramikkens sosiale kronologi i eldre jernalder.* Universitetet i Oslo, Det Humanistiske Fakultet.
- Røstad, Ingunn M.
 2002 Gravhaugen på Skulberg – Branngraver, tradisjon og endring i eldre jernalder. I *UKM – En mangfoldig forskningsinstitusjon*, redigert av Ellen H. Hofseth, s. 267–278. Universitetets kulturhistoriske museers Skrifter, nr.1. Oslo.
- Skulberg, Per Kristian (red.)
 2003 *Spydeberg Bygdebok. Folk og hjem – på gamle og nye tomter. Bosetningen i Spydeberg. Bind 1 Midtbygda med stasjonsbyen.* Spydeberg kommune.
- Solberg, Bergljot
 2000 *Jernalderen i Norge Ca. 500 f.Kr.-1030 e.Kr.* Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Storruste, Ellen Margrethe og Mari Arentz Østmo
 2012 Depot, bosetningsspor og dyrkingsspor fra neolitikum til middelalder på Borge østre (lok.22). I *Dyrking, bosetninger og graver i Stokke og Sandefjord. E18-prosjektet Gulli-Langåker, Bind 1*, redigert av Axel Mjærum og Lars Erik Gjerpe, s. 251–313, Fagbokforlaget, Oslo.
- Sæther, Kathryn
 2011 Bosetning og produksjonsspor Glemmen vestre og Nøkleby vestre, Fredrikstad kommune, Østfold fylke. Upublisert utgravningsrapport ved Kulturhistorisk Museum, Oslo.
- Sørensen, R.
 1983 Glacial deposits in the Oslofjord area. I *Glacial deposits in North-West Europe*, redigert av J.Ehlers, s.19–27. Balkema, Rotterdam.
- Uleberg, Espen
 1990 En Gård fra eldre jernalder i Akershus. *Nicolay* 54(2):48–54.
- Vikshåland, Leif Håvard og Paula Utigard Sandvik
 2007a Årum nedre og Årum øvre. Hus, boplasspor og skålgroper fra bronsealder og eldre jernalder (lokalitet 18, 21 og 56). I *Hus og gard langs E6 i Fredrikstad og Sarpsborg kommunar. E6-prosjektet Østfold, Band 3*, redigert av Gro Anita Bårdseth, s. 5–19. Varia, vol. 67. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- 2007b Solberg nordre. Hus frå førromersk jernalder (lokalitet 28). I *Hus og gard langs E6 i Fredrikstad og Sarpsborg kommunar. E6-prosjektet Østfold, Band 3*, redigert av Gro Anita Bårdseth, s. 81–90. Varia, vol. 67. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Wangen, Vivian
 2009 *Gravfeltet på Gunnarstorp i Sarpsborg, Østfold. Et monument over dødsriter og kultutøvelse i yngre bronsealder og eldre jernalder.* Norske Oldfunn, vol. 27. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Østmo, Einar
 1991 *Gård og boplass i østnorsk oldtid og middelalder. Aktuelle oppgaver for forskning og forvaltning.* Varia, vol. 22. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

Ett hus – mange livsløp

Boligens biografi i førromersk jernalder belyst gjennom et gårdsanlegg i Askim

Introduksjon

I denne artikkelen ønsker jeg å belyse bolig og tun i førromersk jernalder, med utgangspunkt i et til dels velbevart gårdsanlegg på Askim prestegård ved Askim kirke i Østfold. I tilnærmingen har jeg valgt å ta utgangspunkt i husholdet og de handlingsmønstre eller rutiner som er knyttet til boligen og tunområdet. En forutsetning for en slik analyse er at byggeskikken og bruken av boligen og dens ulike rom har sosial betydning. Med det mener jeg at boligens utforming og bruk ikke er tilfeldig, men knyttet til normer, regler og rutiner som er utviklet innenfor nettopp dette samfunnet og innenfor dette spesifikke husholdet. Boligens inndeling vil ikke bli betraktet som statisk eller fast, men under konstant utvikling i et samspill med menneskene som lever i det. I et slikt perspektiv er det en forutsetning at endringer i boligens utforming, gjennom nye arkitektoniske løsninger, også vil gi nye betingelser for bevegelse i og bruk av boligen. I dette perspektivet betraktes huset som en sosial kategori eller som en arena der mening og betydning skapes, nettopp fordi sentrale prinsipper i samfunnet etableres og gjentas som en del av dagliglivets ulike gjøremål (jf. Bourdieu 1999, 2002; Brink og Linderoth 2013; Gerritsen 1999, 2007; Price 1995:111; Tringham 1995:80). En sentral problemstilling i artikkelen er om de bevarte fysiske strukturene knyttet til bygninger og tun, som for eksempel spor av stolper, ildsteder og rominndeling, kan gi innblikk i boligens livsløp. Sagt med andre ord har jeg ønsket å analysere hvordan bruken av boligen og selve boligens utforming har endret seg over tid, og se på hva som kan være bakgrunnen for omstruktureringene boligen gjennomgår. Slik vi skal se i det følgende, har disse endringene medført at det huset som opprinnelig ble reist, er et helt annet enn det som til slutt ble forlatt.

Et sosialt hus

Tolkninger av spor etter hus og bosetninger har ofte vært preget av en funksjonalistisk tilnærming, der de teknologiske og praktiske sidene ved huskonstruksjonen har stått i fokus. Slike tilnærminger er verdifulle, men gir begrenset informasjon om hvordan arkitekturen skaper rammer for mellommenneskelig samhandling. Fremfor kun å analysere bygningenes arkitektoniske variasjoner ønsker jeg her å undersøke de sosiale og symbolske sidene ved boligen og hvordan de har endret seg over tid (jf. Gerritsen 2007; Tringham 1995:81; Webley 2008).

De analysene jeg har ønsket å gjennomføre, krever at det forhistoriske husmaterialet er relativt godt bevart, hvilket det sjelden er på Østlandet. Studier av boligens sosiale dimensjon

har ikke vært veldig fremtredende i forskningen på husmateriale fra eldre jernalder generelt, men er likevel ikke helt fraværende (jf. Herschend 2009; Holst 2010:158; Skare 1999; Webley 2008). Gjennom å analysere de ulike elementene i huset, som rominndelingen, innganger, ildsteder og øvrige strukturer, slik de fremstår, anvendes og endres gjennom husets livsløp, får vi innblikk i husets og tunområdet biografi eller livshistorie (jf. Gerritsen 1999; Gosden og Marshall 1999; Kopytoff 1986). Bakgrunnen for boligens sentrale betydning som en kilde til å forstå ulike prinsipper i et samfunn, er at den romlige organiseringen inngår i den daglige, kroppsliggjorte praksis (f.eks. Bourdieu 2002). En slik praksis betegner, kort sagt, rutinepregede former for adferd, for eksempel dagligdagse gjøremål som matlaging. Med andre ord skapes slike handlingsmønstre, eller en praktisk mestring, i det daglige samspillet mellom bolig og mennesker. Gjennom gjøremål og bevegelse i boligen og på tunet læres, erfares, innprentes, skapes og bekreftes ulike handlingsmønstre, eller måter å gjøre ting på, som er både en forutsetning og et resultat av handling og praksis. Boligens historie blir følgelig uløselig knyttet til menneskenes historie og identitet, og omvendt (Gosden og Marshall 1999:169). En slik tilnærming mener jeg åpner for at vi ikke bør betrakte en bygning som stabil og uforanderlig, men snarere som en dynamisk størrelse som har latt seg prege av, og selv har preget, de som levde sitt liv der, og den samfunnskonteksten de var en del av.

Det førromerske samfunnet (500 f.Kr.–Kr.f.)

For bare få år siden var førromersk jernalder en periode vi hadde svært begrensede kunnskaper om, og da hovedsakelig gjennom ulike typer branngraver. Gravene ble beskrevet som «fattige» ettersom de gjerne var sparsomt utstyrt, og spor etter hus var nærmest fraværende (jf. bl.a. Nybruget 1978; Pilø 1989; Rødsrud 2003, 2008; Østmo 1991). Forskningen på perioden kan til dels sies å ha stagnert i påvente av nye funn (jf. Dæhlen 2011). Førromersk jernalder er på mange måter en litt dunkel periode mellom den klart hierarkiske og mangfoldige bronsealderen og den ekspansive, funnrrike og tiltakende stratifiserte romertiden. På tross av dette er det likevel forandring og nyvinning som preger førromersk jernalder, og som på mange måter danner bakteppet for de samfunnsmessige endringene som finner sted seinere i jernalderen, og som etter hvert leder frem mot statsdannelse. Bosetningen i førromersk jernalder på Østlandet var kjennetegnet av enkeltgårder, som den vi skal se nærmere på i Askim, og mindre samlinger av gårder med ett til to hus på hvert tun, slik vi kjenner det fra Borgenhaugen i Sarpsborg (Grindkåsa 2009). Myrundersøkelser og undersøkelser av jordbruksspor tyder på en utvidet jordbruksbosetning og en intensivering av driften fra ca. 500 f.Kr., og på at det ble drevet en kombinasjon av beite- og åkerbruk (Mjærum 2012; Solberg 2000:55). Undersøkelser tyder på at dyrkingslandskapet i førromersk jernalder ble gitt en form som trolig ble holdt i hevd gjennom mange generasjoner, og hvor de ulike åkerområdene ble anvendt, forbedret og gjødslet i kombinasjon med brakklegging (Mjærum 2012).

Det har vært vanlig å se det førromerske samfunnet som mer egalitært eller preget av større materiell likhet enn samfunnet i bronsealderen, og at forvaltning av ressurser, for eksempel fordeling av jord, var et kollektivt anliggende (f.eks. Gerritsen 2007; Friman 2009:179; Herschend 2009:170; Holst 2010). En av årsakene til det er at status ikke kommer til uttrykk i gravene på samme måte som i periodene før og etter (f.eks. Rødsrud 2003; Wangen 2009). De førromerske gravene fra Østfold er fremfor alt knyttet til store, samlede

felt med steinlegninger og steinsetninger i ulike mønstre og utforminger. Selve graven består som oftest av brente bein lagt ned i en enkel urne eller i en grop i bakken. I Danmark er det påvist såkalte keltiske åkre, som utgjøres av store åkersystemer der den enkelte åker har vært relativt liten og omgitt av en voll (Solberg 2000:36). Mads Holst (2000:158) mener de ulike husholdene kan ha hatt rettigheter til slike definerte jordstykker. Husene fremstår også som enkle og standardiserte, men mot slutten av førromersk jernalder ser vi de første husene som skiller seg ut ved sin størrelse, og flere hallbygninger er påvist (Grønnesby 1999; Løken 1999). Undersøkelser fra Danmark tyder også på at gårdene der kan ha hatt en større grad av autonomi enn tidligere antatt (Holst 2010).

Med introduksjonen av jernet legges grunnlaget for en ny samfunnsstruktur. Den lokale tilgangen på jernmalm gjør at en elite kan vokse frem med lokal forankring der slektskapsrelasjonene allerede er sterke (Friman 2009:195). Som en følge ser verkstedplasser med jernfremstilling dagens lys i tilknytning til boplasser i førromersk jernalder (f.eks. Simonsen og Bukkemoen 2015). Det står i kontrast til yngre bronsealder, der eliten var prisgitt bronsens handelsveier, og tilgangen styrte derfor maktens lokalisering (Friman 2009:195). Enkelte steder, blant annet i Østfold, dukker det opp våpen i gravene mot slutten av perioden, et tydelig tegn på endrede samfunnsforhold og nye sosiale grupperinger. En mer stabil bosetningsform og en stabil inndeling av gårdslandskapet mellom innmarksbruk og husdyrhold ved overgangen til romertid førte med seg større arbeidsdeling, spesialisering og økt sosial lagdeling. Det er også fra denne perioden og fremover at gravhaugene blir synlige markører i landskapet. Noen av haugene er trolig plassert på eiendomsgrenser og markerer eiendomsrett med legitimitet i tidligere beboere (jf. Bukkemoen 2014:39–40 med litteratur). Den økende hierarkiseringen kan dermed ha sin bakgrunn blant annet i en sterkere grad av individuelt eierskap på bekostning av en kollektiv forvaltning av ressurser (Friman 2009; Hedeager 1990; Ystgaard 2014), og er et relevant bakteppe for analysene av huset i Askim. Men før vi kommer så langt, må vi få en oversikt over hva som karakteriserer det førromerske huset.

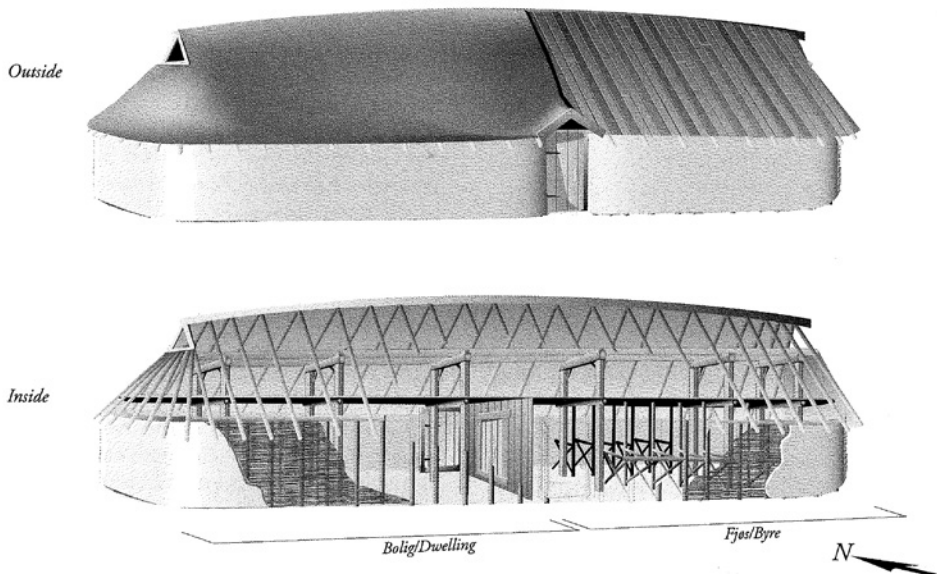
Faghistorisk blikk på hus i førromersk jernalder

Lenge var det førromerske huset nærmest fraværende på Østlandet, men de seinere årenes flateavdekkende undersøkelser i dyrket mark har frembrakt en rekke hus fra perioden (Martens 2010). Østfold står her i en særstilling i østnorsk sammenheng, da rundt 40 førromerske hus er avdekket (Gjerpe i trykk; Mikkelsen 2015). Periodens tunorganisering er likevel lite utforsket, og det er påpekt at det på en del gårdstun ser ut til å være et brudd ved overgangen til romertid (jf. Gjerpe 2008:124). Et slikt brudd innebærer at plasseringen av gårdstunet ikke ble videreført mellom førromersk jernalder og romertid, men at boligen ble reist på et nytt sted.

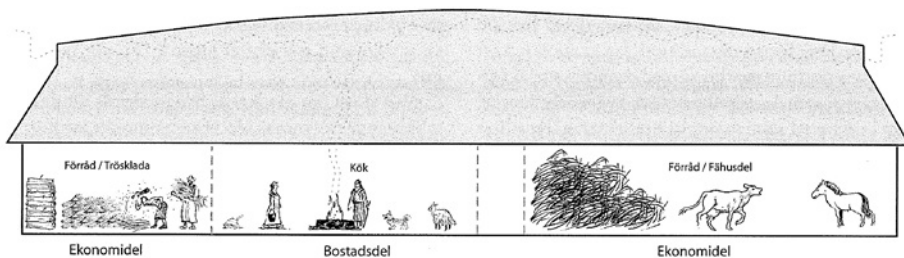
Til tross for at materialet fra perioden stadig øker i omfang, og ulike typer hus har fremkommet, er det forsket lite på den førromerske bosetningen på Østlandet, og et begrenset antall hus er publisert (se bl.a. Bårdseth 2007a, 2007b; Grindkåsa 2009; Løken 1978; Martens 2010; Mikkelsen 2015; Simonsen og Bukkemoen 2015; Østmo 1991). På Sørvestlandet er langhusets utvikling mye bedre kjent, og derfra er det utviklet huskronologier, hovedsakelig med utgangspunkt i det omfattende materialet fra undersøkelsene på Forsand (Løken 1999). Det er også gjort forsøk på å få en oversikt over det førromerske husmaterialet på Vestlandet (Diihoff 2005).

For å sette huset i Askim inn i en større kontekst er det relevant å trekke frem generelle trekk som er observert for førromerske hus innenfor et større område, og i etterkant se nærmere på materialet fra Østfold. Ses materialet fra Skandinavia, og spesielt Sør-Skandinavia, mer eller mindre samlet, synes det førromerske huset å ha sine røtter i bronsealderen, omkring 900 f.Kr. På denne tiden finner det sted en endring i huskonstruksjonen. Husene, som tidligere har hatt lengder fra 20 til opp mot 50 m, blir nå kortere og delt i en boligdel og en fjøsdel markert av to motstilte innganger på midten. Hustypen blir den vanligste i yngre bronsealder og førromersk jernalder (Gröhn 2004; Herschend 2009; Hvass 1988; Kristiansen 2013:252; Løken 1999:54). Det er argumentert for at dette skillet viser til en endring fra at store familiegrupper bor under samme tak, og en mer hierarkisk samfunnsstruktur, til at langhusene rommer en kjernefamilie og deres husdyr innenfor et samfunn med større kollektiv kontroll (Bjørhem og Staaf 2006; Kristiansen 2013). Dette enkle, typiske førromerske huset er kjent over store deler av Nord-Europa frem til romertiden, og har vanligvis en lengde på ca. 10–20 m (Løken 1999; Martens 2010:243). Mot slutten av førromersk jernalder og i eldre romertid (ca. 100 f.Kr.–200 e.Kr.) blir husene mer komplekse, med endret rominndeling til flere og spesialiserte rom. Husenes lengde øker til 20–50 m. Flere innganger i langveggene tyder på en større grad av indre rominndeling. Ildstedene i husene blir også større og flere enn tidligere. Det er også i denne perioden de første hallrommene er å finne, det vil si rom hvor den lokale politiske og religiøse makten ble utøvd (Børsheim og Soltvedt 2002; Grønnesby 1999; Løken 1999, 2001; Martens 2010). Dette er de generelle trekkene som kan ses i det skandinaviske husmaterialet i perioden, og også på Sørvestlandet, men som flere har nevnt, er det mange særtrekk og regionale variasjoner i det norske materialet (Diinhoff 2005; Gjerpe i trykk; Grønnesby 1999, 2005; Simonsen og Bukkenmoen 2015). Hvis vi ser til vestkysten av Sverige, som geografisk og kulturelt har en del likheter med Østfold i jernalderen, så er det stor variasjon som preger de førromerske husene (f.eks. Streiffert 2005:137). Spesielt kommer dette til uttrykk i lengden, som varierer fra 10 til 58 m. De fleste husene er likevel små og med lengder på 10 og 20 m. Økende kompleksitet i husenes interiør ses også her i yngre førromersk jernalder og eldre romertid (Streiffert 2005; Wranning 2005).

Hvis vi drar tilbake til Østfold og ser litt nærmere på noe av materialet som har fremkommet der, så ser vi også at det todelte huset med motstilte innganger på midten er det vanligste, men at også hustypen med to motstilte innganger i hver ende forekommer. På Hauge vestre i Fredrikstad er det undersøkt fire hus fra førromersk jernalder som er tilsynelatende enfasede (Kjos 2008). Husenes lengde var fra 16 til 22 m, mens bredden var fra 5 til 7 m. Her forekommer både hus med innganger på midten og hus med inngang i hver ende. Tre av husene er datert innenfor perioden 360–10 f.Kr., mens det fjerde går inn i eldre romertid (Kjos 2008). De vide dateringsrammene gir ingen holdepunkter som kan underbygge at typen inngang har en kronologisk betydning. På Borgenhaugen i Sarpsborg er det avdekket elleve sikre hus fra yngre bronsealder og førromersk jernalder (Grindkåsa 2009). Husene har lengde fra 7 til 19 m, mens bredden er fra 4 til 6,5 m. Husene har vært enfasede, og begge typer av innganger er observert. Det mest interessante huset for Askims del er Hus 10, som er datert til midtre del av førromersk jernalder. Hus 10 er det største huset på boplassen, med sin lengde på 19 m og bredde på 6 m, og med motstilte inngangspartier ved enden av hver langvegg (Grindkåsa 2009). Et hus med motstilte innganger på midten er også funnet på Molle i Spydeberg, datert til 30 f.Kr.–140 e.Kr. (Fyllingen 2008). Dette huset var 23 m langt

Figur 1. Illustrasjon som viser det typiske førromerske huset med motstående innganger som skiller fjøs og boligdel. Illustrasjon: Ragnar Børsheim (Børsheim og Soltvedt 2002:45).

Figur 2. Illustrasjon som viser et hus fra siste del av førromersk jernalder med tredelt inndeling. Illustrasjon: Anders Andersson (Streiffert 2005:55).

og 7 m bredt, og hadde bevarte veggstolper helt rundt. Til slutt bør nevnes at det både på Borge vestre i Råde og på Solberg nordre i Sarpsborg er avdekket hus fra siste del av perioden på hhv. 25 x 7 m og 30 x 6 m (Bårdseth og Sandvik 2007; Vikshåland og Sandvik 2007).

Jeg har her trukket frem noen eksempler på hus fra førromersk jernalder i Østfold som blant annet viser at begge typer av innganger forekommer, og at husenes lengde faktisk varierer fra 7 til 30 m, mens bredden er fra 4 til 7 m. Veggene er ofte markert av vegggrøfter, selv om veggstolper også forekommer. Gjennomgående er få strukturer bevart i husene, og ofte ser husene ut til å ha vært enfasede, med få spor av reparasjoner eller endringer av huskonstruksjonen. Et trekk som går igjen, er at boligene blir mer komplekse mot slutten av perioden. Dette ses ikke minst på overgangen mot romertid, og det er nettopp denne endrin-

Figur 3. Kartet viser beliggenheten til utgravningsområdene ved Askim kirke. I 2010 ble gårdsanlegget undersøkt, og i 2009 fremkom kokegroper og bunnlaget av en gravhaug. Kart: Magne Samdal, Kulturhistorisk museum. Kartgrunnlag: Statens kartverk. Tillatelsesnummer NE12000-150408SAS.

gen fra det enkle til det mer komplekse som kommer til syne relativt tidlig i materialet fra Askim, og som vi skal bevege oss over mot i det følgende.

Et gårdstun ved Askim kirke

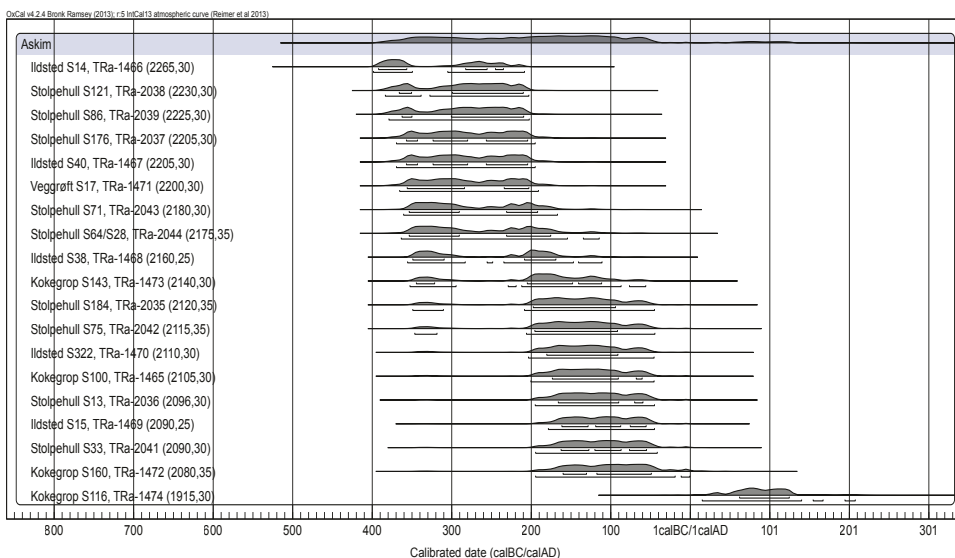
Utgangspunktet for analysen er et gårdsanlegg fra førromersk jernalder som ble avdekket ved en arkeologisk undersøkelse på Askim prestegård i Askim kommune i Østfold (Bukkemoen 2011). Gården har ligget nærmest på et platå nordvest for dagens Askim sentrum. I førromersk jernalder lå denne delen av Indre Østfold relativt sentralt til med tanke på kommunikasjonen mellom innlandet og kysten, med nærhet til Glomma, men også innen rekkevidde for Haldenvassdraget. Kolstadbekken, som renner forbi, har trolig vært en viktig vannkilde. I området rundt gårdsanlegget finnes i dag en rekke kulturminner, blant annet flere gravhauger. Trolig er haugene reist noe seinere enn gårdsanlegget, først i romertid–folkevandringstid. Gjennom et av gravfeltene slynger det seg et eldre veifar, og det er også påvist et kokegropfelt med datering til yngre romertid i forbindelse med et annet gravfelt noen hundre meter sør for utgravningsområdet (Demuth 2008). Et par hundre meter nord for gårdstunet ble det i 2009 undersøkt en liten samling kokegropser og bunnlaget av en udatert gravhaug. Kokegropene er datert innenfor perioden 365–150 f.Kr. (Bukkemoen 2010), og sammenfaller i tid med gårdsanlegget.

Gårdsanlegget vi gravde frem, bestod av to hustomter (Bukkemoen 2011). Hus 1 viste spor av en hustomt hvor det kunne skilles ut to delvis separate husfaser (eldre og yngre), men hvor spesielt ildstedene og de ulike husfasenes grunnplan gjør det nærliggende å tolke huset som et resultat av sammenhengende bruk eller som en slags vedvarende prosess. Hus 2 var tilsynelatende enfaset. Spredt på tunet, men likevel orientert rundt husene, lå en rekke kokegropser. Fem ildsteder fra Hus 1 er aldersbestemt, og angir to bruksfaser innenfor førromersk jernalder. Ni C14-dateringer av forkullede makrofossiler fra stolpehull har gitt sammenfallende tidfesting. De samlede dateringene gir gårdsanlegget en bruksperiode innenfor de tidsmessige yttergrensene ca. 380–45 f.Kr. (jf. tabell 1). To faser peker seg ut: ca. 360–180 f.Kr. og 180–45 f.Kr. Det finnes en enslig datering til eldre romertid fra en kokegrop innenfor tunområdet til 75–125 e.Kr. (TRA-1474, tabell 1). C14-datering innenfor førromersk jernalder kan by på utfordringer. For å finne alderen på organisk materiale i kalenderår ved hjelp av radiokarbondatering må det tas hensyn til at mengden C14 i atmosfæren ikke har vært konstant, men har endret seg over tid. Målt C14-alder sammenliknes derfor med en kalibreringskurve som redegjør for mengdene C14-isotoper innenfor et aktuelt tidsrom. Kurven er preget av toppe og bunner, men flater ut i førromersk jernalder. Det medfører at enkelte dateringer innenfor perioden vil treffe flere steder på kurven, og tidsangivelsene vil derfor ofte vise til et langt tidsrom. Innenfor perioden 350–210 f.Kr. er det spesielt vanskelig å få presise dateringer (Rahbek og Rasmussen 1997), og fra Askim finnes flere dateringer innenfor denne perioden. Med bakgrunn i denne problematikken er det derfor grunn til å tro at de tidsmessige yttergrensene er i overkant vide, og at Hus 1 har en noe kortere brukstid enn det dateringene angir.

I det følgende skal vi gå tunområdet og Hus 1 nærmere etter i sømmene. Hus 2 vil i hovedsak kun inngå i fortolkninger av selve tunets organisering ettersom få strukturer er bevart som kan gi informasjon om husets bruk og betydning. Jeg vil derfor legge hovedfokus på Hus 1, og spesielt på trekk som kan belyse boligens livsløp (Kopytoff 1986). Mer

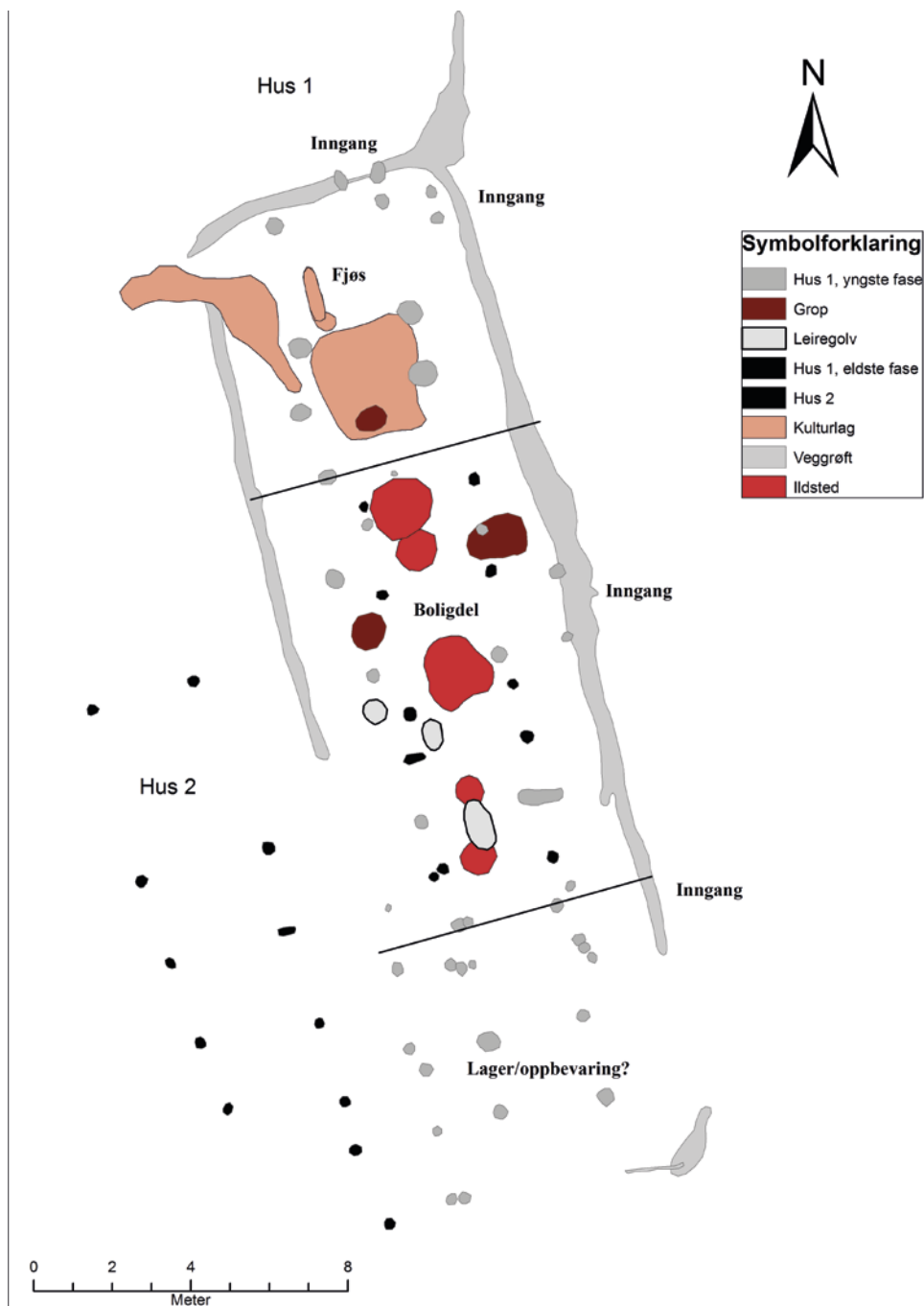
Figur 4. Oversikt over utgravningsfeltet på Askim prestegård. Kart: Grethe Bjørkan Bukkemoen.

Figur 5. Fremstilling av samtlige C14-dateringer fra utgravningen av gårdsanlegget på Askim prestegård (jf. Bronk-Ramsey 2013; Reimers mfl. 2013).

Tabell1. Oversikt over C14-dateringer fra utgravningen på Askim prestegård. Dateringene er kalibrert ved hjelp av Oxcal v. 4.2.3 og v. 4.2.4 (Bronk Ramsey 2009, 2013; Reimers mfl. 2013).

Kontekst	Datert materiale	Lab. ID	Datering før nåtid (BP)	Kalibrert alder (ett sigma)	Kalibrert alder (to sigma)
Hus 1, takbærende stolpehull S13	Bygg	TRa-2036	2096±30	140–55 f.Kr.	196–46 BC
Hus 1, ildsted S14	Bjørk	TRa-1466	2265±30	380–250 f.Kr.	399–209 f.Kr.
Hus1, ildsted S15	Bjørk	TRa-1469	2090±25	155–45 f.kr	179–46 BC
Hus 1, veggrøft S17	Bjørk	TRa-1471	2200±30	355–195 f.Kr.	366–192 BC
Hus 1, takbærende stolpe, S33	Uspes. korn	TRa-2041	2090±30	130–50 f.Kr.	195–42 BC
Hus 1, ildsted S38	Bjørk	TRa-1468	2160±25	200–165 f.Kr.	356–112 BC
Hus 1, ildsted S40	Bjørk	TRa-1467	2205±30	360–195 f.Kr.	370–196 BC
Hus 1, takbærende stolpehull S75	Bygg og grønt hønsegress	TRa-242	2115±35	175–75 f.Kr.	347–45 BC
Hus 1, takbærende stolpe S86	Bygg	TRa-2039	2225±30	360–205 f.Kr.	380–203 f.Kr.
Hus 1, takbærende stolpehull S121	Bygg	TRa-2038	2230±30	360–215 f.Kr	384–204 f.Kr.
Hus 1, takbærende stolpehull S176	Bygg	TRa-2037	2205±30	340–195 f.kr.	370–196 f.Kr.
Hus 1, stolpehull S184	Bygg	TRa-2035	2120±35	180–75 f.Kr	350–46 BC
Hus 1, ildsted S322	Bjørk	TRa-1470	2110±30	175–60 f.kr	204–46 BC
Hus 2, takbærende stolpehull S64/S28	Uspes. korn og grønt hønsegress	TRa-2044	2175±35	230–160 f.Kr.	364–115 BC
Hus 2, takbærende stolpehull S71	Bygg	TRa-2043	2180±30	225–175 f.Kr.	361–168 BC
Kokegrop S100	Bjørk	TRa-1465	2105±30	170–55 f.Kr.	201–46 BC
Kokegrop S116	Bjørk	TRa-1474	1915±30	75–125 e.Kr.	16–208 AD
Kokegrop S143	Bjørk	TRa-1473	2140±30	190–110 f.Kr.	353–57 BC
Kokegrop S160	Bjørk	TRa-1472	208±±35	155–40 f.Kr.	195–1 BC

Figur 6. Kartet viser en oversikt over gårdsanlegget med Hus 1 og Hus 2 inkludert de viktigste strukturene som er nevnt i teksten. Kart: Grethe Bjørkan Bukkemoen.

konkret dreier det seg om å påvise hvilke aktiviteter og handlinger som har funnet sted, og hvordan boligen har endret seg i takt med menneskene som levde i den. En slik tilnærming, hvor jeg legger vekt på gjenstanden, i dette tilfellet boligen, fra begynnelse til slutt, vil kunne gi mye informasjon om gjenstanden i seg selv, men også om de menneskene som er med på å forme gjenstandsbiografiene (Kopytoff 1986). Endringer i bruken av ulike rom, innganger og strukturer over tid vil for eksempel kunne gi innblikk i varierende organisering av husholdet, som kan ha sin bakgrunn i større samfunnsendringer.

Nybyggere i Askim

Det er god grunn til å tro at menneskene som slo seg ned på dette platået, kan regnes som nybyggere, da det ikke er påvist spor i området etter aktiviteter som er eldre enn det første tunet. Jeg har allerede nevnt at stedet har hatt en relativt sentral plassering sett i en større geografisk sammenheng. At platået er opphøyet og avgrenset av terrenget, med relativt bratte skrenter på flere sider og god oversikt over ferdsel til og fra, har antakelig vært ansett som en strategisk fordel. Hvordan husene ble plassert, har nok heller ikke vært tilfeldig. Studier av langhusenes plassering i Rogaland viser at en orientering øst–vest er mest energiøkonomisk fordi husene da vil ligge med langsiden mot solen. På tross av dette velges ofte andre alternativer (Nitter 2013:227). Det åpner for at husets plassering kan ha vært knyttet til andre hensyn av både praktisk og symbolsk art (jf. Webley 2008:47). Den flate moen i Askim har gjort at topografiske forhold har hatt lite å si for hvordan husene ble plassert. Solen som energikilde synes ikke å ha vært avgjørende da husene ble plassert nærmest nordvest–sørøst og i en svak helling mot nord. Snarere ser det ut til at nybyggerne har sett seg ut et belte av leiddrenert grus over leiren, og at dette har vært å betrakte som det ideelle sted å reise et hus. Sand- og gruslaget må ha gitt bedre dreneringsforhold i og rundt huset, da vannet har sluppet lettere gjennom enn der det kun er leire.

Hva som lå bak etableringen på dette stedet, er vanskelig å si sikkert, men vi vet at husene i førromersk jernalder ofte hadde en varighet på én generasjon (jf. Holst 2010:159). Det kan derfor tenkes at huset representerer etableringen av et hushold, kanskje i forbindelse med inngåelse av ekteskap, og det er ikke usannsynlig at ekteparet ble tildelt dette området til midlertidig eller permanent bruk. Området ble nok først ryddet for vegetasjon og avsvidd før det ble reist et litt over 14 m langt hus som en del av denne nybyggerfasen. Etter hvert fikk gården sin form, med beitemarker og områder hvor det ble dyrket korn. Makrofossilene som ble funnet i stolpehullene, viser at det i all hovedsak ble dyrket agnkledd bygg, men også emmer, brødhvete og lin gjennom den tid gården var i bruk (Moltsen 2010). Fra denne eldste delen av husets historie er det kun bevart enkelte spor etter bygningens opprinnelige utstrekning og inndeling, i form av stolpehull og ildsteder. Hus 2 kommer til på et litt senere tidspunkt, og ble trolig reist som økonomibygning, muligens som en kombinasjon av fjøs og lager for høy, korn, matvarer og redskaper. Vi kunne ikke identifisere noen veggstolper rundt Hus 1 ved utgravningen, men den største avstand mellom de takbærende stolpene har vært 2,9 m. Huset var bredest i den nordlige delen. Et stort ildsted lå plassert midt i huset, mellom grindpar to og tre, og kort avstand mellom grindpar tre og fire (1,1–1,3 m) kan indikere motstående innganger. Ildstedet er aldersbestemt til 380–250 f.Kr. (Tra-1466, tabell 1). Noen meter lenger sør lå ytterligere to ildsteder tidfestet til henholdsvis 200–165 f.Kr. (Tra-1468, tabell 1) og 360–195 f.Kr. (Tra-1467, tabell 1). De to eldste av disse tre daterin-

gene illustrerer godt problemene med kalibreringskurven for førromersk jernalder, da bestemmelsen angir et svært langt tidsrom. Vi kan derfor ikke utelukke samtidighet mellom disse to eldste ildstedene, selv om det virker mest sannsynlig at det midtre ildstedet er eldst, og at det etter hvert blir konstruert to ildsteder også i husets sørlige del.

Ildstedene bevart i Hus 1 overbeviste oss raskt om at dette må ha vært et bolighus, men ingen ildsteder ble funnet i Hus 2. Hus 2 har trolig vært ca. 15 m langt, med sju grinder, og bredden mellom de takbærende stolpene har vært 2,7–3,4 m. Det kan ha vært en inngang i den sørlige delen, der avstanden mellom to av grindene var mindre enn for de øvrige. Analyser vi fikk utført av jordprøver fra nedgravningene til de takbærende stolpene, påviste svært lite forkullet korn (Moltsen 2010:13). Stolpenedgravningene virket også mindre forseggjorte, eller av kortere varighet, enn de i Hus 1. Samlet peker dette mot at huset har vært en økonomibygning. Dateringer av makrofossiler fra Hus 2 antyder at huset var i bruk i perioden 230–160 f.Kr. (Tra-2044 og Tra-2043, tabell 1), hvilket overlapper med flere dateringer av Hus 1. Det er derfor sannsynlig at Hus 1 og Hus 2 på et tidspunkt stod samtidig.

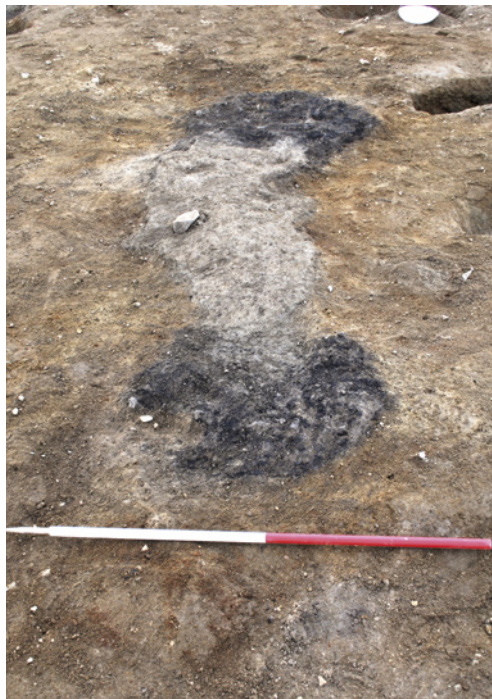
Perioden ca. 180–45 e.Kr. – Hus 1 forlenges og utvides

Når vi sammenstiller dateringer og de ulike strukturene i Hus 1, får vi det inntrykk at det er en glidende overgang mellom de ulike husfasene. Da vi i utgravningssituasjonen forsøkte å tolke sporene etter huset, var det fremfor alt ett trekk ved materialet som gjorde oss sikre på at vi hadde et hus med minst to faser fremfor oss. I yngste fase har boligdelen i huset hatt et gulv av hardtrampet leire. Dette gulvet har vært lagt over de to sørligste ildstedene, slik at de er blitt bevart, selv om de ikke lenger var i bruk. Siden leirgulvet ligger over disse eldre ildstedene, må gulvet ha vært anlagt i forbindelse med oppføring eller utvidelse av Hus 1. Det er utvilsomt et interessant trekk at beboerne har valgt å legge leirgulv over ildstedene fremfor å grave dem vekk. Dette er detaljer som gir oss mye informasjon om beboernes holdning til det eldre huset og til dem som bodde der tidligere, når vi vet at enfasede hus er normen i denne perioden (Herschend 2009). Vi får inntrykk av at huset har vært et sentralt element i konstruksjonen av en families identitet, og at kontinuiteten i huskonstruksjonen uttrykker en varighet som strekker seg ut over individuelle liv og skaper en historie som binder huset og beboerne til stedet (Gerritsen 2007; Kopytoff 1986). I denne perioden gjennomgår Hus I betydelige endringer, blant annet ved at det forlenges og gjøres bredere. Det ser ut til at Hus I i siste del av førromersk jernalder får en tredelt inndeling med en større boligdel i midten og fjøs/økonomidel/lagerrom i hver ende (jf. Streiffert 2005:55; se figur 2). Huset blir mer komplekst idet flere rom og aktiviteter integreres i huset, og i den nordlige delen bygges et helt nytt rom, antakelig brukt som fjøs og lagerrom. Som tidligere nevnt, er dette trekk som kommer inn i siste del av førromersk jernalder, spesielt i romertid, hvor husenes størrelse øker og boligen inndeles i flere rom (Friman 2009:101; Løken 1999, 2001; Martens 2010). Endringen i husenes utforming settes gjerne i forbindelse med større sosiale forskjeller og økt grad av spesialisering (Friman 2009:172; Løken 2001; Wranning 2005:147). De mest åpenbare endringene som Hus 1 gjennomgår, er at bredden øker fra midten og nordover ved at avstanden mellom grindparene økes. Det er spesielt tydelig i midtre del, der de yngste ildstedene ligger, og hvor avstanden mellom grindene er 3,3–4 m. En markant vegggrøft rundt store deler av huset har tilkommet i denne yngste fasen, og avstanden mellom det første og det siste stolpeparet er på ca. 23 m. Vegggrøften viser trolig

til husets vegger, og bygningen har i så fall hatt en maksimal lengde på 26 m og en bredde på ca. 7 m. Det vil si at bygningens lengde nærmest ble doblet i den yngste fasen. Det er nærliggende å tolke denne utvidelsen som et uttrykk for økt plassbehov, grunnet økt antall beboere eller gjester. Vegggrøften kan ha hatt en funksjon knyttet til drenering, alternativt er den spor etter veggen som har stått nede i grøften. Grøften var fylt av brent leire med avtrykk av flettverk, som viser at huset har hatt leirklinte flettverksvegger. Det ble kun funnet to stolpehull i vegggrøften. De lå i den østre langsiden, der grøften var ekstra markant. Det er fristende å tolke disse stolpene som markerer for en inngang.

I husets yngste fase utvides det mot nord, og det blir bygd en ny fjøsdel. I midtre del av dette rommet lå et mørkt kulturlag med en skarp avgrensning mot øst og inn mot boligdelen i sør. Lagets avgrensning er så markert at det trolig viser til en innhegning eller bås for dyr. En bås vil ha skilt dyrene fra andre aktiviteter i fjøsdelen. De resterende delene av

fjøset kan for eksempel ha vært brukt som lager for korn, høy og andre matvarer eller som oppbevaringsplass for redskaper og annet utstyr. Kulturlaget var humusrikt, og bestod av mye organisk materiale, som trolig kan tilskrives avfall forbundet med dyrehold. Nedskåret i dette kulturlaget lå en bolleformet grop med leirføring i bunnen. Nedgravningen er tolket som vann- og/eller fôrkar for husdyrene. Fra båsen og ut gjennom husets nordvestre hjørne fortsatte et tilsvarende kulturlag, og vi kan se for oss at det er avtrykk etter dyrenes vei ut og inn av fjøsdelen. For å styrke denne tolkningen fikk vi utført en analyse av en mikromorfologiprøve tatt fra laget. Ved en slik analyse studeres de ulike bestanddelene i et lag for å få innblikk i lagets dannelse, oppbygning og innhold. Resultatene viser at laget blant annet inneholdt mye organisk materiale som er forenlig med fjøsavfall. Grunnen under laget var også betydelig påvirket av dyrenes gange ut og inn av fjøset (Macphail og Linderholm 2012). De vanligste husdyrene i førromersk jernalder var storfe, sau, geit og hest. Dessverre ble det ikke funnet brente bein i ildsteder eller kokegropser som kunne gitt oss mer informasjon om det, men én eller helst flere av disse artene holdt nok til i fjøset i Askim. Lengst nord i fjøsdelen lå to stolpehull som skapte et brudd i vegggrøften, forbundet av en smal stripe. Det er nærliggende å tolke stripen som avtrykk etter en dørstokk, og denne inngangen i nordenden kan derfor ha vært menneskenes vei ut og inn av fjøset. Det er naturlig å se for seg at folkene på gården ikke ønsket å bruke dyrenes tråkk, som nok var preget av både avfall,

*Figur 7. Bildet viser ildstedene lengst sør i Hus 1, som ligger delvis under et yngre leirgulv.
Foto: Grethe Bjørkan Bukkemoen.*

dyremøkk og gjørme. Rett øst for denne inngangen løper en mulig fegate nordover, i forlengelsen av veggroften. En liknende grøft er blant annet funnet ved Hus 1 på Glemmen i Fredrikstad. Samme hus har også sammenfallende inngang ved brudd i veggroften i nordvestre hjørne (Sæther 2011). Hvis så er tilfelle, kan den nevnte inngangen være beboernes inngang til fjøset fra utmarken, mens de to stolpehullene i østre hjørne markerer inngangen fra tunet.

Det er påvist få sikre spor etter inngangspartier i de øvrige delene av huset, men som nevnt finnes det langs den østre langsiden to stolpehull i veggroften som kan tyde på en inngang. Et annet alternativ er i den sørlige delen, hvor det er kortere avstand mellom grindpar 3 og 4 regnet fra sør, og hvor hver av grindene bærer preg av stadige utskiftninger. Gjennomgående for hele huset er at mengden brent leire i stolpehullene er betydelig mindre i den eldste fasen. Dette tyder på at det eldste huset ikke har brent, men i stedet er blitt ombygd.

Det største rommet i huset lå rett sør for og inntil fjøsdelen. Et stort ildstedsområde med to ildsteder dominerte rommet. Det største ildstedet er datert på bjørk til 165–70 f.Kr. (TRa-1470, tabell 1), mens det lille er tidfestet til 155–45 f.Kr. (TRa-1469, tabell 1). Antakelig representerer disse dateringene den siste bruken av ildstedene og dermed husets slutfase. Denne delen av huset bærer preg av både endring og kontinuitet. Endringen vises ved at stolpehull fra flere faser er til stede i rommet, mens kontinuiteten vises i ildstedenes plassering i midtaksen, som nok har gitt rommet en relativt fast utforming, selv om rommets størrelse er endret gjennom tiden. I området rundt de to ildstedene lå tre bolleformede grop. I én av gropene ble det gjort funn av flere leirkarskår, blant annet flere bunnskår av et leirkar med grovmagret, tykt gods. Denne type kar ble trolig anvendt til oppbevaring av ulike matvarer eller drikke, og har antakelig hatt sin plass i nettopp denne gropen. Gropenes beliggenhet ved ildstedet og leirfôringen i bunnen indikerer at de har hatt en funksjon som beholdere i forbindelse med måltidspreparering. Mest sannsynlig er de blitt anvendt til oppbevaring, kanskje av fødevarer eller korn, eventuelt vann. Det ble også funnet flere keramikkskår med fastbrente matskorpor i en av nedgravningene til en takbærende stolpe rett vest for ildstedene.

I denne hoveddelen og i fjøsdelen ser vi tydelig at husets kompleksitet øker, og at det skapes større rom for sosiale sammenkomster, store måltider, oppbevaring og antakelig flere husdyr. Det virker sannsynlig at gården har klart å produsere et overskudd som har muliggjort deltakelse i de øvre delene av samfunnshierarkiet. I et biografisk perspektiv er endringene i disse rommene, og spesielt i rommet med ildstedene, vesentlige for tolkningen av husets sosiale rolle. Et hus som ikke lenger avsluttes etter én generasjon, men blir en del av en lengre historie, medvirker sterkt i konstruksjonen av en sosial identitet som er basert på en mer varig forbindelse mellom mennesker og sted (jf. Bourdieu 2000; Gerritsen 2007).

Det er funnet svært mange makrofossiler i et stolpehull som er gravd ned i den bolleformede gropen lengst mot øst: til sammen 37 korn av bygg, hvete, emmer og lin sammen med mye frø av ugress og andre gressarter (Moltsen 2010). Dette viser trolig hva som ble dyrket i gårdens nærområde. Da det hovedsakelig var skallbærende, agnkledd bygg som ble funnet, tyder det på at korn og ugressfrø er spredt i forbindelse med risting og tørking før avskalling (Moltsen 2010). Store konsentrasjoner av ugress, sammen med forholdsvis små konsentrasjoner av spesielt små kjerner av korn, viser sannsynligvis til risting/tørking eller annen bearbeiding av vegetabilsk føde. De ulike rommenes funksjon blir gjerne tolket med bakgrunn i funn av makrofossiler i stolpehull. Når flere faser av huset ligger over hverandre,

Figur 8. Bildet viser fjøsdelen og det markerte kulturlaget i midtre del. I nedre del av bildet ses strukturen tolket som förkar. I midtre del til venstre ses snitt gjennom dyretråkket som var avsatt etter dyrenes gange inn og ut av fjøset. Foto: Grethe Bjørkan Bukkemoen.

slik som her, blir slike tolkninger beheftet med noe usikkerhet, siden korn, spesielt fra eldre faser, kan ha havnet nede i yngre stolpehull. Dateringer fra flere hus på Veien i Buskerud viser blant annet at feilkildene blir større jo mer aktivitet det har vært på stedet, og at aldersbestemmelse av kull fra ildsteder i hus gir de beste holdepunktene for tidfesting (Gjerpe 2008:86–87; Gustafson 2005).

Huset blir flammens rov

Da huset tilsynelatende var på sitt største, større enn de fleste andre av husene i området, og lå på dette høydedraget som løftet det opp fra omgivelsene rundt, brant huset ned. Det var mengden brent leire i alle stolpehull, ildsteder og i vegggrøften som tydelig viste oss at husets livsløp har hatt en dramatisk avslutning. Å påvise sikkert om brannen var intensjonell, det vil si at husets død ble iscenesatt, eller om det var snakk om en ulykke, er ikke mulig, men vi kan komme et stykke på vei i å skissere mulige hendelsesforløp. Det vi vet, er at mye av branntomtens allerede var fjernet av pløying og andre aktiviteter gjennom 2000 år da vi startet den arkeologiske utgravningen, slik at situasjonen ikke tilsvarte den fortidige. Den begrensede funnmengden gir oss likevel en antydning om at huset kan ha vært ryddet og tømt før det ble brent ned. Det er naturlig å anta at ved en plutselig brann er ikke nødvendigvis alt inventar, gjenstander og matvarer blitt berget ut. Hvis brannen har funnet sted på vinteren, vil det kanskje ha stått dyr i fjøset, som ikke har kommet seg ut. For å gjøre bildet

Figur 9. Bildet viser to av de bolleformede gropene, en eldre og en yngre, som ble funnet i nærheten av hovedildstedene. I den ene ble det funnet flere keramikkskår fra et forrådskar. Foto: Grethe Bjørkan Bukkemoen.

ytterligere komplekst, kan det heller ikke utelukkes at gulvflaten er blitt ryddet etter brannen (Nielsen 2007; Webley 2008). Slik analysen har vist, og som jeg også skal diskutere senere, har huset vært nært forbundet med beboernes identitet og utgjort en slags materialisering av sosiale strukturer, daglige rutiner og gjøremål. Huset og beboerne, og spesielt husets overhode, vil ha vært uløselig knyttet til huset. I en slik sammenheng kan det tenkes at huset må forlates når husets overhode dør (jf. Bourdieu 2000). Det kan derfor ha vært naturlig å fjerne gjenstander og rydde branntomten for å «avslutte» huset og det aktive båndet mellom hus og beboere på en ordentlig måte. Likevel tyder det arkeologiske materialet på at båndet til stedet ikke ble brutt totalt. En kokegrop plassert midt på tunet, med datering til eldre romertid, viser at gården ikke ble glemt eller unngått i ettertid. Et nytt tun med nye bygninger ble antakelig reist av en ny generasjon et annet sted på sletta, og brannruinen ble liggende som et vitnesbyrd, kanskje en materialisering av legitimitet til bruken av området. De mange gravhaugene i utkanten av plataet viser tydelig at en ny måte å markere eiendom og tilhørighet på etter hvert vokste frem, og kanskje var det først da det førromerske husets livsløp virkelig endte, og gårdens beliggenhet gradvis gikk i glemmeboken.

Husets livsløp i et sosialt landskap

I det følgende skal jeg plassere gården i Askim i en sosial sammenheng ved ta utgangspunkt i at et hus ikke er en isolert gjenstand, men eksisterer innenfor et sosialt landskap. Med dette

mener jeg at et hus ikke reises eller får sin form uavhengig av det samfunnet det er en del av. Sosiologen Pierre Bourdieu har understreket denne viktige sammenhengen, og pekt på at huset er å betrakte som et kjerneelement i forståelsen av et samfunns grunnprinsipper i skriftløse samfunn (Bourdieu 2000:89). Grunnlaget for våre oppfatninger og vurderinger ligger i den måten vil lever og handler på innenfor akkurat vårt samfunn. En slik menneskelig praksis skapes i dialog med de omgivelsene vi lever innenfor (Bourdieu 1999:144). De fysiske omgivelsene vi omgir oss med, vil følgelig bære preg av de preferanser vi har, eller den samfunnsorden vi lever under. I dette perspektivet blir det meningsløst å analysere et hus uten å sette det inn i en sosial sammenheng.

Frans Herschend (2009) har i sin syntese av samfunnsutviklingen i eldre jernalder pekt på at husene fra førromersk jernalder i Sør-Skandinavia stor sett aldri ble reist på en tidligere hustomt, hvilket innebærer at tunområdene var enfasede (se også f.eks. Bjørhem og Staaf 2006:196). Det samme trekket synes også å gjelde for deler av det østnorske materialet, og tydelige eksempler fra Østfold er for eksempel flere av husene på Borgenhaugen (Grindkåsa 2009), men trenden synes ikke å være entydig. Herschend mener mobiliteten har betydning for erfaringen av stedets rolle i et landskap, og at et «sted» skapes ved at huset blir reist. Dette mener han førte til et omskiftelig landskap preget av stadig endring, og vi ser her en tydelig parallell til etableringen av det første huset på platået i Askim. Herschend mener videre at viktige punkter i landskapet var flytende i denne perioden, i motsetning til i romertid og etterfølgende perioder hvor tomten lå fast, og et nytt hus ble reist over det gamle, og stadig vedlikeholdt. Sett i kontrast til gårdene i romertid og folkevandringstid, som gjerne etableres på steder hvor det allerede finnes bosetning, fremstår den førromerske gården og menneskene bak den i langt større grad som nybyggere.

I forlengelsen av dette er det derfor relevant å diskutere hva som ligger bak etableringen av en gård på dette stedet i Askim, da det ikke fantes spor av eldre aktiviteter som kunne spille inn. Arkitektonisk viser det første huset i Askim en tilhørighet til en felles bygnings-tradisjon der både interiør og eksteriør har hatt elementer felles med bygninger ellers i Skandinavia (jf. Løken 1999, 2001; Martens 2010). Huset viser dermed til sterke normer for arkitektonisk variasjon og en etablert tradisjon som menneskene har forholdt seg til, og som har passet inn med gårdens organisering på denne tiden. Grunnen til at det ble reist et nytt hus her i førromersk jernalder, behøver ikke nødvendigvis være behov for ny og fruktbar jord. Husbygging og omfordeling av beitemark og dyrkbar jord kan ha funnet sted parallelt med for eksempel dødsfall og giftermål, og det er nærliggende å se en parallell mellom husbygging og etableringen av et nytt hushold. Husholdet vil i denne sammenheng ha bestått av en kjernefamilie (Gerritsen 1999:142–143; Herschend 2008:169–170). Hvis det i førromersk jernalder har vært en kollektiv forvaltning av ressurser, kan det tenkes at inngåelse av ekteskap var anledningen til at et nytt hushold ble etablert med dertil hørende hus, jorder og beitemark. I et slikt system vil husholdet og dermed huset ha hatt en levetid på én generasjon (Herschend 2009:169–170; Holst 2010:159). Et hus ble på denne måten nært forbundet med husets overhode og husholdet, og etableringen av et hus blir et sentralt punkt i husholdets historie og viktig i definisjonen av gruppens identitet (Gerritsen 2007). Husets og menneskenes livsløp vil ha fulgt hverandre nært, og vært nærmest sammenfallende (Gosden og Marshall 1999). På mange måter blir huset selve symbolet på husholdet og uadskillelig fra det.

Som vi har sett kan denne fremstillingen være forenlig med etableringen av Hus 1 i Askim, men i sitt videre livsløp fremstår ikke Hus 1 som enfasert. Huset er etter hvert blitt tilpasset og utvidet i takt med beboernes endrede behov, behov som igjen kan ha vært relatert til samfunnsmessige endringer som finner sted i de siste århundrene før Kristus, da det vokser frem mer synlige sosiale hierarkier og økt fokus på identitet og individualitet. Gjennomgangen av boligens livsløp viser at arkitekturen er dynamisk, og at boligen snarere må betraktes som en prosess fremfor som en ferdig gitt størrelse. Tilstedeværelse av eldre interiørelementer og integrering av nye tilfører boligen en tidsdybde som må ha forsterket beboernes bånd til boligen (Hodder 2012:100) og endret dens betydningsinnhold. Dette tydeliggjør også hvordan samhandling mellom mennesker og ting skaper ny mening (Gosden og Marshall 1999). Et langhus som står i én generasjon, ca. 30 år, vil trolig fremstå nærmest uten reparasjoner (Herschend 2009). Dersom huset står lenger, vil det kreve regelmessig vedlikehold, og det ser vi klare spor av i Hus 1 i form av utskiftede stolper. I noen tilfeller er det tydelig at reparasjonene har reproduisert eller bekreftet bruken av rom, mens de andre ganger har tilført huset betydelige endringer. Dette medførte at arkitekturen ikke var en konstant eller stabil størrelse, men krevde aktiv reproduksjon gjennom vedlikehold, bruk og fornyelse. Samtidig ser vi at endringene gir uttrykk for at husholdet også gjennomgikk forandringer som etter hvert fikk stor betydning for boligens utforming, og at huset og dets elementer gjennom dette ble tilført ny mening (Gosden og Marshall 1999).

Etter hvert som behovet for fornyelse er blitt prekært, har beboerne antakelig vurdert huset og dets potensial, og diskutert hvilke nye funksjoner som var ønsket integrert. Når hele sletta tilsynelatende stod til disposisjon, og de likevel valgte å bli værende og bygge videre på huset, tolker jeg det i retning av at det eldre huset var av betydning for det nye. Med utvidelsen ble nye rom inkludert, andre ble utvidet, og flere elementer ble tilføyd. Endringene må ha medført at husets rytme, det vil si hvor og hvordan de daglige aktivitetene ble utført, også har endret seg. Det innebærer at også praksis knyttet til huset og tunområdet har gjennomgått endringer (jf. Bourdieu 1999), slik at husets og gårdens livshistorie har tatt en ny retning (Gosden og Marshall 1999). Tolkningen av den eldste fasen antyder at huset har hatt motstående innganger og dermed to hovedrom. Med utvidelsene og forlengelsene i den yngste fasen får huset flere rom og funksjoner. Følgelig endres den daglige ferdselen inne i huset og mellom rommene, men også gangen inn og ut av huset. De nye inngangene må også ha hatt innvirkning på ferdselen fra huset og ut på tunet, og på hvordan stiene og tråkkene på tunet utviklet seg. Kokegropene er konsentrert nord, øst og sør for huset, mens dyrenes utgang går mot vest. Det er av den grunn naturlig å se for seg at kokegropenes spredning viser til tunområdets avgrensning. Øst for huset ser kokegropene ut til å være gruppert nord og sør for et åpent område som kan tenkes å representere den delen av tunet som var hyppigst i bruk til dagligdagse gjøremål, og som ligger direkte i forlengelsen av den mulige inngangen. Det lå én kokegrop i dette området, og som nevnt er den datert til eldre romertid.

Om vi beveger oss innomhus, står spesielt ildstedene i en særstilling. Ildstedenes plassering i midtaksen i husets to hovedfaser understreker deres sentrale betydning for beboerne. Siden eldre ildsteder ikke var fjernet, men dekket over, mener jeg det gir uttrykk for det samme. Muligens var ildstedene sentrale for forståelsen av huset som bolig, og andre steder, for eksempel i Danmark og i Nederland, kjennes eksempler på dekor på leiren omkring ildsteder (Webley 2008). Nettopp det at ildstedene i huset i Askim er beholdt, kan

tyde på at fasene ikke ble oppfattet som separate enheter, men snarere at det gamle huset ble en del av det nye, og at båndene til tidligere beboere ble opprettholdt via disse eldre strukturene. Et hus vil typisk nok inneholde mange elementer som er faste, og som skaper sammenfallende bevegelses- og handlingsmønstre i et hushold. Noen slike mønstre vil være felles over større områder, mens andre kun vil gjelde for dette husholdet, slik det tydelig fremkommer i gjennomgangen av husmaterialet fra perioden. Vi ser slike faste elementer i husenes generelle utforming, men plasseringen av ildstedene viser mer spesifikt til slike felles handlingsmønstre og sosiale praksiser. Rommet med ildstedet har vært husets knutepunkt, der sentrale gjøremål som matlaging, felles måltider, huslige aktiviteter, soving samt mottak og underhold av gjester har funnet sted (Webley 2008:65). Det er åpenbart praktisk å ha ildstedet plassert i midten av rommet, men plasseringen har igjen gitt utgangspunkt for bevegelsene og gjøremålene i rommet. Da huset utvides, er det spesielt området omkring ildstedet som gjøres bredere. Det er et trekk som sammenfaller med andre undersøkelser, der økt størrelse på huset gir seg utslag i økt plass rundt ildstedet (Webley 2008:65). Vi ser det også for eksempel på Hauge vestre i Fredrikstad (Kjos 2008). Økt plass understreker betydningen av dette rommet, men vi må også ta med at huset får en økt funksjonsinndeling. Årsaken til endringen kan ligge i flere forhold, blant annet at husholdets omfang øker, eller at husholdets status har endret seg og ført med seg behov for et rom med kapasitet til større sammenkomster. Økt funksjonsinndeling og større hus kan i tillegg tyde på økte sosiale forskjeller, som kan knyttes til en ideologisk, økonomisk og politisk utvikling der individualitet etter hvert kommer i forgrunnen på bekostning av kollektive prinsipper (Friman 2009:103; Herschend 2009; Ystgaard 2014:29).

Det er argumentert for at de mindre todelte husene fra yngre bronsealder og førromersk jernalder representerer en kjernefamilie og deres husdyr. Mens den førromerske gården gjerne dukker opp som ut av intet, er enfaset og blir forlatt, for så å etableres et annet sted, er det fremfor alt den stabile gårdsbosetningen, preget av kontinuitet, som kjennetegner romertiden og det meste av folkevandringstiden (Gerritsen 2007; Herschend 2008). Frans Herschend (2008:141) betegner av den grunn overgangen fra førromersk jernalder til romertid som en overgang fra et flytende til et fastsatt landskap. Han argumenterer i den sammenheng for at den førromerske bosetningens flytende karakter tilsier at spørsmålet om rettigheter til land stadig måtte reforhandles (Herschend 2008:170). I dette ligger at jordrettigheter ikke var fast knyttet til en familie eller slekt, men at jord ble tildelt, for eksempel ved inngåelse av ekteskap og omfordelt ved for eksempel dødsfall, og at et husholds livsløp hadde en varighet på ca. 30–40 år. Følgene er at husets tilknytning til eiendomsrett er midlertidig, og i mye sterkere grad knyttet til husholdet og dets livsløp. I Sør-Skandinavia opptrer en asymmetri i landskapet allerede i førromersk jernalder mellom én enkelt dominerende gård og flere mindre gårder (Herschend 2009:227). Deretter ser det ut til å foregå en akselerasjon i den sosiale hierarkiseringen, trolig knyttet til at eiendom til land gradvis blir individualisert og knyttet til arv, i tiden rundt ca. 500 e.Kr. (jf. Holst 2010; Hedeager 1990:181). I en slik sammenheng blir det tydelig at huset i Askim peker fremover og ikke passer inn i bildet av den førromerske boligen som kun er i bruk i én generasjon før den forlates. Som vi har sett, er boligen tydelig vedlikeholdt, tilpasset og endret, trolig gjennom flere generasjoner. Med vedlikehold og utskifting av stolper er det ikke usannsynlig at et hus kan ha stått i 100–150 år (Børnheim og Soltvedt 2002:254). Hvis vi antar at omfordeling av jord er sentralt for etableringen av nye hushold, trenger det likevel ikke være urimelig at

visse gårdstun ble liggende på samme sted (Björhem og Staaf 2006:196). Det kan ha blitt en økende trend, i hvert fall for en høyere samfunnsgruppe, i siste del av perioden. Trenden viser trolig til økt grad av individualisering og sosiale forskjeller, som gir seg uttrykk i at huset får en mer monumental form.

Det er naturlig å se Hus 1 som et uttrykk for en ny eller endret sosial kontekst (jf. Diinhoff 2005:118; Grønnesby 1999; Webley 2008:69), som vi også ser paralleller til ellers i Skandinavia. Gjennom analyse av materialet fra Askim, sett i lys av andre hus fra førromersk jernalder, blir det relativt tydelig at det finner sted en del endringer i siste del av perioden som peker mot en mer stabil bosetning, mot forskjeller i husenes størrelse og utforming, permanente åkre og økt spesialisering. Det er likevel ingen kontinuitet å spore i tunlokaliseringen ved overgangen til eldre romertid, og trolig flyttes bosetningen til et annet sted på sletta. At bosetningen har flyttet rundt i eldre jernalder er godt kjent (jf. Gjerpe 2014). Gravhaugene som etableres etter hvert, underbygger også det og viser et slags kronologisk bilde av hvordan forholdet til jord og eiendom har utviklet seg.

Summary

One house – many life histories. The biography of a Pre Roman Iron Age household in Askim, Østfold

This article explores the Early Iron Age household through a biographical perspective on the relationship between the longhouse and its inhabitants. The source material is a farmstead located in Askim in the county of Østfold dated to the Pre-Roman Iron Age (BC 500–1). This farmstead consisted of two separate buildings, where one of the buildings seems to have functioned as a dwelling for several generations. This does not, however, coincide with the overall house material from Norway and South Scandinavia, where the trend is buildings that last for one generation only. This is probably due to the tradition of property being handled in a collective manner and partitioned upon marriage then being remerged in the event of death. A key point in the analysis is how the experience of architecture and space has social implications. Architectural change brings forth changes in movement and practice in the house as well as alterations, which can reflect major transformations in the social organization of society.

Takk

Jeg ønsker å takke fagfellene og redaksjonen for gode og konstruktive innspill til teksten, og Jessica McGraw for hjelp med sammendraget på engelsk.

Litteratur

Björhem, Nils og Björn Magnusson Staaf

2006 *Långhuslandskapet. En studie av bebyggelse och samhälle från stenålder till järnålder. Öresundförbindelsen och arkeologin*. Malmöfynd, nr. 8. Elanders Berling AB, Malmö.

Bourdieu, Pierre

1999 *Meditasjoner. Méditations pascaliennes*. Oversatt av Annick Prieur og Erik Ringen. Pax, Oslo.

2000 *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.

- 2002 *Distinksjoner. En sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Oversatt av Annick Prieur. Bokklubbens kulturbibliotek, Oslo.
- Brink, Kristian og Thomas Linderoth
 2013 Economic and Social Space at a Fenced Roman Iron Age Farm. An Example from the South Coast of Sweden. *Lund Archaeological Review* 19:35–45.
- Bronk Ramsey, Christopher
 2009 Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51(1):337–360.
 2013 Oxcal v. 4.2.3. Elektronisk dokument, <http://c14.arch.ox.ac.uk>, besøkt 24. juni 2015.
- Bukkemoen, Grethe Bjørkan
 2010 Bunnlag av gravhaug, kokegroper og dyrkningslag. Askim prestegård, 99/1, Askim, Østfold. Upublisert utgravningsrapport. KHMs arkiv, Oslo
 2011 Langhus og gårdstun fra førromersk jernalder. Askim prestegård, 99/1, Askim, Østfold. Upublisert utgravningsrapport. KHMs arkiv, Oslo.
 2014 Sosiale strukturers romlige manifestasjon. Gravanlegg og landskap som kilde til mentalitet og sosiale inndelinger. I *Et akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*, redigert av Elna Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, s. 37–49. AmS-Varia, vol. 55. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, Stavanger.
- Børsheim, Ragnar og Eli Christine Soltvedt
 2002 *Gausel- utgravningene 1997–2002*. AmS-Varia, vol. 39. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, Stavanger.
- Bårdseth, Gro Anita
 2007a *Hus og gard lang E6 i Råde kommune. Band 1. E6-prosjektet Østfold*. Varia, vol. 65. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
 2007b *Hus og gard langs E6 i Fredrikstad og Sarpsborg kommunar. Band 3. E6-prosjektet Østfold*. Varia, vol. 67. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Bårdseth, Gro Anita og Paula Utigard Sandvik
 2007 Borge vestre. Gardsbusetjing frå yngre bronsealder og førromersk jernalder (lokalitet 3 og 19). I *Hus og gard langs E6 i Råde kommune. Band 1. E6-prosjektet Østfold*, redigert av Gro Anita Bårdseth, s. 57–118. Varia, vol. 65. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Demuth, Volker
 2008 Kokegroper ved gravfelt på Askim prestegård, 99/1, Askim, Østfold. Upublisert utgravningsrapport. KHMs arkiv, Oslo.
- Diinhoff, Søren
 2005 Den førromerske jordbruksbosetning på Moflaten ved Ørsta. I *Fra funn til samfunn. Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen*, redigert av Knut Arne Bergsvik og Asbjørn Engevik, s. 105–120. Arkeologiske skrifter, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Dæhlen, Tale Marte
 2011 Myten om myten. En analyse av norsk forskning på førromersk jernalder. Upublisert masteroppgave, ved Universitetet i Oslo.
- Friman, Bo
 2009 *Att stå på egna ben. Centrala funktioner och lokal utveckling under yngre bronsålder och äldre järnålder i Mellanbyn, Skåne*. Malmöfynd nr. 18. Elanders Sverige AB, Malmö.
- Fyllingen, Hilde
 2008 E18-Spydeberg. Bosetningsspør fra jernalderen. Mølle østre 2/1, Mølle vestre 2/2, og Skøyen 5/1, Spydeberg, Østfold. Upublisert utgravningsrapport. KHMs arkiv, Oslo.
- Gerritsen, Fokke
 1999 The cultural biography of Iron Age houses and the long-term transformation of settlement patterns in the southern Netherlands. I *Settlement and Landscape. Proceeding of a conference in Århus, Denmark*, redigert av Charlotte Fabech og Jytte Ringtvedt, s. 139–148. Jutland Archaeological Society, Århus.

- 2007 Relocating the house. Social transformations in late prehistoric Northern Europe. I *The Durable House: House Society Models in Archaeology*, redigert av Robin A. Beck Jr., s. 154–174. Center for Archaeological Investigations, Southern Illinois University, Carbondale.
- Gjerpe, Lars Erik (red.)
 2008 *Kulturhistoriske, metodiske og administrative erfaringer. Bind 4. E18-prosjektet Vestfold*. Varia, vol. 74. Kulturhistorisk museum, Forminneseksjonen. Oslo.
- 2014 Kontinuitet i jernalderens bosetning. Et utdatert postulat arvet fra 1814-generasjonen? *Viking* 77:55–78.
 I trykk *Endring og stabilitet i jernalderens jordbruksamfunn*. Avhandling for phd.-graden ved Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Gosden, Chris og Yvonne Marshall
 1999 The cultural biography of objects. *World Archaeology* 31(2):169–178.
- Grindkåsa, Line
 2009 Borgenhaugen – en boplass fra yngre bronsealder/førromersk jernalder. I *Arkeologiske undersøkelser 2003–2004*, redigert av Jostein Bergstøl, s. 75–93. Varia, vol. 77. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Gröhn, Anna
 2004 *Positioning the Bronze Age in Social Theory and Research Context*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, vol. 47. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Grønnesby, Geir
 1999 Eldre jernalders hus og hall på Hovde i Trøndelag. *Viking* 62:69–80.
 2005 Fra stolpehull til hushold. I *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking – Metodikk, tolkning og forvaltning*, redigert av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen, s. 97–107. AmS-Varia, vol. 43. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Gustafson, Lil
 2005 Hvor gammelt er huset? Om datering av langhusene på Veien, Ringerike. I *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking – Metodikk, tolkning og forvaltning*, redigert av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne Johan Nærøy & Lisbeth Prøsch-Danielsen, s. 45–65. AmS-Varia, vol. 43. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Hedeager, Lotte
 1990 *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Aarhus universitetsforlag, Århus.
- Herschend, Frans
 2009 *The Early Iron Age in South Scandinavia. Social Order in Settlement and Landscape*. Occasional Papers in Archaeology, vol. 46. Uppsala Universitet, Uppsala.
- Hodder, Ian
 2012 *Entangled. An Archaeology of the Relationships between Humans and Things*. Wiley-Blackwell, Chichester.
- Holst, Mads Kähler
 2010 Inconstancy and stability – Large and small farmsteads in the village of Nørre Snede (Central Jutland) in the first millennium AD. I *Settlement and Coastal Research in the Southern North Sea Region* 33, s. 155–179. Niedersächsisches Institut für historische Küsteforschung. Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf.
- Hvass, Sten
 1988 Jernalderens bebyggelse. I *Fra Stamme til Stat i Danmark*, bind 1, redigert av Mortensen, Peder og Birgit Rasmussen, s. 53–90. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, vol. 22. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Kjos, Ole
 2008 Bosetningsspor. Hauge vestre, Fredrikstad kommune, Østfold fylke. Upublisert utgravningsrapport. KHMs arkiv, Oslo.

- Kopytoff, Igor
 1986 The cultural biography of things: commoditization as process. I *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, redigert av Arun Appadurai, s. 64–95. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kristiansen, Kristian
 2013 Households in Context. Cosmology, Economy and Long-Term Change in the Bronze Age of Northern Europe. I *The Archaeology of Household*, redigert av Marco Madella, Gabriella Kovacs, Brigitta Kulcsarne-Berzsenyi og Ivan Briz i Godino, s. 235–268. Oxbow Books, Oxford.
- Løken, Trond
 1978 Nye funn fra et gammelt gravfelt. Kan gård og gravplass gå tilbake til eldre bronsealder? *Viking* 51:133–165.
 1999 The longhouses of Western Norway from the Late Neolithic to the 10th Century AD: representatives of a common Scandinavian building tradition or a local development? I *Grindbygde hus i Vest-Norge. NIKU-seminar om grindbygde hus, Bryggens museum 23.–25.03.98*, redigert av Helge Skjelderup og Ola Storsletten, s. 52–64. NIKU Temahefte, vol. 30. NIKU, Oslo.
 2001 Oppkomsten av den germanske hallen. Hall og sal i eldre jernalder i Rogaland. *Viking* 65:49–86.
- Macphail, Richard og Johan Linderholm
 2012 Askim prestegård, 99/1, Askim, Østfold, Norway; Soil micromorphology, chemistry and magnetic susceptibility. Upublisert analyserapport. KHMs arkiv, Oslo.
- Martens, Jes
 2010 Pre Roman Iron Age Settlements in Southern Scandinavia. I *Haus – Gehöft – Weiler – Dorf*, redigert av Michael Mayer, s. 229–250. Berliner Archäologische Forschungen, vol. 8. Verlag Marie Leidorf, Berlin.
- Mikkelsen, Egil
 2015 Hus fra førromersk jernalder i Østfold. Utgravninger av boplassområdet Tvistein, Skulberg i Spydeberg fra yngre bronsealder og førromersk jernalder. *Viking* 78:63–94.
- Mjærum, Axel
 2012 Åkre og beitemarker i Fevanggrenda – nytt om jernalderlandbruket i Vestfold. *Viking* 75:109–130.
- Moltsen, Annine S.A.
 2010 Makrofossilanalyser fra Askim prestegård II, 99/1, Askim kommune Østfold, Norge. Nok-rapport nr. 36-2010. KHMs arkiv, Oslo.
- Nielsen, Jens N.
 2007 The burnt remains of a house from the Pre-Roman Iron Age at Nørre Tranders, Aalborg. I *Iron Age houses in flames, Testing house reconstruction at Lejre*, redigert av Marianne Rasmussen, s. 16–31. Lejre Historical-Archaeological Experimental Centre, Lejre.
- Nitter, Marianne
 2013 Bosetning og lokalklimatiske utfordringer i Rogaland i forhistorien. *Viking* 75:219–236.
- Nybruget, Per Oscar
 1978 Førromersk jernalder i Sørøst-Norge. Upublisert magistergradsavhandling ved Universitetet i Oslo.
- Pilø, Lars
 1989 Den førromerske jernalderen i Vest-Norge: Et kulturhistorisk tolkningsforsøk. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Bergen.
- Price, Neil
 1995 House and Home in Viking Age Iceland: Cultural Expression in Scandinavian Colonial Architecture. I *The Home: Words, Interpretations, Meanings, and Environments*, redigert av David. N. Benjamin og David Stea, s. 109–130. Avebury, England.
- Rahbek, Uffe og Kaare Lund Rasmussen
 1997 Radiocarbon dating in The Pre-Roman Iron Age. I *Chronological problems in the Pre Roman Iron Age of Northern Europa*, redigert av Jes Martens, s. 137–13. Danish University Press, København.

- Paula J Reimer, Edouard Bard, Alex Bayliss, J Warren Beck, Paul G Blackwell, Christopher Bronk Ramsey, Caitlin E Buck, Hai Cheng, R Lawrence Edwards, Michael Friedrich, Pieter M Grootes, Thomas P Guilderson, Hafidi Hafidason, Irka Hajdas, Christine Hatté, Timothy J Heaton, Dirk L Hoffmann, Alan G Hogg, Konrad A Hughen, K Felix Kaiser, Bernd Kromer, Sturt W Manning, Mu Niu, Ron W Reimer, David A Richards, E Marian Scott, John R Southon, Richard A Staff, Christian S M Turney og Johannes van der Plicht
2013 *IntCal13 and Main 13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50.000 Years cal BP*, *Radiocarbon* 55(4):1869–1887.
- Rødstrud, Christian Løchsen
2003 Fattige graver – komplekse ritualer. Rituelle uttrykk og endringsaspekter i jernalderens begynnelse belyst gjennom graver i Østfold. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Oslo.
2008 Kontinuitet i en brytningstid? Samfunnsutviklingen under førromersk jernalder. I *Facets of Archaeology. Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th. Birthday*, redigert av Konstantinos Chlidis, Julie Lund og Christopher Prescott, s. 397–408. Oslo Arkeologiske Serie, vol. 10, Unipub, Academic Press, Oslo.
- Simonsen, Margrete. F. og Grethe B. Bukkemoen
2015 Småhus og tidlig jernproduksjon i Sørums. I *Arkeologiske undersøkelser 2005–2006*, redigert av Inger Marie Berg-Hansen, s. 121–135. Kulturhistorisk museum, Portal, Oslo.
- Skare, Kjetil
1999 Romlig organisering og sosial struktur: en studie av langhuset fra yngre romertid og folkevandringstid i Rogaland. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Tromsø.
- Solberg, Bergljot
2000 *Jernalderen i Norge: ca. 500 f.Kr.–1030 e.Kr.* Cappelen Akademisk forlag, Oslo.
- Streiffert, Jörgen
2005 *Gårdsstrukturer i Halland under bronsålder och äldre järnålder*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar skrifter, vol. 35. Gotarc. Serie B. Elanders Digitaltryck, Göteborg.
- Sæther, Kathryn Etta
2011 Bosetnings og produksjonsspor. Glemmen vestre og Nøkleby vestre, gnr. 202/203, bnr. 11, 120, 391, Fredrikstad kommune, Østfold. Upublisert utgravningsrapport. KHM's arkiv, Oslo.
- Tringham, Ruth
1995 Archaeological Houses, Households, Housework, and the Home. I *The Home: Words, Interpretations, Meanings, and Environments*, redigert av David N. Benjamin, David Stea og David Saile, s. 79–108. Avebury, Aldershot.
- Vikshåland, Leif Håvard og Paula Utigard Sandvik.
2007 Solberg nedre. Hus fra førromersk jernalder. I *Hus og gard langs E6 i Fredrikstad og Sarpsborg kommunar. Band 3. E6-prosjektet Østfold*, s. 81–90. Varia, vol. 67, Kulturhistorisk museum, Forminneseksjonen, Oslo.
- Wangen, Vivian
2009 *Gravfeltet på Gunnarstorp. Et monument over dødsriter og kultutøvelse yngre bronsealder og førromersk jernalder*. Norske oldfunn, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Webley, Leo
2008 *Iron Age Households. Structure and Practice in Western Denmark, 500 BC–AD 200*. Jutland Archaeological Society, Højberg.
- Wranning, Per
2005 Järnframställarnas stora gård. I *Förromersk järnålder i fokus*, redigert av Christina Toreld og Per Wranning, s. 96–172. Hallands länsmuseum, Landsantikvarien.
- Ystgaard, Ingrid
2014 Krigens praksis: organisert voldsbruk og materiell kultur i Midt-Norge ca. 100–900 e.Kr. Upublisert doktorgradsavhandling ved NTNU, Trondheim.
- Østmo, Einar
1991 *Gård og boplass i østnorsk oldtid og middelalder. Aktuelle oppgaver for forskning og forvaltning*. Varia, vol. 22, Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

Spor etter folkevandringstidens håndverkstradisjoner i Sogn

Man kan nærme seg en arkeologisk gjenstand på flere måter. Av og til kan en fordykning i de minste detaljene lønne seg. Her kan det ligge skjult kunnskap som kan bidra til å kaste lys over langt større sammenhenger. I denne artikkelen ser vi på små stempler som inngår i dekoren på spannformede leirkar fra folkevandringstiden, på jakt etter kunnskap om pottemakeren som laget karene, om områdene der de ble laget, og hvor de ble spredt.

Spannformede leirkar er blitt funnet først og fremst innenfor det som i dag utgjør Norges grenser, men de finnes også i deler av Sverige (se for eksempel Lönn 2011). De er funnet over store deler av Norge, men i klart størst mengde innenfor kjerneområdet for deres utbredelse, som er kystfylkene Vest-Agder, Rogaland, Hordaland og Sogn og Fjordane. Artikkelen bygger på en analyse som er gjort av karene fra de tre sistnevnte (Kristoffersen og Magnus 2010). Fra graver foreligger det i underkant av 800 kar fra disse tre fylkene. I dette tallet er altså ikke skår fra hustuffer regnet med. Denne artikkelen tar for seg kar fra Sogn og Fjordane og fokuserer på et mindre område innenfor dette fylket: Leikanger–Sogndalsområdet i Indre Sogn. I alt foreligger det 144 kar fra Sogn og Fjordane, 74 av dem er fra Sogn¹, og 33 er fra kommunene Leikanger og Sogndal. I tallene inngår både hele kar og kar i skår.

Tabell 1. Kronologisk oversikt over de spannformede leirkarenes brukstid gjennom sen romertid og folkevandringstid. Fasene er relativkronologiske, det vil si at de absolutte årene kan endres, selv om fasenes rekkefølge står fast.

Periodebetegnelse	Romertid, sen	Folkevandringstid, tidlig	Folkevandringstid, midt	Folkevandringstid, sen
Fase	Siste del av C3	D1	D2a	D2b
Absolutte år e.Kr.	350–400	400–450/60	450/60–500	500–550

De spannformede karene fra tidlig folkevandringstid (tabell 1) er forholdsvis like over store områder. Dekoren på dem er imidlertid så enkel at den er lett å kopiere, og kan være laget av forskjellige pottemakere i ulike områder. Karene har også en enkel kvalitet som ikke stilte høye krav til den som laget dem. Annerledes er det med den sene dekoren, særlig den fra sluttfasen på 500-tallet. Her er variasjonen og detaljrikdommen i dekorelementene stor. Det gjelder også måten dekorelementene er satt sammen på og fordelt på karet. Det finnes dessuten kar av svært høy kvalitet, som ikke alle kan lage. Som i det samtidige metallhåndverket oppsto det på denne tiden også for de spannformede leirkarene lokale tradisjoner der karene kjennetegnes av distinkte likheter som er vanskelige å kopiere. Dette

er derfor tradisjoner som kan etterspores. Det er likevel sjelden vi kan knytte en slik tradisjon til et så avgrenset område som vi gjør i denne artikkelen. Karene som kan regnes til de lokale tradisjonene, blir generelt sett, til forskjell fra produkter fra metallhåndverket som for eksempel relieffspenner, i stor grad funnet innenfor samme område som de ble laget i, men som vi skal se, vil vi argumentere for en spredning innenfor Sogn og Fjordane. Vi vil vise at karene blir spredt etter et mønster som kan tolkes som resultat av samhandling mellom storgårder i Sogn, Sunnfjord og Nordfjord.

Når en vil bruke likheter mellom gjenstander til å trekke slutninger om slike sammenhenger, er det altså ikke nok å si at to gjenstander er like fordi de ser like ut. Vi har forsøkt å etablere et sikrere grunnlag ved å forklare på hvilken måte dekorelementene, og da særlig stemplene, er like. Hvordan har håndverkeren laget stemplene, og hvordan har han valgt å legge dem inn i mønsteret? Grunnlaget blir enda sikrere om vi kan relatere dette til andre trekk ved leirkarene, som for eksempel form. Da kan vi komme frem til betegnelsen «typiske Sogne-kar». Det krever detaljstudier. Vi vil likevel ikke kunne fastslå våre konklusjoner gjennom overbevisende store mengder. Her er det mange små detaljer i ulike kvalitative trekk som sammen gir et tolkbart mønster.

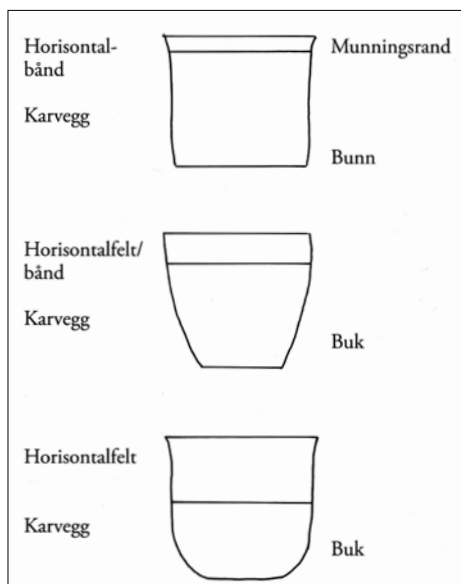
Etter en innledning der de spannformede karene blir nærmere presentert, vil vi kort ta for oss særtrekk ved formen på en gruppe Sogne-kar, for deretter å foreta en mer detaljert gjennomgang av stempelornamentikken på disse karene. Det vil lede frem til diskusjonen om den lokale tradisjonen i Leikanger–Sogndals-området. For å vise at leirkartradisjonen ikke er et isolert fenomen, vil vi utvide diskusjonen ved å trekke inn samtidig metallhåndverk fra samme område, et håndverk som når særlig høy kvalitet i relieffspennene. Deretter vil vi tolke tradisjonen og spredningen av den i forhold til gavegivning og allianser mellom storgårder. Avslutningsvis vil vi vise til hvilke konsekvenser de sammenhengene vi har påvist, får for kronologien. Likheter mellom gjenstander blir ofte tatt som indikasjon på samtidighet, og blir derved et nyttig redskap i dateringen av arkeologiske funn. Når dette, som vi skal se, involverer selveste Ebebø-graven, en av de rikeste og mest spesielle krigergravene fra folkevandringstiden, er det en særlig grunn til å ta dette med.

Spannformede kar

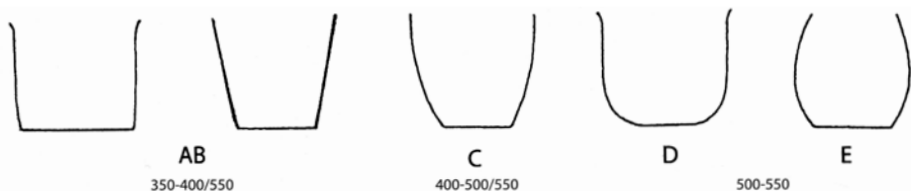
Spannformede kar skiller seg i form, gods og dekor ut fra alle andre beholdere vi kjenner til fra yngre romertid og folkevandringstid i Skandinavia, enten disse var av tre/bark, brent leire (keramikk), kleberstein, jern, edelmetaller, kobberlegeringer eller plantefibre, ull, huder og skinn. De spannformede karene er resultat av en hjemlig innovasjon og utvikling, mens den samtidige, sterkere brente og ofte glittede keramikken (heretter keramikken) er utviklet fra en innført tradisjon (Fredriksen mfl. 2014:122–123). De tidligste spannformede karene, fra slutten av romertiden og begynnelsen av folkevandringstiden, hadde rette vegger og en sylindrisk eller konisk karform (se videre nedenfor og figur 1). Etter hvert ble de mer avrundet mot bunnen, men formen skilte seg likevel klart fra keramikken, som er kjenetegnet av en sterkere og jevnere bukning av karveggen, ofte med en skarp overgang til et smalere halsparti (skulder) og en mindre diameter ved randen. Flere typer har også hank. Det forekommer på kun ett, svært atypisk, spannformet kar. Godset i keramikken består i hovedsak av leire og noe knust bergart som kvarts. Karene er bygget opp med såkalt pølse-teknikk (ruller av leire lagt oppå hverandre), og de er, som nevnt, brent ved høyere varme.

Godset i de spannformede karene består av en mindre prosent leire og mye knust kleberstein eller asbest. Karene er laget i en helt annen teknikk; leirmassen ble kjevlet ut til en leiv som ble lagt på en fast blokk, sannsynligvis av tre. Blokken røper seg av og til gjennom spor på karenes innside. Mens keramikken ble bygget opp nedenfra, ble de spannformede leirkarene formet på blokken med bunnen opp. Dekoren ble så påført, stadig «opp ned». Til sist ble munningsranden formet. De ble deretter brent, men på lavere temperatur enn keramikken. Eksperimenter gjort i 1980-årene viser at en slik fremgangsmåte i hovedtrekkene må være riktig (Kleppe og Simonsen 1983), men vi har få arkeologiske spor etter selve produksjonen.

De spannformede karene fyller sine funksjoner i mer enn 200 år, gjennom sen romertid og folkevandringstid (tabell 1). I løpet av den tiden endres formen fra rettveggede kar (AB-kar) til svakt bukede kar (C-kar), sidbukede kar (D-kar) og konvekse kar (E-kar) (figur 1), en utvikling med klare regionale variasjoner. Det er særlig to områder av Vestlandet der de første spannformede karene kan ha oppstått, og der denne håndverkstradisjonen utviklet seg til perfektjon, nemlig i Rogaland og i Sogn. De tidlige rettveggede karformene er representert i begge områder, men i Rogaland produseres den sylindriske formen helt opp til annen halvdel av det 5. århundre, da med en annen organisering av dekoren (Kristoffersen og Magnus 2010:43). Ganske tidlig produseres det også spannformede kar med jevnt buket form (C-kar). Utover i folkevandringstiden blir håndverket stadig mer spesialisert, med en

Figur 1. Betegnelser på de spannformede karenes ulike deler samt hovedtrekkene i de spannformede karenes form gjennom 200 år. De oppgitte årstallene er år e.Kr. og gjelder dateringen av formutviklingen i Sogn og Fjordane. Etter Kristoffersen og Magnus 2010, fig. 2 og 3.

teknisk virtuositet der godsets sammensetning, veggtykkelse, karets form og dekor utgjør en helhet. Da er det D-formen som gjelder. Et bånd av jern under munningsranden til feste for en (velsmidd) bærehank har ytterligere fremhevet slike eksemplarer som kunsthåndverk, som trolig ga status på like linje med drakter og dyrestildecorerte gjenstander (Kristoffersen og Magnus 2010:23). Kar av ypperste kvalitet har stått fremme sammen med glassbegre og bronsekar pusset så de blinket som gull i lyset fra ildstedet. Karenes funksjon i gjestebud i hallen er tatt opp i flere arbeider, og også sammenhengen mellom deres funksjon i hall og grav (Fredriksen 2005:271–275, 282–295; Rødsrud 2012:110–122, 131–148). De spannfornede karene inngår nemlig i svært mange av folkevandringstidens graver. De har vært en fast del av gravleggingsritualene, og fulgte den avdøde inn i en ny tilværelse.

Fellestrekk i form

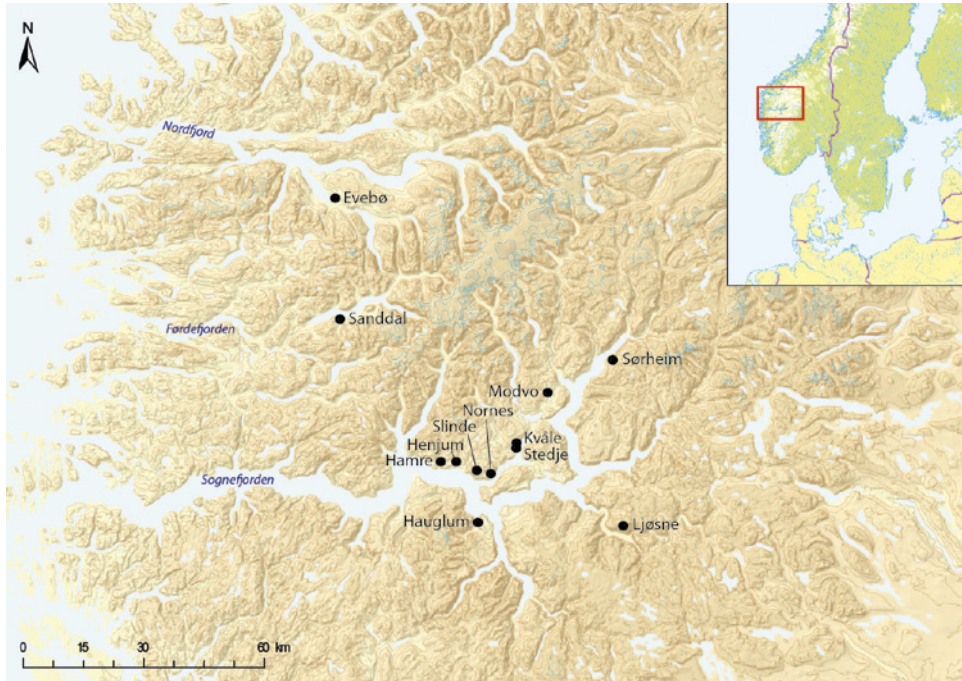
En gruppe leirkar fra Sogn har, som vi var inne på innledningsvis, flere fellestrekk som ser ut til å ha en tilknytning til Leikanger–Sogndals-området, trekk som skiller dem ut fra kar som er funnet i andre områder. Det gjelder både med hensyn til form og dekor. Formen på en liten gruppe bukede kar (C- og D-form²) avviker fra andre kar med en karakteristisk «knekk» på karveggen der den skrår mot bunnen, en bunn som har en forholdsvis stor diameter (se for eksempel figur 6). I Sogn og Fjordane er denne formen registrert på åtte kar, og den er ikke funnet utenfor dette fylket. Seks av dem er funnet i Leikanger og Sogndal: tre i Leikanger-bygda (to på Henjum/Nybø og ett på Hamre) og tre i Sogndal (to på Nornes og ett på Kvåle, se figur 2)³. I tillegg tyder den rekonstruerte tegningen av Stedje-karet fra Sogndal (se figur 4) på at også dette karet kan ha hatt en slik form. Formen finnes på et kar fra Lærdal i Sogn og på et kar fra Nordfjord, nemlig karet fra Stauri i Stryn (se figur 6). Selv om dette karet er funnet i Nordfjord, har det, i tillegg til formen, en dekor som knytter det til Sogn, nemlig en presist utført girlander (se nedenfor) under et bredt horisontalt felt med knottedekor i en utførelse som skiller seg ut fra den som er vanlig, og er identisk med C2-karet fra Nornes i Sogndal (se figur 6).⁴ Det er stor sannsynlighet for at karet fra Stauri ble laget i Sogn, i Leikanger eller i Sogndal. Karformen forekommer ellers ikke i Nordfjord, og dekoren er sjelden, særlig gjelder dette utførelsen.

Allerede Håkon Shetelig (1905:49–50) pekte på en avvikende formutvikling i Sogn. Han så den i sammenheng med den koniske formen som var utgangspunktet her.⁵ Karenes høyde ligger mellom ca. 11 og 14 cm, knekken ligger ca. 5 cm fra bunnvinkelen, proporsjonsindeksen (største diameter delt på høyden) ligger på de fleste karene rundt 120. Godset er tynt og fint, ofte med finknust asbest. Munningsranden danner på mange kar en leppe med skarp avgrensning på utsiden (Kristoffersen og Magnus 2010:28, figur 5). Slik holder den også jernbåndet på plass. Jernbånd finnes på et udekorert parti like under munningsranden på de fleste kar fra Sogn. I båndet har jernhanken vært festet. Karene utmerker seg ved at det udekorerte feltet har stor bredde sammenlignet med båndet. Flere kar har også et bredt, avglattet felt mellom dekor og bunn. Det virker i det hele som om pottemakeren har tilstrebet et enhetlig produkt, et produkt med flere lokale særtrekk. Likevel gjelder dette en forholdsvis liten gruppe, og vi trenger støtte fra ornamentikken for å kunne fastslå at vi har med en lokal tradisjon og «typiske Sogne-kar» å gjøre. Derfor «dykker vi ned» i detaljer i stempelornamentikken i neste avsnitt.

Stempeldekoren

Stempeldekor inngår allerede i de eldste mønstrene fra romertid og tidlig folkevandringstid på de spannfornede leirkarene, og finnes over hele det området hvor leirkarene lages (Bøe 1931:213–214; Engevik 2008; Kristoffersen og Magnus 2010:31–40; Shtelig 1905:54–56, 69, 77). Stempler kan settes i leirmassen når den såvidt begynner å tørke, som enkeltstempler eller border (Lynggaard 1984:66–67; Müller 2005:584–591). Redskapene de lages med, kan være av forskjellige materialer, som metall, tre, leire, horn eller bein. Ved border er det en fordel å bruke en mønsterrulle (rullestempel, rullematrise). En slik kan se ut som et lite, massivt hjul av leire, tre eller bein med mønster skåret inn på smalsidene («kjøreflaten», ifølge Lynggaard). I hjulets sentrum lages et hull der det kan monteres et håndtak, og mønsteret fremkommer når hjulet «kjøres» over leiren – i prinsipp som en kakerulle. Det er sjelden bevart sikre stempelredskaper i det norske materialet fra folkevandringstiden. Imidlertid er det godt mulig at «skår» av brent leire fra utgravningene på Gausel ved Stavaner (Børsheim og Soltvedt 2002:275, figur 222) og fra Ringdal i Larvik (Østmo og Gjerpe 2008:66, figur 3.17) kan ha fungert som et stempelredskap. De har begge et positivt mønster på den konkave siden, og det er faktisk i begge tilfeller funnet skår av et spannfornet leirkar med tilsvarende dekor. Informasjon om konstruksjon og bruksmåter må likevel i stor grad utledes fra de avtrykkene redskapene har satt. De eldste stemplene kan være satt med en pinne eller med et såkalt kamredskap. Dette kan ha vært et smalt, rektangulært stykke av tre med en takket ende med tinder av ulik størrelse og tetthet. Det kan settes inn i leiren som et stempel, og det kan trekkes over overflaten, slik at det danner et bånd, et kambånd, som deler inn ornamentikken på mange kar, horisontalt eller vertikalt. Vi kan ofte se at det er det samme kamredskapet som er brukt som stempel og i båndene. Rørstempel, som kan være laget med en fugleknokkel, finnes allerede på kar fra den eldste fasen. Etter hvert kommer særlig tilskårne stempler i bruk, og stempelornamentikken blir utviklet gjennom et større repertoar og ulike kombinasjoner av stemplene. Det gjelder fortrinnsvis i kjerneområdene for disse leirkarenes utbredelse, fra Vest-Agder til Sogn og Fjordane, og hyppigere i enkelte områder. I den siste fasen, i første halvdel av 500-tallet, kommer det inn mange nye stempeltyper, ofte i det brede horisontalbåndet eller langs de vertikale linjene nedover karveggen. Eldre stempeltyper, som kamstemplene, blir dessuten brukt på nye måter. I de eldre karene er de oftest satt enkeltvis horisontalt eller diagonalt i vertikale felt. Etter hvert blir de satt sammen til ulike mønstre, for eksempel tett, slik at de danner sammenhengende rute-mønstre. I den sene fasen er det nettopp i bruk og kombinasjoner av stempler kreativiteten kommer til uttrykk. Stempelornamentikken bidrar i stor grad til det flatefyllende, tette inntrykket av dekoren som da blir typisk. Vi skal også se at ornamentikkens karakter i bordene tyder på at mønsterrulle kommer i bruk, selv om Bøe mente at mønsterrulle, eller rullestav som han kaller det («trinsedekor»), ikke ble benyttet. Han påpekte imidlertid selv at slike ruller var vanlig på Kontinentet alt fra romertid av (Bøe 1931:213), og de forekommer også i førromersk jernalder (Müller 2005:585).⁶

Det er flere regionale variasjoner i stempelornamentikken (Kristoffersen og Magnus 2010:52). Sogn er et område der den utmerker seg med en særlig kreativ bruk. Det gjelder både med hensyn til typer stempler og den måten de er lagt inn i mønstrene på. De inngår ofte i presist utførte mønstre av høy kvalitet, som girlanderdekoren – fint sammenkoblede buer, ofte i flere rader (se eksempel på figur 9). Dette mønsteret oppnår i Sogn den presisjon som kreves, og det finnes i ulike varianter. Det utmerker seg ved å være laget med profilerte

Figur 2. Kart over Sogn og Fjordane. Funnsteder omtalt i hovedteksten er avmerket. Kartet er laget av Axel Johan Mjærum, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

bånd (med vulster og hulkiler), slik også Lærdals-karets båndfletning gjør (Shetelig 1905:figur 49; Kristoffersen og Magnus 2010:147, nr. 163). Andre steder, og også på andre kar fra Sogn, er disse mønstrene bygget opp av enklere, kamtrukne bånd (se eksempel på figur 6).

I det følgende skal vi se nærmere på en gruppe stempelavtrykk: romber, små buer, vinkler og stempler av form som en skråsatt S (se tabell 2 og eksempler på de følgende figurene). Vi kommer også inn på perlestempel, som ofte inngår i de sene mønstrene over hele produksjonsområdet for disse karene.

Stempelavtrykk av form som en rombe

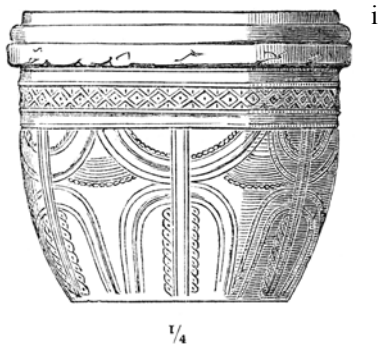
På karene fra Hamre i Leikanger og fra Stedje og Nornes (C2-karet) i Sogndal finner vi stempler av form som en rombe med midtpunkt (tabell 2). På Hamre-karet er rombene satt som følgestempler til de vertikale, profilerte båndene under girlanderfeltet og som mønsteryfill i de øverste buene i girlanderen (figur 3). I de vertikale rekkene følger rombene jevnt på hverandre og overlapper aldri. Den jevne påføringen tyder på at de er satt med mønsterrulle. Inne i buene ser rullen ut til å være ført frem og tilbake, slik at det dannes et rutemønster. I girlanderen på Hamre-karet, i horisontalbåndet under randen og i overgangen mot vertikalfeltet, inngår det perlestempel i doble rekker. Perlene i horisontalborden er mer firkantet

Figur 3. Det spannformede karet fra Hamre i Leikanger (B3871) med girlandermønster og ulike typer stempler: romber, vinkler og perler. Foto: Universitetsmuseet i Bergen©.

Tabell 2. Oversikt over kar og stempelavtrykk på kar fra Sogn og Fjordane omtalt i teksten. Tabeller: Ingund Svendsen, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

		Rombe	Bue	S-format	Perle	Vinkel
B3871	Hamre, Leikanger					
C1309	Henjum, Leikanger					
B9196	Nybø, Leikanger					
C233	Stedje, Sogndal					
B9688	Nornes, Sogndal					
B4938	Nornes, Sogndal					
B6656 I	Sanddal, Jølster, Sunnfjord					
B4593	Evebø, Gloppen, Nordfjord					

Figur 4. Skår av det spannformede karet fra Stedje i Sogndal (C233) med girlandermonster, ulike rombestempler og perler. Rombestemplerne i vertikalbåndene er satt enkeltvis, skrått og overlappende og gir illusjon av flettemønstre. Rombene i horisontalborden er trolig satt med mønsterrulle. Foto: Kirsten Helgeland, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo©. Utsnitt etter tillatelse. Rekonstruksjonstegning fra Nicolaysen 1860:36.

formen og påsatt med en jevnhet som trolig forutsetter mønsterrulle. Dekoren på Hamrekaret har lavt relieff og smale konturer, og er sannsynligvis påført på en forholdsvis tørr masse. Dekorens detaljer er ikke så godt synlige, men gir en fin virkning. Et slikt lavt relieff finnes på flere kvalitetskar, også på Sørvestlandet. På disse flotte karene var det ikke nødvendig å skryte gjennom en tydelig fremstilt dekor – den skulle bare anes.

Karet fra Stedje ble funnet i 1811, og ble første gang presentert av Nicolaysen i 1860, da han omtaler det som det «smukkeste af dem alle» (figur 4; Nicolaysen 1860:36). På dette karet, som er bevart i skår, er det rombestempler i horisontalborden under randen og som følgestempler i nedre del av de vertikale stolpene som går gjennom de stående buene i girlandermonstret. I horisontalbåndet er rombene skilt av vertikale linjer eller furer, og midtpunktet står frem i relieff. Jevnheten i borden og furene som deler inn stemplene, tyder på at den er påført med mønsterrulle. Furene er trolig et negativt avtrykk av positive rygger som markerer grensen mellom rombefigurene på rullen. Rombene som følger de vertikale stolpene, er mer avrundede i formen enn de i horisontalbåndet, de har ikke spor av de vertikale linjene, og midtpunktet er negativt (satt separat eller som del av stempelet). Her overlapper rombene, og påføringen, med overlappingen, er mer ujevn. De ser ut til å være satt enkeltvis med et annet redskap. Overlappingen er bevisst, og pottemakeren har ved den skråsatte posisjonen til rombene ønsket å få frem en flettevirkning.

Figur 5. Skår av et spannformet kar fra Evebø i Gloppen (B4593) med fragment av girlandermonster med enkeltvis, skrått og overlappende satte rombestempler i et flette-lignende monster. Utsnitt etter tillatelse. Foto: Svein Skare, Universitetsmuseet i Bergen©.

Rombestempel brukt på samme måte som i Stedje-karets vertikalstolper finnes i én annen sammenheng, nemlig på et skår av et spannformet leirkar i en branngrav fra Evebø i Gloppen i Nordfjord (figur 5, tabell 2). Her er rombestempler med avrundede kanter, akkurat som på Stedje-karet, satt overlappende og skrått mot en vulst og med flettevirkning. Riktignok er disse rombene litt mer avrundede i formen. Skåret er lite, men viser at karet har hatt et girlandermonster med perledekor. Rombeborden kan se ut til å være satt horisontalt på karet, som fyllmonster i øvre del av en rad buer.

På karet fra Nornes (figur 6) finnes rombestempelet i en bord over det glatte partiet mot bunnen av karet (tabell 2). Borden er bygget opp på samme måte som i horisontalbåndet på Stedje-karet, nemlig med rader av romer skilt av en vertikal rygg, som her står opp i relieff. På Nornes-karet fremstår borden som et stjernermonster, der stjernen dannes av linjene i halve romer sammen med de vertikale ryggene. Rombene har også brattere sider. Jevnheten i borden kan tyde på bruk av mønsterrulle. Det gjør også de vertikale ryggene, som kan markere skillene mellom rombfigurene på rullen.

Bruken av rombestempler, slik den er beskrevet, ser ut til å ha en spesiell tilknytning til Sogn, og det er påvist en kreativ bruk av disse stemplene, som på karene fra Hamre, Stedje og Nornes (figur 3, 4 og 6). Det foreligger flere varianter, de finnes i ulike sammensetninger og kombinasjoner, og de er inkorporert i mønsteret på flere måter. Vi har også foreslått at rombestemplerne på de nevnte karene er påført med mønsterrulle. Hvorvidt bruk av mønsterrulle er eksklusivt eller typisk for Sogn, er imidlertid ikke sikkert. Den kan ha vært i bruk i andre områder der det har foregått kvalitetsproduksjon sent i perioden, som i Rogaland og i Vest-Agder. Det kreves nye detaljanalyser på karene fra disse to fylkene for å kunne svare på dette.

Figur 6. Venstre: det spannformede karet (C2-karet) fra Nornes i Sogndal (B9688) med knottedekor i tægerbindemønster og stjernebord bygget opp av romber og vertikale rygger. Karet er et eksempel på formen som er typisk for Leikanger–Sogndal-området. Formen er funnet i ett kar utenfor Sogn: karet til høyre fra Stauri i Stryn i Nordfjord (B9506 I). Foto begge: Olav Espevoll, Universitetsmuseet i Bergen©.

Stempelavtrykk av form som små buer, vinkler og skråsatte S-er

Små buestempler som følge til profilerte vertikalbånd finnes på to kar som har flere felles-trekk, nemlig de fra Henjum i Leikanger (R376, original i Rygh 1885) og det lille C1-karet fra Nornes i Sogndal (figur 7, tabell 2). På begge karene er perlestempler satt ned i båndenes

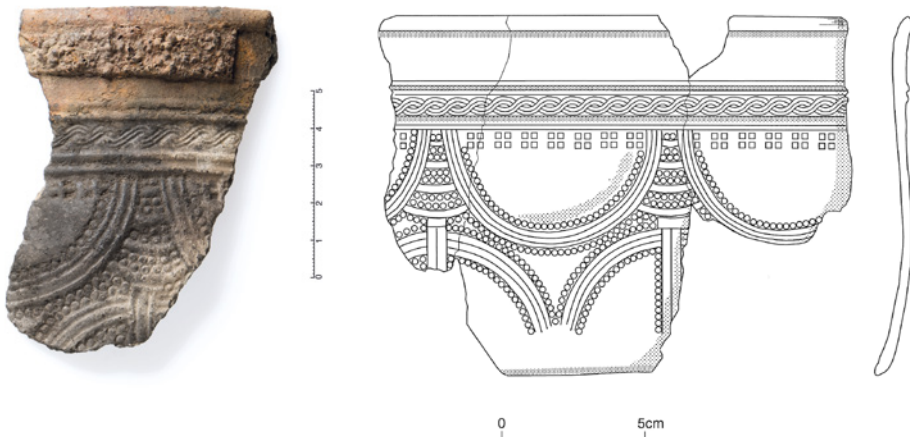
Figur 7. Venstre: det spannformede karet (C1-karet) fra Nornes i Sogndal (B4938) med små buestempler. Høyre: det lille karet fra Henjum i Leikanger (C1309) med små buestempler og vinkler med buer over spissen. Foto: Ann-Mari Olsen, Universitetsmuseet i Bergen og Ove Holst, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo©.

Figur 8. Skår av et spannformet kar fra Nybø/Henjum, Leikanger (B9196) med flettebord bygget opp av skråsatte S-formede stempler. Foto: Steinar Jensen, Universitetsmuseet i Bergen©.

hulkiler (profilerte bånd er bygget opp av hulkiler og vulster/ konkave og konvekse bånd). Buestemplerne er satt som følgestempler ytterst i båndene. Mens Henjum-karet har perlestempler i horisontalbåndet, har karet fra Nornes en dobbel rekke av de samme buestemplerne satt mot og nedi hverandre som en slags flettebord. Som på Hamre-karet har karet fra Henjum vinkelstempler hengende ned fra et horisontalt felt (tabell 2). Men her er det enkle vinkler med en liten bue under spissen, der det på andre kar og i gullsmedarbeidene ofte er en enkel perle. Hamre-karet har et dobbelt vinkelstempel av form som en W (tabell 2, figur 3).

I et kar fra Nybø/Henjum i Leikanger, som må ha vært et flott kar, men som kun er bevart i to randskår, finnes et stempel formet som en åpen S laget med doble konturer (figur 8, tabell 2). Stempelet er satt på skrå og koblet sammen til en tobåndspletning. Et slikt stempel, i identisk utforming og bruk, er funnet på ett annet høykvalitetskar, fra Sanddal i Jølster (figur 9, tabell 2). Der danner det en enkel bord over en presist utformet girlander.

Figur 9. Skår av spannformet kar fra Sanddal i Jølster (B6656) med girlandermønster med firkantstempler i buenes øvre del under en flettebord bygget opp av skråsatte S-formede stempler. Foto: Svein Skare, Universitetsmuseet i Bergen©. Utsnitt etter tillatelse. Tegning fra Kristoffersen og Magnus 2010: 213.

Særlig ved de små buestemplene kan vi ane en sammenheng med bruken av rombestemplene. Som ved dem er det variasjon i måten de blir inkorporert i mønsteret på, og de blir brukt som følgestempler til profilbånd. På det lille Nornes-karet gir de også inntrykk av en fletning, der de er satt i hverandre hver sin vei. Buestempler er svært vanlige også i Rogaland, men de er brukt på andre måter.

Lokal tradisjon i Sogn?

Det er ovenfor vist at karene fra Sogn har flere fellestrekk som er særegne for området med hensyn til både form og dekor (se også diskusjonen av dette i Engevik 2008:143–147). Det er lagt vekt på trekk ved stempeldekoren, både med hensyn til type stempler og måten de er inkorporert i mønsteret på. Enkelte av stemplene er ikke påvist i andre områder, som de skråsatte S-ene. Andre stempler, som små buer og romber, har en annen utforming, eller de er lagt inn i mønstrene på en annen måte. For eksempel er vinkler med perle over spissen ikke et vanlig stempel, men det forekommer for eksempel i Rogaland, som på karet fra Tjora (Kristoffersen og Magnus 2010:138) og på karet fra Vatland i Suldal (Kristoffersen og Magnus 2010:138, 154; se også eksempler på side 210). Vinkler med bue over spissen er imidlertid kun påvist i Sogn, på karet fra Henjum (Rygh 376). Vinklene på de nevnte karene fra Rogaland er også bredere i formen enn de på Henjum- og Hamre-karet (figur 3). De små buestemplene, slik vi fant dem på Henjum- og C1-karet fra Nornes (figur 7), er også vanlige i Rogaland (se eksempler i Kristoffersen og Magnus 2010:210), men vi har ikke funnet dem brukt som følgestempler i de vertikale bordene, slik som på de nevnte Sogne-karene. Det gjelder også den vertikale bruken av rombestemplene, som på karene fra Hamre, Stedje (figur 4) og Egebø (figur 5), og den måten de er satt sammen til fletninger på, som på de to sistnevnte karene. Bruken av romber og små buer i de vertikale bordene ser altså ut til å være et typisk, og muligens eksklusivt, trekk for tradisjonen knyttet til Leikanger og Sogndal. I Rogaland og Hordaland er det ofte perlestempler som har denne posisjonen på karet. Det er heller ikke funnet romber satt sammen til stjerner, slik som på D-karet fra Nornes (figur 6). I Rogaland er det mange dekorelementer som har form som en rombe, men de er ofte laget av sammensatte andreaskors. Det er imidlertid mulig at vi ved fremtidige detaljanalyser vil se at det er brukt mønsterrulle i forbindelse med disse bordene på enkelte kar, men de vil skille seg ut fra karene i Sogn med større bredde i bordene og flere sammensatte romber.

Pottemakerne i Sogn ser ut til å ha hatt et særlig godt grep om girlanderemønsteret, en dekor som stiller store krav til presisjon⁷. Som sammenligning kan vi trekke frem karet (i store skår) fra Bortnheim i Sunnfjord (B5587) med en langt mindre vellykket girlander, og der perlene som følger linjene, er lagt inn på en upresis og rotete måte. Det kan vises til flere slike eksempler, men det er også flere godt utførte girlandere i skårmaterialet fra Rogaland, slik som på et kar fra Sør-Braut (Kristoffersen og Magnus 2010:213), herunder en fletning sammensatt av flere bånd (entrelac), en kombinasjon som ikke forekommer i Sogn. Det er også et utvalg gode girlandere fra Hordaland, der de er særlig godt representert på Voss. Eksempler er de to høykvalitetskarene fra Lydvo på Voss (Kristoffersen og Magnus 2010:214). Men vi har ikke kunnet påvise girlandere bygget opp av profilerte bånd på andre kar enn på dem fra Hamre og Stedje. Bruken av profilerte bånd i båndfletningen på Lærdalskaret som er nevnt ovenfor, er også et eksklusivt trekk. Vi vil videre kunne argumentere for fellestrekk i oppbyggingen av horisontalbåndene, som på karene fra Hamre og Stedje, som

vi ikke finner igjen andre steder. Og endelig, den store variasjonen og den kreative bruken av stemplene skiller seg ut i Leikanger–Sogndals-området, men det vil føre for langt her å vise hvordan karene i andre områder i større grad spiller på et mindre repertoar.

Fellestrekkene som er påvist, i form og dekor, som får tyngde i argumentasjonen gjennom sin meget begrensede geografiske utbredelse, tyder på at de representerer en lokal tradisjon i Leikanger-Sogndals-området i sen folkevandringstid. Dekorskjema og tekniske detaljer som for eksempel bruk av mønsterrulle tyder på at pottemakeren her arbeidet i en godt etablert tradisjon og med en høyt utviklet kunnskap, som igjen tyder på stabile håndverksmiljøer. Det er rimelig å se slike miljøer i sammenheng med de større gårdene. Her vil det ha vært ressurser til å underholde håndverkere, og som sete for eliten vil det være på disse gårdene at høykvalitetsproduktene fant sin sosiale og politiske sammenheng (Kristoffersen 2012:169–170). De omtalte karene samler seg rundt bygdene Leikanger og Sogndal. I Leikanger fremhever en gård som Henjum seg med flere funn. Eldre funn tyder på at en slik håndverkstradisjon i Indre Sogn allerede var etablert i innovasjonsfasen i yngre romertid (se også Shetelig 1905:43–45). Fellestrekkene er nemlig alt til stede i de rettveggede, koniske karene fra Slinde i Sogndal og Øvre Ljøsne i Lærdal (Kristoffersen og Magnus 2010:137, nr. 54 og 53) samt i skårene fra hustuften Modvo i Luster (Kristoffersen 1993:157–159, figur 11)⁸. Slike sammenhenger i produksjonen over lengre tid styrker argumentet om en etablert tradisjon og dens tilknytning til et bestemt område (Kristoffersen 2000:152).

Lokalt metallhåndverk i Sogn

En lokal leirkartradisjon har ikke vært den eneste i folkevandringstidens håndverksmiljø i Sogn. Også finsmedene viser sin dyktighet i metallarbeider som kan knyttes til lokal tradisjon. Eva Nissen Meyer argumenterte for en Sogne-gruppe i tidens ypperste håndverksprodukter, nemlig de dyrestildecorerte relieffspennene med tyngdepunkt i og i nærheten av Sogndal (Nissen Meyer 1935:69–75, 94–95; se sammenfatning i Kristoffersen 2000:196–197). Hun regnet seks relieffspenner til gruppen på grunnlag av likheter i spennenes form og struktur samt detaljer i ornamentikken. De korrekte detaljene ved dyrefigurene samt den meget omhyggelige tekniske utførelsen ble fremhevet. De to beste arbeidene, de fra Kvåle (B6516) og Sanddal (B6656, figur 10) (samme grav som det ovenfor nevnte leirkaret) regnet hun til samme smed (se Sjøvold 1993:plansje 15, N55 og N57). De nær identiske, men enklere, spennene fra Hauglum og Sørheim ble regnet til en annen smed (se samme sted N54 og N59). Det er dessuten påpekt likheter i relieffknapper og spesielle festeanordninger på hektespinner som kan tyde på lokal tradisjon i samme område (Hines 1993:37; Kristoffersen 2000:200).

Også i de korsformede spennene fra Sogn er det typologiske sammenhenger som reiser spørsmålet om en lokal tradisjon. De kommer til uttrykk i Reichsteins yngre gruppe 3 og sene gruppe 7 (Reichstein 1975:67), og viser fortetninger av funn i Leikanger–Sogndals-området. En tidlig korsformet spenne av sølv fra Sogndal har rik ornamentikk på bøylene, med små buer som følgestempler (Shetelig 1906:124–125, figur 146). De er brukt på samme måte som på karene fra Henjum og Nornes, men uten at det nødvendigvis har noen sammenheng. Spennen er av sølv, har dekorelementer som kan knyttes til Nydam-stilen og er sannsynligvis eldre enn leirkarene. Det er kanskje heller ikke tilfeldig at nøklene kan være

Figur 10. Relieffspennen fra Sanddal (B6656). Foto: Svein Skare, Universitetsmuseet i Bergen©. Gården Sanddal ligger ved Jølstravatnet nedenfor dalsøkket mellom de to snedekte fjellene. Foto: Arne Johan Nærøy.

særlig velstøpte og fint dekorerte i Sogn, ikke minst gjelder det nøklene fra Kvåle-graven med den sene relieffspennen som er nevnt ovenfor (Shetelig 1912:figur 357). Igjen viser finsmeden sin dyktighet.

Det har tidligere vært argumentert for en nær sammenheng mellom produksjonen av spennformede leirkar og metallarbeider på Jæren (Fredriksen mfl. 2014). Det er fremsatt hypoteser om større verksteder hvor det ble produsert i leire, metall og tre, og som fungerte som kunnskapssentre tilknyttet eliten og store gårder. Flere trekk ved de sene spennformede leirkarene gjør at de generelt kan knyttes til metallproduksjon, ikke minst gjelder dette stempelornamentikken. Det er godt mulig at det har eksistert slike verksteder også i Sogn. Vi har sett at området utmerker seg med kvalitet gjennom arbeider i metall og leire. Likevel foreligger ikke grunnlaget for de samme argumentene som på Jæren. I Sogn har vi ennå ikke funnet noen Vestly-smed med gull i godset i sine spennformede leirkar, vi har ikke korrelasjonen mellom stempler på kar og på gullbrakteater, og konsentrasjonene av lokalproduserte arbeider er ikke like markante. Foreløpig avfinder vi oss med at det finnes en lokal produksjon i leire og metall som når like langt i kvalitet som på Jæren. Egentlig når den lenger, særlig gjelder det dyreornamentikken. Produksjonen har et lokalt uttrykk, og den ser ut til å være tilknyttet en sterk og stabil tradisjon som har utviklet seg over forholdsvis lang tid. Den er sannsynligvis knyttet til storgårder i Leikanger og Sogndal, og vi skal se at den har utløpere i Fjordane.

Allianser med storgårder i Fjordane

Ovenfor er det vist til sammenhenger i stempelornamentikken mellom Stedje i Sogndal og Enebø i Nordfjord og mellom Nybø/Henjum i Leikanger og Sanddal i Jølster, Sunnfjord. Relieffspennene viser dessuten kontakt mellom Kvåle og Sanddal. Vi skal også se nedenfor at dersom vi går tilbake til 400-tallet, kan kontakten mellom Kvåle og Enebø underbygges ved fellestrekk i leirkar. Denne kontakten kan ha hatt flere former. En aktuell mekanisme i folkevandringstidens samfunn er utveksling av gaver, varer og tjenesteytelser (se for eksempel Hedeager 1990:134; Kristoffersen 2000:43–44 med referanser). Når dette skjer mellom likeverdige, etableres allianser (forbund, vennskap) som forsegles ved utveksling av prestisjegjenstander, ofte ladet med symboler, eller ved ekteskap som igjen blir inngang til politiske, militære eller økonomiske transaksjoner. Systemet med gavegivning og allianser er derfor en modell som blir brukt i tolkningen av spredningsmønstre som enkelte gjenstandsgrupper viser. Kanskje særlig gjelder det importfunn som kar av glass og bronse, men også hjemlig produserte prestisjegjenstander av edelmetall, som relieffspenner og gullbrakteater. Leirkar har i mindre grad vært diskutert i en slik sammenheng, og det er ikke så ofte vi kan vise til spredning av høykvalitetskarene som ville ha kunnet fungert som alliansegaver. Det er dessuten utfordrende å kunne påvise et begrenset opphavsområde, slik vi har argumentert for ovenfor, slik at spredningen blir synlig. Modellen med gavegivning og allianser bygger på antropologisk forskning, der Marcel Mauss' bok *Gaven* (oversatt fra fransk) er et klassisk verk (Mauss 1995 [1925]). Systemet, i ulike former, gjenfinnes nemlig i mange ulike kulturer. Dette gjelder også den norrøne, der det er nedfelt og fremhevet gjennom dikt og sagalitteratur (Sigurdsson 2010). Det er dessuten belagt i kilder som går tilbake til folkevandringstiden, som i de germanske folkenes lovsamlinger på Kontinentet (Dorn 2004:623–641), og vi vet fra skriftlige kilder at romerne brukte denne strategien for å knytte kontakt nord for imperiets grenser (Andersson og Herschend 1997:64–67).

Kvalitetshåndverket i folkevandringstiden representerer som nevnt prestisjegjenstander av lokalt opphav, og kan ha fungert som gaver med en slik betydning. De ble utviklet i nær sammenheng med de samfunnsendringene som preger denne perioden, der den sosiale stratifisering øker. Det er nært knyttet til elitens strategier og de nye ledernes identitet (Kristoffersen 2012; Fredriksen mfl. 2014). I det arkeologiske materialet kommer dette til uttrykk i de rikt utstyrte gravene. Den uro som må ha preget perioden, har ikke hindret utviklingen av kvalitetshåndverket, men har i stedet virket som en katalysator, da krigføring ofte viser seg å øke stratifisering og spesialisering (Ystgaard 2013:309). Gjennom yngre romertid ble enkelte gårder dominerende, sannsynligvis med større og mer stabil rettighet til land gjennom arv (se sammenfatning av diskusjonen i Ystgaard 2013:279–295). Et godt økonomisk grunnlag var en forutsetning for at gårdene skulle vinne frem, slik at ressurser kunne frigjøres og investeres i våpenføre menn til både beskyttelse og plyndring. Gårdene som viser seg i kontaktnettene mellom Sogn og Nordfjord, fremstår som gode med en sentral beliggenhet i bygdene og med tilknytning til god jord og tilgang til fjellressurser samt strategiske fordeler når det gjelder ferdseil (Auestad 1990:13, 47–54, 65–71, 191–200, 205–210; Diinhoff og Kutschera 2002; Kristoffersen 2000:199–207; Magnus 1985:20–23; Solberg 1986:156–177). Fra flere gårder foreligger rike gravfunn, og de har vært kirkested og sete for mektige slekter i middelalderen, eller ligget tett ved slike.

På Kvåle og på Enebø er det gjennom utgravninger i senere år blitt påvist bygninger som er diskutert som haller (Diinhoff 2010:81–83), en bygningstype som er nært knyttet til eli-

ten og samfunnsutviklingen som er omtalt ovenfor. Enebø er særlig kjent gjennom den rike skjelettgraven med våpen som inkluderer et sverd med forgylt skjedebeleslag (dekorert metallbeleslag på sverdsliren), en gullmynt, et glassbeger, en fargerik krigerdrakt og unike gjenstander av tre (B4590) (Straume 1962:plansje I–XXIII; Magnus 1978:166–179, 1982; Jørgensen 2003:55–58). Kvåle har to rike kvinnegraver med relieffspenner, én fra 400-tallets annen halvdel og én fra 500-tallets første halvdel (Kristoffersen 2000:360–364). Sanddals betydning understrekes av funnet av den rike dobbeltgraven der leirkaret og relieffspennen fra Sogn inngår. Gården ligger ved Jølstravatnet rett ovenfor Ålhus, der Audun Hugleiksson oppførte sin borg på 1200-tallet⁹. Det ikke urimelig at også hun som har båret relieffspennen, kan være fra Sogn og er inngiftet på Sanddal, og slik har forsegle en viktig allianse mellom de to gårdene. I stedet for å se henne som en utvekslet gave, kan vi trekke frem hennes evner til å knytte relasjoner og sosiale bånd (Kristoffersen 2000:139–142 med referanser). Ved at hun bar en Sogne-spenne, ville alliansen være synlig ved anledninger der dette har hatt betydning, som for eksempel ved store gjestebud. Dersom flere deler av drakten kunne tilskrives Sogn, ville vi hatt et sikrere grunnlag for å kunne tolke henne slik. En vil imidlertid ikke kunne forvente å se variasjoner i draktskikken mellom så nærliggende områder. Kanskje er det det spennformede leirkaret med det fine girlandermonsteret som viser hennes opphav i Sogn.

Det er ikke overraskende at det er mellom slike gårder kontakten har gått. I den samfunnsutviklingen som er skissert ovenfor, vil allianser ha vært en vellykket strategi som ga forbundsfeller og trygghet. Det kan nettopp være slike allianser som er nedfelt og konkretisert i leirkarene. Kontakten mellom Kvåle og Enebø kan som nevnt gjennom eldre spennformede kar føres lenger tilbake i tid. I den rike skjelettgraven fra Enebø var det et spennformet kar med flatedekkende dekor av smale, skraverte vulster (figur 11). Skår fra et nær identisk kar er funnet på Kvåle (B13955, se figur 11). Karform og rand samt type og utførelse av dekor er så like at karene må være laget i nær sammenheng, kanskje av samme hånd. Flateornering med skraverte vulster finnes på flere kar fra Nordfjord, men også fra Sogn¹⁰. Det er mulig at de skraverte vulstene har en spesiell tilknytning til Fjordane, men et videre produksjonsområde kan på ingen måte utelukkes.

Kronologiske konsekvenser

Gjennom likheter i de spennformede leirkarene har vi koblet sammen graver der det inngår kronologisk signifikante gjenstander. Dette får konsekvenser for vurderingen av den kronologiske inndelingen av folkevandringstiden, der tidsmessig likestilling mellom graver blir aktualisert. Det gjelder ikke minst de nevnte gravene på Kvåle og Enebø. Kvåle-graven er en kremasjonsgrav i brannflak sentralt plassert i en haug der det også ligger en asentral kiste med skjelettbegravelse. Det er sistnevnte som er den mest omtalte – en unikt utstyrt dobbeltgrav med kvinne og barn (Kristoffersen 2000:362–364; Kristoffersen og Oestigaard 2008:132; Ringstad 1989). Kremasjonsgraven inneholder fragmenter av en korsformet spenne, del av en liten hektespenne samt en remspenne, alle av bronse. Utenom det spennformede leirkaret er det skår fra et hankekar av type R361 (Straumes serie C; Straume 1987:16). I graven er det videre spillebrikker av bein av type R177, deler av en beinkam og bjørneklør. Hektespennen er av type B1 og av de små typene som er forholdsvis tidlige (Hines 1993:14). Den har vært noe over 2 cm lang og 0,8–0,9 cm bred, og det er rester av

Figur 11. Venstre: det spannformede karet fra den rike Evebø-graven (B4590) med dekor av skraverte vulster. Foto: Ann-Mari Olsen, Universitetsmuseet i Bergen©. Høyre: skår av spannformet kar fra kremasjonsgraven ved Kvåle (B13955) med nær identisk dekor. Foto: Ann-Mari Olsen, Universitetsmuseet i Bergen©.

hull etter fire små knapper. Ifølge John Hines har den minste hektespenneplaten fra Evebø-graven samme dimensjon.

Både kremasjonsgraven og kistegraven lå på bunnen av røysa, ifølge utgraveren i samme stratigrafiske nivå (Ringstad 1989:157), uten at det er noen garanti for absolutt samtidighet. Kistens asentrale beliggenhet i forhold til kremasjonsgraven kan bety at kisten er satt ned noe senere. Av det rike utstyret i kistegraven er relieffspennen, dekorert i stil I, og fire korsformede spenner kronologisk signifikante gjenstander. Det er også et spannformet leirkar av C1-form kombinert med et hankekar av type R361 og skår av et sortglittet kar som har fellestrekk med Evebø-gravens vase (Straume 1962:plansje XIb). Kvåle-graven er tidligere datert til annen halvdel av 400-tallet (Kristoffersen 2000:363). Den samme dateringen gir Evebø-gravens nedleggingstid dersom man legger vekt på forekomsten av stil I-knappene i drakten, selv om her også er eldre gjenstander, som gullmynten og glasset (Kristoffersen og Magnus 2010:76). Det gjelder også våpnene som er plassert i Kvamme-gruppen (kronologisk gruppe), som hører til første halvdel av 400-tallet (Bemmann og Hahne 1994:541). Det er ikke uvanlig at disse rike våpengravene inneholder gjenstander fra ulik tid.

De identiske, spannformede leirkarene i gravene på Kvåle og Evebø binder derved sammen, direkte og indirekte, de tre gravene i et samtidighetsforhold. De korrelerer relieffspennegraven og den rike våpengraven, og bekrefter tidligere foreslåtte dateringer innenfor D2a, midten av folkevandringstid (se tabell 1), for alle tre gravene. Selvfølgelig kan gjenstandene være lagt ned til ulik tid innenfor fasens 50 år. Samtidigheten støttes av flere felles gjenstandstyper i gravene, som de små hektespennene og de sortglittede vasene.

Likhet og variasjon – smått og stort

I vår artikkel om leirkartradisjoner i Sogn har vi sett på likheter mellom gjenstander, og vurdert sammenheng og variasjon gjennom tid og rom. Selv om variasjon ikke er vektlagt i samme grad, forutsettes det i en oppfatning om likhet. Dette er temaer som ligger til grunn og håndteres på ulike måter i arkeologisk forskning, temaer som gir mening ut over seg selv gjennom bevisst oppbygde perspektiver. I vår analyse har vi lett etter større sammenhenger i de minste detaljene. Gjenstandsforskningen i arkeologifaget utvikler seg ved stadig å trenge dypere inn i alle egenskaper ved en gjenstand. I studiet av leirkar kan det være å trenge inn i godset eller ned i de rester av innhold som er bevart på karetts innside. Vi har fokusert på de minste elementene i dekoren – stemplene – og sett hva de kan fortelle om håndverkernes valg og evner. Pottemakere med stor kunnskap har kommet til syne. Det er pottemakere som har vært i stand til å lage praktstykker, som har fått sin plass innenfor kvalitetsproduksjonen i den perioden hvor dette ser ut til å inngå som sentrale elementer i samfunnsutviklingen.

Takk

Takk til Universitetsmuseet i Bergen for god hjelp i forbindelse med funngjennomgang, arkivmateriale og foto. Takk for gode kommentarer fra fagfelle og redaksjon. Takk til Axel J. Mjørum for hjelp med kart og til Ingund Svendsen for hjelp med tabell.

Noter

- 1 For å illustrere hvor mye dette tallet ville ha økt dersom skår fra tufter ble regnet med, kan det nevnes at et minimum antall kar basert på randskår og tilnærmet hele kar fra hustufta Modvo i Luster i Sogn er 25 (Kristoffersen 1993:155, 166).
- 2 Denne avvikende formen gjør at den lille gruppen ikke er lett å plassere i enten C- eller D-gruppen, men blir liggende i en mellomposisjon mellom dem, gjerne nærmere C-kar, selv om de er sene og andre steder ville ha hatt en D-form med rundet avslutning mot bunnen lavere på kartet.
- 3 Det finnes totalt tolv hele, bukede kar der form kan bestemmes fra Leikanger–Sogndals-området.
- 4 Karflaten på Nornes-karet er dekket av et plastisk knottemønster i en form som gir inntrykk av tægerbinding, en vakker, gammel og svært spesialisert kurvflettingsteknikk der råmaterialet er myke bjørkerotter (se Engevik 2002). Dekoren finnes igjen i nær identisk utførelse i horisontalbåndet på karet fra Stauri i Stryn (B9506 I, figur 6).
- 5 Den avvikende formutviklingen fortsetter gjennom hele folkevandringstid. Den såkalte E-formen (figur 1) finnes i en liten gruppe på ti kar og tilhører de seneste karene. Disse er sterkt og jevnt buket/konvekse, og har utviklet seg bort fra den opprinnelige spanformen. Seks av disse karene er fra Sogn og Fjordane. Fire av dem er fra Sogn (to fra Leikanger og ett fra Sogndal og Aurland).
- 6 Birgitta Hulthén har argumentert for at det er brukt mønsterrulle i dekoren på det spanformete karet i den rike mannsgraven i Högom i Sverige (Hulthén 1991), og dessuten at det foreligger et slikt redskap i den brente graven Högom III. Dette kan imidlertid ha vært et spinnehjul, da formen kan være ganske lik. Figur 3 i artikkelen om spinnehjul i Viking 76 viser en gjenstand i kleberstein tolket som et spinnehjul med flat under- og overside og med dekor på smalsiden (Kristoffersen 2013:141). Dette kunne i prinsippet vært hjulet til en mønsterrulle.
- 7 Foruten de karene som er omtalt, finnes girlandermonsteret på et kar fra Aven i Høyanger/Lavik (B9192 IId, upublisert). Det er kun bevart i et lite skår med del av en bue med doble perlerækker over en hulkil.
- 8 Dette støttes av identiske C-kar som de fra Brekke i Vik/Lavik (B374) (Kristoffersen og Magnus 2010:142, nr. 120) og Reppen, Sogndal (B9898, upublisert).
- 9 På Sanddal var det også en rik kvinnegrav i båt og med hesteutstyr fra vikingtid (B11413).

10 Ett som ligger svært nær karene fra Evebø og Kvåle, er representert ved skårene fra Sande i Gloppen (B6025, upublisert) og også et av karene fra Bjørnereim (B9436 I) (Kristoffersen og Magnus 2010:143, nr. 108). Skraverte vulster finnes igjen i en liten gruppe særpregede sene kar: fra Flugheim i Sogndal i Sogn (B7414), fra Gjørland i Førde i Sunnfjord (B1204) og fra Indre Bø i Stryn i Nordfjord (B3359) (Kristoffersen og Magnus 2010:156, nr. 268–270). Her danner de skraverte vulstene et bredt horisontalbånd. Skravuren vender hver sin vei, slik at mønsteret får karakter av et brikkevevet bånd, et eksempel på sammenheng på tvers av ulikt materiale og ulik teknologi (se diskusjonen om *cross-crafting* i Fredriksen mfl. 2014).

Summary

Workshop traditions in Sogn, western Norway

The Migration Period is distinguished by high quality objects in metal and clay, often with a touch of local flavour. In the search for workshop traditions, this article investigates bucket-shaped vessels from a number of richly furnished Migration Period graves from the county of Sogn og Fjordane. This type of vessel was made of crushed talc or asbestos with a little clay added as a binder and formed upside down on a mould where they received their decoration. The shape of the vessels is either cylindrical or with slightly curved walls with a flat bottom and a simple rim. A particular range of late bucket-shaped vessels from Sogn/Nordfjord are distinguished by their local form. Garlands are common decorative patterns. They are often combined with bead stamps and borders of lozenges and other figures most probably made partly by way of trundles and partly with stamps. The decoration is innovative and of a high quality like the late relief brooches in Style I from the same areas. The technical skills and the artistic level of the Migration Period developed during a period of increased social stratification with new elite and new strategies. The bucket-shaped vessels and the style I decorated objects point to large centrally situated farms connected by alliances.

Litteratur

Andersson, Kent og Frands Herschend

1997 *Germanerna och Rom*. Occasional papers in archaeology, vol. 13. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet, Uppsala.

Auestad, Jan

1990 Sogn i romertid og folkevandringstid. Et samfunn i endring. Upublisert hovedoppgave ved Universitetet i Bergen.

Bemmann, Jan og Güde Hahne

1994 *Waffenführende Grabinventare der jüngeren römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Skandinavien. Studie zur zeitlichen Ordnung anhand der norwegischen Funde*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, vol. 75. Verlag Philipp von Zabern, Mainz.

Bøe, Johs

1931 *Jernalderens keramikk i Norge*. Bergens Museums Skrifter, vol. 14, Bergen.

Børsheim, Ragnar og Soltvedt, Eli Christine

2002 *Gausel. Utgravingene 1997–2000*. AmS-Varia, vol. 39. Arkeologisk museum Stavanger, Stavanger.

Diinhoff, Søren

2010 Store gårde og storgårde på Vestlandet fra yngre romersk jernalder og folkevandringstid. I *På sporet av romersk jernalder: Artikkelsamling fra Romertidsseminaret på Isegran 23.–24. januar 2010*, redigert av Ingar M. Gundersen og Marianne Hem Eriksen, s. 79–89. Nicolay Skrifter, vol. 3. Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, Oslo.

- Diinhoff, Søren og Kutschera, Espen
 2002 Dei arkeologiske undersøkingane ved Leikanger sommaren 2001. *Systrendingen* 2002(1):3–13.
- Dorn, Franz
 2004 Schenkung. I *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 26, s. 623–641. Walter de Gruyter, Berlin.
- Engevik, Asbjørn
 2002 Spannformede leirkar – forbilder og funksjon. *Viking* 75:49–69.
 2008 *Bucket-shaped pots – Style, Chronology and Regional Diversity in Norway in the Late Roman and Migration Periods*. BAR international series, vol. 1816. Archaeopress, Oxford.
- Fredriksen, Per Ditlef
 2005 Karet/kroppen/identiteten. I *Universitetet i Bergens Arkeologiske Skrifter: Hovedfag/Master*, vol. 1, s. 187–310. Universitetet i Bergen, Bergen.
- Fredriksen, Per Ditlef, Elna Siv Kristoffersen og Udo Zimmermann
 2014 Innovation and Collapse: Bucket-Shaped Pottery and Metalwork in the Terminal Migration Period. *Norwegian Archaeological Review* 47(2):119–140.
- Hedeager, Lotte
 1990 *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Hines, John
 1993 *Clasps: Anglo-Scandinavian clasps of classes A-C of the 3rd to 6th centuries A.D. Typology, diffusion and function*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Hulthén, Birgitta
 1991 *On Ceramic Ware in Northern Scandinavia during the Neolithic, Bronze Age and Early Iron Age*. Archaeology and Environment, vol. 8. University of Umeå, Department of Archaeology, Umeå.
- Jørgensen, Lise Bender
 2003 Krigerdragten i folkevandringstiden. I *Snartemofunnene i nytt lys*, redigert av Perry Rolfsen og Frans-Arne Stylegar, s. 53–79. Universitetets kulturhistoriske museer, Skrifter nr. 2. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Kleppe, Else Johansen og Svein Emelangton Simonsen
 1983 *Bucket-shaped pots – a West-Norwegian ceramic form. Experiments with production methods*. AmS-Skrifter, vol. 10. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.
- Kristoffersen, Siv
 1993 Gård og gjenstandsmateriale – sosial sammenheng og økonomisk struktur. I *Minneskrift til Egil Bakka*, redigert av Bergljot Solberg, s. 151–206. Arkeologiske Skrifter, vol. 7. Historisk Museum, UiB, Bergen.
 2000 *Sverd og spenne. Dyreornamentikk og sosial kontekst*. Studia humanitatis Bergensia, vol. 13. Høyskoleforlaget, Kristiansand.
 2012 Brooches, bracteates and a gold smiths' grave. I *Goldsmith mysteries: archaeological, pictorial and documentary evidence from the 1st millennium AD in Northern Europe*, redigert av Alexandra Pesch og Ruth Blankefeldt, s. 169–176. Schriften des Archäologischen Landesmuseums, Ergänzungsreihe, Band 8. Wachholtz, Schleswig.
 2013 Ten, tråd og nøste. *Viking* 76:137–150.
- Kristoffersen, Siv og Bente Magnus
 2010 *Spannformete kar. Utvikling og variasjon*. AmS-Varia, vol. 50. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, Stavanger.
- Kristoffersen, Siv og Terje Oestigaard
 2008 «Death myths»: Performing of rituals and variation in corpse treatment during the Migration Period in Norway. I *The Materiality of Death. Bodies, burials, beliefs*, redigert av Fredrik Fahlander og Terje Oestigaard, s.127–139. BAR International Series, vol. 1768, Archaeopress, Oxford.

- Lynggaard, Finn
1984 *Keramisk håndbog*. Clausen bøger, København.
- Lönn, Marianne
2011 *Björnkvinnans grav. Om en arkeologisk utgrävning*. Riksantikvarieämbetet, Mölnlycke.
- Magnus, Bente
1978 De eldste tider i Gloppen og Breim. Særtrykk av *Soga om Gloppen og Breim*. Sandane.
1982 A chieftain's costume. I *Textilsymposium Neumünster. Archäologische Textilfunde*, redigert av Lise Bender Jørgensen og Klaus Tidow, s. 63–74. Textilmuseum, Neumünster.
1985 *Bygda, fjorden og fjellet. Systrond i fjern og nær fortid. Utstilling på Leikanger ungdomskule 15. mai–15. september 1985*. Leikanger kommune, Leikanger.
- Mauss, Marcel
1995 [1925] *Gaven. Utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*, oversatt av Thomas Hylland Eriksen. Cappelens upopulære skrifter, ny rekke, vol. 26. Oslo. Cappelen akademisk forlag, Oslo.
- Müller, Rosemarie
2005 Stempel und Stempelornamentik auf Töpfereierzeugnissen. I *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 29, s. 584–591. Walter de Gruyter, Berlin.
- Nissen Meyer, Eva
1935 Relieffspanner i Norden. *Bergens Museums Årbok* 1934:1–125.
- Nicolaysen, Nicolay
1860 Forsirede stenpotter fra hedendommen. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årbok 1859*:34–36.
- Reichstein, Joachim
1975 *Die kreuzförmige Fibel. Zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Skandinavien, auf dem Kontinent und in England*. Offa-Bücher, band 34. Wachholtz, Neumünster.
- Ringstad, Bjørn
1989 Ein Webschwert der Völkerwanderungszeit mit Entrelac-Ornamentik aus Kvåle, Sogndal, West-norwegen. *Offa* 46:145–158.
- Rygh, Oluf
1885 *Norske oldsager*. Cammermeyer, Christiania.
- Rødsrud, Christian Løchsen
2012 I liv og død. Keramikens sosiale kronologi i eldre jernalder. Upublisert doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, Oslo. Tilgjengelig som elektronisk dokument: <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/38094/Roedsrud-PHD.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Shetelig, Håkon
1905 Spandformede lerkar fra folkevandringstiden. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årbok* 1904:40–91.
1906 The cruciform brooches of Norway. *Bergen Museums Årbok. Historisk-antikvarisk rekke* 8:1–162.
1912 *Vestlandske graver fra jernalderen*. Bergens Museums Skrifter, Ny række, vol. 2:1. John Griegs boktrykkeri, Bergen.
- Sigurðsson, Jon Vidar
2010 *Den vennlige vikingen. Vennskapets makt I Norge og på Island 900–1300*. Pax, Oslo.
- Sjøvold, Thorleif
1993 *The Scandinavian Relief Brooches of the Migration Period. An Attempt at a new classification*. Norske Oldfunn, vol. 15. Oldsaksamlingen, Oslo.
- Solberg, Bergljot
1986 Førhistorisk tid i Sogndal. Særtrykk av *Sogndal bygdebok 1. Allmenn bygdesoge. Tida før 1800*. Sogndal sogelag, Sogndal.
- Straume, Eldrid
1962 Nordfjord i eldre jernalder. *Årbok for Universitetet i Bergen*. Humanistisk Serie nr. 4, Bergen.

1987 *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräber des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.*
Universitetsforlaget, Oslo.

Ystgaard, Ingrid

2013 *Krigens praksis. Organisert voldsbruk og materiell kultur i Midt-Norge ca. 100–900 e.Kr.*
Avhandling for graden philosophiae doctor. NTNU, Trondheim.

Østmo, Mari og Lars Erik Gjerpe

2008 Ringdal 13 - Hus fra romertid-merovingertid og graver fra førromersk jernalder. I *Hus, boplass og dyrkningsspor: E18-prosjektet Vestfold Bind 3*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 39–142. Varia, vol. 73. Kulturhistorisk museum, Oslo.

Forkortelser

B = museumsnummer for Bergen museum

C = museumsnummer for Universitetets oldsaksamling, Oslo

S = museumsnummer for Arkeologisk museum, Stavanger

Alle nevnte funn er publisert i universitetsmuseenes gjenstandsdatabase: <http://www.unimus.no/arkeologi/forskning/index.php>

Besøkt 23. februar 2015.

Gjengitte foto finnes på universitetsmuseenes fotoportal <http://www.unimus.no/foto/>.

De er gjengitt ifølge Creative commons lisens: CC BY-NC-ND 3.0

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/deed.no>

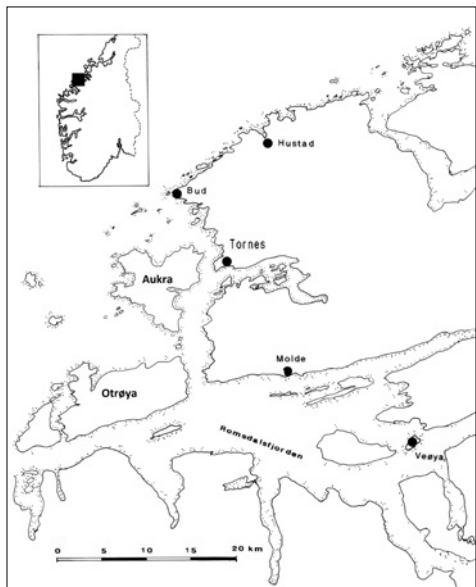
Begge steder besøkt 27. februar 2015.

En gullskatt fra Tornes i Romsdal

De siste årene har bruken av metalldetektor som hobby økt betydelig over hele landet, og det er kommet for dagen en rekke spennende funn fra forhistorisk tid og fra middelalderen. Året 2014 ble et merkeår for denne hobbyvirksomheten i Møre og Romsdal, med en stor økning i innrapporteringen av funn. De første spennende funnene ble meldt inn tidlig på vårparten, og det hele kulminerte med en helt spesiell gullskatt fra Tornes i Fræna kommune, på Romsdalskysten, like nord for Molde (figur 1). Ikke siden 1968, da det ble funnet gull i en flott utstyrt grav på Haramsøy i Haram kommune, var det gjort et mer spektakulært og rikere gullfunn fra forhistorisk tid i Møre og Romsdal.

Gullfunnet fra Tornes inneholdt en gullbrakteat, litt betalingsgull/bruddgull, et forgylt sølvbeslag og et helt særegent gullblikk uten direkte kjente paralleller (figur 2). Funnet, som er fra folkevandringstid, er tidligere beskrevet i tre artikler av mer populær- og lokalhistorisk karakter (Ringstad 2014a, 2014b, 2014c), men bør ut fra sin spesielle egenart også være av interesse for et videre og mer fagrettet publikum. I denne fremstillingen er det lagt vekt på å presentere gjenstandene, særlig gullblikket og gullbrakteaten med sine motiv, og å tolke dem. Gullblikkets mulige funksjon står også sentralt. Innledningsvis er det gitt en kort

presentasjon av den kulturhistoriske konteksten – folkevandringstid. Funnsted og funnforholdene på gården Tornes er også beskrevet nærmere, slik at vi bedre kan forstå hvorfor gjenstandene havnet nettopp her. Samtidig har det vært viktig å se funnet i en større sammenheng. Det er gjort med utgangspunkt i et nærstudium av ikonografiske fremstillinger og stilistiske elementer på gjenstandene. De detaljerte avbildningene gjør det mulig å trekke paralleller til

Figur 1. Kart over Tørnes og deler av Romsdals-regionen. Tegning: Bjørn Ringstad.

Figur 2. Gullskatten fra Tarnes (etter Ringstad 2014c). Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet.

andre oldfunn i ulike deler av Nord-Europa. Resultatet av disse sammenligningene danner både grunnlag for kronologiske betraktninger og synliggjør tette kontakter utad. Dermed gir avbildningene og stilene et godt grunnlag for å diskutere gjenstandenes proveniens.

Høvdingmakt og urolige tider

Folkevandringstiden (400–550/570 e.Kr.) blir vanligvis oppfattet som en urolig tid i landet vårt. Krig og ufred med store folkeforflytninger preget store deler av Kontinentet gjennom mange hundre år, og det påvirket nok også de nordlige deler av Europa. Den politiske og økonomiske krisen førte til slutt til at det romerske riket gikk i oppløsning. Hos oss er det særlig det rike arkeologiske materialet, med mange bygdeborger, skattefunn (gullfunn) og ødegårder, som har gitt næring til antagelsen om folkevandringstiden som en tid preget av uro (Odner 1973:116). Dette er også et tidsrom på Vestlandet da samfunnet ser ut til å ha vært styrt av lokale høvdinge eller stormenn (Myhre 1987; Ringstad 1987). Høvdingene kan ha vært i stadig vekselvis strid og allianse med hverandre om innflytelse over sine undergivne og avhengige småkårsfolk på mindre bruk. De mange store gravminnene, som gjerne er rikt utstyrt med gjenstander av gull, glass og bronsekar, er også typiske for folkevandringstiden på Vestlandet (Ringstad 1987). Disse gjenstandene viser til kontakt eller direkte import fra romerske provinser eller influensområder, og forteller at vi på denne tiden også var del av et nordgermansk kulturområde med mange felles religiøse og sosiale uttrykksformer. I en slik tidsperiode er det altså at gullfunnet på Tarnes dukker opp. Det er også på bakgrunn av dette vi bør se funnet og prøve å tolke det.

Folkevandringstiden er altså en periode preget av uroligheter hvor materiell kultur har vært et sentralt middel for å uttrykke tilhørighet. Gjenstander stiler seg ut til å ha blitt brukt aktivt for å skape og opprettholde den sosiale og kosmiske orden og inngå i legitimering av kontroll og makt (Hedeager 1999:219). Opprettholdelse av en bestemt stil kan oppfattes på linje med bevaring av bestemte ritualer, opprinnelsesmyter, gudfortellinger og symbolske gjenstander. Motivene vi finner på gullgjenstandene, er med andre ord langt mer enn bare dekorative elementer. I Nordens folkevandringstid var religion og politisk makt uløselig sammenvevd, som det var i Romerriket. Som jeg vil diskutere nedenunder, passer dermed motivene på de mange gullbrakteatene godt inn i en tidsperiode da noen ønsket å

konsentrere og demonstrere makt ved å fokusere på Odin, som var både krigsgud og magiens og kunnskapens gud (Axboe 1991:200). En detaljstudie av gjenstandene fra Tornes kan dermed gi oss mye informasjon om hvor gjenstandene kommer fra, og hvilket meningsunivers de hører hjemme i. Først er det imidlertid nødvendig å si noen ord om funnstedet.

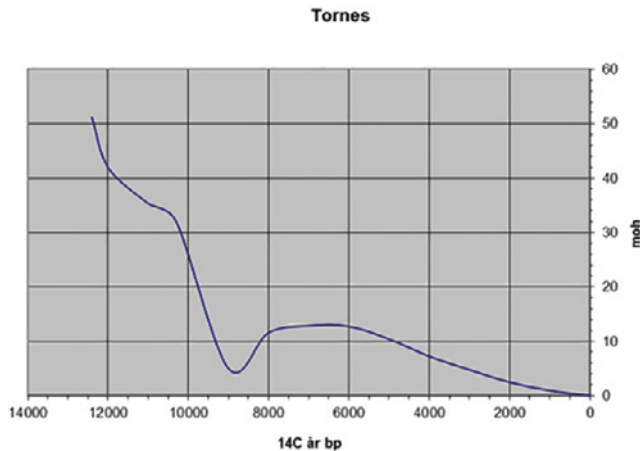
Funnstedet

Funnnet ble gjort på gården Nedre Tornes, like ved strandkanten, bare ca. 12–15 m fra fjæresteinene og ca. 2 m over dagens flomål. Det helt nøyaktige punktet der gullbrakteaten og gullblikket ble funnet, er litt usikkert, men ut fra opplysningene fra finneren og observasjoner på stedet lå de ca. 30–100 cm fra hverandre (figur 3). Betalingsgullet og den ene delen av det forgylte beslaget ble funnet samlet i samme område i forbindelse med en etterundersøkelse utført i regi av Møre og Romsdal fylkeskommune.¹ Flere steder bar jordmassene tydelig preg av å være omrotet. Grunneieren kunne også fortelle at det et par måneder tidligere var gravd litt med maskin i området. Det var gjort for å jevne til skråningen like ovenfor funnstedet. I forbindelse med dette gravearbeidet er trolig en del av jordmassene blitt skjøvet 2–3 m nedover skråningen. Funnstedet ligger i dag like nedenfor en oppdyrket flate, ca. 150 m fra det gamle tunnet på gården og like ved grensen til nabogården Øvre Tornes.

Strandforskyvningskurven for Tornes viser at havet for 1500 år siden stod ca. 2 m høyere enn i dag (figur 4). Det innebærer at funnstedet den gang lå helt nede i flomålet og til tider nok delvis også under vann. Ut fra dette og det faktum at det nylig er gravd i området, er det lite trolig at gullskatten er funnet på sitt opprinnelige sted. Høyst sannsynlig er gjenstandene blitt skjøvet noen meter nedover bakkeskråningen.

Figur 3. Funnstedet ligger like over dagens flomål. Foto: Bjørn Ringstad.

Figur 4.
Strandforskyvningskurven for Tornes viser at havet for 1500 år siden stod ca. 2 m høyere enn i dag (jf. Bondevik mfl. 1998; Svendsen og Mangerud 1987).

Gullbrakteaten

De germanske gullbrakteatene ble laget i løpet av en kort periode mellom ca. 450 og 550 e.Kr, etter forbilde av romerske gullmedaljonger (multipla) og gullmynter (solidi) (Axboe 2007:67, 95, 122). Brakteaten fra Tornes, som er en A-brakteat, har fått nummer IK 654 i det offisielle registeret over brakteater (Ikonographischer Katalog). Den er 3,4 cm i diameter og veier 6,095 g (figur 5). Bildefeltet er dominert av et stort mannshode i profil med ansiktet vendt mot venstre. En lang, bølgende hårfrisyrer markert med hårstreker ender i et fuglehode med et horisontalt stilt ovalt øye og et nebb som er buet nedover. Håret er krøllet oppover i nakken. Over pannen og håret på mannshodet er det et perlebånd eller diadem ornamentert med markerte punkter. Under hodet er det et slags brystskjold («pektorale») utformet i triangular form med buede sider, der det ene hjørnet har utspring i halsgroppa. De to andre ender i hvert sitt fuglehode med buet nebb oppunder haka på det store hodet, slik at fremstillingen får en symmetrisk form. Foran og bak menneskehodet er det avbildet to dyrefigurer med tverrstreker på ryggen. Det ene har hodet vendt opp, det andre ned. Rundt sentralmotivet er det flere border.

Langs kanten på forsiden av brakteatplaten er det loddet på en enkel, riflet randtråd, som er vanlig på de norske brakteatene, men mer sjelden lenger sør i Danmark og på Kontinentet (Axboe 2007:87–88). I disse områdene er randtråden som oftest plassert utvendig på platens kant, slik at den er synlig både på fremsiden og baksiden. Randtråden på Tornes-brakteaten har nærmest form som en perletråd. Øverst oppe er det festet en hempe med en tilnærmet sylindrisk form. Denne er loddet på etter at randtråden er festet til den sirkelrunde platen, slik at den omslutter en liten del av randtråden. Inni hempen er endene av den riflede randtråden synlige, der den delvis ligger dobbelt (figur 6). Hempen består av seks smale vulster med en litt bredere fure i midten. Mellomrommet mellom de ytterste vulstene er fylt med en perlet gulltråd som enten er nedslitt eller flathamret (figur 9). Det er ikke sett på andre brakteater.²

Under hempen er det loddet på en liten ansiktsmaske, ca. 3 x 2 mm stor (figur 9). Rundt nedre del av masken er det lagt på en tynn tråd med små kuler, som en perlesnor, i filigranteknikk. Tråden svinger opp langs hodet på masken og ender i to spiraler. På baksiden av brakteaten er det et negativt avtrykk av hovedmotivet og de innerste bordene.

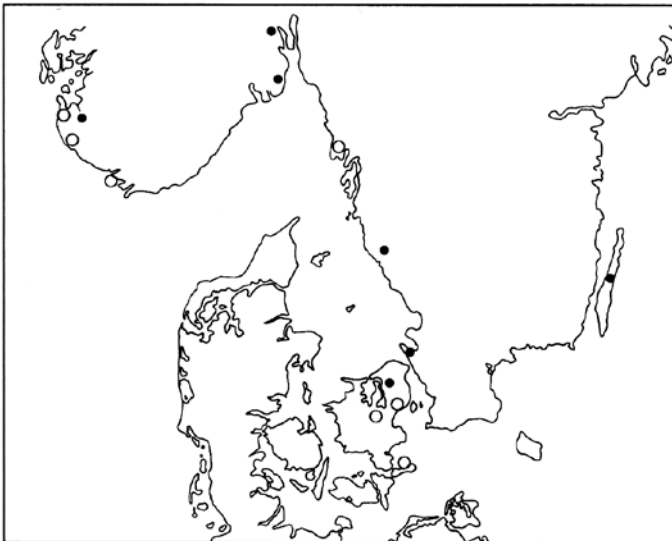
Figur 5. Gullbrakteat med «Gott-Eber-motiv» fra Tornes. Foto: Bjørn Ringstad.

Figur 6. Inne i hempa ligger endene av den riflete randtråden delvis dobbelt. Foto: Leena Airola, NTNU Vitenskapsmuseet.

Tolkning – lignende funn og motiv

Brakteaten fra Tornes er den første virkelige gullbrakteaten som er funnet i Møre og Romsdal. Tidligere er det funnet tre medaljongetterligninger med forskjellig motiv på sidene. Disse kommer fra Åk i Rauma (IK 3), Godøy i Giske (IK 256) og Haram på Haramsøy (IK 268). Alle er funnet i rikt utstyrte graver fra slutten av 300-tallet/ tiden omkring 400 e.Kr. (Ringstad 1987). De egentlige gullbrakteatene er preget bare på den ene siden. På motsatt side er det negativten som vises.

Figur 7. Kart med brakteater med «Gott-Eber-motiv». Brakteater med to villsvin er markert med svarte punkter. Etter Axboe 1991.

Figur 8. Fire gullbrakteater med motiv nesten identisk med Tornes-brakteaten. Fra venstre Selvik (Rogaland), Bjørnerud (Vestfold), Maen (Halland/Sverige) og Holmetorp (Öland/Sverige). Etter Axboe 2011.

Brakteaten fra Tornes tilhører en liten gruppe A-brakteater som viser et mannshode omgitt av 1–2 dyr tolket som villsvin (Axboe 1991:199). Det er de parallelle strekene på ryggen (svinebust) som gir grunnlag for denne slutningen (Hauck 1978:368). Gruppen kalles gjerne brakteater med *Gott-Eber-motiv* eller *Eberbrakteaten*, og de er tidligere funnet fra Rogaland til Öland (Axboe 1991; Hauck 1988; Mackeprang 1952:32; for utbredelse av brakteatene se figur 7). Fem av eberbrakteatene (fire funnsteder) har en billedfremstilling, en ikonografi, som er nesten identisk med Tornes-brakteaten (figur 8). Foruten det store hodet og to dyr, har disse brakteatene også det nevnte brystskjoldet med to fuglehoder som krummet nebb. Det funnet som geografisk ligger nærmest Tornes, kommer fra Selvik i Strand i Rogaland (IK 331). Det finnes dessuten en brakteat fra Bjørnerud i Sande i Vestfold (IK 24), to fra Maen i Halland i Sverige (IK 120,1 og IK 120, 2) og en fra Holmetorp på Öland i Sverige (IK 279). Alexandra Pesch har gruppert disse brakteatene i sin *Formularfamilie A1* (Pesch 2007:72–79), der hun i tillegg til disse brakteatene også har med et eksemplar fra Viksø på Sjælland i Danmark (IK 383). Brakteaten fra Viksø mangler imidlertid brystskjoldet med fuglehoder.

Allerede i 1929 trakk Gutorm Gjessing frem den lille gruppen brakteater som er av samme type som Tornes-brakteaten. På det tidspunktet gjaldt det de to norske brakteatene fra Selvik og Bjørnerud og den svenske brakteaten fra Holmetorp (Gjessing 1929:134,144). Han beskriver funnet fra Holmetorp i forhold til de to norske brakteatene som følgende:

[...] tilhører fullstendig samme type, om det enn ved sin bedre og renere tegning har et mere oprinnelig preg. Men de tre brakteatene har så mange detaljer felles at der må være et sammenheng mellom dem. Men det er ikke nødvendig, på grunnlag av våre to eksemplarer mot det ene svenske, å dra den slutning, at påvirkningen har gått fra Norge til Sverige. Den svenske brakteatens oprinneligere preg synes å tale mot en slik slutning, – den motsatte veien er vel snarere tilfelle likevel. (Gjessing 1929:144)

De fleste forskere som arbeider med gullbrakteater, tar det for gitt at brakteatene har hatt en magisk funksjon som amuletter (Andrén 1991:253; Axboe 2007:110; Imer 2015). Dette fremgår av billedfremstillingene og de mange brakteatene med runeinnskrifter og andre små symboler, som det knyttes magisk betydning til (Axboe 2007:153–154; Gjessing 1929:165; Mackeprang 1952:95). Det er i dag også relativt bred enighet om at mannsperso-

Figur 9. Under hempa med seks vulster er det en liten ansiktsmaske med spiralformet perletråd rundt. Mellomrommet mellom de ytterste vulstene på hempa er delvis fylt med en liten gulltråd (etter Heen-Pettersen og Haug 2014). Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet.

nen eller hodet på brakteater som Tornes-brakteaten må identifiseres som Odin (Axboe 1991; Hauck 1978; Hedeager 1999; Wiker 2001). Dette er også en naturlig tolkning av motivet på Tornesbrakteaten. Foran den åpne munnen på Tornes-brakteaten er det en punktmarkering. Dette blir vanligvis tolket som åndepust eller spytt fra munnen (Axboe 2007:139), noe som også er naturlig å se i sammenheng med Odin.

Perlebåndet eller diademmet over pannen og håret er å anse som et verdighetstegn (Axboe 2007:136–138). På romerske medaljonger og gullmynter avbildes keiseren ofte med et diadem rundt hodet. I år 325/26 e.Kr. avløste diadem laurbærkransen som fast keiserlig verdighetstegn på romerske mynter. Diademmet var først fremstilt som et smalt bånd, men allerede innen Konstantin den stores død i 337 ble diadem vist dekorert med perler og edelstener (Axboe 2001:67).

Fuglene blir gjerne, sammen med andre dyreskikkelser, omtalt eller oppfattet som «hjelpånder» for gudene (Hauck 1977:109–113; Hedeager 1999:231; Heizmann 2007:19–32; Seebold 1992:299–303). Motivet er relativt vanlig på brakteatene.

Ansiktsmasker

Den mest iøynefallende forskjellen mellom Tornes-brakteaten og de andre brakteatene med Gott-Eber-motiv, er at brakteaten fra Tornes har en liten ansiktsmaske påloddet like under hempa (figur 9). Ingen av de andre har en slik maske. Dette er et klart østlig fenomen, men det er ikke mange brakteater som har slike små ansiktsmasker. Det er ingen tidligere funn kjent i Norge. Det finnes kun to eksemplarer fra Skåne, to fra Öland, tre fra Gotland og en fra Polen (Axboe 1982:53; Lamm i trykk) samt en med ukjent funnsted som ble solgt på auksjon i Tyskland i 2012. Antallet ansiktsmasker på disse brakteatene varierer fra en til ti (tabell 1).

Samtlige av brakteatene med ansiktsmasker er C-brakteater. Det vil si at Tornes-brakteaten er den første kjente A-brakteaten med påloddet ansiktsmaske. Alle ansiktsmaskene er plassert innenfor et triangulært eller V-formet dekorfelt like under hempa, gjerne sammen med små perletråder i filigran. Brakteaten fra Frida på Gotland er den som har størst likhet med Tornes-brakteaten i så henseende. Begge disse har en perletråd i filigran lagt under og rundt nedre del av masken, og perletråden ender i to spiraler. Her er det perletrådene som

Tabell 1. Gullbrakteater med påloddet ansiktsmaske.

Funnsted	Funnsted	Land	Katalog nr.	Antall masker
Södra Åsum	Skåne	Sverige	IK 11	1
Ravlanda	Skåne	Sverige	IK 144,1	10
Fride, Ljosta	Gotland	Sverige	IK 57,1	1
Riksarve, Rute	Gotland	Sverige	IK 57,3	1
Gerete, Fardheim	Gotland	Sverige	IK 62,1	6
Bostorp, Möckleby	Öland	Sverige	IK 221	1
Dödevi, Högby	Öland	Sverige	IK 45	3
Wapno	Poznań	Polen	IK 211	1
Ukjent	Ukjent	Ukjent	IK 645	1

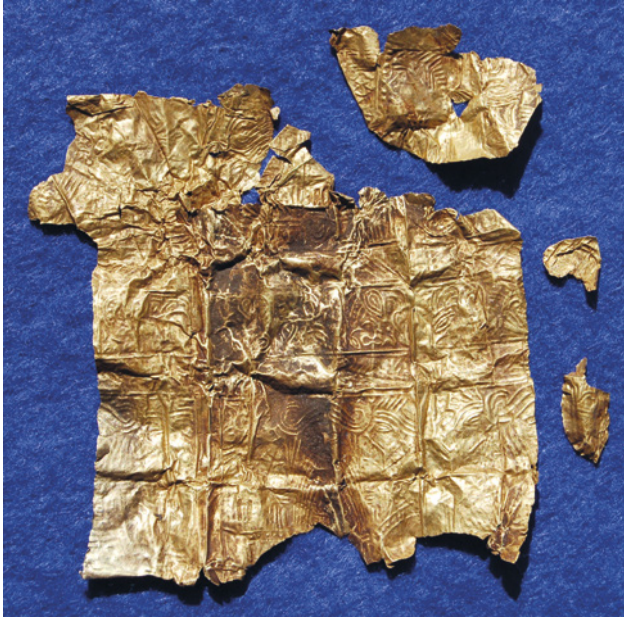
markerer det tilnærmet V-formede feltet. Små perletråder i filigran er en detalj som er litt typisk for gullbrakteater med ansiktsmasker.

Flere forskere har sett en sammenheng og likhet mellom ansiktsmaskene på brakteatene og ansiktsmaskene som finnes på de tre store gullhalskragene funnet i Västergötland og på Öland (Lamm i trykk, Linqvist 1926). Det er også antydning at disse ansiktsmaskene framstiller guden Odin (Andersson 2011:129; Lamm i trykk). I *Vendelkulturens Alder och ursprung* fra 1926 trekker Sune Lindqvist også frem likheten med en Gratianus gullmedaljong fra den kjente Szilágy-Somlyó-skatten i Transylvania i nåværende Romania. Rundt denne medaljongen er det påført en henge og et sirkelformet felt med 15 ansiktsmasker (Lindqvist 1926:19–22).

Ansiktsmasken på Tornes-brakteaten har markert nese, kinnben og øyegroper, og en pannelugg som er rett avkuttet. Håret er markert med parallelle vertikale striper. En slik markering av håret finnes også på flere av ansiktsmaskene på de andre gullbrakteatene. I denne sammenheng kan det også være naturlig å nevne ansiktet på signetringen til vestgoternes konge Alarik (figur 10). Det er litt usikkert om ringen har tilhørt Alarik I (395–410) eller Alarik II (484–507), men de fleste forskere heller likevel til at det er Alarik II (Kornbluth 2008:301). En tidfesting av Alariks ring til slutten av 400-tallet/ tiden omkring 500 e.Kr. ligger godt innenfor en generell date-ring av brakteatene, og gir en viss antydning om tidfestingen av denne type ansiktsmasker.

Figur. 10. Signetringen til vestgoternes konge Alarik (etter Matyszak 2004).

Figur 11. Gullblikket fra Tornes. Foto: Bjørn Ringstad.

Ansiktsmasken på Tornes-brakteaten er med på å styrke Gutorm Gjessings antydning om at de to norske brakteatene fra Selvik og Bjørnerud bør sees som resultat av svensk påvirkning. Eberbrakteatene fra Maen og Holmetorp, samt distribusjonen av brakteater med ansiktsmasker, tilsier også at opphavet til Tornes-brakteaten bør søkes i sørsvensk område, kanskje i Østersjø-området.

Gullblikk

Det dekorerte gullblikket er det mest spektakulære av gjenstandene som ble funnet og uten direkte paralleller i det arkeologiske materialet (figur 11). Da det ble oppdaget, var det foldet sammen som en liten brikke eller pakke på ca. 2 x 1,5 cm, men finneren brettet det ut for å se hva det kunne være. Ytterkantene har ujevne bruddflater, og det er derfor litt vanskelig å si nøyaktig hvor stort det opprinnelig har vært (Ringstad 2014a:177–179). Det har trolig hatt en rektangulær form, der høyden er litt større enn bredden. Største mål er ca. 8,5 x 7,4 cm, og vekten er 4,931 g. Ifølge finneren lå det to-tre mindre fragmenter med gullblikk løst inne i det sammenbrettede gullblikket da han åpnet det. Det største av de små stykkene er ca. 4 x 2,5 cm i tverrmål, de to andre 1–1,8 cm store. Den totale vekten på fragmentene er 0,765 g.

Motivene på gullblikket er delvis visket bort og derfor vanskelige å tyde. Det har sammenheng med at gullblikket, som er svært tynt, er nedslitt og har i ettertid vært brettet og bøyd sammen. Som en følge av det er det også dannet nye konturer og streker som det kan være vanskelig å skille fra det opprinnelige mønsteret.

Gullblikket som er fremstilt i en matrise, er delt i fem adskilte vannrette bånd eller rekker med forskjellige billedfelt. Disse har ulike typer motiv og dekor, og er innrammet av et rettlinjert listverk. Det smale midtpartiet med fem forskjellige billedfelt danner en symme-

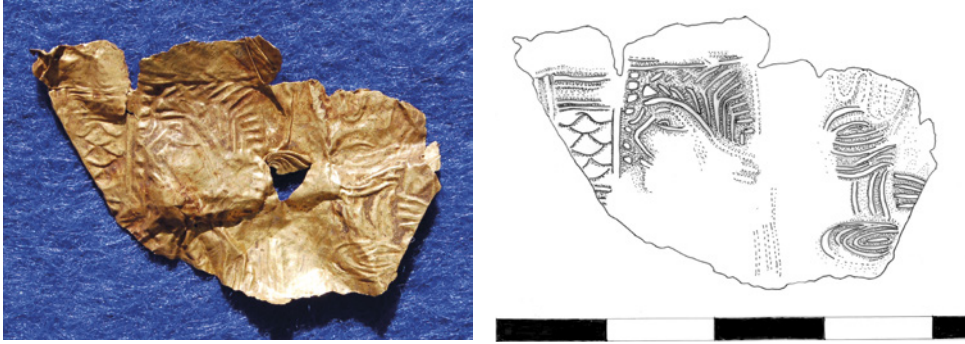
Figur 12. Tegning av de best synlige motivene på gullblikket. Tegning: Bjørn Ringstad.

trisk midtakse. Alle billedfeltene på midtpartiet er dekorert i dyrestil I. Her er det sterkt stiliserte dyr/fabeldyr med markering av hode, øye, hals, skulder og lår.

De mest særegne og tydelige motivene finnes nederst på gullblikket, der det er et tilnærmet helt og to halve billedfelt med menneskefigurer (figur 12). Sentralt i det midterste bildet er det en person sett med ansiktet forfra, *en face*, med langt hår. Håret, som er markert med hårstreker, er todelt med skill i midten og en enkel oppbøyd frisyre i hver ende. På begge sider av hodet er det et trekantlignende strekmønster. Det kan være nedhengende spisser av det opprullede håret i en form for hårsløyfe. Personen er kledd et klede, trolig en kappe eller en kaftan. Den er fremstilt med et parallelt strekmønster som buer svakt utover, og som sees på høyre og venstre side av kroppen uten synlige armer eller hender.

Til høyre i billedfeltet er et menneske sett i profil, som ser mot venstre, mot personen sett *en face*. Ansiktet har en viss likhet med de store hodene på gullbrakteatene. Det har et stort, litt trekantformet øye med buet linje til markering av øyebryn og en kraftig nese. Håret er vist med strekmønster, og det er et mulig strek-diadem under håret. Litt nede på kroppen er det et lite strekmønster som kan tolkes som en utstrakt hånd med fem fingre og med tom-melen opp. Under nesen, foran hodet, skimtes også noen streker. Det kan være den andre hånden, en kvist eller noe lignende. Under hodet kan vi ane konturene av en krage eller halsbånd med tre–fire firkantede punkter. I nedre kant, under hånden, er det et skråstilt og svakt buet bånd markert med to parallelle streker med små sirkulære og firkantede punkter mellom. Det kan være et dekorert bånd på en finere tunika.

Til venstre for personen i midten kan skimtes konturene av både rette og buede linjer og noen delvis i spiral. Om de er ren dekor, deler av dyr eller menneskelignende fabeldyr, er vanskelig å si. Det er også noe som kan minne om et ansikt i profil med nesen vendt mot høyre og en mulig hånd med fingre. Helt nederst er det et tilnærmet vannrett bånd med streklinjer og firkantede punkter. Dette støtter antagelsen om at det er avbildet en person eller et menneskelignende fantasidyr ikledd en drakt, og at det er tre figurer i billedfeltet.

Figur 13. På det største av gullblikkfragmentene er det avbildet et hode i profil. Foto/tegning: Bjørn Ringstad.

Nede til høyre på gullblikket er det bevart en del av et billedfelt med to personer. Det er speilvendt sett i forhold til midtfeltet, men ikke identisk. Personen i profil er vendt mot høyre, og har øye, nese, hår, munn og markering av hals eller krage som ligner personen i profil på midtfeltet. Deler av en person med ansiktet sett en face er synlig med et ovalt øye. Fremstillingen av denne personen skiller seg fra den av den andre personen sett en face ved at konturen av kroppen eller klesdrakten er vist med tre parallelle streker på hver side, som buer inn i timeglassform. Det er heller ingen trekantede symboler ved siden av hodet. De tre strekene kan være et langt hår som henger ned fra en hårknote.

Nede til venstre på gullblikket er det et billedmotiv som ser ut til å tilsvare den delen som mangler i billedfeltet nede helt til høyre. Håret og den timeglassformede kroppen på personen en face er identisk. Resten av motivet er vanskelig å tolke. Vi aner likevel noen tilnærmet vannrette parallelle streker øverst oppe, som kan tolkes som hår. Her er også muligens øye, nese og munn vendt mot venstre. Det kan være et menneskelignende fabeldyr, slik som også antydnet på det sentrale billedfeltet. Ser vi de to halve billedfeltene sammen med det som er i sentrum, får vi to fremstillinger med lik komposisjon og nesten identiske figurer, men speilvendte i forhold til hverandre.

Den øverste delen av gullblikket er sterkt skadet, og en del mangler. Det er vanskelig å se noe tydelig mønster, men vi kan ane parallelle linjer som kan tolkes som hårstreker, nese og et par øyne. Det er mulig at det her er fremstilt ett eller flere menneskelignende vesen.

Det største gullfragmentet som lå løst pakket inn i gullblikket, er avbildet med et menneskehode i profil vendt mot venstre (figur 13). Foran ansiktet er det et parti med fiskeskjellmønster og et mulig stilisert dyremotiv bak. Det er ikke funnet tilsvarende mønster på det store gullblikket, men dette kan skyldes slitasjen. Bruddflatene ser i utgangspunktet ikke ut til å samsvare helt med hverandre, men rammeinndelingen av de enkelte motivelementene er tilnærmet lik. Selv om det er litt usikkert, er jeg av den oppfatning at de hører sammen.³

Som nevnt kan det se ut som de to halve menneskefigurene sett *en face*, helt nede i høyre og venstre billedfelt, er del av samme person. Dersom vi sammenligner bruddflatene på høyre og venstre kant av gullblikket, kan det også se ut som disse har hørt sammen. Det vil si at gullblikket opprinnelig har vært bøyd rundt en gjenstand, og har hatt en forside og en bakside med et billedfelt med menneskefigurer på hver side. Det ene motivet er speilvendt

i forhold til den andre, men detaljene på figurene er ikke helt like. Det som kan tale imot denne tolkningen, og for at det har vært tre selvstendige billedfelt nederst på gullblikket, er at det på røntgenbildet av gullblikket ikke er synlige spor etter en vertikal loddet skjøt. Dersom gullblikket var brettet sammen, og billedfeltene nede til høyre og venstre var del av samme motiv, skulle vi forvente en slik sammenføyning.

Gullblikkets funksjon

Som nevnt er det ingen direkte paralleller til gullblikket fra Tornes. Det er også usikkert hva det har vært brukt til, og hva det kan ha vært festet til. Dersom vi ser på bruken av gullblikk i folkevandringstiden i Skandinavia, er det noen få formål som peker seg ut som aktuelle. Det er gullblikk i form av bånd eller beslag festet til glassbeger, pokaler, drikkehorn, sverdhandtak og sverdslirer (Hårdh 2004). Gullgubbene og de forgylte blikkene på hjelmene fra Vendel og Valsgårde fra merovingertid kan også gi visse assosiasjoner til gullblikket fra Tornes.

Gullblikk festet til glassbeger er normalt mye mindre enn blikket fra Tornes og bare festet til et parti langs munningskanten. Det kjente metallbegeret fra Uppåkra ved Lund i Skåne er fullstendig dekket av gullblikk, men denne utsmykningen består av mange smale bånd av gullblikk (Hårdh 2004). Flere av dem har en dekor med dyr i stil I, som har visse likheter med dyrefigurene på midtaksen på gullblikket fra Tornes. Gullblikket fra Tornes er så stort og rektangulært at det trolig ikke vært egnet til å bli festet til et vanlig beger eller drikkehorn. Det er heller ikke merke etter noe feste, f.eks. små hull, slik det er på enkelte gullblikk tilhørende glassbeger.

Et funn av gullblikk som bør nevnes spesielt, kommer fra Gudme på Sørøst-Fyn i Danmark. Her ble det på 1990-tallet funnet fire biter sammenrullet gullblikk som kanskje kan ha tilhørt et kultbeger (Pentz og Sørensen 2008). Dette gullblikket er en del mindre enn funnet fra Tornes, men ødeleggelsen og måten det er brettet sammen på, som små pakker, er lik. Sammenbrettet gullblikk eller gullfolie er også funnet andre steder. På Sorte Muld på Bornholm i Danmark lå blant annet en sammenbrettet gullgubbe pakket rundt fire små stykker med bruddgull (Watt 1991:99–100).

Gullblikket fra Tornes har påfallende store likheter med gullblikket på sverdgrepet (kavlen) på det berømte Snartemo-sverdet fra Hægebostad i Vest-Agder (Hougen 1935). Likheten gjelder både størrelsen på selve gullblikket, stilen, grupperingen av motiv, inndelingen i billedfelt og forholdet mellom størrelsen på disse feltene (figur 14). På Snartemo-sverdet er det smale billedfeltet i midten med dyrefigurer i stil I, adskilt fra de to brede med en dyp hulkile som har en enkel dekor (Magnus 2003:42). Dette tilsvarer de to smaleste båndene på gullblikket fra Tornes med enkelt strekmønster. De brede feltene øverst og nederst inneholder menneskefigurer. Størrelsen på gullblikket fra Snartemo er nesten identisk dersom det ble brettet ut, og har en tykkelse på 0,42–0,54 mm.⁴ Gullblikket fra Tornes ser imidlertid ut til å være tynnere, og er derfor kanskje ikke så egnet som dekor på et sverdgrep. Som nevnt er det heller ikke funnet spor etter en vertikal sammenføyning (lodding) av gullblikket, som man kanskje kunne forvente dersom det hadde en slik funksjon.

Gullblikket gir også visse assosiasjoner til de såkalte gullgubbene som dukker opp som funngruppe i yngre jernalder, men stilmessig er de klart annerledes og yngre. De er mye mindre, som regel 1–2 cm store, og det er heller ikke noe som tyder på at gullblikket var ment å klippes opp i mindre biter. Til det er komposisjonen og symmetrien i forhold til de enkelte motivene for streng. Gullgubbene, som vanligvis tolkes som amuletter eller små offergaver, dateres tradisjonelt til merovingertid og vikingtid, men med et tyngdepunkt i

Figur 14. Gullblikket på grepet på Snartemo-sverdet har store likheter med gullblikket fra Tornes (etter Magnus 2003).

Figur 15. Gullbrakteatene fra Fure på Bjergøy i Ryfylke har avbildning av et menneskehode en face som minner om motiv på gullblikket fra Tornes (etter Petersen 1944).

merovingertid (Watt 2007:133). Margrethe Watt antyder at de eldste gullgubbene trolig ble laget og brukt på 500-tallet, på overgangen mellom folkevandringstid og merovingertid, eller like etter (Watt 2004:216). Tidsmessig kan det således være en liten overlapping mellom de yngste brakteatene og de eldste gullgubbene, om ikke i produksjonstid, så kanskje i brukstid (Axboe 2007:114, 155; Watt 2015). De aktuelle funnene som viser en direkte kobling mellom brakteater og gullgubber har likevel en noe usikker kontekst. En annen forskjell som også bør nevnes, er at gullblikket er fremstilt i en matrise, slik som de nordiske gullbrakteatene, mens de aller fleste gullgubbene er laget ut fra patriser (Axboe 2007:14–24).⁵ På tross av den usikkerhet som er antydnet, mener jeg den mest sannsynlige tolkningen er at gullblikket har vært festet til et sverdhandtak eller en sverdslire.

Personer fremstilt en face – hårfrisyre med en dobbeltsidig hårknote/sløyfe

De mest fremtredende og iøynefallende figurene på gullblikket er de to personene fremstilt *en face*. Begge står sentralt og midtstilt i hvert sitt billedfelt. Kun et fåtall brakteater har billedmotiv av personer fremstilt *en face*. Den nærmeste parallellen til motivene på gullblikket finnes på to nesten identiske gullbrakteater fra gården Fure på Bjergøy i Ryfylke i Rogaland (Petersen 1944). Hårfrisyren på personen er ganske lik avbildningen på gullblikket fra Tornes, med midtskill og håret utslått til begge sider (figur 15).

Figur 16. Gullubber fra
a) Uppåkra, b) Sorte Muld og
c) Bolmsö i Småland (etter
Watt 2004).

En annen avbildning *en face* som også bør nevnes, finnes på en av gullubbene fra Uppåkra (figur 16a). Den viser en stående mansfigur i en symmetrisk *en face*-positur med føtter som peker utover (Watt 2004:180–81). Håret har midtskill, og er krøllet opp på samme måte som fremstillingen på gullblikket. I nedre kant av drakten, tolket som en mellomlang tunika, er det en bredribbet bord, markert med korte streker. Slike border med ribber eller med punkter finnes avbildet på drakter på mange gullubber (figur 16b; Watt 2004:171–173). Det er også slike border vi aner mønsteret av nederst på gullblikket.

Fra Bolmsö i Småland i Sverige kommer to gullubber med avbildning av en mannsperson *en face* med midtskill, skjegg og hendene langs siden (figur 16c). Kroppen er timeglassformet med en smal midje med et belte, og personen ser ut til å sitte på en stol (Lamm 2004; Watt 2004:205). Det er den samme timeglassformede kroppen som vi finner igjen på de to halve figurene i høyre og venstre billedkant på gullblikket.

De to personene som er fremstilt *en face* på gullblikket, har et markert strekmønster på hver side av hodet under det oppkrøllede håret. Antall streker samsvarer med hårstreke, og representerer trolig en del av hårprakten. Dersom det er riktig, er håret satt opp i to sløyfer eller hårknuter som henger ned i to trekanter på den ene personen, og som et langt bølgende hår som følger kroppen på den andre. Det er også fristende å se det oppkrøllede håret

Figur 17.
Kvinnefigurer med
dobbeltstående
hårsløyfe/hårknute
– sølvsmykke fra
Tisso på Sjælland
og billedstein fra
Smis på Gotland
(etter Jørgensen
2005; Pearl 2014).

Figur 18. Kvinnefigurer med langt hår, a) i profil med hårknote, gullgubbe fra Sorte Muld, Bornholm (Bornholms Museum) og b) patrise til gullgubbe fra Neble, Sjælland. Foto: Nasjonalmuseet i København.

på Fure-brakteatene som hårknoter. Her ser det ut til at en liten flik av håret henger videre nedover kinnet (figur 15).

Figurer med dobbeltsidige sløyfer er sjeldne, men de finnes f.eks. på en kvinnefigur fra Tissø på Sjælland fra vikingtid og på en billedstein fra merovingertid fra Smiss på Gotland (figur 17). Hodepylden på personen på billedsteinen fra Smiss er beskrevet som både sær egen og merkelig, og det er fremkommet ulike tolkninger, blant annet at det skulle være et slør eller en hornbekledning i form av bukkehorn (Hermodsson 2000:113). Jeg holder fast ved at det er en lang hårflette (Arwidsson 1963; Lindqvist 1955), og at det er det samme vi finner igjen på gullblikket. Personen fremstilt på billedsteinen blir gjerne omtalt som en «ormgudinne» eller «ormheks» (Pearl 2014).

Kvinnefigurer sett i profil med hårknote, finnes på en del gullgubber. Her kan nevnes en gullgubbe fra boplassområdet Sorte Muld der kvinnen som er avbildet, har hårsløyfe/hårknote og hår hengende langt nedover ryggen (figur 18a). Denne fremstillingen av håret er nesten identisk med avbildningen på blikket på Tornes, og slik vi må forvente det ville sett ut dersom hodet på gullgubben var fremstilt symmetrisk og sett *en face*.

Vi kjenner ingen gullgubbe-kvinne med tosidig hårsløyfe, men enkelte kvinner med langt hår og midtskill. Et godt eksempel på det er en patrise i bronse funnet med metall-detektor ved Neble nær Boeslunde på Sjælland i 2013 (figur 18b). Kvinnen er ikledd det som ser ut til å være en kappe markert med strekmønster, litt lik klesdrakten til den ene av figurene *en face* på gullblikket. Det lange håret rekker nesten ned til ankene.

Mytologiske scener – mann eller kvinne?

Personene avbildet på gullgubbene og brakteatene har ofte tydelige og gjerne overdimensjonerte hender. Det er gjort for å vise en viktig gest med et bestemt meningsinnhold (Watt 2007:144). På gullblikket holder den ene mannfiguren i profil den ene hånden frem i hoftehøyde med tommelen opp. Det er en gest som opprinnelig trolig var inspirert av den keiserlige hilsningsgesten slik den sees på senromerske myntportretter, medaljonger og brakteater (Watt 2004:206). Hånden med tommelen foran eller i munnen blir gjerne sett på som et magisk trekk, som ikke er kjent i romersk eller bysantinsk ikonografi (Watt 2015). Dette tolkes da som en profetisk gest eller som «en seers tommel» (Watt 2004:206). Tommelen blir her symbol på en som kan se inn i fremtiden.

En del gullgubber har som motiv to personer i profil som står vendt mot hverandre eller i omfavnelser. Noen ganger har en av dem en kvist i hånden. Disse personene er ofte tolket inn i en sammenheng med fruktbarhet, som et elskovspar. Frøy og jotunkvinnen Gerd nevnes i en del sammenhenger (Steinsland 2005:154–156). Andre tolker avbildningen av parfi-

Figur 19. Medaljongetterligning fra Vika, Inderøy i Nord-Trøndelag (etter Nilsen 2002). Foto: Per Fredriksen, NTNU Vitenskapsmuseet.

gurene som uttrykk for bryllup mellom mann og kvinne (Ratke og Simek 2006). Kanskje er det dette kjærlighetsparet eller disse fruktbarhetsguddommene som også er avbildet på medaljongetterligningen fra Vika på Inderøy i Nord-Trøndelag (figur 19). Det kan også være disse guddommene som er avbildet på gullblikket. En annen mulig tolkning er at den mest sentrale personen i bildet, som står med ansiktet vendt fremover, kan være Odin (Ringstad 2014a:182). Den eller de andre personene med ansikt i profil, som står vendt mot denne personen, fremstår som noe mer underordnet. Det er personen sett *en face* sentralt i bildet som er hovedpersonen i den ikonografiske framstillingen, og som fremstår i en nærmest majestetisk positur. Om det er en mann eller kvinne, er litt usikkert. Gullgubber sett forfra med kappe og uten hender er ofte kvinner, mens motivene i stil I er utpreget mannsdominerte.⁵ Det er også en mannsperson, ofte med langt hår og diadem, som gjerne dominerer brakteatene. Det lange, kunstferdig oppsatte håret ble sett på som et mannlig germansk verdighetstegn (Gansum 2003). Sikre kvinneframstillinger kjennes så godt som aldri på brakteater (Wiker 2001:51). Gullgubbene viser både kvinner og menn, og kjønnene kan som regel skilles klart fra hverandre på basis av distinkte drakter, hårfrisyre og smykker (Watt 2004). Mennesker fremstilt på gullgubber med langt hår satt opp i hårknote er vanligvis tolket som kvinner. Det er den store likheten med dem som gjør at jeg er tilbøyelig til å tro at personene sett *en face* på gullblikket kan være kvinner. Uansett om vi her velger den

Figur 20a–b. Betalingsgull fra Tornes i form av gullstang og gulltråder (etter Heen-Pettersen og Haug 2014). Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet.

Figur 21a–b. For- og bakside av forgylt sølvbeslag fra Tornes (etter Airola 2014). Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet.

ene eller den andre tolkningen av kjønn, er det likevel sannsynlig at motivene viser mytologiske scener knyttet til folkevandringstidens aristokratiske verdensbilde.

Betalingsgull/bruddgull

Oppklippede stykker og biter av gull går gjerne under betegnelsen betalingsgull. Det er den vanligste formen for gullfunn fra eldre jernalder i Norge (Bøe 1922; Nilsen 2002). På Tornes ble det funnet et 2,3 cm langt og 0,4–0,5 cm tykt gullstykke brukket av fra en lengre gullstang eller en større betalingsring (figur 20a). Vekten er 4,760 g. Rundt gullstykket var det festet to tynne gulltråder som var snurret inn i hverandre (figur 20b). Den tynneste gulltråden var festet direkte rundt gullstykket, mens den tykkeste var festet inne i denne igjen. Gulltrådene har en samlet vekt på 2,284 g, slik at den totale vekten på betalingsgullet er 7,044 g.

Forgylt sølvbeslag

Det forgylte sølvbeslaget består av tre metallstykker som hører sammen (Ringstad 2014a:184). Den totale lengden er 5,1 cm, mens bredden er 1 cm og tykkelsen 0,2 cm (figur 21a). Vekten er 5,19 g. Røntgenfluorescenseanalyse av forgyllingen viser sporelementer av kvikksølv. Det bekrefter at forgyllingen ble utført ved hjelp av kvikksølv, en metode som var vanlig allerede i romersk jernalder (Airola 2014:11).

Beslaget er delt inn i sju små kvadratiske ruter med tre ulike enkle geometriske dekor-elementer i karveskurd i relieff. Ytterst er det to spiralformede ornamenter (dobbelvolutt). Deretter følger to små firkantede klosser i plastisk form, to enkle spiraler (volutt) og til slutt i midten en ny kloss. Ut mot hver ende er det en liten nitte brukt til feste av beslaget. På baksiden sees merker etter feste av de tre små klossene og de to nittene (figur 21b).

Figur 22. Forgylt sølvbeslag fra Högom-sverdet (etter Ramqvist 1992).

Det forgylte sølvbeslaget, som er svakt buet, har vært festet til noe som skulle fremstå som ekstra dekorativt og verdifullt, og være godt synlig. Dette har ikke vært hvilken som helst gjenstand, men et belte eller seletøy. En annen mulig tolkning er at det har vært festet til øvre kant av en sverdslire eller til øvre eller nedre del av grepet på et eksklusivt sverd. Både Snartemo-sverdet, grav V og sverdet i Högom 2-graven i Medelpad i Sverige har beslag der både størrelsen og materialet minner om beslaget fra Tornes (Hougen 1935; Ramqvist 1992). De forgylte sølvbeslagene festet til øvre og nedre del av grepet på Högom-sverdet har også en rammeinnfattet dekor som har store likheter med dette funnet (figur 22). Her er spiraler i dyp relieff inndelt i fire små felt (Ramqvist 1992). To av dem er kvadratiske, som inndelingen på beslaget fra Tornes, de to andre har form som et lite trapes. Högom 2-graven er datert til ca. 500 e.Kr. Det kan også legges til at flere brakateatdepoter inneholder sverdutstyr, særlig munnblikk av gull tilhørende sverdskjeder (Ryste 2005:30; Wiker 2000:63–68). Slike munnblikk er heller aldri funnet i en gravkontekst i Norge (Ryste 2005:30).

Datering av funnet

Det tilsynelatende mest alderdommelige objektet blant gjenstandene som ble funnet, er det forgylte sølvbeslaget. Det har en enkel geometrisk dekor i relieff som finnes igjen på både gjenstander i Sjørup-stil, i Nydam-stil og i stil I. Beslaget fra Tornes er det naturlig å se i sammenheng med stil I på grunn av de andre gjenstandene. Et nesten tilsvarende beslag i Högom 2-graven, som er festet til et sverd med rik stil I-dekor, er datert til ca. 500 e.Kr. (Ramqvist 1992).

Gullbrakteatene dateres normalt innenfor tidsrommet 450–550 e.Kr., men det antas at det tok litt tid før de kom til Norge (Axboe 2007). Allerede Gutorm Gjessing antydte i 1929 at de to brakateatene fra Selvik og Bjørnerud som er nesten identiske med Tornes-brakteaten, var fra annen halvdel av 400-tallet (Gjessing 1929:134). Han baserte seg da på at begge brakateatene hadde runer, og viste til Håkon Sheteligs datering av runene på brakteaten fra Bjørnerud (Shetelig 1914:55). Jeg holder fast ved en datering av brakteaten til siste del av 400-tallet.

Gullblikket er dekorert i stil I der hver kroppsdel på de stiliserte dyr/fabeldyr på midtfeltet er omgitt av en konturlinje. De båndformede dyrekroppene som preger den senere fasen av stil I, er ikke til stede. Menneskefigurene har en relativt realistisk uttrykksform, og enkelte av elementene i motivene peker fremover mot gullgubbene. Dette gjelder særlig trekk ved de *en face* fremstilte personene. Overgangen til stil I tidfestes vanligvis til ca. 475 e.Kr. (Haseloff 1981). En datering av gullblikket fra Tornes til tidlig fase av stil I, til siste fjerdedel av 400-tallet og kanskje helst tiden omkring 500 e.Kr. er mest sannsynlig. Gullblikket var imidlertid slitt og gammelt, trolig minst 30–50 år, da det havnet i jorda på Tornes. Med bakgrunn i disse vurderingene, samt dateringen av brakteaten, velger jeg å datere nedleggelsen av gullskatten til tidsrommet 525–550 e.Kr.

Depot eller grav?

Som nevnt lå gjenstandene i Tornes-skatten ikke på sitt opprinnelige nedleggelsessted da de ble funnet. På gamle flyfoto fra 1960 og 1962 er det ikke mulig å se at det her har ligget

graver eller noe annet som skiller seg ut i terrenget. Det er litt vage opplysninger om at det kan ha vært små røyser i området, men det har i så fall trolig sammenheng med gammel rydning. Nede i fjæra ligger det i dag en del rydningsstein.

Det er ikke noe som tyder på at gullfunnet fra Tornes stammer fra en grav. Gjenstandsinventaret representerer ikke noe typisk gravutstyr, kanskje med unntak av brakteaten. Da gullblikket ble lagt i jorda på Tornes, var det pakket sammen og hadde mistet sin opphavlige funksjon og dekorative og magiske status. Dette samsvarer med det tidligere omtalte gullblikket fra Gudme og flere sammenbrettede eller sammenrullede gullblikk fra Sorte Muld, (Pentz og Sørensen 2008; Watt 1991). Kanskje var det også gullverdien som var det viktigste med flere av gjenstandene fra Tornes. Det er bare brakteaten som kan ha hatt en direkte bruksverdi i sin nåværende form. De øvrige gjenstandene bærer preg av å være revet av fra en annen større gjenstand eller klippet opp. De små gulltrådene var også bare surret sammen rundt det lille stykket med bruddgull. Metallverdien ser således ut til å ha vært det viktigste. Sammensetningen av gjenstandene virker litt tilfeldig, og tolkes derfor som et depotfunn. Om det har vært av sakral eller verdslig karakter, er vanskelig å gi et entydig svar på. Her kan det også ha vært en flytende overgang (Ringstad 2014a).

Gry Wiker (1999, 2000:124) har i sin analyse av gullbrakteatenes funnsteder kommet frem til at depotfunn og løsfunn svært ofte er lagt ned ved topografiske skillelinjer, gjerne på tilsynelatende ubetydelige steder i grensen mellom natur og kulturområder. Det kan være i utkanten av gården mellom utmark og innmark, ved grensen til nabogården og ved foten av bergknauser. Funnene er ofte også gjort i tilknytning til kilder, bekker og elver. Det er også et generelt bilde at mange offerfunn fra forhistorisk tid gjerne er koblet til vann i form av oppkomme, kilde, myr eller elv (Nyland 2003:48–49). I slike tilfeller er det ofte snakk om ferskvann. Ca. 20 % av alle edelmetalldepotene fra folkevandringstid med kjent funnkontekst stammer fra våte kontekster, og ca. 22 % i nær tilknytning til slike kontekster (Ryste 2005:57).

Enkelte brakteatfunn er gjort i nærheten av sjø (Wiker 2000:appendiks 14). Depotfunnet fra gården Simones i Notodden kommune i Telemark, som inneholdt fem gullbrakteater (IK 335–336, 508–509) og to hengesmykker av gull, har visse likheter med funnforholdene på Tornes (Wiker 1999:20). Funnet skal være gjort på et flatt lite jorde nede ved sjøen der det lå en husmannsplass. Like ved rant en liten bekk. Tornes-funnet ble gjort i nedre kant av dyrka mark, like ved sjøkanten, på grensen til nabogården Øvre Tornes. Her må det likevel legges til at det som i dag utgjør gårdene Øvre og Nedre Tornes, trolig var én og samme gårdsenhet i eldre jernalder. Funnstedet ligger bare 150 m fra det gamle tunet på gården («Vollagården»), og det er heller ingen bekk i området. Av brakteat-deponering i strandområde kan også nevnes Kitnæs og Tranegilde på Sjælland (Wiker 2000:153, 165).

Depoter med brakteater sees gjerne i sammenheng med bevisste handlinger av rituell karakter (Beenberg 2014:99). Analyser viser at depotfunnene ikke er tilfeldig sammensatt. De fremstår som nedleggelse satt sammen etter visse regler (Ryste 2005:47). Den klare systematikken indikerer at det er rituelle nedleggelse (Ryste 2005:46–48). Vi kan ikke utelukke en intensjonell ødeleggelse av gjenstander fra Tornes-skatten i forbindelse med en rituell nedleggelse. Jeg er likevel av den oppfatning at Tornes-funnet, ut fra funnforhold og sin sammensetning av gjenstander, mest sannsynlig representerer en skatt, muligens gjemt bort på grunn av krig og ufred i området. Tornes-funnet skiller seg noe fra det vanlige mønsteret av depotfunn i Norge. Generelt for alle brakteatdepoter er at svært få av gjenstandene

er avhugget eller fragmenterte, med unntak av spiralringene, som ofte er avhugd i en eller begge ender (Ryste 2005:31, appendiks 3). Sammenklemt gjenstander finnes også sjelden i de sammensatte depotfunnene med gull fra folkevandringstid (Ryste 2005:49). Gull er også det dominerende materialet i alle depotene fra perioden, og gjenstander av annet materiale forekommer sjelden. Bare én gjenstand av forgylt sølv er tidligere funnet i gulldepot fra folkevandringstid, nemlig en hektespenn fra Lund i Rogaland (Ryste 2005:33).

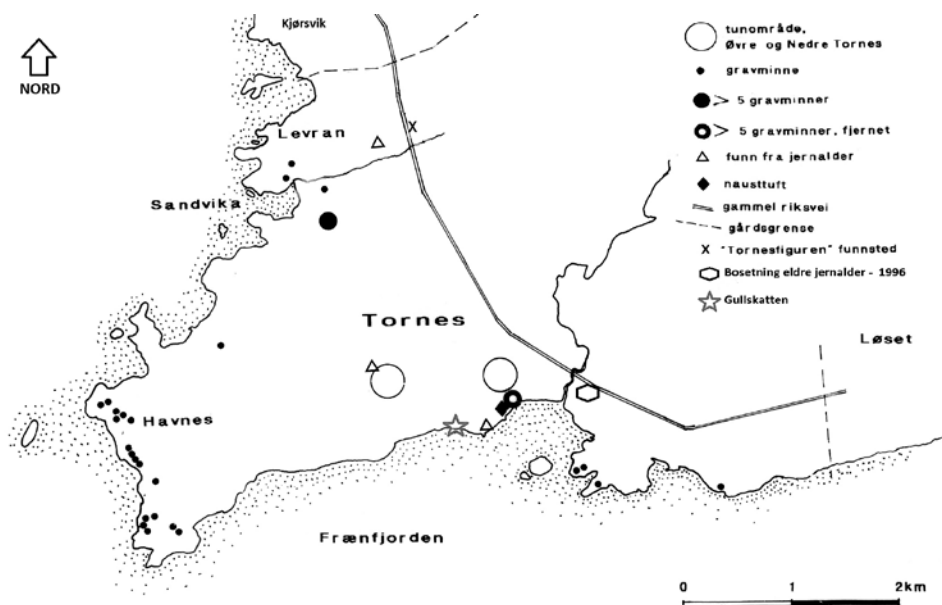
Deponeringen av Tornes-skatten bærer preg av å være utløst av en praktisk motivert handling, trolig for å finne et midlertidig skjulested. En større jordfast stein med et tverrmål på ca. 1 meter som lå like ovenfor funnstedet, kan ha fungert som en form for merkestein (Ringstad 2014a:184–186). Den kan ha vært et kjennetegn i strandsonen som skulle gjøre det lettere å finne tilbake til skjulestedet. Svært mange depotfunn fra folkevandringstid er funnet i relasjon til en stein (Ryste 2005:57). At det også kan ligge visse religiøse motiver bak nedleggelsen, kan ikke utelukkes, men dette innebærer nødvendigvis ikke noe motsetningsforhold. Fra sagalitteraturen vet vi at enhver mann fikk med seg til Valhall det gull han hadde gravd ned i bakken (Snorre Sturlason, *Ynglingesaga*, kap.8). De som gjemte bort gullskatten på Tornes kan dermed ha vært sikret videre rikdom selv om de aldri fant tilbake til skjulestedet.

Gull som politisk medium

Gull er et eksklusivt og kostbart metall som det er naturlig å knytte til et velstående overklassesemiljø. Alt gull som ble brukt til å produsere brakteater og andre gullgjenstander i Skandinavia i romersk jernalder og folkevandringstid, kom fra Romerriket. Det er antatt at det kom i form av mynter, hovedsakelig solidi, som var lette å transportere og hadde høyt gullinnhold (Axboe 2007:13). Det kom særlig store mengder gull til Norden på 300–400-tallet.

Enkelte forskere har sett på brakteatene som et «politisk medium», som et redskap innen makteliten, til å fremme personlige og politiske allianser og forbindelser (Andrén 1991). Her har de trolig fungert innenfor et system for gavegiving, et system som var inspirert av de romerske keiserens utdeling av gullmedaljonger til germanske ledere. Brakteatene kan således ha spilt en rolle som politisk virkemiddel mellom stormenn og deres hird, eller andre de ønsket å knytte til seg. Denne type gjenstander var altså ingen vanlig handelsvare. Slike kostbare gaver forpliktet også mottakeren til motytelse (Mauss 1954). I denne sammenheng må vi også se for oss den gjenstanden som gullblikket fra Tornes engang har vært festet til. Det har vært en svært eksklusiv gjenstand, enten det var et praktsverd, et stort glassbeger, drikkehorn eller en pokal. I de aller fleste tilfeller der gullbrakteatene er funnet i graver, kan de knyttes til kvinner (Axboe 2007:105, 109). Det gjør at enkelte har sett på brakteatene som uttrykk for ekteskapets betydning for å skape allianser mellom fornemme familier (Arrhenius 1992). I utgangspunktet er jeg av den oppfatning at gullblikket sammen med det forgylte sølvbeslaget kommer fra et sverd. Som nevnt er det kjent en del depotfunn med brakteater sammen med sverdutstyr, særlig munnblikk (Ryste 2005; Wiker 2000:63–68).

Dersom vi setter gullet fra Tornes inn i en sammenheng, som her antydnet, vil det være naturlig å trekke kontakter sørover, kanskje mot Gotland-Öland-området. Det er trolig her vi finner arnestedet for eberbrakteatene og brakteater med ansiktsmaske. Kanskje var det

Figur 23. Tornesgården og dens nærområde med gravminner og funn fra jernalderen. Tegning: Bjørn Ringstad.

kontakt og allianser med høvdinge og mektige slekter i svensk område som gjorde at alt gullet til slutt havnet på Tornos i Romsdal.

Tornesgården – kontakter med sørsvensk område?

Hva kan være grunnen til at et så spesielt og eksklusivt funn dukker opp på Tornos, ute på Romsdalskysten? Er det tidligere funn eller noe annet i det historiske kildematerialet som skulle tilsi det? Fremhever Tornos seg for eksempel på noen måte fremfor andre steder eller gårder i området?

Dersom vi går inn i funnmaterialer og ser på hvilke fornminner som finnes, og hvilke som tidligere har ligget her, er svaret på det siste spørsmålet et utvilsomt ja (figur 23). Tornos har vært et rikt område i så måte (Ringstad 1998). Fortsatt ligger det noen mindre gravrøyser på gården, men ytterst ute på nabogården Havnes ligger en av de større samlingene med relativt store gravrøyser på Romsdalskysten. Havnes er i dag en selvstendig matrikkelgård, men har opprinnelig tilhørt Tornesgården og ble skilt ut fra den så sent som på 1800-tallet. Det skulle tilsi at de som ble gravlagt ute på Havnes, bodde inne på Tornos. Disse røysene markerer den opprinnelige Tornesgårdens yttergrense mot havet, og fremstår nærmest som en territoriemarkering.

Skriftlige kilder fra slutten av 1800-tallet forteller at det i bakken ovenfor naustene, 200–300 meter øst for funnstedet til gullskatten, lå åtte gravhauger og en steinkrets med et tverrmål på 31 meter bestående av åtte store, lave steiner rundt «en svær klippeblokk» (Bendixen 1878). Alt dette er i dag borte. Like i nærheten lå også en eller flere store nausttuffer

som kan ha vært fra jernalderen eller middelalderen. Det er antydning at lengden var 31 m. Slike dimensjoner tilsier at det her har vært en større båt, kanskje et krigsskip eller et handelsskip (Myhre 1986). Et endebeslag i bronse utformet som dyrehode i keltisk stil vitner om kontakt utad i vikingtiden (Wamers 1985:tafel 31). Det er også funnet en spesiell, dekorert mannsfigur i kleberstein, som kan forestille Odin (Ringstad 1996).

Ifølge lokal tradisjon nedskrevet tidlig på 1800-tallet, bodde Tora Skages datter, som ble gift med Håkon Jarl, på gården Tornes (Høyem 1817:332). I nyere tid har Tornesgården vært lensmannsgård og tingsted (Drejer 1988). I en av de nevnte gravhaugene som er blitt fjernet, ble det funnet rester av en branngrav fra eldre jernalder, trolig fra 500-tallet. Denne graven er omtrent samtidig med gullskatten funnet på Tornes, men det er ikke noe som knytter den til annet enn en normalt velstående bondestand.

Det er også kjent et par andre funn fra eldre jernalder i nærheten, og et av dem må nevnes spesielt. I en åker ca. 50 m ovenfor husene på tunet på Øvre Tornes ble det på 1800-tallet funnet en stor, spiralformet ring av gull (betalings ring), som dessverre er tapt. Opplysningene om funnet er likevel relativt gode (Bendixen 1878:186). Ringen veide omlag 172 g, og ble oppbevart på gården i lengre tid. Den skal ha blitt tilbudt universitetet, men ble ikke innløst. Senere ble den solgt til en privatmann, visstnok for 3 daler. Beskrivelsen av ringen tilsier en datering til 400–500-tallet e.Kr.

På flaten ved Torneselva, innerst i Tornes bukta, ble det i 1996 registrert spor etter en eldre gårdsbosetning i form av stolpehull tilhørende hus, samt ildsteder og kokegroper (Ringstad 1998). De fleste strukturene, som er C14 datert, er fra eldre jernalder, og ligger innenfor tidsrommet 25–530 e.Kr. Det vil si at det trolig lå et gårdstun her da gullskatten ble gjemt bort. Om det lå flere tun med gårdshus i nærområdet, vet vi ikke, men det er ikke utenkelig at det også var bosetning nær tunet på Vollagården i bakkeskråningen overfor de omtalte gravhaugene. Sammenfallet mellom dateringen av gullskatten og den yngste bosetningsfasen nede ved elva kan være tilfeldig, men det kan heller ikke utelukkes at det er en viss sammenheng. Kanskje var det urolige tider med krig og plyndring som var grunnen til at bosetningen opphørte og ble flyttet, og at gullskatten ble gjemt bort.

Denne kortfattede gjennomgangen gir et lite innblikk i det bosetningsmiljøet vi vet fantes på Tornes i folkevandringstiden. Her aner vi at Tornes har hatt en fremtredende posisjon på Romsdalskysten. Når det er sagt, er det også flere andre sentrale gårder i regionen der det har bodd mektige høvdinge eller stormenn i eldre jernalder. Dette er gjerne gårder med store gravminner, men funn av gull, glass og bronsekar er også et kriterium på rikdom og makt. Steder som skiller seg ut på ytterkysten, er Aukratangen/Eidskrem (Aukra) og Hustad (Fræna), mens det innover Romsdalsfjorden er viktige områder som Nesje ved Veøy (Molde), Sandnes ved Rødven fjorden og Åk på Åndalsnes (Rauma) (Ringstad 1987). De rikeste funnene gir antydning om et sosialt nettverk og kontakter som strekker seg fra ytterkysten innover Romsdalsfjorden til Åndalsnes. Kontaktene videre mot sørsvensk område har etter alt å dømme gått opp Romsdalen og sørover via Gudbrandsdalen. Vi kan heller ikke utelukke at kontaktveien har gått sørover langs kysten, kanskje via Rogaland. De nærmeste rike funnene langs leia er fra Sunnmørsk-øyene utenfor Ålesund. Her er det særlig mange rike funn med gull og importmateriale fra yngre romertid og tidlig folkevandringstid (Ringstad 1987).

Sammenfattende merknader

Tornes-skatten fremstår som et unikt funn fra folkevandringstid. Den samlede gullvekten er ikke spesielt imponerende (18,835 g), men gullblikket med sin særegne dekor og billedfremstilling er uten direkte paralleller i det arkeologiske materialet. Funnet er tidsmessig godt forankret i et folkevandringstids stil I-miljø, selv om vi i gullblikket også ser tydelige elementer som peker fremover mot gullgubbene. Dette gjelder særlig fremstillingen av menneskefigurene, deres bekledding og detaljer ved hårprakten. Her er det trolig større likhet med gullgubbene enn med gullbrakteatene. Gullgubbene dateres tradisjonelt til yngre jernalder, ofte merovingertid.

Tornes-funnet er dermed også med på å gi en viss ikonografisk kobling mellom gullbrakteatene og gullgubbene, og mellom stil I og gullgubbene. En direkte sammenligning mellom motivene på gullblikket og gullgubbene er likevel vanskelig, siden de representerer ulike tidsperioder og religiøse kulturuttrykk.

Det er usikkert hva gullblikket har vært brukt til, men det er et påfallende samsvar med gullblikket på grepet på Snartemo-sverdet med hensyn til størrelse, komposisjon og inndeling i billedfelt. Det er derfor ikke usannsynlig at blikket har vært festet til grepet på et praktsverd. Likheten mellom det forgylte sølvbeslaget og et litt lignende beslag på sverdet fra Høgmo 2-graven, er med på å styrke denne antagelsen. Beslaget og gullblikket kan med andre ord ha hørt sammen på et sverd, et praktsverd, kanskje et gullgrepsverd av typen Sparta. Det som kan tale imot en slik tolkning, er at gullblikket er svært tynt og derfor kanskje ikke egnet til å dekorere grepet på et sverd. Det er heller ikke funnet spor etter lodding av blikket, som også burde vært naturlig. Det som likevel er klart, er at gullblikket må ha prydet en helt spesiell og eksklusiv gjenstand.

Tornes-brakteaten med sitt Gott-Ebber-motiv og en liten påloddet ansiktsmaske tyder på kontakter mot sørøst, kanskje mot et svensk aristokratisk miljø. Kontakten kan ha skjedd via Romsdalen over til Østlandet og videre sørøstover, men vi kan heller ikke utelukke et kontaktnett langs kysten via Rogaland.

Noter

- 1 Senere ble det også gjennomført en undersøkelse i regi av Vitenskapsmuseet i Trondheim, uten at nye funn ble oppdaget (Heen-Pettersen og Haug 2014).
- 2 Opplysning i personlig e-post fra Morten Axboe 2014.
- 3 Jeg har tidligere antydnet at de trolig ikke hører sammen (Ringstad 2014a, Ringstad 2014 b).
- 4 Målinger utført av Brynjar Sandvoll, Universitetet i Oslo 2015.
- 5 I følge Margrethe Watt gjelder dette mer enn 95 % av gullgubbene – personlig e-post 26.4.2015.

Summary

The Tornes hoard in Romsdal

The artefact assemblage, which consisted of a gold bracteate, gold foil, hack-gold fragments and gilded silver mounts dating from the Migration period, most likely represents a purposely deposited hoard. All of the artefacts were uncovered within mixed-up topsoil, located near the coastline, suggesting that they were not found *in-situ*.

The gold foil with its iconography is unique. When recovered, it was folded up like a small parcel, only two centimetres wide. The decor divided into picture sections is difficult

to interpret. The narrow middle section in Style I represents the mid-axis of the motifs' set-up. The lower part has three picture panels; one complete and two partly preserved. The two latter parts might have been part of one complete picture, so that there were only two panels originally with almost identical motifs. At the centre, a person is depicted *en face* with long hair, possible stylized with a double knot (a man or woman?), with a male figure depicted in profile to one side, and possible a human-like animal in profile opposite.

The Tornes hoard is typical of the migration period Style I, even though we can see from the gold foil tendencies towards the «gullgubber» dating to the later Iron Age. The gold foil's purpose is uncertain; however similarities to the gold foil on the Snartemo sword make it possible to interpret this object as a part of the handle of a status sword.

The gold A-bracteate, belongs to a small group of bracteates with «Got-Eber-motif» found along the coast between Rogaland and Öland. The Tornes bracteate is the only example with a little face mask below the loop. This is also the first time in Norway that a bracteate with face mask, which is an eastern phenomenon, has been found. The bracteate bears witness to contacts towards the south-east, possibly with a Swedish aristocratic connection.

Takk

En særlig stor takk til Morten Axboe og Margrethe Watt for mange gode tips og råd om gull, gullbrakteater og gullgubber. En takk også til Alexandra Pesch, Jan Peder Lamm og Per Ramqvist for hjelp med innsyn i gulletts hemmeligheter, samt til Aaron Johnston og Toril Bergsvik Johnston for oversettelse av summary.

Litteratur

Airola, Leena Aulikki

2014 Glimt av skatter. SPOR 58(2):10–11.

Andersson, Kent

2011 *Guldålder. Svenska arkeologiska skatter*. Balderson, Uppsala.

Andrén, Anders

1991 Guld og makt – en tolkning av de skandinaviske guldbrakteatenes funktion. I *Samfundsorganisation og Regional Variation*, redigert av C. Fabech, C og J. Ringtved, s. 245–256. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, vol. 27. Aarhus Universitetsforlag, Moesgård.

Arrhenius, Birgit

1992 Smycken som diplomati. I *Föremål som vittnesbörd. En festskrift till Gertrud Grenander Nyberg på 80-årsdagen den 26. juli 1992*, redigert av Gertrud Grenander Nyberg og Katarina Ågren, s. 18–25. Nordiska museet, Stockholm.

Arwidsson, Greta

1963 Demonmask og gudabild i germansk folkevandringstid. *Tor* 9:163–187.

Axboe, Morten

1982 The Scandinavian Gold Bracteates. Studies on their manufacture and regional variations. With a supplement to the catalogue of Mogens B. Mackeprang. *Acta Archaeologica* 52:1–100.

1991 Guld og guder i folkevandringstiden. Brakteater som kilde til politisk/religiøse forhold. I *Samfundsorganisation og Regional Variation*, redigert av C. Fabech og J. Ringtved, s. 187–202. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, vol. XXVII. Aarhus Universitetsforlag, Moesgård.

2007 *Brakteatstudier*. Det kongelige nordiske Oldskriftselskab. København.

- 2011 Katalog der Neufunde. I *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit –Auswertung und Neufunde*, redigert av Wilhelm Heizmann og Morten Axboe, s. 893–999. Walter de Gruyter, Berlin.
- Beenberg, Eirin Susann
2014 Rituell topografi. Gullbrakteater fra Vest-Agder og Rogaland. Upublisert masteravhandling i arkeolog ved Universitetet i Oslo.
- Bendixen, B.E.
1878 *Fornlevninger i Nordmøre og Romsdal*. Norske fortidsminde-merkens bevaring Aarsberetning for 1877. Kristiania.
- Bondevik, Steinm John Svendsen og Jan Mangerud
1998 Distinction between the Storegga tsunami and the Holocene marine transgression in coastal basin deposits in western Norway. *Journal of Quaternary Science* 13:529–537.
- Bøe, Johs.
1922 *Norske gulfund fra folkevandringstiden*. Bergen Museums Årbok. 1920–1921:2.
- Drejer, Niels Juel
1988 Lensmannsgard og tingstad. Thornæs Nedre (Ækrå). *Gammelt frå Fræna 1988*. Elnesvågen, 91–105.
- Gansum, Terje
2003 Hår og stil og stilig hår: Om langhåret maktsymbolikk. I *Snartemofunnene i nytt lys*, redigert av Perry Rolfsen og Frans-Arne Stylegar, s. 191–221. Skrifter, nr. 2. Universitetets kulturhistoriske museer, Oslo.
- Gjessing, Gutorm
1929 *De norske gullbrakteatene*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, vol. 2. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- Haseloff, Günther
1981 *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Studien zu Salin's Stil I*, bind 1. De Gruyter, Berlin.
- Hauck, Karl
1977 Zur Ikonologie der Goldbrakteaten XV: Die Arztfunktion des seegermanischen Götterkönigs, erhellt mit der Rolle der Vögel auf den goldenen Amulettbildern. I *Festschrift für Helmut Beumann zum 65. Geburtstag*, redigert av Kurt-Ulrich Jäschke og Reinhard Wenskus, s. 98–116. Böhlau, Köln.
1978 Brakteatenikonologie. *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, vol. 3. Berlin.
1988 Völkerwanderungszeitlicher Seeverkehr, erhellt mit Schiffsresten und Fundorten von Goldbrakteaten. Zur Ikonologie der Goldbrakteaten XXXIX. I *Trade and Exchange in Prehistory. Studies in Honour of Berta Stjernquist*, redigert av Birgitta Hård, Lars Larsson, Deborah Olausson og Rolf Petre, s. 229–237. *Acta Archaeologica Lindensia, Series in 8°*, nr. 16. Lund.
- Hedeager, Lotte
1999 Skandinavisk dyreornamentik. Symbolsk repræsentation af en førkristen kosmologi. I *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen Bind A*, redigert av Ingrid Fuglestad, Terje Gansum og Arnfrid Opedal, s. 126–141. AmS-Rapport, vol. 11a. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Heen-Pettersen, Aina og Haug, Anne
2014 Arkeologisk sikringsundersøkelse av funnsted for gullbrakteat, gullblikk, gullring og sølvbeslag. Upublisert utgravingsrapport, Tornes, gnr 13/1, Fræna, Møre og Romsdal. NTNU Vitenskapsmuseet .
- Heizmann, Wilhelm
2007 Die Fauna der völkerwanderungszeitlichen Goldbrakteaten. Tier im Kontext der Regenerationsthematik. I *Tiere in skandinavischer Literatur und Kulturgeschichte*, redigert av Annegret Heitmann, Wilhelm Heizmann, Ortrun Rehm, s. 15–40. Rombach, Freiburg im Breisgau.
- Hermansson, Lars
2000 En invandrad gud? Kring en märklig gotländsk bildsten. *Fornvännen* 95:109–118.

- Hougen, Bjørn
1935 *Snartemofunnene. Studier i folkevandringstidens ornamentikk og tekstilhistorie*. Norske oldfunn, vol 7. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- Høyem, Anders
1817 Beskrivelse over Bynæssets og Agerøens Prestegjelde 1809. I *Det kongelige norske Videnskabers Selskabs Skrifter i det 19de aarhundre*, vol. 1, s. 295–338. København.
- Hårdh, Birgitta
2004 The Metal Beaker with Embossed Foil Bands. I *Continuity for centuries: a ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*, redigert av Lars Larsson s. 49–91 Uppåkrastudier, vol. 10. Acta Archaeologica Lundensia, Serie in 8°, nr. 48. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Imer, Lisbeth M.
2015 *Jernalderens runeindskrifter i Norden – kronologi og kontekst. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 2013*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, København.
- Jørgensen, Lars
2005 Hov og hørg ved Tissø. I *Ragnarok. Odins verden, Silkeborg*, redigert av Torsten Capelle og Christian Fischer, s. 131–142. Silkeborg museum, Silkeborg.
- Kornbluth, Geneva
2008 The seal of Alaric, rex Gothorum. *Early Medieval Europe* 16(3):299–332.
- Lamm, Jan Peder
I trykk Forschung- und Fundgeschichte. I «Die Macht der Tiere». Völerwanderungszeitliche Goldhalskragen und die Regeln und Bedeutungen germanischer Kunst. Mainz.
2004 Figural gold foils found in Sweden: a study based on the discoveries from Helgö. I *Excavations at Helgö. Exotic and sacral finds from Helgö*, bind 16, redigert av Helen Clarke og Kristina Lamm, s. 41–142. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Lindqvist, Sune
1926 *Vendelkulturens ålder och ursprung*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar, del 36:1. Akademiens förlag, Stockholm.
1955 Tre nyfunna bildstenar. Gotländskt arkiv. Visby.
- Mackeprang, Mogens B.
1952 *De nordiske Guldbrakteater*. Jysk arkæologisk Selskabs Skrifter, vol. 2. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Magnus, Bente
2003 Krigerens insignier: En parafrase over gravene II og V fra Snartemo i Vest-Agder. I *Snartemofunnene i nytt lys*, redigert av Perry Rolfsen og Frans-Arne Stylegar, Frans-Arne, s. 33–52. Skrifter nr. 2. Universitetets kulturhistoriske museer, Oslo.
- Matyszak, Philip
2004 *The Enemies of Rome. From Hannibal to Attila the Hun*. Thames & Hudson, London.
- Mauss, Marcel
1954 *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. Cohen & West, London.
- Myhre, Bjørn
1986 Boathouses as Indicators of Political Organization. *Norwegian Archaeological Review* 18:36–60.
1987 *Chieftains' graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration Period*. Studien zur Sachsenforschung, vol. 6. Niedersächsisches Landesmuseum, Hannover.
- Nilsen, Marianne Utne
2002 Gull – edle skatter fra fortidens Midt-Norge. *SPOR* 33(1):10–14.
- Nyland, Astrid
2003 Å gjenfortelle en ukjent historie med kjente kategorier. *Primitive tider* 6:47–59.
- Odnér, Knut
1973 *Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder*. Bergen.

- Pearl, Frederic B.
2014 The Water Dragon and the Snake Witch. Two Vendel Period Picture Stones from Gotland, Sweden. *Current Swedish Archaeology* 22:137–156.
- Pesch, Alexandra
2007 *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit – Thema und Variation*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, vol. 36. De Gruyter, Berlin.
- Pentz, Peter og Sørensen, Palle Østergaard
2008 Ødelagt Kultbæger? *Skalk* 5:24–26.
- Petersen, Jan
1944 To gullbrakteater fra Fure i Ryfylke. *Stavanger Museums årshäfte* 53:9–16.
- Ramqvist, Per H.
1992 *Högom. The excavations 1949-1984*. Högom Part I. Archaeology and Environment, vol. 13. University of Umeå. Department of Archaeology, Umeå.
- Ratke, Sharon og Rudolf Simek
2006 Guldgubber – Relics of Pre-Christian law rituals? I *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions*, redigert av Anders Andrén, Kristina Jennbert og Catharina Raudvere, s. 259–266. *Vägar till Midgård*, vol. 8. Nordic Academic Press, Lund.
- Ringstad, Bjørn
1987 Vestlandets største gravminner – et forsøk på lokalisering av forhistoriske maktsenter. Upublisert magistergradsavhandling ved Universitetet i Bergen.
1996 En underlig steinfigur fra Tornes i Romsdal. *Viking* 59:101–118. Oslo.
1998 Tornes i forhistorisk tid – et glimt inn i Tora Skagesdatters rike? *Gammalt frå Fræna* 1988:15–45.
2014a Det er gull alt som glitrer – om gullfunnet på Tornes. *Romsdalsmuseet Årbok* 2014:166–195.
2014b Gull og hovdingmakt på Tornes i folkevandringstid. *Gammalt frå Fræna* 2014:195–215.
2014c Gullskatten på Tornes. *SPOR* 58(2):4–8.
- Ryste, Bengta
2005 Edelmetalldepotene fra folkevandringstid og vikingtid i Norge – Gull og sølv i kontekst. Upublisert hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi ved Universitetet i Oslo.
- Seebold, Elmar
1992 Römische Münzbilder und germanische Symbolwelt. Versuch einer Deutung der Bildelemente von C-Brakteaten. I *Germanische Religionsgeschichte. Quellen und Quellenprobleme*, redigert av Heinrich Beck, Detlev Ellmers og Kurt Schier, s. 270–335. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, vol 5. Walter De Gruyter, Berlin.
- Shetelig, Håkon
1914 Arkeologiske Tidsbestemmelse av ældre norske runeindskrifter. I *Norges Innskrifter med de ældre Runer*, bind 3, redigert av Magnus Olsen, s. 1–76. Kildeskriftfondet, Christiania.
- Steinsland, Gro
2005 *Norrøn religion*. Pax, Oslo.
- Sturluson, Snorre
1979 *Heimskringla*. Oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip. Gyldendal, Oslo.
- Svendsen, John og Mangerud, Jan
1987 Late Weichselian and Holocene sea-level history for a cross-section of western Norway. *Journal of Quaternary Science* 2:113–132.
- Wamers, Egon
1985 Insularen Metallschmuck in wikingerzeitlichen Gräbern Nord-Europas. Untersuchungen zur skandinavischen Westexpansion. Wachholtz, Neumunster.
- Watt, Margrethe
1991 Sorte Muld. Høvdingesæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder. I *Fra Stamme til Stat i Danmark. Høvdingesamfund og Kongemagt.*, bind 2, redigert av Peder Mortensen og Birgit Rasmussen, 89–107. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Aarhus Universitetsforlag, Århus.

- 2004 The Gold-Figure Foils («Guldgubbar») from Uppåkra. I *Continuity for centuries: a ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*, redigert av Lars Larsson, s. 167–221. Uppåkrastudier, vol 10, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, nr. 48. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- 2007 Kan man tyde guldgubbernes gestussprog? I *Kult Guld och Makt. Et tvärvetenskapligt symposium i Götene. Historieforum Västra Götaland*, redigert av Ingmar Nordgren, s. 133–148. Serie B: Vetenskapliga rapporter och småskrifter, nr. 4. Historieforum Västra Götaland, Skara.
- 2015 A Christian «fingerprint» on 6th century south Scandinavian iconography? I *Bildenkämaler zur germanischen Götter- und Heldensage. Pictorial Monuments to Germanic Gods and Heroic Legends*, redigert av Wilhelm Heizmann og Sigmund Oehrl. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsbände, vol. 91.
- Wiker, Gry
- 1999 Gullbrakteatene og deres funnsteder. *Nicolay* 77(4):12–20.
- 2000 Gullbrakteatene – i dialog med naturkreftene. Upublisert hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi ved Universitetet i Oslo.
- 2001 Om konstruksjon av ny menneskelig identitet i jernalderen. *Primitive tider* 4:51–72.

Gården i yngre jernalder – et spørsmål om erkjennelse?

Belyst ved utgravningen av et yngre jernalders gårdstun på Ranheim

Introduksjon

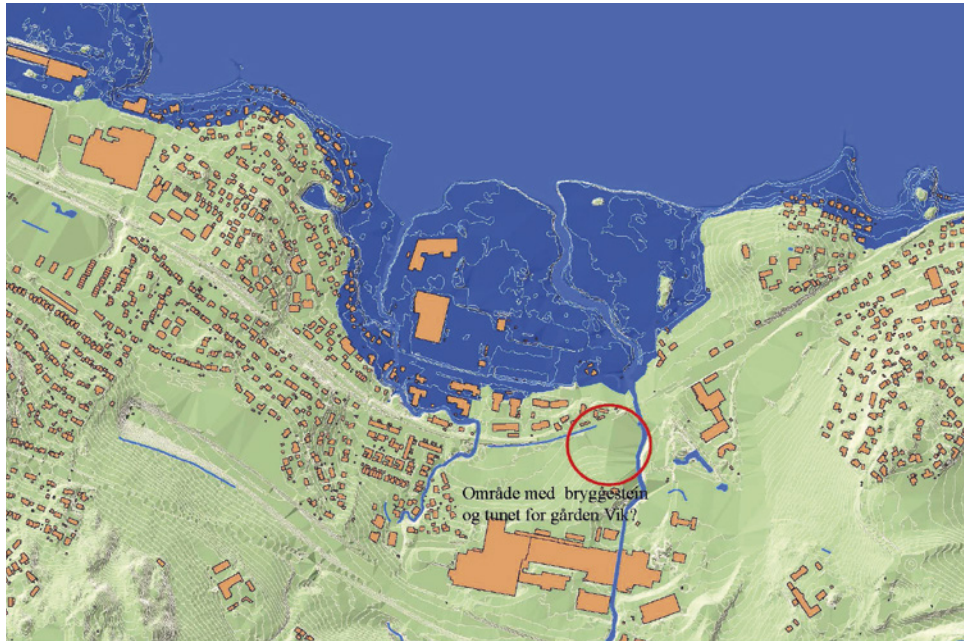
Sommeren 2013 gjennomførte Vitenskapsmuseet en utgravning på Ranheim, 6–7 km øst for Trondheim sentrum. Utgangspunktet for undersøkelsen var funn av store mengder skjærbrent stein i forbindelse med omregulering av et område mellom Peterson fabrikk og jernbanelinja. Problemstillingen for undersøkelsen var todelt, for det første om dette kunne være tunet til den historisk kjente men nå nedlagte storgården Vik, for det andre om etableringen av denne gården kunne ha skjedd i yngre jernalder i tråd med oppfatningen om en mulig sammenheng mellom omfattende lag med bryggestein og etableringen av den historiske gården (Grønnesby 2013). Konklusjonen ble at lokaliteten etter all sannsynlighet var rester etter gårdstunet på Vik, og at gården ble etablert på 600–700-tallet. I denne artikkelen ønsker forfatterne å presentere utgravningen samt å bringe resultatene fra undersøkelsen inn i diskusjonen om kontinuitet/diskontinuitet i bosetningen mellom eldre og yngre jernalder. Hvordan samsvarer det empiriske materialet fra Ranheim med kontinuitetsoppfatningen i norsk bosetningsarkeologi?

Spørsmålet om den historiske norske gårdens opprinnelse må sies å ha vært et av de sentrale spørsmålene i norsk arkeologi. Teoriene har variert fra tanken om en urgård etablert allerede i yngre steinalder til teorien at den historiske gården hadde sin start i yngre jernalder (Pilø 2005). Den rådende oppfatning blant forskere de siste 50 år har imidlertid vært at gården oppstod i eldre jernalder. Spørsmålet om kontinuitet mellom den historisk kjente bosetningen og den forhistoriske bosetningen har i senere tid vært diskutert både av Arnfrid Opedahl (1999), Ingunn Holm (1999), Lars Pilø (2005) og Lars Erik Gjerpe (2014).

Opedahl (1999:67) har spesielt sett på hvordan gårdsforskningen bidro til utviklingen av en nasjonal identitet, og hvordan spesielt Anton Wilhelm Brøgger bidro til å etablere en vitenskapelig basis for påstanden om norske kulturelle særegenheter hos 1800-tallets nasjonsbyggere. Det å gi Norge en fortid var avgjørende for å skape den særegne norske nasjonale identiteten.

Holm har gjennom sin artikkel (1999) advart mot å bruke betegnelsen «gård» på bosetninger i eldre jernalder. Siden begrepet er så verdiladet ved sin tilknytning til det nasjonale, er bruken av begrepet problematisk i forskning på forhistorisk bosetning. Med sine mange konnotasjoner kan gårdsbegrepet være et hinder for å forstå forhistorien.

Lars Piløs avhandling fra 2005 tar utgangspunkt i det empiriske materialet fremkommet gjennom flateavdekking, og ser dette i forhold til de grunnleggende premisser i norsk bosetningsforskning. Pilø argumenterer for at kontinuitetstanken er avgjørende for den norske måten å bruke retrogressive metoder på, og er skeptisk til å bruke metoden på eldre jernal-

Figur 1. Terrengmodell av Ranheims-området omkring eldre jernalder, med 7 m landheving. Illustrasjon: Petter Kåsin Einang, NTNU Vitenskapsmuseet.

der. Han mener at teorien om urgårdsmodellen derfor ikke bør opprettholdes, og at «urgårdsmodellen er en teoretisk konstruksjon som tjener til å tilrettelegge for en utstrakt bruk av retrogressiv metode – uten forankring i empirien» (Pilø 2005:265). Videre diskuterer han i liten grad samfunnsorganisasjonen, men forholder seg til de arkeologiske dataene og definisjonene. Han unngår dermed å trekke konnotasjoner av begrepet gård inn i diskusjonen.

Lars Erik Gjerpe (2014) er den siste som har tatt spørsmålet om kontinuitet opp som en grunnleggende premisse for bosetningsforskningen. Gjerpe utfordrer kontinuitetstanken og definerer kontinuitetsforskning som «kombinasjonen av troen på kontinuitet og ukritisk bruk av den norske varianten av tilbakeskuende metode» (Gjerpe 2014:55). Dette uttrykkes med henvisning til en sammenheng mellom den historisk kjente matrikelgården, gårdsnavn og den forhistoriske gården. Også Gjerpe mener at kontinuitetstanken stammer fra 1800-tallets tanker om nasjonsbygging, og at den retrogressive metode forsterket forestillingen om kontinuitet i bosetningen.

Disse forskerne har, hver på sin måte, sannsynliggjort at forestillingen om gårdssamfunnet i forhistorisk tid for en stor del er konstruert ut fra en idé om nasjonsbygging, som kan føres tilbake til den såkalte 1814-generasjonen av historikere. Dette rokker ved den tradisjonelle kontinuitetstenkningen, og åpner for å tenke nytt om forholdet mellom den historiske gården og bosetningen i eldre jernalder, en diskusjon vi vil komme tilbake til senere i artikkelen.

Gården i norsk arkeologi – bakgrunnen for kontinuitetstenkningen

Sentralt i kontinuitetstenkningen er begrepet «gård» som erkjennelsesmessig objekt. Forestillingen om gården som et stykke land knyttet til eiendom og arv var til stede hos den såkalte 1814-generasjonen av historikere, som Keyser og Munch, ved at odelsjorden ble oppfattet som en definerende del av de innvandrede germanere (Dahl 1990). Denne generasjonen med forskere var nært knyttet til den nasjonalromantiske idé hvis prosjekt var å bidra til at Norge fikk en historie. Eksistensen av en historie var en forutsetning for å være en nasjon. Det ble derfor nødvendig å påvise en kontinuitet fra forhistorisk til historisk tid.

Forestillingen om kontinuitet har ligget som et grunnleggende premiss for forskningen på forhistorisk bosetning, og kimen til forståelsen av det forhistoriske samfunnet ligger i selve begrunnelsen for å drive forskningen (Gjerpe 2014; Holm 1999; Opedahl 1999; Solli 1996). En forutsetning for å diskutere kontinuitetsspørsmålet er å definere hva det er kontinuitet i. I denne artikkelen vil vi definere kontinuitet som sammenheng i bosetningens sosiale, økonomiske og politiske strukturer mellom den historiske bosetningsstrukturen og bosetningsstrukturen i eldre jernalder. I forskning som har kontinuitet som utgangspunkt, vises dette ved at bosetningen i eldre jernalder oppfattes, enten eksplisitt eller implisitt, som å utvikle seg til «gården», forstått som *den historiske gården*. Som Holm (1999) hevder, er begrepet «gård» så verdiladet ved sin nære tilknytning til det nasjonale at vi som forskere lett lar bibetydninger ved begrepet prege det bildet vi skaper av den forhistoriske bosetningen.

Gårdens sentrale posisjon styrkes av historikerne på 1800-tallet ved både implisitt og eksplisitt bruk av historisk tid som analogi til forhistorisk tid (Dahl 1990:53, 67). Gjennom å etablere en felles fortid med bånd til datidens bondesamfunn ble en norsk nasjonal identitet skapt og styrket (Dahl 1990:43; Opedahl 1999:19).

Oppfatningen om at arkeologien også skulle bidra til å gi nasjonen Norge en historie, ble etter hvert, spesielt med Brøgger (1925), en sentral idé, hvor forestillingen om at det historiske bondesamfunnet, og dermed gården, kunne føres tilbake til eldre jernalder (Opedahl 1999:70). Det ble således skapt en forestilling om kontinuitet mellom samfunnet i eldre jernalder og det historiske bondesamfunnet. Dette gjør Brøgger (1925:13) med et sterkt element av retrogressiv metode, og hans mål er å «bygge en eneste stor bro fra opprinnelse til i dag». Det skal gjøres ved å «søke sammenlignende stoff fra alle stadier av vårt folks liv i historisk tid» (Brøgger 1925:28). Magnus Olsens (1926) bok *Ættegård og helligdom* var like viktig for «gården» og bondesamfunnets rolle i forhistorisk tid. «Spør man om hvad der er det konstituerende trekk ved gården som sosial «institusjon», vil man straks måtte peke på som et av de mest fremtredende trekk: den dyrkede innmark, odelsjorden.» (Olsen 1926:25). Gjennom 1800-tallet og 1900-tallet fram til 1960-tallet styrkes gården som begrep ved at den arkeologiske empirien tolkes inn i en samfunnsmodell hvor gården er det sentrale strukturerende element. Det er spesielt «folkevandringstidsgården» i Sørvest-Norge som er sentrum for undersøkelsene. For de resterende delene av landet ble gravfunn og gårdsnavn brukt som indikatorer på gårdsbosetningen. I løpet av 1920- og 1930-tallet ble gården og bondesamfunnets sentrale posisjon i arkeologien befestet gjennom etableringen av institusjoner som Institutt for sammenlignende kulturforskning og Det norske arkeologmøtet. Begge institusjonene hadde eksplisitte mål om å studere gården og bondesamfunnet, og etablerte en rekke prosjekter med det som formål.

Konsekvensen av utgangspunktet til historikerne og det nasjonale prosjektet ble en sterk retrogressiv faglig tradisjon. Denne tradisjonen virket inn på hvordan forholdet mellom eldre og yngre jernalder ble forklart. Det ble nærmest en nødvendighet å skape kontinuitet mellom disse periodene, på tross av de mange ulikhetene i det øvrige arkeologiske materialet. Å innlemme eldre jernalder i nasjonsprosjektet var også viktig fordi det «germanske» elementet fungerte som et bindeledd med Kontinentet og kontinental tidlig middelalder.

Kontinuitetstanken var tydelig hos historikeren Andreas Holmsen (1961:101), som eksplisitt hevder at det ikke er noen prinsipiell forskjell mellom eldre og yngre jernalder. Dette til tross for at endringene i det arkeologiske materialet ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder på denne tiden var allment akseptert. Konsekvensen var at synet på de aktive prosessene i eldre jernalder i form av økende hierarkisering og sentralisering fortsatte i yngre jernalder. Overgangen mellom eldre og yngre jernalder ble forklart med at den tilstanden som foreligger før endringene, eller «folkevandringstidskrisen», ble gjenopprettet i styrket form etter krisen, prosesser som etter hvert endte med rikssamling og statsdannelse.

Hos Anders Hagen i 1962 er gården grunnsteinen i samfunnet og den enheten dagliglivet var sentrert rundt. Før prosessuell arkeologi hadde ikke arkeologer noe eksplisitt teoretisk begrepsapparat for å beskrive samfunnsstrukturen (Olsen 1997:57). Dette lå imidlertid implisitt i de begrepene som ble brukt. Hagen beskrev samfunnet med ord som «storbønder», «ættegård», «storgårdsætter» osv. I bruken av disse begrepene ligger oppfatningen om at menneskenes forhold til gården også i forhistorisk tid ble definert ut fra et rettighetsforhold knyttet til jord og slekt. Det er nærliggende å oppfatte dette som at forestillingen om gården er knyttet sammen med forestillinger om eiendomsretten til land, og at den ble overført mellom generasjonene ved arv.

Prosessuell arkeologi på 1960–70-tallet var i stor grad påvirket av neoevolusjonismen, som igjen var basert på etnografiske analyser av forhold i Polynesia og Melanesia, og utført av forskere som Leslie White, Julian Stewart, Elman Service og Marshall Sahlins (Trigger 1989:289). På den neoevolusjonistiske utviklingsstigen, «flokk», «stamme», «høvdingdømme» og «stat», er det spesielt høvdingdømmet som er av interesse her, siden samfunnene i jernalderen karakteriseres som høvdingdømmer. Begrepet «chiefdom» ble innført som analytisk begrep og fikk sitt gjennombrudd med Service i 1962.

Det norske begrepet «høvding» stammer fra den norrøne sagalitteraturen, uten at det er tydelig hva begrepet innebærer. Filologene har brukt begrepene «høvding» og «stormann» for å oversette en rekke betegnelser som brukes i de originale skrifterne (Svenningsen 2002:4). I den norske prosessuelle arkeologien på 1970-tallet smeltet det gamle begrepet «høvding» og det neoevolusjonistiske «høvdingdømme» sammen. Det er spesielt Bjørn Myhre som gjennom en rekke artikler kobler prosessuell/neoevolusjonistisk teori til jernalderens bosetning og samfunnsstruktur (for eksempel Myhre 1978). Beate Svenningsen (2002) har påpekt (med henvisning til Reynolds 1984) at for historieforskningen er det et problem at «høvding»-begrepet er et analytisk begrep samtidig som det brukes aktivt i de skriftlige kildene. Det samme kan sies å gjelde for arkeologien.

I Sahlins' (1963) opprinnelige skille mellom «Big Man» og «Chief» lå det en forskjell i typen status. Mens «Big Man» hadde en oppnådd status (achieved), det vil si en status på basis av personlige egenskaper, så hadde «chief» en tilskrevet status (ascribed), en status fått ved fødselen gjennom arv. Ved siden av at begrepet er sterkt omdiskutert (Carneiro 1981; Yoffe 1993, 2005) ligger det en fare i oversettelsen av ordet «chiefdom» til «høvding».

dømme» i at vi overfører egenskaper ved denne tittelen i Polynesia og vår egen oppfattelse av begrepet brukt i sagalitteraturen, til vår samfunnsforståelse av jernalderen. Når denne betegnelsen blir brukt på samfunn i eldre jernalder, tillegger vi, både eksplisitt og implisitt, samfunnet i eldre jernalder egenskaper vi ikke kan være sikre på eksistensen av. Sammenmeltingen av det norrøne «høvding»-begrepet med det neoevolusjonistiske begrepet «chiefdom» førte det gamle kulturarkeologiske synet på samfunnsstruktur i eldre jernalder over til en prosessuell/neoevolusjonistisk forståelse av samfunnsutviklingen. Dette er sannsynligvis en av hovedgrunnene til at det gamle kulturarkeologiske synet på jernalderen som et stadig mer hierarkisk bondesamfunn fortsetter innen den «nye» arkeologien, og at kontinuitetssynet dermed for en stor del opprettholdes.

Med innføringen av maskinell flateavdekking som metode, først i Rogaland og senere i resten av landet, skjedde det en tilnærmet revolusjon i tilgangen på nye bosetningsdata. Denne tilgangen til nye data førte til ny empirisk kunnskap, spesielt om huskonstruksjon, eksistensen av landsbyer, jordbruk osv. Da disse dataene ble løftet opp til diskusjonen om samfunnsorganisasjon og samfunnsstruktur, ble den nye empirien fremdeles knyttet til teorier utviklet innenfor en prosessuell/neoevolusjonistisk ramme. Trond Løken publiserte en rekke artikler om funnene fra Forsand. I de tilfellene hvor Løken (1988, 1991, 1992) knytter funnene til samfunnsmessig organisering, bruker han Myhres (1978, 1985, 1987) teorier om politisk og økonomisk organisering med basis i prosessuell/neoevolusjonistisk tankegang. Forestillingen om jernaldersamfunnet som et hierarkisk, høvdingstyrt samfunn med basis i «gården» har stort sett dominert arkeologisk forskning siden den gang. På tross av store mengder ny empiri har ikke dette rokket ved det grunnleggende synet på eldre jernalder som et samfunn med en økende grad av kompleksitet og at denne utviklingen fortsetter i yngre jernalder. I stedet for at den nye empirien førte til endringer i dette synet, ble den inkorporert i de gamle forestillingene om kontinuitet.

Også Dagfinn Skre (1998) hevder at hierarkiseringen eskalerte i sen eldre jernalder, og at regionale høvdingdømmer ble dannet i denne perioden. Selv om Skre i langt større grad er influert av historiefaget, både av norsk og kontinental middelalderhistorie, finner vi de samme elementene. Skre bruker ord som «jordegods» og «jordherrer» for å beskrive samfunnet i jernalderen. Allerede i romertiden eksisterte det jordherrer. I løpet av eldre jernalder økte graden av militær konflikt, og de store jordherrene satte sine folk på de mindre gårdene. Eiendommene ble samlet i større gods, hvor de underliggende gårdene ble drevet av ufrie (Skre 1998:251). Forskjellen mellom eldre og yngre jernalder er at i den senere perioden ble de fleste større gårdene drevet av frie, mens de mindre gårdene underkastet seg en større jordherre som kunne tilby et vern. Selv om Skre bruker litt andre definisjoner og begreper, finner vi elementene sentralisering, differensiering, prestisjeøkonomi og betydningen av krigerorganisasjonen som sentrale deler av modellen.

De som bryter med denne modellen, er i første rekke en gruppe forskere på Østlandet som ikke tok utgangspunkt i de konkrete bosetningssporene, men i fossile spor etter dyrking i landskapet, inspirert av svensk kulturgeografi (Gustafson 1995; Holm 1995; Jerpåsen 1996; Pedersen 1989, 1990) På noe forskjellig grunnlag konkluderer de med at det var først ved overgangen til yngre jernalder at den historiske gården oppstod (se Løken 1998, for en oppsummering av diskusjonen).

Siden Bo Gräslund i 2007 publiserte «Fimbulvintern, Ragnarök och klimakrisen år 536–537 e. Kr.» har forestillingen om store endringer ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder for alvor kommet på dagsordenen.

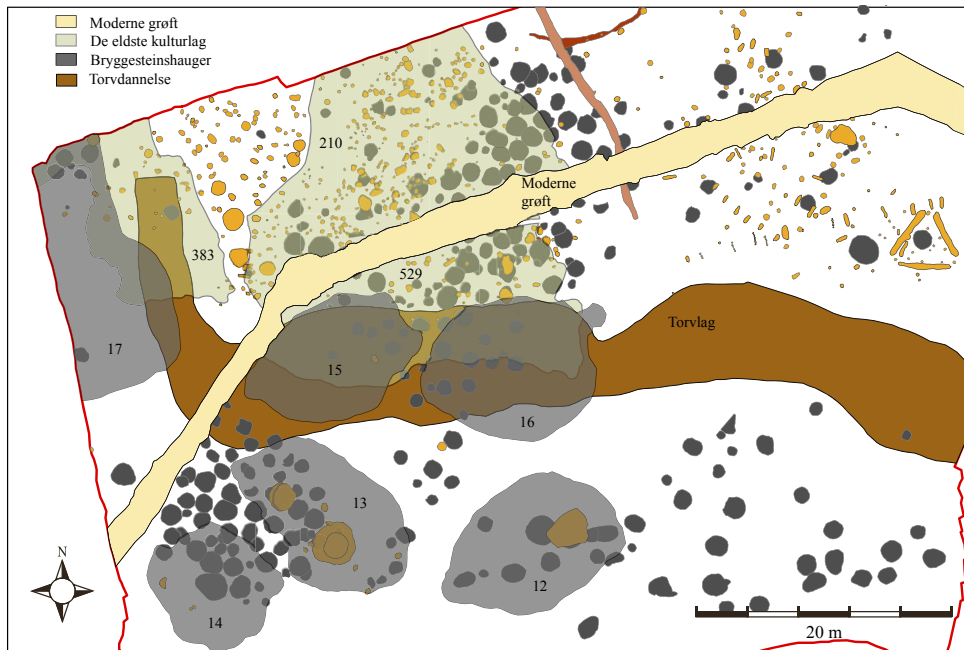
Forholdet mellom bosetningen i eldre og yngre jernalder

Et av hovedproblemene med kontinuitetssynet, ved siden av de problematiske aspektene ved begrepene «gård» og «høvding», er relevansen av analogien mellom historisk tid og eldre jernalder. Et vesentlig argument mot å bruke retrogressiv metode på eldre jernalder er de mange endringene i det arkeologiske materialet som skjer ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder. Når en overfører forestillinger om samfunnsforhold i vikingtid og middelalder tilbake til samfunn i eldre jernalder, forutsettes det et forhold av homologi, eller likhet mellom kilde og subjekt (Lyman and O'Brian 2001:317; Näsman 1988). De mange endringene som skjer i den materielle kulturen ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder, synes imidlertid å være av en såpass omfattende karakter at historiske samfunn i Skandinavia ikke er best egnet som analogi for samfunnsforhold før 550 e.Kr. Det kan synes som om forskere som har arbeidet med gjenstandsmaterialet, har hatt lettere for å akseptere at det skjedde store endringer ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder (eksempelvis Solberg 2000), mens forskere som har hatt fokus på bosetning/samfunnsorganisasjon, primært har fulgt kontinuitetstanken. Ofte blir kontinuitet mellom eldre og yngre jernalder i bosetning på en plass, implisitt og eksplisitt, tolket som kontinuitet i bosetningens sosiale, politiske og økonomiske organisering.

I neste del av artikkelen vil vi presentere hovedtrekkene fra utgravningen på Vik, Ranheim, som vil danne utgangspunktet for en videre diskusjon omkring kontinuitetstenkningen i norsk bosetningsarkeologi. På Vik ble det påvist strukturer fra både eldre og yngre jernalder. Kulturlagsakkumulasjonen, som starter på 600-taller, viser imidlertid at det skjer en fundamental endring i typen aktivitet på stedet. Vi mener at denne markante endringen i det arkeologiske materialet viser til prosesser som representerer den historiske gårdens etablering. Utover i artikkelen vil det derfor bli lagt spesiell vekt på kulturlag, bryggesteinslag og bryggesteinshauger, siden slike lagdannelser har et stort og til dels undervurdert potensial til å gi oss ny og økt kunnskap om samfunnsmessige endringer som skjer i overgangen mellom eldre og yngre jernalder.

Gården Vik på Ranheim

Bydelen Ranheim, øst for Trondheim sentrum, er oppkalt etter gården Ranheim, som ligger på østsiden av Vikaelva. Navnet på elva stammer fra en gård som ifølge skriftlige kilder har ligget på vestsiden av elva. Navn som Overvik, Vikåsen og Vikaunet er også overlevninger fra den gamle gården Vik. Vi vet ikke når tunet ble fraflyttet, men det skjedde sannsynligvis en gang i begynnelsen av 1600-tallet (Mathiesen 1960 [1903]), kanskje tidligere. Dette har opprinnelig vært en storgård, som med tiden ble splittet opp i flere gårder. Den nøyaktige plasseringen av det opprinnelige gårdstunet har vært ukjent inntil de arkeologiske utgravningene i 2013. Ved utgravningene ble det påvist bosetningsspor, kulturlag og bryggesteinshauger og gjort en rekke gjenstandsfunn fra yngre jernalder og middelalder. I den videre beskrivelsen vil utgravningen bli gjennomgått fase for fase.

Figur 2. Plantegning som viser torvlagsdannelse, de eldste kulturlag og bryggesteinshaugene på feltet. Illustrasjon: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Eldre jernalder (1–550 e.Kr.)

Fra eldre jernalder ble det registrert over 300 kokegroper samt en enkeltstående stolperekke som er datert til romertid og folkevandringstid. Det ble imidlertid ikke påvist hus eller bygninger fra denne perioden, og anleggssporene synes dermed å representere en aktivitetsfase før etableringen av gårdstunet Vik. Denne aktiviteten kan sannsynligvis knyttes til nærheten til sjøen. Vi har i de senere årene sett tilsvarende konsentrasjoner av kokegroper knyttet til ferskvannsområder. Det nærmeste bosetningsområde fra eldre jernalder ligger litt over én kilometer mot øst, på gården Ranheims grunn (Øien 2010).

Yngre jernalder – bosetningen begynner

Ved inngangen til yngre jernalder endrer aktiviteten på feltet karakter. Vi får de første klare sporene av en etablert bosetning på stedet. Den omfatter minst åtte bygninger, flere enkeltstående strukturer av ukjent funksjon, samt funnrike kultur- og bryggesteinslag.

Kulturlag 600–900 e.Kr.

Kulturlagene dekket et større område av feltet, og inneholdt en rekke gjenstander som kan settes i sammenheng med den eldste fasen av gårdsbosetningen. Materialet er svært variert, bestående av både hverdagslige bruksgjenstander som kniver og keramikk, personlige eiendeler som f.eks. perler, samt flere handelsindikerende gjenstander i form av sølvmynter, klippe- og hakkesølv i tillegg til vektlodd. Bevaringsforholdene for organisk materiale var for dårlige til at ubrente bein var bevart. Det ble imidlertid funnet en rekke konsentrasjoner

Figur 3. De to frankiske myntene fra lag 383. Fra venstre: Madelinus etterpregning (T26101:817), Karl den store-mynten (T26101:816). Foto: Åge Højem, NTNU Vitenskapsmuseet.

av dyretenner og brente dyrebein, som tyder på at det har vært en stor mengde dyrebein i lagene.

De mest oppsiktsvekkende funnene fra den tidligste bosetningsfasen var to frankiske sølvmynter. Den ene sølvmynten (T26101:816, se figur 3) er preget under Karl den stores regjeringstid. Karl den store gjennomførte en stor myntreform i årene 793/94 (Grierson 1991:34). Mynten fra Ranheim er produsert før denne reformen, og funnet er unikt i Norge (personlig kommunikasjon med Jon Anders Risvaag, 2015). Det er tidligere funnet kun en karolingisk mynt i Trøndelag. Den stammer fra et gravfunn på Moksnes på Frosta og datert til 805–814 (Skaare 1976:nr. 153). Den andre frankiske mynten er datert til annen halvdel av 600-tallet, og er en Madelinus etterpregning i sølv (T26101:817). De originale Madelinus-myntene ble preget i gull i Dorestad i Nederland på midten av 600-tallet. I Norge kjenner man kun til ett slikt myntfunn, fra Kaupang i Vestfold (Blackburn 2008:59). De senere imitasjonene inneholder imidlertid en økende mengde sølv. Disse etterpregningene er ifølge Arent Pol ved Leiden universitet sannsynligvis preget i Nord-Frankrike (personlig kommunikasjon med Arent Pol, 2013). I tillegg til de frankiske myntene ble det gjort funn av et ubestemt fragment av en tysk eller angelsaksisk sølvmynt preget omkring år 1000.

Av andre handelsindikerende gjenstander i kulturlagene frembrakte undersøkelsen to udekorerte ringer av sølv/gullegering, ett fragment av klippesølv og ett av hakkesølv, samt tre vektlodd.

Perler, nagler og klinknagler utgjorde de største funngruppene fra de eldste kulturlagene. Et mulig spinnehjul representerer den eneste bronsegjenstanden. I tillegg fremkom det leirskårfragmenter som sannsynligvis stammer fra to ulike leirkar. Et av leirkarene representerer muligens Østersjø-keramikk med proveniens fra danskysten til Baltikum, og kan

Figur 4. Vektlodd, sølv og fragmenterte kupeller av beinaske fra kulturlag og bunn av bryggesteinslag/hauger. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet.

Figur 5. Et utvalg av gjenstander fra kulturlag. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet.

sannsynligvis plasseres til yngre jernalder (personlig kommunikasjon med Ian Reed, 2015). Keramikk fra yngre jernalders bosetninger, spesielt vikingtid, er svært sjelden, og kjennes hovedsakelig fra Kaupang i Vestfold og fra Borg i Lofoten. I begge tilfellene representerer keramikkfunnene hovedsakelig importert materiale (Munch mfl. 2003; Pilø 2008).

Bygninger og andre konstruksjoner i yngre jernalder 600–900 e.Kr.

På en flat slette i den nordlige delen av feltet ble det registrert et stort antall anleggsspor i form av stolpehull og nedgravninger. Her ble det skilt ut elleve strukturer i form av åtte mulige og fragmenterte bygninger samt to stolperækker og én trekantet konstruksjon av ukjent funksjon. Dette området representerer den sørligste delen av tunet på jernaldergården. I tillegg ble det påvist seks kokegropser som også kan plasseres til samme tidsperiode. Disse var gjennomgående større og med en litt annen form enn kokegropene fra eldre jernalder.

Bygningskonstruksjonene besto hovedsakelig av parallelle rekker med takbærende stolper, og det ble påvist kun ett sikkert treskipet hus med stolpehull etter både takbærende og veggbærende stolper bevart. Dette huset synes også å ha hatt ytre, skråstilte avstivere. Lengden på bygningene varierte mellom 6 og 14 m. Med to unntak var samtlige bygninger orientert i nordøstlig–sørvestlig retning. Det ble imidlertid ikke påvist gulvflater eller ildsteder i noen av bygningskonstruksjonene. Det ble foretatt en serie dateringer fra stolpehullene til tre av bygningene. Majoriteten av dateringene falt innenfor perioden 770–990 e.Kr. Husene uten påviste veggstolper ligger i samme område i den nordvestlige delen av feltet. Her ble det påviste to mulige, nordvestvendte inngangspartier. Huset med skråstilte avstivere ligger mer eller mindre for seg selv i den nordøstlige delen av feltet. Denne todelingen kan indikere at de enskippede husene har vært økonomibygninger, mens huset med skråstilte avstivere har vært boligbygning (Grindkåsa 2007 med henvisning til Skov 1994). I nærheten av dette huset ligger også fotgrøften til en gravhaug.

Bryggesteinshauger og bryggesteinslag ca. 770–1150 e.Kr.

Innenfor undersøkelsesområdet ble det identifisert hele seks bryggesteinshauger som besto av ett eller flere lag med skjørbrent stein (12–17, figur 2). Størrelsen på haugene varierte fra ca. 10–20 m i diameter, med en dybde på 0,45–0,6 m. Dateringene av bryggesteinshaugene er kalibrert til omkring 775–1150 e.Kr. I tillegg ble det registrert flere bryggesteinslag som antagelig representerer masser som er tatt ut fra haugene samt mulige bunnrester av utjev-

Tabell 1. Bygninger og andre konstruksjoner i yngre jernalder 600–900 e.Kr.

Struktur nr.	Type	Kort beskrivelse	Stratigrafiske forhold
1	Bygning	Inngangsparti og to takbærende stolperrekker. Lengde: 13,5m. Bredder 2,8m. Orientering NØ-SV	Under lag 210
2	Bygning	Inngangsparti og deler av to takbærende stolperrekker. Lengde:10m. Bredder: 2,8m. Orientering: NØ-SV	Under lag 210
3	Bygning	To takbærende stolperrekker. Lengde: 11m. Bredder: 2,8m. Orientering: Ø-V	Under lag 210
4	Bygning	To takbærende stolperrekker. Lengde: 14m. Bredder: 2,8m. Orientering NØ-SV.	Hovedsakelig under pløylag 1131. Forholdet til kulturlag noe usikkert.
5	Bygning	To takbærende stolperrekker, og to rekker av veggstolper. Lengde: 13,5m. Bredder: 1,5m mellom takbærende stolperrekker. Orientering: NV-SØ	Sørøstlige stolper under lag 205. Resterende del av bygning under pløylag 1131
6	Trekantet struktur, ukjent funksjon	3 grøfter, 1 kokegrop og 11 små stolpehull/staurhull	Under lag 205
7	Gjerdekonstruksjon	Mulig gjerdekonstruksjon bestående av 13 staurhullrekker og rektangulære nedgravninger. Lengde: 22m	Under lag 205
9	Bygning	Del av mulig bygning bestående av to takbærende stolperrekker. Lengde: 6,5m. Bredder:1,2m. Orientering: NØ-SV	Sørøstlige stolper under 210. Resten under pløylag 1131. Forstyrret av to nedgravninger datert til 890-1015, 970-1025
10	Bygning	Del av mulig bygning bestående av to takbærende stolperrekker. Lengde: 10,5m. Bredder:4,9m. Orientering: NØ-SV	Kutter lag 383
11	Bygning	Del av mulig bygning bestående av to parallelle rekker av 4 stolper hver. Lengde: 6,3m. Bredder:4,1m. Orientering: NØ-SV	Under pløylag 1131

nede bryggesteinshauger. Bryggesteinshaugene og lagene dekket et større område av undersøkelsesområdet, og vi vet at massene med bryggesteiner fortsetter vestover.

I bryggesteinshaugene og bryggesteinslagene ble det gjort over 300 gjenstandsfunn. Majoriteten av gjenstandene besto av nagler, klinknagler og spiker, som sannsynligvis stammer fra båtdeler og annet treverk som er blitt kastet eller gjenbrukt som ved i forbindelse med brygging og koking. Det ble imidlertid også funnet en pilspiss samt to vektlodd i bunnlaget på to av haugene. I tillegg fremkom det et kuleformet vektlodd, lik Pedersen 2008, figur 8.5, i et av bryggesteinslagene. Flere små konsentrasjoner av brente bein og dyretenner tyder på at matavfall har vært kastet i haugene.

Tabell 2. Oversikt over bryggesteinshaugene.

Bryggesteinshaug nr.	Måt	Gjenstandsfunn
12	15m (L) x 10m (B) x 0,5m (D)	11 stk.: 5 klinknagle, 6 nagler
13	16m (L) x 8m (B) x 0,6m (D)	63 stk.: 30 klinknagler, 25 nagler, 4 spiker, 1 fragment av spinnehjul i brent leire, 2 jernfragmenter
14	10m (L) x 9m (B) x 0,6m (D)	9 stk.: 5 nagler, 3 klinknagler, 1 slagglump
15	13m (L) x 9m (B) x 0,5m (D)	76 stk.: 33 klinknagler, 38 nagler, 9 spiker, 1 jernstift, 1 mulig slagglump, 2 vektlodd
16	14m (L) x 11m (B) x 0,6m (D)	30 stk.: 13 klinknagler, 12 nagler, 4 spiker, 1 ukjent jernfragment
17	20m (L) x 9m (B) x 0,45m (D)	22 stk.: 10 klinknagler, 11 nagler, 1 hesteskosaum

Lagdannelser i middelalderen – 1200–1500-tallet

Mot kantene på flere av bryggesteinshaugene ble det påvist en rekke mindre lag som er vært dannet helt mot slutten av vikingtid eller tidlig middelalder. I tillegg ble det påvist flere mindre, funnfattige lag som sannsynligvis representerer begynnende markoverflate/pløyejord dannet etter at bryggesteinshaugene har gått ut av bruk. I løpet av middelalderen blir store deler av området dekket av kulturmark/pløyejord. Gjenstandsfunnene indikerer at dette har skjedd over en lengre tidsperiode, fra tidlig middelalder og opp mot ca. 1500-tallet.

Kulturlag med bryggestein på gårdstun – et spørsmål om erkjennelse

Vårt bidrag til forståelsen av samfunnsmessige endringer i overgangen mellom eldre og yngre jernalder er å sannsynliggjøre at det også skjer fundamentale endringer i bosetningen, og at den historiske gården etableres i denne perioden. En viktig nøkkel til å forstå denne endringen er arkeologiske undersøkelser av kulturlag på de historiske gårdene, på slike som Vik. Starten på kulturlagsakkumulasjonen, som begynner på 600-tallet på Vik, synes å være et trekk som går igjen på flere lokaliteter. Dateringen til starten på yngre jernalder og kontinuiteten fram til de historiske gårdstunene er en sterk indikasjon på at den historiske gården som politisk, sosial og økonomisk enhet starter da. Dette forsterker synet på overgangen mellom eldre- og yngre jernalder som en tidsperiode med store samfunnsmessige endringer.

Vi tror ikke at kulturlagsakkumulasjonen på Vik er unik. Det er imidlertid gjort få systematiske undersøkelser av gårdstun på de historiske gårdene i Norge; vi vet derfor lite om

forekomsten av kulturlag på gårdstunene. Dette kan være et spørsmål om erkjennelse. Kulturlagene er der, men arkeologene har hatt fokus på andre ting. Vi tror forklaringen ligger i tre forhold. For det første er det sjelden arkeologer gjennom forvaltningsutgravningene kommer til på selve gårdstunet. Det har sammenheng med at gårdstunene ofte blir liggende urørt, selv om de omkringliggende jordene omreguleres til andre formål enn dyrking. For det andre har det vært en tendens til et ensidig fokus på bosetningsspor i undergrunnen og i mindre grad på kulturlag mellom matjord og undergrunn. Lag med skjørbrent stein er kun blitt oppfattet som omrotete lag med stein, og av liten interesse. Den tredje, og viktigste, forklaringen er begrepet «gård» som erkjennelsesmessig objekt. Som Holm (1999) har hevdet, er det knyttet nasjonalromantiske konnotasjoner til begrepet «gård», som styrer både erkjennelsen og tolkningen av de arkeologiske boplassdataene. Og de kan ha vært et hinder for forståelsen av det forhistoriske samfunnets sosiale, politiske og økonomiske struktur.

En indikasjon er de såkalte bryggesteinslagene. Begrepet «bryggestein» blir først omtalt i Eilert Sundts artikkel fra 1865, hvor han beskriver sine reiser på Hedemarken. Ut fra Sundts observasjoner kan vi trekke flere konklusjoner. For det første sier han at bryggestein finnes i hauger på eller rundt gårdstunet, og at alle gamle gårder har slike hauger. I tillegg beskriver han hvordan bøndene planer ut haugene, og at mange hus er bygget på lag med bryggestein. Sundt sammenligner disse lagene med «de danske kjøkkenmøddinger», men foreslår at bryggesteinshaugene er fra jernalderen. Siden Sundts tid er det få arkeologer som har befattet seg med bryggestein. Oddmunn Farbredd påviste lag med bryggestein på Egge i Steinkjer ved prøvestikking i 1985. Dagfinn Skre behandlet fenomenet i 1988 og i 1998, Lil Gustafson i 1993. Lars Pilø (1993, 2005) registrerte bryggesteinslag ved åkervandring, og brukte materialet aktivt for å påvise gårdstun. Kathrine Stene beskrev en utgravning av bryggesteinslag i 2009. I forbindelse med store flateavdekkinger på Torgårdsletta i Tiller, utenfor Trondheim, ble det påvist bryggesteinslag på tunene ved prøvestikking (Grønnesby 2013, 2014, 2015). I tillegg er det foretatt flere utgravninger på Østlandet som ikke er publisert.

Fra Trøndelag kjenner vi til fenomenet bryggestein/kulturlag på mange gårdstun, men med unntak av Lars Piløs undersøkelser på Hedemarken og undersøkelsene på Torgårdsletta har det ikke forekommet systematiske registreringer av kulturlag på gårdstun. Fenomenet synes ikke å være kjent på Vestlandet, men man kjenner til et par eksempler i Rogaland. På Østlandet forekommer en del tilfeller (Stene 2009; Østmo 1991), men heller ikke her, med unntak av Piløs undersøkelser, er det gjort systematiske registreringer. Bare i Nord-Norge har det vært gjort systematiske undersøkelser av kulturlag i form av gårdshauger. Forskjellen mellom kulturlagene på gårdstun i Sør-Norge og gårdshaugene i Nord-Norge synes å være at i Nord-Norge er det gode bevaringsforhold for organisk materiale (Bertelsen 1989), og at bryggestein for en stor del mangler.

Når mennesker holder til på samme sted over lang tid, dannes det vanligvis kulturlag i en eller annen form. De av dagens gårder som har en historikk tilbake til middelalderen og hvor tunet ikke er blitt flyttet siden da, bør derfor ha slike kulturlag. Spørsmålet blir hvor langt tilbake i tid disse kulturlagene går, og hva de egentlig representerer. Der hvor tunet er flyttet i nyere tid, finnes det gjerne en muntlig tradisjon som forteller hvor tunet lå tidligere. Slike steder omtales gjerne som «gammalgården» eller med navn, som på «Tøfta» på Haugen, Torgårdsletta. Gravning av prøvestikk på gårdstun som Egge i Steinkjer og på tunene på Torgårdsletta (Grønnesby 2013, 2014, 2015) viser alle at det ikke er snakk om omrotete lag med stein. Det er stratifiserte kulturlag hvor noen av lagene inneholder store mengder skjør-

Figur 6. Oversiktsfoto over det sørvestre hjørnet av feltet. I bakgrunnen kokegroper datert til romertid, bryggesteinshaug 13 datert til vikingtid. I forgrunnen kulturlagdannelser 529 fra yngre jernalder samt kanten av underliggende torvdannelse 556 fra romertid. Foto: Aina Heen-Pettersen, NTNU Vitenskapsmuseet.

brent stein, mens andre lag er mer eller mindre steinfrie. Det er altså misvisende å omtale lagene kun som bryggesteinslag, de bør omtales som kulturlag, slik at begrepet fanger opp alle former for lag på gårdstun. Utgravningen på Ranheim bekrefter at det er snakk om stratifiserte lag hvor enkelte lag inneholder mye skjørbrent stein som opprinnelig har ligget i hauger rundt/på gårdstunet. Mengden bryggestein er såpass stor at de lett kan overskygge eksistensen av andre lag.

Kulturlag med bryggestein er utelukkende datert til mellom 600 e.Kr. og 1500-tallet (Grønnesby 2013, 2015; Pilø 2005; Skre 1988, 1998), og representerer en annen koketeknikk enn kokegropene, som i hovedsak dateres til eldre jernalder/bronsealder. Sannsynligvis skjedde kokingen ved å legge oppvarmede steiner i store kar med væske. Rent arkeologisk representerer yngre jernalders akkumulerte kulturlag med bryggestein på gårdstun et annet fenomen enn eldre jernalders stolpebygde hus med kokegroper spredd over store arealer. Begge fenomenene kan knyttes til menneskers boliger og tilstedeværelse, men samtidig representerer de to ulike materielle manifestasjoner av bosetning. Mens eldre jernalders bosetning er funnet på dagens åkre og spredd over store arealer, er kulturlagene etter den historiske gården akkumulert på samme sted gjennom århundrer. Vi mener denne forskjellen i hvordan bosetningen i henholdsvis eldre og yngre jernalder/middelalder manifesterer seg, er et uttrykk for de samme endringsprosessene som endringene i det øvrige arkeologiske materialet på overgangen mellom eldre og yngre jernalder viser.

Et sjeldent innblikk i et yngre jernalders gårdstun

Undersøkelsen på Ranheim skapte en sjelden mulighet til å undersøke en yngre jernalders/vikingtids gårdsbosetning med oppbygging av kulturlag. I Trøndelag er det kun tre andre

gårdsbosetninger fra denne perioden, Mosetet i Overhalla, Viklem på Ørlandet og Viggja i Skaun, som er blitt arkeologisk undersøkt (Berglund 1997, 2003; Møllenhuis 1975).

Den eldste tidfestingen som kan knyttes til den tidligste bosetningsfasen på Ranheim, er dateringer fra de nederste/eldste kulturlagene, som er kalibrert til 602–674 e.Kr. (BETA-376166 1390±39). Bosetningssporene og kulturlagsakkumulasjonen viser at det skjer en fundamental endring i typen aktivitet på stedet. Vi tolker dette som at aktiviteten knyttet til gården er fra 600-tallet og at dette daterer starten på den historiske gården Vik. Kulturlagene som ble akkumulert i denne perioden, skriver seg fra tiden til og med 800-tallet og inn på 900-tallet. Enkelte dateringer fra de eldste kulturlagene har riktignok også gitt eldre jernalder som resultat, men disse dateringene er sannsynligvis et resultat av omroting/forensning fra de underliggende kokegropene.

Den store mengden av bosetningsspor innenfor et mindre område av feltet vitner om en intens bosetningsfase. Alle stolpehull var fylt med svart fyllmasse svært lik de eldste kulturlagene. Det betyr sannsynligvis at stolpehullene ganske raskt er blitt gjenfylt med samtidige kulturlag etter bruk, og det igjen viser nærhet i tid mellom bruk og gjenfylling av stolpehullene. Dateringene fra de påviste bygningene var konsentrert til slutten av 700-tallet og til slutten på 900-tallet. Det at vi har kulturlagsdateringer til 600-tallet, men mangler stolpehull datert til samme århundre, kan tyde på at husene i denne perioden har vært plassert lenger mot nord.

Lokaliteten på Ranheim peker seg ut med de store mengdene skjorbrent stein anlagt i hauger. Det er sjelden man finner slike bevarte hauger, ettersom de som regel er blitt utpla-

Figur 7. Profil som viser lagoppbyggingen i nordvestre del av feltet. De eldste kulturlagene vises nederst i profilen, sammen med to lag fra en opprinnelig bryggesteinshaug. Foto: Brynhildur Baldursdottir, NTNU Vitenskapsmuseet.

nert. Vi kjørte bort anslagsvis 700 kubikk med skjørbrent stein, og vi vet at det fremdeles befinner seg tilsvarende mengder vest for lokaliteten. Det er imidlertid ikke sikkert at det er unormalt mye. Det ser vi blant annet på tunet på gården Vik i Flatanger, som ble fraflyttet på slutten av 1800-tallet. En registrering av kulturlagene på tunet beskrev lagene som 0,8 m dype over et 50 m vidt område (Farbregd 1979).

Dateringene av kull fra bryggesteinshaugene varierer mellom slutten av 700-tallet/begynnelsen av 800-tallet og 1000-tallet/begynnelsen av 1100-tallet. I de to haugene nærmest tunet fikk vi eldre dateringer fra toppen enn fra bunnen. De «omvendte» dateringene indikerer at avfallet i haugene ikke nødvendigvis har gått direkte fra produksjon til haug, men at de like mye er et resultat av regelmessig «rydding», slik at også eldre materiale er blitt med i massene. Siden noen av bryggesteinshaugene delvis dekket stolpehull og kulturlag, betyr det at denne «ryddingen» har skjedd senere enn produksjonen av avfallet. Utgravningene har vist at vi har berørt bare en del av gårdstunet. Årsaken til at bryggesteinshaugene og kulturlagene var blitt bevart, er at det opprinnelige terrenget har falt mot nord, for så å flate ut. Denne knekken i terrenget er allerede i middelalderen blitt dekket av masse, sannsynligvis åkerjord som har beveget seg ovenfra, og dermed skapt de gode bevaringsforholdene. Det har også forhindret at bryggesteinshaugene er blitt planert, slik situasjonen ellers synes å være, og slik Eilert Sundt (1865) forteller om. På nordre deler av feltet har pløying ført til at kulturlagene er ødelagt. På andre gårdstun der gården fremdeles eksisterer, kan man imidlertid regne med en kompleks stratigrafi av kulturlag. Et trekk som er observert på flere tun på Torgårdsletta og på Egge, er at det eldste laget består av et svart kulturlag uten skjørbrent stein. Tilsvarende lag fant vi på Vik. Mye tyder på at dette representerer den tidligste fasen til den historiske gården, og at dette er en fase hvor bryggesteinteknologien ikke er tatt i bruk.

Vi fant ikke spor etter bygninger fra middelalderen. Sannsynligvis har den sentrale delen av tunet vært plassert litt lenger mot nord, der moderne pløying har ødelagt kulturlagene. Jordsiget fra sør kan også ha bidratt til å presse tunet lenger mot nord og ført til at den sørligste delen av tunet i løpet av middelalderen kun er blitt brukt til åker.

Et annet markant trekk ved utgravningen er de mange gjenstandene som leder tankene mer hen mot handel enn mot vanlig gårdsdrift. Funn av mynter, perler, vektlodd, sølv osv. viser at menneskene som holdt til her, har hatt god tilgang på denne type statusgjenstander. I tillegg kan funn av enkelte fragmenterte biter av kupell av beinasse, små skåler hvor f.eks. sølv og andre metaller ble smeltet sammen, tyde på at det muligens kan ha foregått sølvsmiing på stedet (se fig. 4). Om Vik hadde en handelsfunksjon, eller om gjenstandene kom hit ved plyndring, faller utenfor rammene for denne artikkelen, og vil heller forfølges i en egen publikasjon. Funnene viser imidlertid det potensialet som ligger i utgravninger av denne type kulturminner.

Avslutning

I forhold til kontinuitetsspørsmålet mener vi utgravningene av Vik viser en klar endring i aktiviteten mellom eldre og yngre jernalder. Kokegropene datert til eldre jernalder viser riktignok kontinuitet i menneskenes tilstedeværelse på Vik. Bosetningssporene og kulturlagsakkumulasjonen som starter på 600-tallet e.Kr., viser imidlertid at det skjer en fundamental endring i typen aktivitet på stedet, og at «gården» som den sosiale, politiske og økonomiske enhet vi kjenner fra historisk tid, har sin begynnelse da. Dette faller sammen

med de mange øvrige endringene i det arkeologiske materialet som skjedde ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder (Solberg 2000:197). Dette tilsier at det foregikk grunnleggende endringer i de samfunnsmessige strukturene. Hvis man i tillegg kan sannsynliggjøre at det opprinnelige kontinuitetssynet mellom eldre og yngre jernalder for en stor del er konstruert ut fra behovet for å skape en nasjonal historie på 1800-tallet, rokker det ved «kontinuitets»-tenkningen som har vært så viktig i norsk jernalderforskning.

På Vik ble gårdstunet fraflyttet, men i mange tilfeller er det en direkte sammenheng mellom kulturlagsakkumuleringens start på 600-tallet og det historiske gårdstunet der det ligger i dag. Selv om det mangler systematiske registreringer, vet vi at mange av de historiske gårdene har kulturlag på tunet. Hvis tunet er flyttet, ligger det gjerne like i nærheten. I noen tilfeller synes lagene å være planert bort, men ofte finnes det rester igjen. Hvis vårt forslag om at eksistensen av kulturlag på gårdstun i stor grad er et spørsmål om erkjennelse, er det sannsynlig at slike lag er til stede på svært mange norske gårder som finnes i skriftlige kilder fra middelalderen. I så måte er Vik på Ranheim sannsynligvis ikke unik, men eksemplifiserer hvordan endringene i bosetningen manifesterer seg arkeologisk, og hvordan den historiske gården fremtrer i yngre jernalder.

I kulturlagene ligger det et stort potensial for å forstå samfunnet i yngre jernalder og i middelalderen. Utgravningen på gården Vik på Ranheim illustrerer dette på en god måte. I denne artikkelen har vi forsøkt å sannsynliggjøre at den norske historiske gårdens historie starter i yngre jernalder, og at kulturlagene på tunene har et stort potensial til å gi oss ny og økt kunnskap om dagligliv, erverv, handel og, ikke minst, om de samfunnsmessige endringer som skjer i overgangen mellom eldre og yngre jernalder.

Summary

The late Iron Age farm in Norway - a matter of recognition? A case-study from Ranheim, Trondheim

This article presents the results of the excavation of a late Iron-Age/ Viking-Age farmstead at Ranheim in Trondheim and uses this site as a case study to discuss the establishment of the Norwegian historic farm. In Norwegian settlement archaeology it has often been claimed that the historic farm, generally associated with the ownership of land and inheritance, was established during the early Iron Age. This article however, questions this view and highlights the many significant changes in the archaeological settlement data between the early Iron Age and later Iron Age/early Medieval periods, which may also reflect wider changes in social and political structures. An important key to understanding these changes is the need to recognise and investigate stratified layers on or near many of the historic farms. At Ranheim, these layers seem to have been formed and accumulated from around AD 600–700 indicating a clear change in the nature of the settlement taking place. The stratified layers, many of which contained large amounts of heat-shattered stones from brewing and cooking, indicate a continuous and long-lasting settlement phase on the same piece of land from this period onwards. It is argued that this may be regarded as the first stage of the historic farm, and that such layers may be present on many of the Norwegian farms which are mentioned in Medieval sources.

Litteratur

Berglund, Birgitta

1997 Utvikling av gårdsbruk i Midt-Norge. Status og nye prosjekter. I *Arkeologi i Mittnorden. Ett symposium kring nya arkeologiska forskningsrön*, redigert av Kurt Gullberg, s. 137–150. Österbottenska Fornforskningsällskapetets vetenskaplige skriftserie, nr. 4. Scriptum, Vasa.

2003 Hus og gård – den arkeologiske bakgrunnen. *Middelaldergården i Trøndelag. Foredrag fra to seminarer*, redigert av Olav Skjeviek, s. 25–62. Stiklestad Nasjonale Kultursenter, Verdal.

Bertelsen, Reidar

1989 Gårdshaugene I Nord-Norge. Eksempler på nordatlantiske teller. *Hikuin* 15:171–180. Århus.

Blackburn, Mark

2008 The Coin-finds. Skre, Dagfinn *Means of Exchange – Dealing with Silver in the Viking Age*, redigert av Dagfinn Skre, s. 29–74. Kaupang Excavation Project publication series, vol. 2. Norske oldfunn, vol. 23. Aarhus University Press, Århus.

Brøgger, Anton Wilhelm

1925 *Det norske folk i oldtiden*. Aschehoug, Oslo.

Carneiro, Robert L.

1981 The Chiefdom: precursor of the state. I *The transition to statehood in the new World*. New Directions of Archaeology, redigert av Grant D. Jones og Robert R. Kautz, s. 37–79. Cambridge University Press, Cambridge.

Dahl, Ottar

1990 *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*. Universitetsforlaget, Oslo.

Farbregd, Oddmund

1979 Lindsetmoen av Vik prestegård. Upublisert notat ved topografisk arkiv NTNU Vitenskapsmuseet.

1985 Prøveundersøkelse på tunområdet juli -85. Upublisert rapport ved topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.

Gjerpe, Lars Erik

2014 Kontinuitet i jernalderens bosetning. Et utdatert postulat arvet frå 1814-generasjonen? *Viking* 77:55–78. Oslo.

Grierson, Philip

1991 *Coins of Medieval Europe*. Seaby, London.

Grindkåsa, Line

2007 Byggeskikk i vikingtid og tidlig middealder. Årsaker til endring. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Oslo.

Gräslund, Bo

2007 Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536–537 e.Kr. *Saga och Säd. Kungliga Gustaf Adolfs Akademiens Årbok* 2007:93–123.

Grønnesby, Geir

2013 Bosetningen på Torgårdsletta, Trondheim og Egge, Steinkjer. Et innlegg i diskusjonen om den norske gårdens opprinnelse. I *Jordbruksbosetningens utvikling på Vestlandet*, redigert av Søren Diinhof, Morten Ramstad og Tore Slinning, s. 77–92. UBAS, vol.7. Universitetet i Bergen, Bergen.

2014 Bryggesteiner og kulturlag – spor etter gårdens opprinnelse. *Spor* 1:32–35.

2015 Jernalderens bosetning i Trøndelag. Norske oldfunn.

Gustafson, Lil

1993 De ulykksalige «kokegropene» – eller språkets tyranni. *Nicolay* 61(1):30–34.

1995 Forhistorisk jordbruk på sandmoene på Romerike. Undersøkelser på Rud øde, Nannestad, Akershus. *Universitetets Oldsaksamling Årbok* 94:151–163.

Hagen, Anders

1962 *Norges oldtid*. Cappelen, Oslo.

Holm, Ingunn

1995 *Trekk av Vardals agrare historie*. Varia, vol. 31. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

- 1999 Gårdsbegrepet - et styrende element i den arkeologiske forskningen omkring bosetning og landbruk. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok* 1999:91–106
- Holmsen, Andreas
1961 *Norges historie. Fra de eldste tider til eneveldets innførelse 1660*. 3. utgave. Universitetsforlaget, Oslo.
- Jerpåsen, G. B.
1996 *Gunnerød – en arkeologisk landskapsanalyse*. Varia, vol. 35. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Lyman, R. Lee and Michael J. O'Brien
2001 The Direct Historical Approach, Analogical Reasoning, and Theory in Americanist Archaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory* 8(4):303–342.
- Løken, Trond
1988 Forsandmoen – et samfunn i blomstring og krise gjennom folkevandrings-tiden i Norden. *En krisetid mellom eldre og yngre jernalder*, redigert av Ulf Näsman og Jørgen Lund, s. 169–186. Århus universitetsforlag, Århus.
1991 Forsand i Rogaland – et lokalt sentrum i de sørlige Ryfylkeheiene. I *Rapport fra 18. nordiske arkeolog-kongress*, redigert av Birgitta Wik, s. 207–221. Gunneria, vol. 64. Vitenskapsmuseet, Universitetet i Trondheim. Trondheim.
1992 Forsand og jernalderens landsbyanlegg i Rogaland – ressursbakgrunn og struktur. Gård-tettsted-kaupang-by. I *Nytt fra utgravningskontoret i Bergen*, vol. 3, redigert av Åse Bergset, Siri Myrvoll, Ann Christensson, s. 53–69. Bergen.
1998 Bofaste bønder eller jordbrukere på flyttefot? I *Fra Østfolds oldtid. Foredrag ved 25-års jubileet for Universitetets arkeologiske stasjon Isegran*, redigert av Einar Østmo, s. 173–193. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny Rekke, nr. 21. Oldsaksamlingen, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Mathiesen, Henrik
1960 [1903] Gaarden Vik i Strinden. *Ranheimsnytt*, nr 4. Ranheim arbeiderforening. (Gjengitt fra 1903 Nor.)
- Munch, G. Stamsø, Johansen, O.S. og Roesdahl, E. (red)
2003 *Borg in Lofoten. A chieftain's farm in North Norway*. Tapir academic press, Trondheim.
- Myhre, Bjørn
1978 Agrarian development, settlement history, and social organization in Southwest Norway in the Iron Age. *New directions in Scandinavian archaeology (Studies in Scandinavian Prehistory and early History)* 1:224–271. Redigert av Kristian Kristiansen. Aarhus University Press, Århus.
1985 Boathouses as indicators of Political Organization. *Norwegian Archaeological Review* 18(1–2):36–60.
1987 Chieftains graves and chieftain territories in South Norway in the Migration period. *Studien zur Sachsenforschung* 6:169–187.
- Møllenus, Kristen
1975 Hustufta på Moseidet i Overhalla. Årbok for Namdalen, s. 59–67. Namdal historielag.
- Näsman, Ulf
1988 Analogislutning i nordisk jernalderarkæologi. Et bidrag til utviklingen af en nordisk historisk arkæologi. I *Jernalderens stammesamfund. Fra stamme til stat i Danmark 1*, redigert av Birgit Rasmussen og Peder Mortensen, s. 123–140. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, vol. 22:1. Jysk Arkæologisk Selskab, Århus.
- Olsen, Bjørnar
1997 *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiver i arkeologisk forskning*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsen, Magnus
1926 Ættegård og helligdom. Norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst. Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie A: Forelesninger, vol. IXa. Aschehoug, Oslo.
- Opedahl, Arnfrid
1999 *Arkeologiens gårdsforskning og utforming av en norsk identitet*. AmS-Varia, vol. 35. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.

- Pedersen, Ellen Anne
- 1989 *Jernalderbosetningen på Hadeland. En arkeologisk-geografisk analyse*. Varia, vol. 17. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
 - 1990 Rydningsrøysfelt og gravminner – spor av eldre bosetningsstrukturer på Østlandet. *Viking* 53:50–60.
- Pedersen, Unn
- 2008 Weights and balances. I *Means of Exchange - Dealing with Silver in the Viking Age*, redigert av Dagfinn Skre, s. 119–178. Kaupang Excavation Project publication series, vol. 2, Norske oldfunn, vol. 23. Aarhus University Press, Århus.
- Pilø, Lars
- 1993 Jernalderens bosetningshistorie på Hedmarken – noen hypoteser i forbindelse med Åker-prosjektets forskningsresultater. *Viking*:65–79.
 - 2005 *Bosted – urgård – enkeltgård. En analyse av premissene i den norske bosetningshistoriske forskningstradisjon på bakgrunn av bebyggelsesareologisk feltarbeid på Hedemarken*. Oslo arkeologiske serie, vol. 3. IAKH, UIO, Oslo.
 - 2008 The Pottery. I *Things from the Town. Artefacts and Inhabitants in Viking-age Kaupang*. Kaupang Excavation Project publication series, vol. 3. Norske oldfunn 24:281–303. Redigert av Dagfinn Skre. Aarhus University Press, Århus.
- Reynolds, Susan
- 1984 Medieval Origins Gentium and the Community of the Realm. *Journal of Historical Association* 68:375–90.
- Sahlins, Marshall
- 1963 Poor man, rich man, big man, chief. Political types in Melanesia and Polynesia. *Comparative Studies in Society and History* 5:285–303.
- Service, Elman R.
- 1962 *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*. Random House, New York.
- Skaare, Kolbjørn
- 1976 *Coins and Coinage in Viking-Age Norway. The establishment of a national coinage in Norway in the XI century, with a survey of the preceding currency history*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Skov, Hans
- 1994 Hustyper i vikingtid og tidlig middelalder. Utviklingen af hustyperne i det gammeldanske område fra ca. 800–1200 e.Kr. *Hikuin* 21:139–163.
- Skre, Dagfinn
- 1988 *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygning i Sør-Gudbrandsdalen*. Riksantikvarens rapporter 16. Akademisk Forlag. Øvre Eiker.
 - 1998 *Herredømme. Bosetning og besittelse på Romerike 200–1400*. Acta humaniora, vol. 32. Universitetsforlaget, Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Solberg, Bergljot
- 2000 *Jernalderen i Norge. 500 år før Kristus til 1030 etter Kristus*. Cappelen Akademiske Forlag, Oslo.
- Solli, Britt
- 1996 Fortiden er et annet sted. Om arkeologi og kulturminnevern, røtter og føtter. *Norsk antropologisk tidsskrift* 2:79–90.
- Stene, Kathrine
- 2009 En gårdshaug i Østfold. Undersøkelse av kulturlag fra middelalder på gården Fusk i Askim kommune. I *Den tapte middelalder? Middelalderens sentrale landbebyggelse*, redigert av Jes Martens, Vibeke Vandrup Martens og Kathrine Stene, s. 191–202. Varia, vol. 71. Kulturhistorisk museum, Forminneseksjonen, Oslo.
- Sundt, Eilert
- 1865 Lidt fra oldtiden. Brygge-sten. *Folkevennen* 14:322–326.

Svenningsen, Beate

- 2002 Gamle frasagn om høvdinger. En studie i høvdingbegrepet i sentrale kilder om Norge 1160–1280. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Oslo.

Trigger, Bruce G.

- 1989 *A history of archaeological thought*. Cambridge University Press, Cambridge.

Yoffe, Norman

- 1993 Too many chiefs? (Or safe text for the '90s). I *Archaeological Theory. Who Sets the Agenda?*, redigert av Norman Yoffe and Andrew Sherratt, s. 60–78. New Directions in Archaeology. Cambridge University Press, Cambridge.

- 2005 *Myths of the Archaic State: Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*. Cambridge University Press, Cambridge.

Øien, Ruth Iren

- 2010 Arkeologisk undersøkelse Nedre Humlehaugen. Upublisert rapport ved topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.

Østmo, Einar

- 1991 *Gård og boplass i østnorsk oldtid og middelalder. Aktuelle oppgaver for forskning og forvaltning*. Varia, vol. 22. Universitetets oldsakssamling, Oslo.

«[...] det treet, som ingen veit kvar det av rotom renn»

Religion i førkristen tid

Innleiing: arkeologi og før-kristen religionspraksis

I Hávamål (Edda-kvede 1993:30) fortel den Høge om korleis Odin ofra seg sjølv til seg sjølv ved å hengja i eit vindalt tre i ni netter for å læra løyndommen om runekunsten. Det vindale (vindskeive) treet er verdstreet, Yggdrasil, som tyder Odin (Ygg) sin hest (drasil). Treet har tre røter som strekkjer seg ned i underverda, og ingen veit kor røtene går. I denne artikkelen nyttar eg Yggdrasil som metafor og inspirasjonskjelde; i første del som metafor for dei ukjende røtene til førkristen religion, og, i siste del, som inspirasjonskjelde i det eg fokuserer på korleis hesten og hans status kom til å spela ei viktig rolle i kristningsprosessen.

Eg set søkjelys på korleis arkeologien får kunnskap om religionen i forhistoria gjennom å bruka arkeologiske og historiske kjelder. I granskinga av religiøs tru og praksis må arkeologien gå ut av sitt eige fagfelt og stø seg på både religionsvitenskap, filosofi og antropologi. Som oftast tek undersøkingar av forhistorisk religion for seg menneska og samfunnet deira, men i denne artikkelen vil eg kontekstualisera mennesket og sjå det i lys av den større livsverda som det agerte i, der dyr av ulike slag var sentrale aktørar og spelte roller både i mytologiske univers og i religionsutøving. I det ligg at eg ser på dyr som skapningar med agens, det vil seia at dei har ei evne til å handla innanfor si eiga livsverd (sjå òg Tsing 2012). Spesifikt vil eg undersøka korleis den ontologiske statusen, dvs. oppfatninga av sjølve det indre vesen og eksistensen til menneske og dyr låg som ein underliggjande premis med stor tidsdjupn i det norrøne førkristne samfunnet, og var ein føresetnad for verdsoppfatninga menneska hadde. Hovudvekta ligg på det norske arkeologiske materialet frå jernalderen, med ei vridning mot Vestlandet.

Ei slik framstilling vert av natur generaliserande, men det er naudsynt å måla med brei pensel for å sjå dei store samanhengane. Denne artikkelen er likevel ikkje eit forsøk på ei heilskapleg innføring i forhistorisk religion. Eg freistar heller å bruka blikket mitt som forskar på ein måte som ikkje set berre mennesket i sentrum, men undersøker rolla dyra har – òg i gudeverda. For å oppnå det nyttar eg både arkeologiske og skriftlege kjelder, som med sine sterke og veike sider utfyller kvarandre. Dei arkeologiske kjeldene er spor etter praksis og levd liv (Barrett 2000), i motsetnad til skriftlege kjelder, som reflekterer kva forteljningar folk fortalde om seg sjølve. Dermed kan arkeologen koma spor etter menneskeleg handling nær inn på livet, men ho manglar den forteljande strukturen som me kan kjenna oss att i, og som gjev detaljar til den fortolkande ramma. Skriftlege kjelder vert i denne artikkelen brukte som kjelder til underliggjande strukturerande prinsipp som låg til grunn for samfunnsorganisering, heller enn som historisk referansemateriale (jf. Sørensen 1991).

Den kristne kulturarven og framveksten av moderne vitenskap

For å skapa rom for å ana riss av religion i fortida er det naudsynt å avsløra kva som er det notidige aksiomet, og kva føringar det legg på *blikket* til den som skodar attende. Eg har tidlegare (Oma 2012) argumentert for at vestleg vitenskap er skapt under og oppretthalden innanfor den humanistiske vitenskapstradisjonen som har kome til innanfor den kristne kulturarven, og som dermed set rammer for dette *blikket*. Kristendommen er ikkje berre ei personleg tru, men òg eit visst rasjonale med tilhøyrande ontologi, det vil seia oppfatning av korleis ulike verekategori er ordna i forhold til kvarandre. Det ligg grunnføresetnader som me ofte ikkje tenkjer igjennom, i botnen av kristendommen, og desse grunnsteinane for våre tenkjemåtar er så fastankra at me ikkje tenkjer på dei som kultur. Me tenker på dei som sanning (Oma 2012; sjå dessutan Tsing 2012).

Det er naudsynt å klargjera at det kristne rasjonale ikkje er universelt, men kulturelt betinga. Likeins som feministen Donna Haraway (1988) har synleggjort at vitenskap ikkje er objektiv, men er skapt av «a view from somewhere» – eit blick frå ein viss posisjon, og ikkje «a view from nowhere» – eit blick frå ingenstader. Haraway kaller illusjonen om at vitenskap er objektiv for «a god-trick», eit gudetriks. Eg hevdar at det likeins er eit gudetriks når det tilbakeskodande blikket ikkje anerkjenner sine eigne kulturelle rammer.

Møtet mellom dyr og menneske er sentralt i religionen i forhistoria, til dømes på helle-ristningar (Mandt og Lødøen 2005), i offerfunn (Oma 2011) og i graver i jernalderen (Mansrud 2004a, 2004b; Oma 2011). I tolkinga av desse fenomen a dukkar ein slik grunnstein frå den kristne kulturarven stadig opp, nemleg at mennesket er øvst i skaparverket og sett til å forvalta dei andre skapningane etter beste evne. Molly Mullin (1999) påpeiker at i antropologi vert dyr i slike samanhengar oftast tolka som gåver til dei døde eller gåver til maktene heller enn som skapningar med agens og eigenart. Same haldning finn ein ofte i den arkeologiske diskursen (t.d. i oversiktsverk som Solberg 2003). Denne grunnhaldninga til dyr kjem frå den humanistiske tradisjonen, som spissformulert kan seiast å eksistere innanfor den normative fantasien om menneskeleg eksepsjonalisme, det vil seia at mennesket opplever seg sjølv som i ei opphøgd særstilling samanlikna med andre artar (Tsing 2010:144).

Sett i eit historisk perspektiv var Aristoteles den første tenkjaren som la fram tanken om at mennesket er suverent¹, ein idé som hadde eit sterkt feste i kristendommen, men som gjennom mellomalderen var ein stadig kime til debatt, og meir og mindre alle dei store kyrkjefedrane meinte noko om dette (Irvine 2004). Leslie Irvine (2004:35–46; sjå òg Franklin 1999, 2002) peiker i sin gjennomgang av dette spørsmålet i den vestlege kulturhistoria på kva for ein verkebyll denne tanken vart for mange filosofar. Ho går langt i å antyda at dårleg samvit knytt til lidinga hos dyr var ei sterk drivkraft for å skapa ein ontologisk distanse mellom menneske og dyr.

Den humanistiske tradisjonen, som arkeologien er ein del av, vart til gjennom ein lang opptakt gjennom mellomalderen til dette tankegodset vart spissformulert i den berømte formuleringa til René Descartes: «Cogito, ergo sum» – «eg tenkjer, altså er eg.» Gjennom å leggja vekt på tankens makt som sjølvaste sjelsindikatoren definerte Descartes med eit elegant pennestrok bort den filosofiske debatten og fritok menneskeheita for skuld kjensle for å drepa og eta dyr. Historikaren Keith Thomas (1984:34) seier at det mest kraftfulle argumentet til den kartesianske posisjonen er at det var den beste moglege rasjonaliseringa for måten menneska faktisk handsama dyra på.

Thomas (1984) og Erica Fudge (2008; sjå òg Fudge mfl. 1999) har forska på engelsk mellomalder og forholdet mellom menneske, miljø og dyr, og båe konkluderer med at sjølv om det ligg eit forvaltaransvar i botnen av dette kristne aksiomet, var det ikkje tvil om kven som heldt piskan. Tanken om at menneska må råda over dyra, er dermed sterkt nedfelt i samfunnet vårt. Men som arkeologane Gro Mandt og Trond Lødøen (2005:65) peiker på, kan me ikkje forventast at menneska i fortida hadde «det same såkalla rasjonelle synet på omgjevnadene som vi har i dag».

Descartes og hans filosofi fall saman i tid med, og framskunda, framveksten av det som me i dag kallar humanismen, og som er vogga til den moderne vitskapen. Tankegodset som svirra rundt i opplysningstida på 1700-talet, mellom anna suvereniteten til mennesket og ideen om eit hierarki i skaparverket, vart eit viktig fundament for heile det humanistiske prosjektet og dermed djupt strukturerande for framveksten av moderne vitskap (sjå òg Sve-stad 1995). Her ynskjer eg å gå bakanfor det normative humanistiske blikket og freistar å syna trussystem i forhistoria der menneska orienterte seg etter andre prinsipp.

Religion i historia før historia

Både dei arkeologiske kjeldene og livstilhøva i forhistoria taler for at den forhistoriske religionen var fundamentert i verda som folk levde i, og i deira nære observasjon av naturen og miljøet som dei var ein del av. Offerfunn i våtmark tyder på at dei oppfatta tilværet som eit gje-og-ta-forhold mellom seg sjølve og maktene – som kunne vera elementa, naturkreftene og dyreverda (Oma 2011:59–64). Her vil eg trekkja på arkeologiske spor etter religiøs praksis og skriftlege kjelder som fortel om desse skikkane, og dermed utforska verda slik ho vart oppfatta av våre nordiske heidenske forfedrar, og slik menneske til ulike tider har oppfatta at universet retteleg var innretta og ordna. Truleg måtte livet levast på den rette måten for at universet skulle vera i balanse, og handling var viktigare enn tru og bekjenning (t.d. Bradley 2003, 2005; Brück 1999). Eg vil fokusera på å gje eit riss av nokre lange linjer og seige strukturar ved dei religiøse skikkane og verdsoppfatningane i det norrøne jernaldersamfunnet. Til sist presenterer eg trusskiftet, som set rasjonalet til jernalderreligionen i skarpt relieff.

Vikingtida står som eit vasskilje i religiøs tru og praksis i Noreg. Vikingraida i vesterveg var ein av fleire faktorar som førte med seg kunnskap om ei ny tru – *kristinndomr*. Fleire typar arkeologiske funn, som steinkors og tidlege kristne graver, tyder på at den nye religionen først vart kjend, og slo rot, på Sørvestlandet (Myhre 1981; Sørheim 2004). Blykors med kristne inskripsjonar lagde i heidenske graver er tolka som ei form for eksorsisme (Sørheim 2004). Kva var det desse tidlege kristne opponerte mot og skulle driva ut? Tida før kristninga var radikalt framand – eit ukjent land. Den norrøne, heidenske verdsforståinga var fundamentalt annleis enn det kristne verdssynet, som gjennomsyrrar dagens verdssyn og samfunn (t.d. Hedeager 2011; Steinsland 1996, 2005:33, 434–435). Og tida bakom jernalderen (500 fvt.–1030 evt.) – bronsealderen (1800–500 fvt.) og steinalderen (9000–1800 fvt.) – hadde sine eigne religiøse oppfatningar og skikkar. Eg vil gå attende i tid til den mytiske fortida lenge før steinkors vart reiste på heidenske gravhaugar.

I bronsealderen var rolla til kosmologien og himmellekamane eit strukturerande prinsipp i religionen. I det religiøse universet i bronsealderen stod sola i sentrum for ei syklisk verdsforståing. Reisa til sola gjennom dag og natt, og gjennom årshjulet, var kanskje knytt til

Figur 1. Hest mellom soler og skip på Ølberg. Etter Hernes 1992.

førestellingar som kom frå indoeuropearane (jf. Mallory 1991) og reflekterte tru på indre opplysning og at sjela vert gjenfødd (Kaliff 1998, 2005; Oma 2008; Oma og Melheim i trykk). Arkeologen Flemming Kaul (1998, 2005) har systematisert biletspråket som me finn på helleristningar og gjenstandar, særleg små bronseknivar, som går under namnet *rakeknivar*, og bronsekar. Han postulerer at i bronsealderen fanst det ei tru på at sola var sentrum i universet, og at alle gode krefter skulle hjelpa sola på reisa gjennom døgnet. Gjennom natta seglar sola på nattskipet, synleggjort ved helleristningsskip med solfigurar. Om morgonen står sola opp frå havet, då kjem nattskipet opp til havoverflata, og morgonhestane tek over, dei galopperer over himmelkvelvinga og trekkjer sola over middagshøgda. I kveldinga landar dei ved skipet, der fiskar og slangar tek over og trekkjer sola over i nattskipet. Både skip og solhestar finst på helleristningar i Noreg. Særleg i Rogaland, på Nord-Jæren, er det eit sterkt nærvær av ristningar der skip opptre, oftast saman med skålgroper, groper hogne inn i berget, som mellom anna er tolka som solsymbol (Kristoffersen og Oma 2008; Mandt og Lødøen 2005:231–241). På Ølberg i Sola kommune er det ei ristning med hestar, skip, ein stor sirkel (tolka som eit solhjul) og skålgroper, sjå figur 1.

Helleristningane frå steinalderen avbildar oftast dyr, og vert difor gjerne kalla veideristningar – jaktristningar. Helleristningar frå steinalderen er kjende frå mange stader i landet, og har dessutan ei global utbreiing frå Sør-Afrika via Sahara i sør til Italia og Spania i Sør-Europa, og heile vegen til Alta i nord. Tankegodset som ristningane representerer, kan ha vore gjeldande over store område. Ristningane vert tolka som jaktmagi, der representasjonar av dyr på berget skal skaffa dyr under jakta og gje kontroll over dyra (Mandt og Lødøen 2005). Andre tolkingar er at ristningane representerer ulike klanar eller familiegroper, der

dyra er totemdyr (Fuglestedt 2008), eller at dyra inngår i sjamanistiske åndereiser (Grønnesby 1998). Mandt og Lødøen (2005:65) held fram at jakt, erverv, religion og mytologi ikkje kunne skiljast frå kvarandre i steinalderen, og dermed må ulike tolkingar sjåast som ei forlenging av kvarandre.

I bronsealderen og steinalderen kan me, gjennom helleristningar og andre spor etter religiøse handlingar, koma menneskeleg handling nær inn på livet, men manglar den narrative strukturen som gjev detaljar til den store forteljinga. Det vert difor opp til arkeologen å skapa historia om fortida. Bergkunst er eit direkte uttrykk som taler til oss gjennom si biletlege framstilling. Men me manglar syntaksen, me manglar orda, og me manglar namna på helleristarane.

Dei arkeologiske kjeldene kan likevel fortelja mykje om religiøs tru og praksis, mellom anna at førkristen religion ikkje var eit homogent fenomen gjennom 10 000 år. Men eg vil likevel hevda at han står som eit motstykke til læresetningane i kristendommen som samfunnet vårt er prega av, hovudsakleg på grunn av at dei ulike retningane var naturreligionar – dei var polyteistiske, i varierende grad animistiske, og ikkje baserte på dogme. Heretter kjem eg til å nemna det generiske motstykket til kristendom som forhistorisk religion, implisitt i denne nemninga ligg at denne ikkje var homogen. Strofa i Hávamål som omtaler Yggdrasil, treet med røtene som ingen veit kor går, er eit høveleg bilete på religionen i forhistoria, røtene slyngjer seg i ukjend lei.

Eit heidensk kosmos – det norrøne samfunnet

Samfunna i jernalderen inneheld fleire kjende faktorar enn samfunn i steinalderen og bronsealderen, hovudsakleg fordi me kjenner skriftlege kjelder frå samfunn utanfor Skandinavia som fortel om liv, mytologi og tru. Kjeldematerialet frå jernalderen er rikt og famnar breitt, frå runer, gravskikk, kunst og offerfunn til skriftlege kjelder, stadnamn og kultstader. I denne bolken presenterer eg nokre av dei, og eg har trekt ut nokre element med vekt på å gje eit utradisjonelt inntrykk av praksis og førestellingar knytte til religion frå ulike periodar av jernalderen. Desse elementa er knytte til gudar og stadnamn, rolla til hesten i kultutøving og trusskifte, Odin og hans kjønnslege overskriding og til sist møtet mellom kristendom og forhistorisk religion i vikingtida.

Skriftlege kjelder som Beowulf, Finnsborgfragmentet, Edda-dikta, kongesogene til Snorre, Flatøybok, islandske ættesoger og fleire fortel om verdsforståinga i jernaldersamfunnet, og strekkjer seg attende i tid til folkevandringstida, til omlag 400 evt. Desse kjeldene skildrar eit heidensk panteon som mellom andre tel Frøya, Ull, Tor, Frigg, Idun, Balder, Loke og ikkje minst allfaderen Odin, òg kjend som mellom anna Grim og Ygg (Yggdrasil tyder som før nemnt Odins hest). Truleg har dei ulike gudane ulik tidsdjupn, og nokre kan gå langt attende i tid. Odin er eit døme på det; han har vorte kopla til helleristningar frå bronsealderen der ein overdimensjonert menneskefigur med spyd i handa opptre på nokre ristningar (Bredholt mfl. 2013:83). Spydet Gungnir var, saman med ramnane Hugin og Munin og hesten Sleipner, kjenneteikna til Odin. Funn av spyd i graver vert somme tider tolka som at den gravlagde var vigd til Odin.

Religionshistorikarar (t.d. Steinsland 2005) er opptekne av å etablere eit norrønt gudepanteon, medan mi arkeologiske tilnærming er retta mot å nøsta opp i underliggjande prinsipp, som fortel både om korleis samfunnet var organisert, og om kva forhold som var sty-

rande for praksis (sjå òg Andrén mfl. 2006; Hedeager 2011). Slike underliggjande prinsipp fungerte ifølgje spelereglar som var fundamentalt annleis enn vår tids kristne rasjonale. Det er desse prinsippa som ligg til grunn for spora etter levde liv til menneska som eksisterte innanfor dette religiøse universet. Gro Steinsland (2005) held fram at den norrøne religionen la vekt på skikk og handlingar, i tillegg til tru og personleg relasjon til gudane. Det var viktig å delta i dei kollektive feiringane til samfunnet, det religiøse samværet bestod av offerhandlingar og blotfestar. Norrøn religion var inkluderande, og kunne gjerne godta gudane i andre kulturar. Steinsland (2005) peiker på at det står i sterk kontrast til truedkjenningsreligionen kristendom, der enkeltmennesket sjølv har ansvar for å pleia relasjonen til Gud, og det er rekna som synd å tilbe andre gudar enn den eine.

Ei viktig kjelde til kunnskap om norrøn religion er gravskikkane. Gode kontekstar i mange graver frå dei ulike periodane innanfor jernalderen fører til at det er mogleg å tolka ulike fasar av gravritualet, og det tyder på at som i andre kulturar vart døden i den norrøne verda takla ved hjelp av ritualiserte fasar. Gravritualer utført ved dei store skipsgravene, både ved Oseberg i Vestfold (Gansum 2004) og dei store svenske gravfelta Vendel og Valsgårde (Arrhenius 1983; Arwidsson 1954, 1977), tyder på at dei har vore strekte ut i tid, og at gravene har vorte tildekte i fasar. Terje Gansum (2004) foreslår at gravrituala som vart utførte i samband med Oseberggrava, kan ha strekt seg over eit år, og at delar av rituala kan ha vore som teaterframsyningar.

Endringar i gravskikken i dei ulike periodane, til dømes bruken av kremasjonsgraver og skjelettgraver og spennet frå ulike utformingar av graver frå røyser til flatmarksgraver (sjå t.d. Solberg 2003), meiner eg truleg vitnar om endringar over tid i oppfatningar knytte til døden og korleis ritar knytte til han måtte utførast. Det ser ut til at døden har vorte oppfatta som noko som rokka ved ordenen i kosmos, og at det difor var viktig å handsama dei døde på den korrekte måten. Gravene må truleg retteleg oppfattast som restar etter ritual som hadde som føremål å veva den døde og samfunnet saman på rett måte i eit forsøk på å kjempa imot kaoskreftene som døden manifesterer. Difor kan ein òg i grava ana konturar av ritual som iscenesette mytar og kosmologiske historier om korleis verda vart til (t.d. Steinsland 2005). Ved å skapa verda på ny gjennom ritual kan ein møta døden på ein større arena, der han vert overvunnen i møtet med det livgjevande rituala.

Dyr i jernalderverda

I den skandinaviske jernalderforskinga har det kome fram mange viktige innsikter om ei annleis ontologisk verdsoppfatning dei siste tjue åra, der artsskilje står fram som flytande (t.d. Hedeager 1997a, 1997b, 1999, 2011; Kristoffersen 1995; Oma 2001, 2004, 2011). Frå dei norrøne litterære kjeldene kjenner me ideen om hamskifte, der det er tydeleg at menneske og gudar kan ta på hamen til andre vesen, og at det dermed ikkje er eit tydeleg ontologisk – og fysisk – skilje mellom ulike artar. Den interessante forskinga til Anja Mansrud (2004a, 2004b) syner at dyrebein – primært frå husdyr som hest, sau, geit, hund, storfe og eit av dei ville dyra, bjørnen (Mansrud 2004c:49), og menneskebein var nedlagde samanblanda i same urne i kremasjonsgraver frå eldre jernalder. Ingenting tyder på at menneskebein vart handsama annleis enn dyrebein i desse kremasjonsgravene. Det kan ha mange årsaker, av både mekanisk og tafonomisk² art, men òg sosiale, med rot i ei norrøn verdsforankring der artsskilja var mykje meir utviska enn det dei er i dag.

Likeins kan ei slik utvisking av skiljet mellom menneske og dyr skimtast i dyrestilane, der dyr og menneske framstår som plastiske og tvitydige; etter som betraktaren endrar perspektiv, ser ein dyreskapningar eller menneskeandlet (Kristoffersen 1995). Det samsvarer med ideen om hamskifte, der gudane ikler seg dyreham og står fram som både hest, fugl, orm og fisk (sjå til dømes Hedeager 2011).

Eit døme på annleis skiljelinjer og «overlappingar» av artar er rolla hesten har i jernalderuniverset, eit fenomen som, i motsetnad til dei andre dyra, er undersøkt i djupn. Difor fokuserer eg vidare på hesten. Nærværet av hesten i graver gjennom jernalderen (Meling 2000; Oma 2011) kan tolkast som at hesten frakta den døde til dødsriket, og hadde evna til å kommunisera på tvers av skiljet mellom liv og død (Oma 2001, 2004, 2011). Hesten overskrid grensa mellom ulike sfærar som normalt ikkje kommuniserer. Han beherskar dermed ei rolle som mennesket aleine ikkje klarer – han er grenseoverskridaren.

Krafta til hesten kjem truleg frå det at han har ei evne til å røra seg raskt og trygt – som Sleipner, med sine åtte bein. Denne evna vart feira i det norrøne samfunnet, og var ein etablert praksis. Spor etter kappløp med hest kan vi finna i stadnamn som er ulike versjonar av *skeid*, og i ord samansette med *skeid*, *skei* og *skje*. Slike namn tyder på at her har det vore hesteløp i norrøn tid – der den raskaste hesten vart ofra til gudane (Stylegar 2006). Døme på slike stadnamn er Skedsmo, Skeid, Skeie, Skei og namn samansette med Ross- (hross tyder hest på norrønt). Frans-Arne Stylegar (2006) meiner at slike kappløp var ein del av dei rituelle kompleksset rundt hesten. Desse kappløpa er sette i samanheng med funn av fleire arkeologiske spor etter hesteofringar. Slike funn er ikkje berre gjorde i Skandinavia, men i både Storbritannia (Fern 2005) og på dei russiske steppene (Anthony 2007). Den særskilde posisjonen hesten har hatt i jernaldersamfunnet, er dermed ikkje berre lokalt forankra, men ein del av ein global trend i den førkristne verda (Oma 2011:30). Det samsvarer dessutan med skildringa til Ibn Fadlan av korleis ein førebudde gravferda til vikinghøvdingen ved Volga. Der fortel han om korleis to hestar måtte springa til dei vart drivande sveitte. Etterpå hogg dei hestane i hel med sverda og kasta kjøtet i skipet³.

Dei norrøne kjeldene, særleg skildringar i eddadikta, forsterkar denne oppfatninga av hesten som grenseoverskridande, sidan hesten er den som kan passera dei farlege grenseområda omtalte som Mørskkog. I eddadiktet Skirnesmål er det hesten til Frøy som fraktar Skirne på friarferd for Frøy til jotunkvinna Gerd. Ei systematisk lesing av eddadikta syner at i alle tilfelle der kryssing av det farlege ingenmannslandet – Mørskkogen – er omtalt, er det hesten som fraktar menneska gjennom villmarka (Oma 2011). Eg forstår det dermed slik at hesten ved si evne til å kryssa grenser har ein ontologisk status som eit vesen med agens som menneske kan samhandla med. Meir generelt kan samanblanding av menneske- og dyrebein i graver oppfatast som flytande ontologiske grenser mellom menneske og dyr.

Odin – runer og seid

Etter denne gjennomgangen av den ontologiske statusen til dyr, særleg til hesten, skal neste bolk handla om korleis menneska var underlagde forventningar om roller, særleg med utgangspunkt i kjønn. Kjønn i form av oppfatningar om mann/kvinne er, til like med skilnader mellom menneske og andre artar, ontologiske kategoriar som vert definerte ulikt frå samfunn til samfunn. I jernalderuniverset ser det ut til at det var klare skilje mellom manns- og kvinneroller, samstundes som om det var rom for å overskrida desse skilja (Price 2002;

Solli 1998; Wiker 2001). Det stod i kontrast til den meir rigide kristne oppfatninga av kjønn, der mannen var heva over kvinna. Den norrøne kjønnskonstruksjonen vert i det følgjande eksemplifisert gjennom Odin og hans runekunne og seid, som er tett samanvove med hans kjønnsoverskridande åtferd.

Runene er ei rik kjelde, om enn ikkje lett å tolka, til førestellingar knytte til religion som inkorporerer skriftlege kjelder og praksis. Dei eldste runesteinane i Rogaland er frå ca. 300 evt. Steinen frå Vettaland i Hå er ikkje fullstendig bevart, men Inge Særheim (2009:5) tolkar innskrifta slik: «(Sonen min) har blitt heimsøkt av flagd, (eg sette) stein for son min, (eg ...)-daR malte (runene)». Flagd er troll eller vetter, og truleg fortel steinen altså at sonen til runemakaren har vorte heimsøkt av vetter. Her skimtar me den magiske funksjonen til runene, dei skulle verna og avverja. Runene peiker mot ei oppfatning av ei anna, esoterisk, verd, og kunnskapen om denne var ikkje fritt tilgjengeleg. Det at runer vart rissa i stein for å kjempa imot dei underjordiske, underbyggjer ideen om Mørkskog, ei utmark der det ville rådde.

Myten om korleis runene kom til, underbyggjer den magiske funksjonen deira. I Háva-mål, strofe 138 (*Edda-kvede* 1993:30–31) er det skildra korleis Odin fekk denne hemmelege kunnskapen:

Eg veit at eg hekk på vindalt tre
netter heile nie,
med geir-odd [spydspiss] såra og gjeven Odin,
gjeven sjølv til meg sjølv oppå det treet
som ingen veit kvar det av rotom renn.
Ikkje brød dei bar meg, og brygg ikkje;
ned eg nidstirde, tok opp runer,
ropande tok dei, ned att frå der eg fall.

Odin hong i det vindskeive treet Yggdrasil i ni netter, utan mat og drikke og såra av ein spydspiss. Da han fall ned, plukka han opp runene frå Mimes brønn. Ved å ofra seg sjølv til seg sjølv fekk han tilgang til mysteriet.

Odin var den rasande, den ville, den grensesprengjande. Nokre forskarar meiner at han vart oppfatta som «skeiv/queer» (Hedeager 2011; Price 2002; Solli 1998). Dei som fell utanfor dei vante kjønnskategoriane kvinne/mann og den normative heteroseksualiteten, kan, ifølgje *queer theory*, verta oppfatta som tilhøyrande eit «tredje kjønn». Eit tredje kjønn er ei mellomstilling som fell utanfor kjønnsnormene og normative forventningar til kjønn, og kan kombinera fysiologiske aspekt av både maskulinitet og feminitet (t.d. Halperin 1997). Framstillinga av Odin kan falla inn under denne kategorien, ifølgje arkeologane Brit Solli og Neil Price. Omgrepet *ergi* i dei norrøne kjeldene er knytt til *queer*, ofte omsett til skeiv. Dei som var *ergi*, var ifølgje normene i si tid, utanfor. Definisjonen av *ergi* gjekk ut over rammene for seksuelle relasjonar til sitt eige kjønn, og inkluderte òg andre fenomen. Price (2002:211) listar opp desse trekka som *ergi*:

- moralsk forkasteleg, i vid forstand
- «umandig», sterke konnotasjonar til perversjon og det å ta kvinna si rolle i seksualakten
- ein som praktiserer trolldomskunst, særleg *seiðr*
- ein kujon

Dei litterære kjeldene knyter Odin til *ergi*, til dømes fortel Ynglingesoga at Odin kunne den kunsten:

[...] som hadde mest makt, og som han sjølv dreiv på med, og det var seid. Av den kunne han vite lagnaden til folk, og ting som ikkje hadde hendt enno, og likeins gje folk bane og uheppe og vanhelse, og ta vit og makt frå folk og gje til andre. Men det følgjer så mykje umannsleg med denne trollskapen når dei driv på med han, at dei tykte ikkje karfolk skamlaust kunne fare med slikt, og derfor lærte dei gydjene denne kunsten. (Sturluson 1979:8)

Ergi (substantiv) var eit av dei verste skjellsorda, og *argr* og *ragr* er beslekta omgrep. Å kalla ein mann *argr*, det vil seia å ymta om at ein mann hadde late seg bruka seksuelt som ei kvinne, var ei grov fornærming, og gjekk på æra laus både for han og slekta hans, og var den verste forma for *nid* (Solli 1998).

Vikingtida som ei brytningstid

Vikingtida framstår som ei brytningstid der norrøn religiøs praksis vart utfordra. Seid er eit døme på det. Filologen Bjarne Fidjestøl (1993) framhevar at kjeldene til dømes fortel at Harald Hårfagre fór hardt fram mot seidmenn. Ein av sønene Harald hadde med Snøfrid, var etter det som vart sagt, seidmann, og soga seier at Harald lét han brenna inne saman med ein flokk seidmenn. Seidmenn og dei som dreiv med trolldom, var per definisjon *ergi*, og Harald Hårfagre såg tydeleg ikkje på det med blide augo. Det gjorde heller ikkje Olav Tryggvason, som plasserte seidmennene på Skrattesker i Karmsundet og lét dei drukna, sjå figur 2. Desse historiene peiker på brytningstida før kristningsprosessen, der nokre krefter i samfunnet drog mot den kristne trua, slike som Harald Hårfagre og Olav Tryggvason, medan folkedjupet drog mot dei gamle skikkane.

Døme på møtet mellom folkedjupet og den nye religionen finn me i vikingtidsgraver. Eit særskilt fenomen i Rogaland er funn av heilage kristne relikviar, slike som beslag til forseggjorde manuskript og relikvieskrin, i heidenske graver. Eit velkjent døme på det er grava til den såkalla Gauseldronninga – ei vikingtidsgrav med hestehovud og hestebissel påsett beslag som var røva frå kloster i Irland (Bakka 1993). Heilage kristne gjenstandar, kanskje dregne ut av hendene til ein døyande munk, vart omforma og «omsett» inn i si heidenske samtid – den norrøne, førkristne forståinga av verda i Rogaland (Tsigaridas 2010). Sette inn i ein norrøn religiøs kontekst fekk gjenstandane ei ny tyding, dei fungerte i reisa til døds-

Figur 2. Seidmennene på Skrattesker, av Halfdan Egedius (1879).

riket, til hest (Oma 2011, 2014). Disse importerte gjenstandane med sitt heilage, kristne meiningsinnhald vart omforma til eit heidensk meiningsinnhald, og det var hesten som vart smykka med dei. Dei få tilfella me kjenner av hesteutstyr med importerte beslag, ligg i kvinnegraver, i Gausel-grava og Soma-grava (Bakka 1993; Oma 2013). Var kvinnene sterkare knytte til den norrøne religionen enn menn? Det var, etter det Snorre seier, oppgåva deira å utøva seid, sjølv om det seinare er diskutert om seid var så sterkt knytt til kvinner som Snorre vil ha det til (jf. Steinsland 2005:312).

Trusskiftet – frå dei mange gudane til den eine

Dei fundamentale skilnadene i ontologisk verdsoppfatning vert avslørte i møtet mellom norrøn religion og kristendom – i endringane som vart drivne fram av trusskiftet. Slutten på vikingtida i Noreg vert av historikarar datert til først på 1000-talet, med slaget på Stiklestad i 1030, og dermed kristninga (t.d. Holmsen 1971). Dei religiøse skikkane som kjenneteikna jernalderen, slike som barneutburd – det å setja ut barn for at dei skulle døy, berserkgang og eting av hestekjøt, vart forbodne ved lov (Gulatinglovi [1969]). Den eldste lovtæksten me kjenner – Gulatinglova – omtalar norrøne religiøse skikkar som lovbrot. Kanskje var det det som skulle til for at kristendommen skulle lykkast i å overta styringa. Dei kultiske skikkane og handlingane måtte utradarast, folket måtte slutta å blota hestar til Odin og Tor, slutta med barneutburd, krigarar fekk ikkje lenger vera berserkar, og den norrøne gravskikken med gravgoods vart forboden.

Soga om Håkon den gode (Sturluson 1979:79–104) er ei av våre fremste kjelder til det norrøne fenomenet kjent som blot. Blot var ein fest som var vigd gudane og kommunikasjonen med dei. *Soga om Håkon den gode* (Sturluson 1979) skildrar korleis bloting kunne inngå som ein del av store, kollektive religiøse ritual, der ein blota «til års ok friðar», for eit godt år, med rik grøde, og fred. Hestekjøt vart oftast brukt til å blota med. Det vart kokt i store gryter og ete under festen.

Håkon den gode (918–961) vart oppdregen av den engelske kong Adalstein. Fosterfar hans lærte han opp til å bli ein god kristen. Da Håkon reiste attende til Noreg, fann han seg plutselig i eit religiøst minefelt. *Soga om Håkon den gode* (Sturluson 1979) fortel om korleis kong Håkon var frustrert over blotinga som pågjekk så ofte, og korleis han prøvde å halda seg unna. Han følgde kristne skikkar, han heldt søndagen heilag og heldt seg til fre-dagsfasta, men prøvde elles å liggja lågt for å sleppa å ta stilling til striden mellom den norrøne religionen og kristendommen.

Sigurd Ladejarl (890–962) brukte å halda store blot som samla mange bønder frå området. I *Soga om Håkon den gode* (Sturluson 1979) vert det skildra korleis hestar og storfe vart slakta og blodet vart samla i store bollar. Ein slags visp vart brukt til å skvetta blodet på veggene både i stallane og i hovet, så dei vart farga raude. Ut på vinteren kom kong Håkon til Lade under ein stor blotfest. Kongen brukte å stikka seg bort og eta i eit anna hus, men det ville ikkje mennene ha noko av. Dei fekk kongen til å setja seg i høgsetet og forlangte at han skulle vera med på festen, sjå figur 3. Den første dagen måtte kongen skåla for Odin, men han kom seg unna med å signa drikkehornet med korsmerket. Neste dag gjekk det ikkje like bra:

Figur 3. Håkon den gode, av Peter Nicolai Arbo (1860).

Dagen etter, då dei gjekk til bords, styrmd bøndene omkring kongen og sa at no skulle han ete hestekjøt. Kongen ville ikkje det for alt i verda. Så bad dei han drikke soddet, men han ville ikkje. Så bad dei han ete feittet, men han ville ikkje det heller. Og da var det nære på at dei hadde teke på han. Sigurd jarl ville få dei forlikte og bad dei ta det med ro; og han bad kongen gape over kjelhanken, der soddroyken av hestekjøtet hadde lagt seg så hanken var feittut. Da gjekk kongen bortåt og la eit linklede om hanken og gapte over, og så gjekk han til høgsetet. Men ingen av dei likte seg. (Snorre 1979:90–91)

Religionskonflikten mellom kong Håkon og dei trønderske bøndene bygde seg opp inntil kong Håkon måtte gje opp forsøket på å kristna landet. I det lange løp var det likevel kristendommen som vann. Eg meiner at teksten om Håkon den gode illustrerer korleis hesten og hestekjøtet lekamleggjorde det heidenske i konflikten mellom kristendom og norrøn religion. For Håkon vart hestekjøtet sjølve symbolet på alt den norrøne religionen stod for, og han ville ikkje ureina kroppen ved å la hestekjøtet eller dyrefeittet frå suppa passera leppene.

Etter at landet var kristna, vart blot av eitkvart slag forbode. Dette forbodet er overlevert i *Gulatingsslova*. Denne lova går attende til vikingtida, men versjonen som er overlevert, stammar frå den første kristne tida. Grunntonen er klart kristen, og lova refererer til ein innarbeidd kristen institusjon. Lovteksten representerer nærast ei motvekt mot den norrøne religionen, slik det vert framstilt i *Soga om Håkon den gode*.

Dei andre husdyra spelte viktige roller i den norrøne religionen, og er skildra i dei skriftlege kjeldene, til dømes bukkane til Tor og grisane til Frøy og Frøya. *Gulatingsslova* legg ned forbod mot å eta kjøt på fredagar, medan forbodet mot å eta hestekjøt er generelt: «Um nokon et hestekjøt, skal han bøta tre merker for det til biskopen, alle menn som talar vårt tungemål, og gå til skrifte og gjera kyrkjebot.» (*Gulatingsslovi* [1969]:31). Enda verre var

det å fortæra hestekjøt i langfasta; det vart straffa med den strengaste straffa: «Um ein mann et hestekjøt i langfasta, då har han forbrote kvar pening av godset sitt og skal fara ut or landeigni til kongen vår.» (Gulatingslovi [1969]:32). Dette brotsverket vert samanlikna med utburd, som òg vart straffa med landsforvisning og tap av all formue og eigedom.

Hesten og eting av hestekjøt skil seg ut i konflikten mellom kristendom og norrøn religion, sidan praksisen med hesteblot var ein sterkt innarbeidd praksis, og sidan blot (Gulatingslovi [1969]:44) og eting av hestekjøt (Gulatingslovi [1969]:31–32, 301) vart trekte fram som særst syndige i *Gulatingslova*, og straffa med den strengaste straffa. Kristendommen følgde jødedommen, og det gamle testamentet sette forbod mot å eta ei rekkje dyr, men ikkje hest (Borowski 1998:99–105). Gris er det mest kjende av dyra som var tabu, men eit slikt forbod vart ikkje innført ved kristninga av Noreg. Det tyder på at det var den særskilde heidenske skikken knytt til hesten som kyrkja ville utradera.

Om ein samanliknar den norrøne religionen med kristendommen, kan ein sjå fleire likskapstrekk mellom den symbolske rolla til hesten som grenseoverskridar og frelseslæra, der vegen til dødsriket går via Guds son. Eg meiner at hesten rår over kontakten mellom livet og døden i jernalderen, og dermed den trygge vegen til dødsriket i det kosmologiske landskapet (Oma 2000, 2001, 2004, 2011). I dette perspektivet er det mogleg å skjønna kvifor det var så viktig å forby rituell og kultisk bruk av hesten, særleg sidan den norrøne religionen var utøvande, basert meir på skikk enn på tru og vedkjenning. Skikken med å blota hestekjøt og la hesten følgja med i grava var både ein hån mot og ei strategisk undergraving av den kristne trua, og dessutan av nattverdsmåltidet. Med utgangspunkt i det meiner eg at hesten utfordra det kristne dogmet, og var ein reell trussel mot konsolideringa av kristendommen. Difor måtte hesten vika for Kvitekrist, som ikkje kunne tola andre gudar enn seg sjølv, og Kristus overtok rolla som grensemediator (Oma 2011).

Gulatingslova representerer den offisielle haldninga til den norrøne religionen etter religionsskiftet. Men nokre kjelder, til dømes *Volsetåtten*, syner at den symbolske rolla til hesten levde vidare i djupet av folketrua. *Volsetåtten* er ei forteljning om ein underleg skikk der ein hestelem vart send rundt bordet og tilbeden av medlemmene av ein familie, tilsynelatande etter at landet var kristna (Flatøybok 2015; Oma 2011; Steinsland 2005; Sundqvist 2014). Arkeologien gjev oss òg ein pekepinn i denne retninga – analysar av hestebein frå Kaupang-busetjinga ved Tønsberg i tidleg mellomalder syner nemlig hestebein med kuttmerke, for desse beina er måltidsrestar (Betti 2007). Var det dermed ein levande hestekult etter trusskiftet, der hesten vart både eten og dyrka – i smug?

Djupe røter, global utbreiing

Religiøs tru og praksis i forhistoria er som Yggdrasil, «det treet som ingen veit kvar det ar rotom renn» (Hávamål, Edda-kvede 1993:30), sidan me verken veit sikkert kor førestellingane kom frå, eller ikkje kvifor og korleis dei utvikla seg i forhistoria – men som eg har synt her, kan me likevel få mykje kunnskap ved hjelp av arkeologiske funn og skriftlege kjelder. Me veit at forhistorisk religion femnar djupt i tid og vidt i utstrekning, og at arkeologiske spor etter religion som me finn, heng saman med globale fenomen, til dømes skikken med å ofra hestar, å gravleggja dei døde med dyr og å rissa historier inn i berget. Dessutan er forhistorisk religion stadig ein del av livet vårt i dag, i kraft av landskapet me lever i, som er spekka med fornminne, som gravhaugar og helleristningar. Stadnamna eg har nemnt, er ein

del av identiteten vår både i form av plassar me tilhøyrer, og kanskje som etternamn. Vidare lever idear om forhistorisk religion i beste velgåande i marginale samfunn i dag som dyrker Odin, Tor og Frøya.

Forhistorisk religion er framleis ein realitet for visse segment av befolkninga, og har dei siste åra fått eit oppsving i popularitet. Det er på ny nordiske kvinner og menn som i nyheidensk ande dyrkar Odin og Tor. Medlemmer av slike moderne trusfellesskap kallar sin versjon for åsatru⁴, og ved hjelp av Internett og sosiale medium har desse trusfellesskapa vorte globaliserte (Gregorius 2005). Dermed lever den forhistoriske religionen vidare ved hjelp av moderne kommunikasjonsteknologi, – Hugin og Munin har inntekte cyberspace. Men denne moderne åsatrua er meir ein konstruksjon enn ei vidareføring av autentiske norrøne skikkar, og er eigentleg basert på ein kristen grunntanke, sidan trusutøvarane heller følgjer gjengjevinga til Snorre av norrøn religion enn å leita mellom sprekkane og utforska dei grenseoverskridande aspekta ved forhistorisk religion. Dermed er mitt inntrykk⁵ at kjønnsroller i moderne åsatrusamfunn oftast er fastspikra og tradisjonelle, og dyr er til for å blotast (jf. deira eigne presentasjonar av sin religiøse praksis på nettsider som www.bifrost.no).

Denne skeive gjennomgangen av førkristen religion syner at den grunnleggjande kristne haldninga til Snorre i stor grad har styrt oppfatninga av den ontologiske statusen i norrøn religion, og dermed påverka den arkeologiske tilnærminga til religiøs tru og praksis. I denne artikkelen har eg freista å syna at i den norrøne førkristne verda ligg det ein rik kulturhistorisk arv som enno har nye historier å fortelja oss dersom me kan justera blikket vårt. Ontologiske kategoriar vart konstruerte annleis enn i den kristne kulturen. Dyra som me finn, ligg mellom sprekkane, i små historier som til dømes *Völsetotten* og den om blotet på Lade. Gjennom å trekka fram desse historiene og samanlikna dei med det arkeologiske materialet freistar eg å synleggjera kor essensielle dyra var for den forhistoriske religionen. Dyra som vart rissa inn på berget i steinalderen, skulle kanskje hjelpe til i åndereiser (Grønnesby 1998), markera totemklanar (Fuglestedt 2008) eller fangast med jaktmagi (Mandt og Lødøen 2005) – kor som er, tyder ristningane på at dyra vart sett som essensielle agentar då berga vart rissa. Me finn ei verd i bronsealderen der det er dyra som held sol, måne og resten av kosmos i balanse (Kaul 1998, 2005), og i jernalderen er hesten ein av skapningane som sørgjer for at menneska kan kryssa grenser (Oma 2011), krigarar ikler seg dyreham (Hedeager 2011), er i nokre tilfelle gravlagde saman med dyr, og beina deira er samanblanda (Mansrud 2004c). Dyra eksisterte saman med menneska i ei meir flat ontologisk verdsforståing. Mennesket var ikkje naudsynt på toppen av hierarkiet av skapningar, dyr kunne kvalitativt ha like stor verdi som menneske – eller større. Og tilsvarande kunne menneske ha ein låg posisjon, vera slavar, eller nyfødde born som vart sette ut i skogen for å døy. Likeins syner forskinga på Odin som *queer* at i den førkristne religionen vart ikkje menneska oppfatta som skapte som menn og kvinner, men hadde tilgjengeleg ei potent kjelde til makt i det grenseoverskridande. Kvinner og menn vart sosialiserte inn i kjønnsroller, men desse kunne overskridast (Price 2002), og det vart oppfatta både som farleg og skammeleg, men samstundes som ei kjelde til innovasjon.

Takk

Takk til Niall John Oma Armstrong, som har bidrege med viktige innsikter i arbeidet med denne teksten.

Noter

- 1 Dette er òg nemnt i 1. Mosebok, men den reknar eg ikkje som ei historisk kjelde. Truleg er tankegodset i 1. Mosebok henta frå hellenistisk filosofi (Gmirkin 2006).
- 2 Tafonomi er prosessen ein organisme gjennomgår frå død, gjennom sedimentering og til fossil form. I denne samanhengen meiner eg korleis bein vert brotne ned i jorda som følgje av kjemiske og mekaniske prosessar.
- 3 Paragraf 89 i originalteksten.
- 4 <http://www.bifrost.no>
- 5 Her er eg på gyngande grunn, for dette er eit utforska felt, som er ei forskingsoppgåve for framtida.

Summary

«[...] **that tree, of which nobody knows where its roots run.**»

Religion in the pre-Christian era.

The poem Hávamál describes how the world tree, Yggdrasil, has three roots and their place of origin is unknown. Their unknown origin is in accordance with our knowledge of the deep roots of pagan religion in Scandinavia. This article seeks to understand the development from prehistoric pagan religion in Scandinavia until the advent of Christianity, especially with regard to its implications for the development of ontological status for humans and animals. I draw upon Norwegian archaeological material and written sources to explore first the pagan religion, and second the transition between it and Christianity. Pagan religion changed through the Stone Age, Bronze Age and Iron Age, and was not a uniform phenomenon. It is, however, argued that there are some common themes in these pagan religious practices that came to an end with the onset of Christianity. Studying arenas of conflict between the Norse pagan religion and Christianity help us to identify such themes. I suggest that among these we find the ontological status of animals, as well as of gender configurations and their transgressions in relation to the pagan Gods.

Litteratur

Andrén, Anders, Kristina Jennbert og Catharina Raudvere (red.)

2006 *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes and interactions. An international conference in Lund, Sweden, June 3-7, 2004.* Nordic Academic Press, Lund.

Anthony, David W.

2007 *The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age riders from the Eurasian Steppes shaped the modern world.* Princeton University Press, Princeton.

Arbo, Nicolai Peter

1860 *Håkon den gode.* Elektronisk dokument, http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Peter_Nicolai_Arbo-Haakon_den_gode.jpg#/media/File:Peter_Nicolai_Arbo-Haakon_den_gode.jpg, besøkt 1. juni 2015.

Arrhenius, Birgit

1983 The Chronology of the Vendel Graves. I *Vendel Period Studies. Transactions of the Boat-grave Symposium in Stockholm, February 2-3, 1981*, redigert av Jan Peder Lamm og Hans-Åke Nordström, s. 39–70. Statens historiska museum, Stockholm.

Arwidsson, Greta

1954 *Valsgärde 8.* Uppsala.

1977 *Valsgärde 7.* Uppsala.

- Bakka, Egil
 1993 Gauselfunnet og bakgrunnen for det. I *Minneskrift til Egil Bakka*, redigert av Bergljot Solberg, s. 248–304. Arkeologiske skrifter, vol. 7. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Barrett, John C.
 2000 Fields of discourse: Reconstituting a social archaeology. I *Interpretive archaeology. A reader*, redigert av Julian Thomas, s. 23–32. Leicester University Press, London.
- Betti, Marianna
 2007 Animals and the Christianisation of Norway. Conference paper presented at Nordic Theoretical Archaeology Group in Aarhus, on May 11th 2007.
- Borowski, Oded
 1998 *Every living thing. Daily use of animals in ancient Israel*. AltaMira Press, Walnut Creek.
- Bradley, Richard
 2003 A life less ordinary: the ritualization of the domestic sphere in later Prehistoric Europe. *Cambridge Archaeological Journal* 13(1):5–23.
 2005 *Ritual and domestic life in prehistoric Europe*. Routledge, London.
- Bredholt, Lisbeth Christensen, Olav Hammer og David Warburton (red.)
 2013 *The Handbook of Religions in Ancient Europe*. Routledge, London.
- Brück, Joanna
 1999 *Ritual and rationality: some problems of interpretation in European archaeology*. *European Journal of Archaeology* 2(3):313–344.
- Edda-kvede
 1993 Omsett av Ivar Mortensson-Egnund. 8 utgave. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Egedius, Halfdan
 1897 *Seidmennene på Skrattekjer*. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Olav_Tryggvasons_saga_-_Seidmennene_paa_Skrattskjaer_-_H_Egedius.jpg, besøkt 1. juni 2015.
- Fern, Chris
 2005 The archaeological evidence for equestrianism in early Anglo-Saxon England, c. 450-700. I *Just skin and bones? New perspectives on human-animal relations in the historical past*, redigert av Aleks Pluskowski, s 43–71. BAR International Series, vol. 1410. Oxford.
- Fidjestøl, Bjarne
 1993 Skaldekvad og Harald Hårfagre. I *Rikssamlingen og Harald Hårfagre*, redigert av Marit Synnøve Veia, s. 7–31. Karmøy Kommune, Karmøy.
- Flatøybok
 2015 Omsett av Nils Ivar Agøy, Bergsveinn Birgisson og Edvard Eikill. Saga bok, Stavanger.
- Franklin, Adrian
 1999 *Animals and modern culture: a sociology of human-animal relations in modernity*. Sage Publications, London, Thousand Oaks og New Dehli.
 2002 *Nature and social theory*. Sage Publications, London.
- Fudge, Erica
 2008 *Pets*. Acumen, Stocksfield.
- Fudge, Erica, Ruth Gilbert og Susan Wiseman
 1999 *At the borders of the human: beasts, bodies and natural philosophy in the early Modern period*. Palgrave, Basingstoke.
- Fuglestedt, Ingrid.
 2008 How many Totemic Clans existed in Eastern Norway during the Late Mesolithic? I *Facets of Archeology. Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th Birthday*, redigert av Julie Lund, Lene Melheim og Christopher Prescott, s. 351–366, Unipub, Oslo.
- Gansum, Terje
 2004 *Hauger som konstruksjoner – arkeologiske forventninger gjennom 200 år*. Gothenburg Archaeological Thesis, vol. 33, Göteborg.

- Gmirkin, Russell E.
2006 *Berosus and genesis, manetho and exodus; Hellenistic histories and the date of the pentateuch*. T & T Clark, London.
- Gregorius, Fredrik
2005 Modern Asatro och dess historia. I *Hedendomen i historiens spegel - bilder av der förkristna Norden*, redigert av Catharina Raudvere, Anders Andrén og Kristina Jennbert, s. 133–163. Nordic Academic Press, Lund.
- Grønnesby, Geir
1998 *Skandinaviske helleristninger og rituell bruk av transe*. UBAS, vol. 9. Universitetet i Bergen.
- Gulatingslovi
1969 Omsett av Knut Robberstad. 3. utgave Norrøne bokverk. Samlaget, Oslo.
- Halperin, David M.
1997 *Saint Foucault. Towards a gay hagiography*. Oxford University Press, Oxford.
- Haraway, Donna
1988 Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspectives. *Feminist Studies* 14(3):575–599.
- Hedeager, Lotte
1997a Odins offer. Skygger af en shamanistisk tradition i nordisk folkevandringstid. *TOR* 29:265–278.
1997b *Skygger af en anden virkelighed. Oldnordiske myter*. Samleren, København.
1999 Skandinavisk dyreornamentik. Symbolsk repræsentasjon af en førkristen kosmologi. I *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, redigert av Ingrid Fuglestedt, Terje Gansum og Arnfrid Opedal, s. 219–238, Arkeologisk museum i Stavanger.
2011 *Iron Age myth and materiality. An archaeology of Scandinavia AD 400-1000*. Routledge, London.
- Hernes, Per
1992 Nytt funn av helleristninger på Ølbør i Sola. *Fra haug ok heidni* 4:7–8.
- Holmsen, Andreas
1971 *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Irvine, Leslie
2004 *If you tame me. Understanding our connection with animals*. Temple University Press, Philadelphia.
- Kaliff, Anders
1998 Grave structures and altars: Archaeological traces of Bronze Age eschatological conceptions. *European Journal of Archaeology* 1(2):177–198.
2005 Den vediske Agni och skandinaviska eldritualer – ett möjligt samband? I *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:de nordiska bronsålders-symposiet, Göteborg 2003-10-09/12*, redigert av Joakim Goldhahn, s. 167–189. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter, Göteborg.
- Kaul, Flemming
1998 *Ships on bronzes. A study in Bronze Age religion and iconography*. Publications from the National Museum, Copenhagen.
2005 Hvad skete med den dødes sjæl? Sjælsforestillinger i Bronzealderen. I *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:de nordiska bronsålders-symposiet, Göteborg 2003-10-09/12*, redigert av Joakim Goldhahn, s. 263–278. Universitetet i Göteborg.
- Kristoffersen, Siv
1995 Transformation in Animal Art. *Norwegian Archaeological Review* 28(1):3–15.
- Kristoffersen, Siv og Kristin Armstrong Oma
2008 *Solens reise. Rogaland i europeisk bronsealder*. AmS-Småtrykk, vol. 80. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Mallory, James P.
1991 *In search of the Indo-Europeans. Language, archaeology and myth*. Thames and Hudson, London.

- Mandt, Gro og Trond Lødøen
2005 *Bergkunst. Helleristninger i Noreg*. Samlaget, Oslo.
- Mansrud, Anja
2004a Dyrebein i graver – en kilde til jernalderens kult- og forestillingsverden. *Mellom himmel og jord. Foredrag fra et seminar om religionsarkeologi, Isegran 31. januar – 2. februar 2002*, redigert av Lene Melheim, Lotte Hedeager og Kristin Oma, s. 82–211. Oslo Arkeologiske Serie, vol. 2. Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, Oslo.
2004b Å dyrke de døde – knoklenes metaforikk i jernalderens branngravskikk. *Primitive Tider* 7:29–40.
2004c Dyret i jernalderens forestillingsverden. En studie av forholdet mellom dyr og mennesker i nordisk jernalder, med utgangspunkt i dyrebein fra graver. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Oslo.
- Meling, Trond
2000 Graver med hest og hesteutstyr. Et uttrykk for makt og alliansar på Vestlandet i merovingertida? Upublisert hovedoppgåve i arkeologi ved Universitetet i Bergen.
- Mullin, Molly H.
1999 Mirrors and windows: sociocultural studies of human-animal relationship. *Annual Review of Anthropology* 28:201–224.
- Myhre, Bjørn
1981 *Sola og Madla i førhistorisk tid*. AmS-Småtrykk, vol. 10. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Oma, Kristin Armstrong
2001 Hesten i jernalderen – i brytningspunktet mellom «seige struktur og endring i den materielle kulturen. *Primitive Tider* 4:38–50.
2004 Hesten og det heilage. Materialiseringa av eit symbol. *Mellom himmel og jord. Foredrag fra et seminar om religionsarkeologi, Isegran 31. januar – 2. februar 2002*, redigert av Lene Melheim, Lotte Hedeager og Kristin Oma, s. 68–81. Oslo Arkeologiske Serie, vol. 2. Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, Oslo.
2008 Yoga in the Bronze Age? Reflections on pictorial evidence of the use of body techniques to attain altered states of consciousness. I *Facets of Archeology. Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th Birthday*, redigert av Julie Lund, Lene Melheim og Christopher Prescott, s. 351–366. Unipub forlag, Oslo.
2011 *Hesten: en magisk følgesvenn i nordisk forhistorie*. Cappelen Damm, Oslo.
2012 Arkeologi – kor står me etter humanisme, antroposentrisme og den kristne kulturarven? *Nicolay* 116:5–51.
2013 *Hafirsfjord 872: Forankring av relasjonsfelt*. Oppdragsrapport 2013/8, Universitetet i Stavanger, Arkeologisk museum.
2014 Harald den homofobe? Magi, seksualitet og politikk i vikingtida. *Fra haug ok heidni* 4:9–14.
- Oma, Kristin Armstrong og Lene Melheim
I trykk «Children of the light». On yoga, body schemes and altered states of consciousness in the Nordic Late Bronze Age – a link to India? I *Cultural Mobility in Bronze Age Europe*, redigert av Paulina Suchowska-Ducke. Århus.
- Price, Neil
2002 *The Viking way. Religion and war in Late Iron Age Scandinavia*. Uppsala, Department of Archaeology and Ancient History.
- Solberg, Bergljot
2003 *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Cappelen Damm, Oslo.
- Solli, Brit
1998 Odin the «queer»? Om det skeive i norrøn mytologi. *Universitetets Oldsaksamlings årbok 1997/1998*:7–42.

- Steinsland, Gro
 1996 Konflikten mellom kristendom og hedendom rundt år 1000. I *Nordsjøen – Handel, religion og politikk*, s. 109–111, Karmøyseminaret 1994 og 1995. Karmøy kommune.
- 2005 *Norrøn religion. Myter, riter, samfunn*. Pax, Oslo.
- Sturluson, Snorre
 1979 *Snorres kongesoger 1 og 2*. 4. utgave. Samlaget, Oslo.
- Sundqvist, Olof
 2014 Gårdarna Hauge och Tu i Klepp. En kultplats med kvinnliga kultledare? I *Et Akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*, redigert av Elna Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, s. 89–105. AmS-Varia, vol. 55. Arkeologisk museum, Stavanger.
- Stylegar, Frans-Arne
 2006 Skeidføler og blothester. Hingstekamp og døderitualer i yngre jernalder. I *Historien i forhistorien. Festskrift til Einar Østmo på 60-årsdagen*, redigert av Håkon Glørstad, Birgitte Skar og Dagfinn Skre, s. 207–220. Kulturhistorisk museum, Skrifter 4. Oslo.
- Svestad, Asgeir
 1995 *Oldsakenes orden. Om tilkomsten av arkeologi*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Særheim, Inge
 2007 *Stadnamn i Rogaland*. Fagbokforlaget, Bergen.
- 2009 *Ryger ristar runer*. AmS-Småtrykk, vol. 81. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Sørensen, Preben Meulengracht
 1991 Om Eddadigtene alder. I *Nordisk Hedendom. Et symposium*, redigert av Gro Steinsland, Ulf Drobin, Juha Pentikäinen og Preben Meulengracht Sørensen, s. 217–228. Odense Universitetsforlag, Odense.
- Sørheim, Helge
 2004 Lead Mortuary Crosses found in Christian and heathen Graves in Norway. *Mediaeval Scandinavia* 14:195–227.
- Thomas, K.
 1984 *Man and the natural world. Changing attitudes in England 1500-1800*. Penguin Books, London.
- Tsigaridas, Zanette
 2010 Ringspennen og kappen. Kulturelle møter. politiske symboler og sentraliseringsprosesser i Norge ca. 800–950. Upublisert doktorgradsavhandling i arkeologi ved Universitetet i Oslo.
- Tsing, Anna
 2012 Unruly Edges: Mushrooms as Companion Species. For Donna Haraway. *Environment and Society* 1:141–154.
- Wiker, Gry
 2001 Om konstruksjonen av ny menneskelig identitet i jernalderen. *Primitive tider* 4:51–72.

Scener fra vikingtid som kilde til kosmologi

Innledning

Den karakteristiske skandinaviske dyrestilen i yngre jernalder har vært beskrevet og diskutert med jevne mellomrom, både nasjonalt og internasjonalt. Fokus har gjerne vært på kvalitet, form og kronologi (se f.eks. Fuglesang 1992; Graham-Campbell 1980:132–39; Solberg 2000:231–234), men den er også søkt studert i et samfunnshistorisk perspektiv (se bl.a. Johansen 1979, 1981, med påfølgende debatt i NAR [14(2)] 1981 og [15(1–2)] 1982). Dyrefigurer inngår i kunst og dekor i ulike sammenhenger og tidsperioder i Skandinavia, også som en del av den germanske jernalderdekoren (Hedeager 2011:61–62; Skibsted 1999). Hensikten med denne artikkelen er imidlertid ikke å diskutere dyrestil i all sin bredde, men å diskutere om det kan finnes en dypere mening bak gripedyrstilen.

Gripedyr finnes i flere stilarter, og er gjerne karakterisert som kattelignende dyr med poter som griper om andre deler av motivet i dekoren (Skibsted 1999). De eksemplene som skal diskuteres her, hører inn under gripedyrstilen, men de har en sammensatt komposisjon. Jeg vil diskutere teorier med bakgrunn i et par scener fra vikingtidens kunst som gir en sjelden kombinasjon av både mennesker og dyr. Motivene finnes på gjenstander som er funnet henholdsvis på Oseberg utenfor Tønsberg i Vestfold og på Nedre Eri i Lærdal i Sogn. Jeg vil prøve å kombinere disse scenene med informasjon i skriftlige kilder, og se om vi derved kan få mer informasjon om forestillinger hos dem som skapte og brukte gjenstandene. Hvorfor var gripedyrstilen interessant for befolkningen i Norge i vikingtiden? Jeg vil argumentere for at motivene på gjenstandene kan illustrere en forbindelse mellom gripedyrstilen og vikingtidens kosmologi i Norge.

Kilde og metoder

Historier kan ha versert muntlig i lang tid før de ble skrevet ned, men vi har ikke bevart noen originale håndskrifter fra vikingtiden. Norrøne tekster er nedtegnet i en periode som er langt senere, i et annet kulturelt og religiøst miljø enn de funn som vil bli diskutert her (mer om det i Haugen 2008:13, 89–93). Men noen aspekter ved tekstene er enklere å kontrollere innholdet i enn andre, som f.eks. beskrivelsen av geografi. Snorre Sturluson innleder f.eks. *Heimskringla*, *Snorre Sturlusons kongesagaer* slik: «Jordas runde skive – kringla heimins – som menneskene bor på, er mye innskåret av havet, store bukter går fra uthavet inn i landet» (Sturluson 1992:13). Sett fra et norsk og nord-atlantisk perspektiv gir dette et pålitelig bilde av topografien slik vi fortsatt kjenner den, bortsett fra at Jorden jo ikke er skiveformet. Men fordi Snorre var en kristen forfatter på 1200-tallets Island, er det grunn til å være kritisk

til hans beskrivelser av religiøse ritualer og mytologi i vikingtiden i Norge. Som kristen kan han ha hatt et ønske om å fremstille andre religioner som mer primitive enn de egentlig var. Dessuten kjente han religionen kun av omtale og fra eldre tekster, ikke fra sin egen samtid. Norges fastland var heller ikke de islandske skribentenes oppvekstmiljø.

Arkeologiske kilder er på mange måter mer pålitelige, for de er skapt av de menneskene som levde på stedet i vikingtiden, og de er gjenfunnet der de sist inngikk i hendelser. Disse kildene er skapt i en relevant kontekst, i tid og rom. Men heller ikke de er uproblematiske. For eksempel er gjenstandene ofte rikt dekorerte, men hva dekorasjonene forteller oss, er innfløkt og mangetydig: «While it remains true that art may reflect i.a. social practices, this almost never constitutes a simple straightforward linkage.» («Selv om kunst kan reflektere f.eks. sosial praksis, er det nesten aldri en klar og enkel sammenheng mellom dem») (Fuglesang 1982:107). Gjenstandene kan også være utformet ett sted, men ha endt opp et helt annet sted. Forskjellen i oppfatning av en gjenstand øker gjerne proporsjonalt med avstanden i tid og rom mellom produsent og den som sist brukte gjenstanden (Appadurai 1986:41).

Mens Snorre særlig skildrer hendelser rundt kongen og hans menn, gjenspeiler arkeologiske kilder aktivitet i ulike sosiale lag og i alle deler av landet. Fordi kildene ofte er usikre, og gir opplysninger om ulike forhold, må vi kombinere så mange relevante kilder som mulig og forsøke å tolke kildene slik de foreligger. Her vil jeg prøve å kombinere informasjon fra tekst og objekter i forsøket på å få mer informasjon om folk og land i yngre jernalder i Norge. Det er interessant at noen forskere hevder at tekstene kan berøre deler av myter fra norrøn religion som faktisk har versert i Norge og Norden fra eldre jernalder til tidlig middelalder. Elementer som i fortellinger opptrer i seine, skriftlige kilder, kan altså ha manifestert seg i materielle uttrykk i vårt område så tidlig som i eldre jernalder. Slike tolkninger er fremsatt med grunnlag i studier av motiver på bl.a. gullbrakteater og billedsteiner fra 400–500-tallet og på steinkors med skandinavisk dekor fra vikingtid på de britiske øyer, særlig på Isle of Man (Andrén 2014:142–157; Hedeager 2011:55; Kermodé 1994 [1907]). Noen mytiske bilder er også enklere å sammenholde med dekorative motiver på gjenstander enn andre, som f.eks. når de inneholder konkrete detaljer. Ett eksempel er når Tors fot går gjennom bunnen av båten i fortellingen om at han prøver å fiske Midgardsormen, gjengitt på runesteiner fra Hørдум i Danmark og fra Altuna i Sverige (Flaten 2007:76). Et unikt skrin av hvalbein, det såkalte *Franks Casket* fra Northumbria i England viser scener fra norrøn mytologi, bl.a. om smeden Volund, sammen med kristne scener, og dekoren er fulgt av runeinnskrifter (Backhouse 2010:75–83). Svenske billedsteiner og norske stavkirkeportaler fra ca. 1000 og utover gir også fremstillinger av myten om Sigurd Fåvnesbane, kjent fra bl.a. *Soga om Volsungane* (Fidjestøl 1984:16–42; Hedeager 2001:124–126; Nordanskog 2006:228). Det finnes derfor et godt grunnlag for å diskutere foreliggende tekster i forhold til gjenstander som kan være eldre enn den tekstkopien som foreligger.

En scene fra Oseberghaugen

Oseberggraven er blant de beste og viktigste funnkompleksene som finnes i Norden fra vikingtid. Skipet er godt kjent, men gravgodsets rike innhold av utstyr for både fest og hverdag er vel så interessant (se flerbindsverket Brøgger mfl. 1917–1928). Innholdet i graven danner til sammen et bilde av mange sider ved dagliglivet, både med hensyn til kosthold, husdyrhold og aktiviteter, utendørs som innendørs. Mange gjenstander i tillegg til skipet er

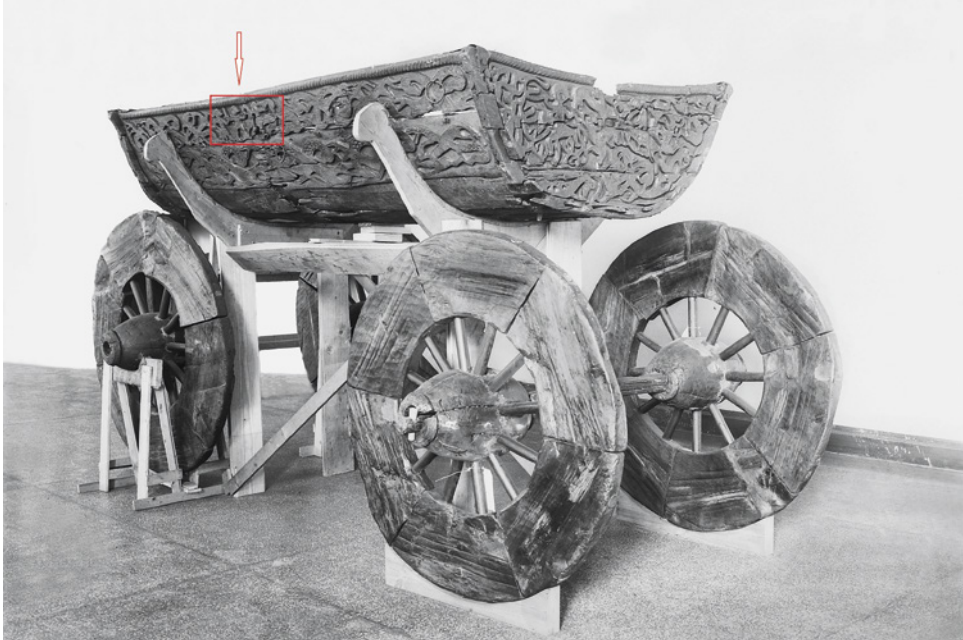
også rikt dekorerte, og det er en av scenene i utskjæringene på en rikt dekorert trevogn fra denne graven jeg skal se nærmere på her.

Stilen og den varierende kvaliteten på gjenstandene i Oseberghaugen viser at de er produsert over et visst tidsrom og av et lag med mestere og lærlinger. Få kunne vurdere det bedre enn treskjærerens Erik Fridstrøm, som gjennom sin utdannelse og livslange erfaring kopierte og vurderte kvaliteten i det arbeidet som treskurden fra bl.a. Oseberghaugen representerte. Han mente at det kanskje var samme håndverker som hadde utført utskjæringer på skipet og på den aktuelle vognen, og at skipet representerte de eldste utskjæringene i haugen (Fridstrøm 1986). Denne teorien er senere støttet av dendrokronologiske dateringer: Begravelsen, eller mer presist: tømmeret i selve gravkammeret, er datert til seinsommer/ tidlig høst 834 e.Kr., altså til tidlig vikingtid, og anleggelsen av det mektige gravmonumentet har gått rimelig raskt (Brøgger 1917:143; Nordeide 2011a). Men skipet er eldre, og er datert til ca. 820 e.Kr. (Bonde 1994; Bonde og Christensen 1993). Det kan altså være en aktuell datering også av vognen. Samlet sett støtter dette teorien om at gjenstandene ikke var produsert som gravgods, men hørte til et personlig utstyr i miljøet rundt de gravlagte kvinnene: Gjenstandene i et hushold er naturlig skaffet til veie gjennom husholdets levetid, ikke alt på én gang.

Det er blitt slått fast at det var to kvinner som ble gravlagt i haugen på Oseberg. Mange har spekulert på hvem de to kvinnene var, og det har vært antatt at minst én av dem har hatt høy status, kanskje både verdslig og religiøs (Holck 2008; Ingstad 1982, 1995; Røthe 1994:154). Hun kan f.eks. ha vært en *hofgydja* som ledet ritualene i Frøy-kulten, med sterke innslag av fruktbarhetskult. Å kjøre i en hellig vogn hørte til Frøy-kulten, og flere vogner og vognmotiver på billedvev ble funnet i graven. Religiøse stedsnavn omkring Oseberghaugen har ledet forskere i samme retning (Ingstad 1982). Dekorasjonen på gjenstandene er utført i en stil som ofte er kalt osebergstil og berdalstil (Graham-Campbell 1980:132; Skibsted 1999). Såkalte «gripedyr» er typiske motiver i Oseberghaugens fantasifulle verden, selv om flere stilarter er belagt (Fridstrøm 1986).

Vognen kan altså ha vært knyttet til høy sosial og/eller religiøs status. Den aktuelle scenen viser en sammenstilling av mennesker og dyr, og er presist og livfullt gjengitt (figur 1, figur 2). De nokså naturalistiske skikkelsene er omgitt av mer stiliserte dyr i gripedyrstil. James Graham-Campbell (1980:14) beskriver scenen slik: «Denne gåtefulle gruppen av figurer er skåret ut på den ene enden av osebergvognen. Tolkningen er usikker, men den gir et visst inntrykk av vikingenes utseende. En kvinne holder igjen armen til en mann som løfter sverdet mot en rytter med en hund». Graham-Campbell (2013:56–57) legger senere vekt på at vognen kan ha vært laget for seremonielt bruk, kanskje også brukt i selve gravritualet på Oseberg, men han har ikke noe mer detaljert forslag til hvordan den aktuelle scenen skal tolkes. Han påpeker at billedvevteppene i gravkammeret også inneholder flere scener med vogner som blir trukket av hest, og at flere av skikkelsene på teppene er bevæpnet, gjerne med spyd, både kvinner og menn. Noen av scenene kan ifølge Graham-Campbell (2013:57–59) indikere Odin-kult.

Figurene på vognen er så detaljert utført at vi kan skjelve både klesdrakt og kjønn. Lengst til venstre i motivet sees et dyr som griper en kvinnes høyre arm med høyre forfot, og med hodet ser den ut til å bite seg fast i håret. Kvinnen har langt hår, halskjede og armbånd, og bærer et skjørt som ser ut til å være foldet bak. Med venstre hånd tar kvinnen tak i den høyre underarmen til en mann. I denne armen holder mannen et sverd eller en dolk. Selv om det

Figur 1. Vogn fra Oseberg-graven. Det omtalte motivet er markert øverst i midtre del av siden på vognen. Fotograf ukjent. © Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

Figur 2. Den omtalte detaljen av dekor på vognen. Fotograf: Ove Holst. © Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

finnes andre mulige tolkninger, vil jeg, i likhet med Erik Fridstrøm (1986), forstå det som at kvinnen faktisk vil hindre mannen i å bruke sverdet. En alternativ tolkning kan for eksempel være at kvinnen står bak mannen, i den forstand at hun egger ham til kamp.

Mannen som kvinnen tar tak i, har svært kort hår, klippet over ved ørene. Med sin venstre arm holder denne mannen i tømmene til en hest, og hestens venstre forfot står på mannens fremste fot. Mannen og hesten holder altså fast i hverandre. Rytterens hode er lite detaljert fremstilt, men det kan se ut som at han bærer en fuglelignende maske. Han griper om de samme tømmene med sin venstre hånd, og en hundelignende skikkelse (hund eller ulv?) holder mannens høyre arm fast med sin høyre forlabb. Et dyr til høyre for motivet griper om den ene foten til hesten og den ene foten til hunden/ulven. Slik holder alle folk og dyr hverandre på plass og utfyller hverandre i motivet. Likedan er de lenket sammen med figurer i den omkringliggende dekor. Mannen og kvinnen ser mot hestegruppen, som på sin side er vendt mot paret. Posisjonert i øvre kant, midt på siden av vognen, utgjør de et fokusert midtpunkt i dekoren, lett synlig for tilskuere ved bruk i en prosesjon e.l. Vognens øvre kant er rund og riflet, og minner mest av alt om et tau.

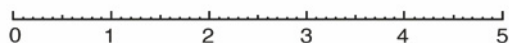
Ved å vise den angripende part til fots og den andre til hest kan det ha vært meningen å illustrere statusforskjell mellom partene i motivet: Rytteren må antas å ha vært tilskrevet høyere status enn personene til fots. Hvis vi tenker oss at dette er en fremstilling av en mytisk eller virkelig, viktig hendelse, er det kanskje bonden som setter seg opp mot kongen eller en annen overordnet, og konen som stagger eller egger ham. Fremstillingen kan også være et mer generelt og ideologisk bilde av kjønnsrollemønsteret i tiden, der kvinnen opptrådte som megler og fredsskaper. Kanskje det hørte til kvinneverken å beskytte, mens mannens rolle var mer aggressiv.

En scene fra Eri i Lærdal

På grunn av de ekstremt gode bevaringsforholdene i Oseberghaugen får vi innblikk i en rik treskurd som vi ellers kun har bevart en liten flik av. Heldigvis finnes det flere dekorerte gjenstander av sølv og kobberlegering som holder seg bedre i jorden enn organisk materiale, og gripedyrstilen er rikt representert både på smykker og andre gjenstander. Selv om den ikke er identisk, vil jeg trekke frem en metallgjenstand som kan minne om den «gåtefulle gruppen» på Osebergvognen (figur 3). En lignende scene er nemlig fremstilt på en metallgjenstand som ble funnet på Nedre Eri i Lærdal (Shetelig 1923).

Nedre Eri (Æri) er ikke hvilken som helst gård, for den var et kirkested i middelalderen (Buckholm 1998:21). Dessverre har vi ellers sparsomt med opplysninger om dette funnet. Det har katalognummer B7132, og er beskrevet slik i tilveksten til Universitetsmuseet i Bergen:

Avlangt bronsebeslag av form som en langstrakt remtunge, som det muligens ogsaa er. Det har fem naglehuller for at fæstes til underlaget; overflaten sterkt hvælvet og undersiden tilsvarende hul; helt over dekorert med gjennembrutte ornamenten som desuten ogsaa er modellert i høit relief. Dekorationen er nok fra først av temmelig sløvt støpt, nu ogsaa meget slitt, saa det er vanskelig at se hvad den egentlig forestiller; men det er dog snarere en figurscene end rent ornamentale motiver. Formbehandlingen tyder paa ældre Osebergstil. 8,4 cm. langt. Fundet for længe siden på Nedre Æri, Tønjum sogn, Lærdal pgd., Sogn, i en stor sandhaug som kaldes Tovarhaugen. (Shetelig 1923:13–14)

Figur 3. Metallgjenstand med katalognummer B7132, trolig et remendebeslag, fra Nedre Eri, Lærdal. Foto: Svein Skare. Universitetsmuseet i Bergen ©.

Tovarhaugen ble tolket som en naturlig grushaug, og beslaget ble funnet ved rydningen av en gammel hustomt. I den samme haugen ble det funnet flere ting: «Paa Eri (Edrin) fantes i 1845 og 1846 tæt ved postvejen i en, som det synes, naturlig haug kaldet Tovarhaugen, men senere brugt til begravelse, flere oldsager, hvoraf i 1846 indkom til Bergens Museum en dolk af jern.» (Topografisk arkiv ved Universitetsmuseet, Universitetet i Bergen.) Ifølge opplysninger i Topografisk arkiv ved Universitetsmuseet er dolken som ble funnet i 1864, nå tapt.

Selv om det ikke er slått fast med sikkerhet, stammer funnene sannsynligvis fra en grav, trolig anlagt i en naturlig haug. En naturlig formasjon kan bidra til å styrke gravens monumentalitet og gi graven en opphevet posisjon, uten å måtte skape alt kunstig. Det er altså ikke urimelig å anta at dette også dreier seg om et gravfunn fra tidlig vikingtid, selv om vi mangler nærmere og sikker informasjon både om eventuelle strukturer og annet gravgods fra den kontekst som gjenstanden kommer fra. Vi vet heller ikke noe om gravens generelle datering, begravelsesritualer og den/de, døde som har vært lagt i graven.

Gjenstanden fra Tovarhaugen er trolig et remendebeslag. En røntgenfluorescensanalyse (XRF) av overflaten av metallet viste at den er produsert i en vanlig kobberlegering (bronse). Det er ikke sporet rester etter forgylling e.l. (tabell 1; Weigand 2014).

Tabell 1. En røntgenfluorescensanalyse (XRF), målt på overflaten av B7132 (Weigand 2014).

Kobber (Cu)	ca. 72–78%
Tinn (Sn)	ca. 8–13%
Bly (Pb)	ca. 4–7%
Sink (Zn)	ca. 4%
Jern (Fe)	ca. 0,5–1%

Hvis vi ser motivet i forhold til tverrsnittet på beslaget, ligger motivet skrått, skrånende fra fotenden mot hodene. Montert på et belte ville hodene i motivet imidlertid vende opp, det vil si at skikkelsene har stått på føttene, og personene ville bevege seg langs reimen. Randen på beslaget er riflet, som minner om den riflede, taulignende kanten på Osebergvognen. Motivet på denne gjenstanden er ikke så tydelig som på Osebergvognen, men også i dette motivet ser det ut til å være fem skikkelser, inklusive en kvinne, noen menn og en hundlignende skikkelse, men ingen hest. Skikkelsene er så enkle at det ikke er mulig å få et detaljert innblikk i klesdrakt og frisyre. Det er derfor ikke mulig å være sikker på kjønn, selv om identifikasjonen av den ene skikkelsen som kvinne er rimelig sikker. Likheten med stilen i motivet fra Oseberg gir en indikasjon på sammenfall i tid, altså begynnelsen av 800-tallet e.Kr.

Liksom i motivet på Osebergvognen står kvinnen lengst til venstre, og hunden/ulven lengst til høyre. Kvinnen rager høyest i motivet, og er derved gitt en dominerende og/eller initierende rolle, som kan reflektere kvinnens sterke status i vikingtiden. Selv om klesdrakt o.l. ikke er så tydelig her, ser hun ut til å ha langt hår, liksom kvinnen på Osebergvognen. Hun griper fatt i den nærmeste, som igjen holder fast i neste, og etter hodenes retning å dømme beveger alle seg mot høyre/spissen på beslaget. I så fall følger alle etter hunden/ulven, med unntak av den midterste figuren, som er stilt i en tverrstilling.

Diskusjon

Opphavet til den skandinaviske stilen i vikingtid har vært diskutert gjennom mange år. Alle-rede Holger Arbman (1937) foreslo at den var blitt utviklet med bakgrunn i anglo-saksisk kunst. Andre har søkt opphavet i kontinental kunst, men gripedyrene er gjerne betraktet som en skandinavisk oppfinnelse (Graham-Campbell 2013:33; Wilson 1995). Flere har med god grunn påpekt likheten mellom gripedyrstilen og stilen i *The Book of Kells*, datert til tiden omkring 800 e.Kr., hvor det også finnes innslag av ulike vesener som griper fatt i hverandre (Fuglesang 2013; Meehan 2012). Også i *The Lindisfarne Gospels* fra tiden omkring 700 e.Kr. finnes lignende motiver. Det er hevdet at dekoren i *The Lindisfarne Gospels* har sin bakgrunn i kunst på de britiske øyer, men at den muligens også er inspirert av middelhavskunst i antikke bøker som ble importert til øyene (Backhouse 2010:44). Disse britiske manuskriptene er skrevet av kristne forfattere, og dekoren hadde derfor altså en annen religiøs bakgrunn og betydning enn i Norge rundt år 800, hvor kristendommen kom senere (Nordeide 2011b:323–326).

En god oversikt over kronologien i vikingtidens stilarter, slik forståelsen av den har utviklet seg gjennom de siste ca. 100 år, er presentert av Iben Skibsted (1999). Hun har gjort et stort arbeid med å datere vikingtidens stil på nytt, særlig med henblikk på smykker. I det hun beskriver som eldste periode (ca. 750/775–ca. 825/830), finnes berdalstilen og Oseberg-begravelsen. Stilen fra denne perioden er karakterisert av dyreornamentikk formet asymmetrisk rundt en midtakse. Skibsted hevder at det kanskje skal legges vekt på innflytelse fra bysantinsk ornamentikk ved utviklingen av de tidlige gripedyrene. Slik sett følger hun andre forskere i deres syn på at impulser for utviklingen av gripedyrene kanskje kom utenfra, selv om det er divergerende meninger om dette (se ovenfor). I en oppsummering fra 2013 skriver James Graham-Campbell diplomatisk at det er gode grunner til å forklare både

Kontinentet og angelsaksisk kunst som stilistisk bakgrunn for gripedyrene (Fuglesang 2013; Graham-Campbell 2013:33).

Diskusjonen om bakgrunn og opphav minner oss om at verken kunst eller fortellinger ble dannet i et vakuum. De må tvert imot sees i en internasjonal sammenheng. Lignende stil dominerte også håndverk med ulikt råstoff, slik vi har sett eksempler på her, i tre og metall. Figurscener som på de to gjenstandene diskutert her er ellers mer vanlige på runesteiner og tekstiler fra vikingtiden. Dekoren i både *The Book of Kells* og *The Lindisfarne Gospels* har for eksempel klare paralleller i utsmykningen på andre materialer, som stein, bein og metall (Backhouse 2010:62–86; Meehan 2012:17–18). Det er også diskutert om en av treskjærerne bak Oseberg-utskjæringene, den såkalte Akademikeren, var både treskjærer og gullsmed, for hans motiver er elegante og svært detaljrike (Fridstrøm 1986).

Selv om hesten mangler i motivet fra Eri, er det store likheter med motivet på Osebergvognen. Felles for dem er kombinasjonen av mennesker og dyr og den gjennomførte stilen hvor figurene er lenket sammen på gripedyr-vis, via seletøy, hår, armer og bein. Felles er også antallet figurer i motivet: oddetall, i disse tilfellene fem, kan ha hatt en kosmologisk betydning i Skandinavia i jernalderen. Steinsirkler fra eldre jernalder har f.eks. normalt også et oddetall antall steiner, som oftest fem, sju eller ni (Andrén 2014:102). Både hund, ulv, sverd og kvinne med nær relasjon til flere enn én mann (sønner, ektemenn, brødre) inngår i flere tekster, både i skaldekvad og sagaer,¹ men det er ikke forsvarlig å knytte noen av disse enkle scenene til noen spesifikk historie. Hundefiguren kan forestille Fenrisulven, og det kan være samme håndverker som har produsert begge scenene, men dette er det ikke mulig å si noe sikkert om.

Gripedyrstil og norrøn kosmologi

Det må være rimelig å diskutere om dekoren kan ha hatt en religiøs eller annen ideologisk betydning ut over den rent illustrative, særlig siden de her omtalte scenene pryder gjenstander som er blitt brukt i en religiøs sammenheng, i alle fall vognen fra Osberggraven. Også dekoren i *The Book of Kells* anses for å ha hatt en rekke religiøse funksjoner: Illustrasjonene forlenget og illustrerte teksten, de hadde liturgisk funksjon og en evangelisk mening (Meehan 2012:29). Og hvis kunstens motiver reflekterer mytiske fortellinger, vil dette trolig også prege stilen. Det er altså godt mulig at de motivene som er omtalt her, illustrerte en reell eller mytisk hendelse, og at dene i så fall kan ha vært kjent over større deler av landet, siden de to motivene er gjenfunnet i ulike deler av landet, fra det åpne landskapet i Vestfold til det langt trangere landskapet mellom høye fjell i Sogn.

Et vers fra *Håkonarmål* er interessant i diskusjonen om en eventuell mening bak gripedyrstilen, med et innhold som godt kan ha vært kjent i ulike deler av landet. Diktet er gjengitt av Snorre Sturluson, og han lot det avslutte kong Håkon den godes saga (Sturluson 1992:109):

Ubunden
mot menneskers heim
vil Fenrisulven fare
før igjen det kommer
en jamgod konge i hans øde fotspor.

Kong Håkon den gode (ca. 918–961) levde mer enn 100 år etter de motivene som er omtalt i denne artikkelen, og Snorre (1178/79–1241) enda noen hundreår senere. Men skaldekvad, som *Håkonarmål*, kan ofte være mer pålitelige enn prosatekster fordi ordene er vanskeligere å bytte ut (Bergsveinn Birgisson, personlig kommunikasjon 2014). I dette kvadet er derfor ordet «ubunden» særlig interessant, for flere forhold kan tyde på at det fantes forestillinger om at det var nødvendig å binde kaoskrefter, og at de var en trussel mot tilværelsen hvis de var løse. Snorre beskrev videre hvordan æsene prøvde å binde Fenrisulven med alle midler: Først prøvde de med en kjempesterk lenke, *Løding*, men ulven klarte å bryte seg ut. Dernest prøvde de å binde den med den dobbelt så sterke lenken *Drome* og til sist med en magisk lenke, *Gleipne*, laget av seks nærmest ikke-eksisterende ingredienser, som f.eks. kvinnens skjegg, fuglens spytt, fiskens åndedrett og fjellenes røtter (Sturluson 1973:50–52). Nå måtte guden Ty stikke hånden i munnen på ulven. Hånden var et pant som ulven krevde for å la seg binde med den siste lenken. Fenris klarte ikke å rive seg løs fra *Gleipne*, og derved mistet Ty hånden sin. Da ulven så ville bite æsene, smatt de et sverd i munnen på den. Historien om Ty som stikker hånden i munnen på Fenrisulven, er en av de scener som bl.a. er identifisert med motiver på gullbrakteater fra eldre jernalder (Andrén 2014:148–157).

Sammenbinding var altså et viktig element. Kanskje var gripedyrstilen et uttrykk for at dyr skulle bindes, liksom Fenrisulven? Er det derfor hundefiguren i de to scenene er lenket sammen med skikkelsene omkring? Var et symbolsk tau rundt randen av vognen og beslaget et tegn på det samme? Løse elementer kunne utgjøre en trussel, et kaoselement. Ut fra motivet på gjenstander kan det virke som det ikke var så nøye hvilke elementer som var forbundet, om det var hår, fot, lenker eller tau, så lenge de hang sammen.

Langs disse linjer er det mulig å spekulere rundt de øvrige delene av dekoren på Osebergvognen: Den er et sentralt motiv på en praktvogn som kan ha hatt en rituell funksjon, og som må ha vært brukt som ledd i å demonstrere makt og velstand. Kanskje kan også gripedyrstilen tolkes slik at skikkelsene i motivet hører sammen, samtidig som det kan være en tvungen tilhørighet. De er et harmonisk hele, eller de er lenket sammen som en dyd av nødvendighet. På lignende måte har Preben Meulengracht Sørensen tolket Midgardsormen. Snorre beskrev ormen slik: «Og då dei kom til han, kasta han ormen ut i den djupe sjøen som ligg kringom alle land. Og ormen voks slik at han ligg midt i havet rundt alle land og bit seg i sporden» (Sturluson 1992:49). Med grunnlag i historien om guden Tors tur til «verdens ende» for å fiske Midgardsormen tolker Meulengracht Sørensen ormen som et kosmologisk element: Tor prøvde å få ormen opp til sitt element, mens ormen på sin side prøvde å dra Tor ned i sitt element. Ingen av dem lyktes. I Meulengracht Sørensen's tolkning er derved guden Tor og ormen fremstilt som likeverdige parter, i balanse, et harmonisk hele, samtidig som Midgardsormen utgjør verdens grense: Den kosmiske orden vil ødelegges hvis monstret blir rykket bort fra sin tilværelse (Meulengracht Sørensen 1986). Den sirkelformede ormen er også i Steinslands tolkning på samme tid en trussel, et kaoselement og et nødvendig element for å holde universet sammen, et kosmoselement (Steinsland 2005:100).

Ormen er et flertydig symbol, et evighets- og regenerasjonssymbol. En lignende sirkelformet orm som biter seg selv i halen, er et mytologisk symbol også i andre kulturer. I forbindelse med død og begravelse fungerer den gjerne som et oppstandelsessymbol (Steinsland 2005:100). Slike elementer ville det være naturlig å finne på rituelle objekter, som Osebergvognen, for det er naturlig å tenke seg at kunsten på Osebergvognen har hatt en

lignende mytologisk bakgrunn. Hvis kanten på vognen tolkes som et tau, er også det noe som holder vognen sammen, likesom Midgardssormen holder universet på plass. Slik sett kan vognen representere universet. Minst én av kvinnene som var gravlagt på Oseberg, kan ha hatt religiøs og verdslig makt av høyeste rang. Med en slik status kan hun ha hatt evner og muligheter til å påvirke både samfunnet omkring seg og det videre universet. Statusforskjellene i motivet kan tolkes på lignende vis: Ufrie, bønder og konger hadde alle sin tilviste og nødvendige plass i samfunnet. Motivet bidrar derved til å spre og illustrere myter, samtidig som det søker å befeste ideologi, kjønnsrollemønster og sosialt hierarki. Motivet på remendebeslaget fra Nedre Eri kan tolkes på lignende måte. Også det var omgitt av en rand som påminner om et tau, og festet til enden på et belte ville det bokstavelig talt gi et kosmologisk tilsnitt til en livrem, spent rundt livet til en person, likesom ormen rundt universet.

Konklusjon

Ovenfor har jeg påvist likhetstrekk ved et motiv i kunsten på to gjenstander fra tidlig vikingetid i ulike deler av Norge. Andre har påvist likhet i stil mellom kunsten i kristne manuskripter på de britiske øyer og kunsten vist på gjenstander i Skandinavia ved inngangen til vikingtiden. Inspirasjonen til utformingen av stilen i det som i Norge regnes som yngre jernalder, kan ha gått begge veier, selv om meningen kan ha vært ulik. Osebergfunnet er gjort på et kultsted hvor det, for sin tid, må ha funnet sted et storslaget og viktig begravelsesritual innenfor rammene av et høystatusmiljø, ganske sikkert et miljø som typisk nok hadde internasjonale kontakter og mottok og sendte ut impulser til og fra mange kanter. Og minst én av de to kvinnene hadde trolig også høy religiøs status, og kan følgelig ha spilt en særlig viktig rolle ved rituelle handlinger. Likesom dekoren i *The Book of Kells* har hatt en religiøs betydning, støtter dette teorien om at motiver i kunsten som er funnet i graver fra vikingtiden, har hatt en religiøs, trolig også en videre ideologisk, betydning.

Selv om det er langt færre opplysninger omkring funnet fra Lærdal, er det også her grunn til å tro at det stammer fra en rituell kontekst: en grav. Og motivene har mange likhetstrekk med motivet fra Oseberg. Antallet figurer (fem), hund/ulv og øvrige individer i motivet, hvordan de er lenket sammen, og dekoren som omkranser motivet, kan peke mot at motivet og gjenstandene i begge tilfeller hadde en kosmologisk betydning: Tilsammen uttrykker de hvordan ulike krefter og deler av verden og de vesener som bor der, hører sammen i et nødvendig, om ikke alltid harmonisk, hele. Gripedyrstilen kan ha vært en symbolsk fremstilling av denne tanken. Det er understreket av at også tauet, beltet og ormen har holdt universet sammen: De er bokstavelig talt en symbolsk fremstilling av en «livreim». Kvinnen(e) i Oseberggraven kan ved sin rolle ha bidratt til å opprettholde harmonien i universet, med evner og muligheter til å agere på tvers av universets ulike sfærer gjennom politikk og ritualer, slik kvinnen i begge de her omdiskuterte motivene er gitt en fremtredende og avgjørende rolle.

Religion og ideologi i vikingtidens Norden må ha preget samfunnet, og disse idéene fikk trolig prege både motiv og stilføring, slik det også skjedde innenfor kristne kulturer. Det er naturlig å tenke seg at ideer og kunst utviklet seg i takt med hverandre. Det er mye som taler for at nettopp gripedyrstilen passet godt til kosmologien i Norge i vikingtiden. Det ser også ut til at dette kom til uttrykk gjennom tekster, selv om de ble skrevet ned i en annen tid og i en annen kulturell kontekst.

Takk

Takk til Svein Skare, Universitetsmuseet, Universitetet i Bergen, og til Elisabeth Jansen Vogt, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, for hjelp til å fremskaffe og for tillatelse til å trykke foto av de omtalte gjenstandene. Tusen takk også til Angela Ulrike Weigand, Universitetsmuseet, Universitetet i Bergen, for analyse av metallet i beslaget fra Lærdal.

Noter

- 1 F.eks. Hávamál (Ødegård og Finnbogadóttir, 2013) og *Soga om Volsungane* (Fidjestøl 1984).

Summary

Viking Age scenes as sources to cosmology

Viking Age art is dominated by animal motifs. In particular, the so-called ‘gripping-beasts’ spread from the end of the eighth century. This article discusses a couple of examples of motifs from archaeological objects in which people and animals are combined, namely from Oseberg and Lærdal. On the basis of the examples, the mythological meaning of the gripping-beast style is discussed.

By combining archaeological and written sources, it is suggested that the animal style may well be inspired by foreign impulses, for instance religious, Christian art, but the particular Scandinavian development of the gripping-beast style fits well with the assumed cosmology in late Iron Age in Scandinavia. Several aspects indicate that the gripping-beasts’ significance may be anticipated to be associated with religious ideas in what we roughly may call Old Norse religion, and the art applied may have contributed to the spread and maintenance of myths and important events as well as social ideology accordingly.

Litteratur

Andrén, Anders

- 2014 *Tracing Old Norse Cosmology. The world tree, middle earth, and the sun from archaeological perspectives*. Vågar till Midgård, vol. 16. Nordic Academic Press, Lund.

Appadurai, Arjun

- 1986 Introduction: commodities and the politics of value. I *The social life of things. Commodities in cultural perspective* redigert av Arjun Appadurai, s. 3–63. Cambridge University Press, Cambridge.

Arbman, Holger

- 1937 *Schweden und das Karolingische Reich: Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts*. Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar, vol. 43. Wahlström & Widstrand, Stockholm.

Backhouse, Janet

- 2010 *The Lindisfarne Gospels*. Phaidon, London, New York.

Bonde, Niels

- 1994 De norske vikingskipsgaves alder. Et vellykket norsk-dansk forskningsprosjekt. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1994:128–147.

Bonde, Niels og Arne Emil Christensen

- 1993 Dendrochronological dating of the Viking Age ship burials at Oseberg, Gokstad and Tune, Norway. *Antiquity* 67(256):575–583.

- Brøgger, Anton Wilhelm
1917 Haugen. I *Osebergfundet*, redigert av A.W. Brøgger, H. Falk og H. Shetelig, s. 123–164, vol. 1. Den Norske Stat/Universitetets Oldsaksamling, Kristiania.
- Brøgger, Anton Wilhelm, Hjalmar Falk og Haakon Shetelig
1917–1928 *Osebergfundet* Vol. 1, 2, 3 & 5. Den Norske Stat, Oslo.
- Buckholm, Mona Beate
1998 *Nedlagte kirker og kirkesteder fra middelalderen i Hordaland og Sogn og Fjordane. Hvilke kirkesteder ble nedlagt, når og hvorfor?* Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen, vol. 1. Universitetet i Bergen, Bergen.
- Fidjestøl, Bjarne (redaktør)
1984 *Soga om volsungane*, s. 8–92. Oversatt av Magnus Rindal. Sagalitteraturen. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Flaten, Rune
2007 Þórr dró Miðgarðsorm – hedensk myte og kristen allegori. Upublisert masteravhandling ved Universitetet i Oslo.
- Fridstrøm, Erik
1986 Vikingtidens treskjærere. *Viking* 49:153–160.
- Fuglesang, Signe Horn
1982 Comments on Nordic Animal Style. *Norwegian Archaeological Review* 15(1–2):101–108.
1992 Kunsten. I *Viking og hvidekrist. Norden og Europa 800–1200*, redigert av Else Roesdahl, s. 176–183. Nordisk Ministerråd, Europarådet, København.
2013 Copying and Creativity in Early Viking Ornament. I *Early Medieval Art and Arcaelogy in the Northern World. Studies in Honour of James Graham-Campbell*, redigert av Andrew Reynolds og Leslie Webster, s. 185–842. Brill, Leiden, Boston.
- Graham-Campbell, James
1980 *Vikingenes verden*. Tiden Norsk Forlag, Oslo.
2013 *Viking Art*. World of Art. Thames & Hudson, London.
- Haugen, Odd Einar
2008 *Norrøne tekster i utval*. Gyldendal Akademisk, Oslo.
- Hedeager, Lotte
2001 Folkevandringstiden: Europas kollektive erindring. I *Tusen års europahistorie. Romere, germaner og nordboere*, redigert av Lotte Hedeager og Henrik Tvarnø, s. 120–165. Pax, Oslo.
2011 *Iron Age Myth and materiality. An Archaeology of Scandinavia AD 400–1000*. Routledge, London and New York.
- Holck, Per
2008 The Oseberg ship burial, Norway: new thoughts on the skeletons from the grave mound. *European journal of archaeology* 9(2/3):185–210.
- Ingstad, A. S.
1982 Osebergdronningen – hvem var hun? *Viking* 45:49–65.
1995 The Interpretation of the Oseberg-find. I *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*, redigert av Ole Crumlin-Pedersen og Birgitte Munch Thye, s. 139–148. Publications from the National Museum, Studies in Archaeology & History. vol. 1. The National Museum of Denmark, København.
- Johansen, Arne B.
1979 *Nordisk dyrestil: bakgrunn og opphav*. AmS-skrifter, vol. 3. Arkeologisk museum Stavanger, Stavanger.
1981 Nordic Animal Style – Background and Origin. *Norwegian Archaeological Review* 14(2):118–122.
- Kermode, Philip M. C.
1994 [1907] *Manx Crosses*. The Pinkfoot Press, Dundee.

- Meehan, Bernard
 2012 *The Book of Kells. An Illustrated Introduction to the Manuscript in Trinity College Dublin*. Thames & Hudson, London.
- Meulengracht Sørensen, P.
 1986 Thor's Fishing Expedition. I *Words and Objects. Towards a Dialogue Between Archaeology and History of Religion*, redigert av Gro Steinsland, s. 257–278. Norwegian University Press, Oslo.
- Nordanskog, Gunnar
 2006 *Föreställd hedendom. Tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia*. Vågar til Midgård, vol. 9. Nordic Academic Press, Lund.
- Nordeide, Sæbjørg Walaker
 2011a Death in Abundance - Quickly! The Oseberg Ship Burial in Norway. *Acta Archaeologica* 82(1):7–15.
 2011b *The Viking Age as a Period of Religious Transformation: The Christianization of Norway from AD 560–1150/1200*. Studies in Viking and Medieval Scandinavia (VMSS), vol. 2. Brepols, Turnhout.
- Røthe, Gunnhild
 1994 Osebergfunnet - en religionshistorisk tolkning. Upublisert hovedfagsoppgave ved religionshistorisk institutt, Universitetet i Oslo.
- Shetelig, Haakon
 1923 Bergens Museums tilvekst av oldsaker 1920. I *Bergen Museums Aarbok. Hist.-antikkv. rekke nr. 5*, s. 1–50, vol. 1920–21. Universitetet i Bergen, Bergen.
- Skibsted, Iben Klæsøe
 1999 Vikingetidens kronologi - en nybearbejdnng af det arkæologiske materiale. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1997:89–142.
- Sturluson, Snorre
 1973 *Den yngre Edda*. Nørøne Bokverk, vol. 42. Samlaget, Oslo
 1992 *Norges kongesagaer*. Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. Den Norske Bokklubben, Oslo.
- Solberg, Begljot
 2000 *Jernalderen i Norge. Ca. 500 f.Kr.–1030 e.Kr.* J.W.Cappelen, Oslo.
- Steinsland, Gro
 2005 *Norrøn religion*. Pax, Oslo.
- Weigand, A. U.
 2014 Certificate of Verification, XL3t–56955, 2014–02–17, Reading no 32 og 33. Upublisert rapport. Universitetsmuseet, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Wilson, David
 1995 *Vikingatidens konst*. Signums svenska konsthistoria, vol. 2, Lund.
- Ødegård, Knut og Vigdís Finnbogadóttir
 2013 *Edda-dikt*, B. 1, Voluspå & Håvamål. Cappelen Damm, Oslo.

Er Oslo hospitals kirkegård en fortsettelse av fransiskanerkirkens gravplass?

Lokalisering av Gråbrødreklosterets gravplass ved hjelp av historiske kart og malerier

Det eksisterer skriftlig belegg for en gravplass i middelalderen ved fransiskanerklosteret i bydelen Gamlebyen i Oslo. Det er likevel knyttet en viss usikkerhet til hvor den lå. Kirkegården burde befinne seg nord for kirken ifølge den vanlige planløsningen når denne ordenen anla sine klostre. Hittil er kirkegården likevel ikke blitt påvist ved mindre arkeologiske undersøkelser. Heller ikke de skriftlige kildene har mer presis informasjon om gravplassens beliggenhet. Sannsynligheten for at den ble opprettholdt, er likevel stor, for få år etter at klosteret ble nedlagt ved reformasjonen i 1536, ble det etablert et hospital i de tidligere klosterbygningene. Slike stiftelser hadde gjerne gravplass. Hospitalets historie er tidligere blitt grundig presentert av Ingrid Semmingsen (1939) og av Marit Slyngstad (1996), men forfatterne drøfter ikke nærmere spørsmålet om hvorvidt hospitalet fortsatte å benytte fransiskanernes kirkegård, eller om det ble etablert en ny. I denne undersøkelsen blir historiske kart og malerier benyttet som kilder for å avklare dette spørsmålet. I og med at klosterets gravplass er et automatisk fredet kulturminne, er det viktig for kulturminneforvaltningen å komme nærmere en mer presis lokalisering av den.

Klosteret og gravplassen

Det nøyaktige årstallet for fransiskanernes (også kalt barfotbrødre, gråbrødre, minoritter) ankomst til Oslo, er usikkert, men det er kjent at hertug Håkon Magnusson og kong Erik Magnusson rundt 1286 eller kort tid etter støttet etableringen av klosteret og ga brødrene en tomt på den andre siden av Alnaelva – også kalt Loelva (Lange 1856:443). Dette var da utenfor byen, over Geitabru og innunder Ekebergåsen i øst (figur 2), en noe perifer plassering i forhold til lokaliseringen av fransiskanerklostrene i andre norske middelalderbyer. Klosterets plassering var likevel sentral, da en av hovedveiene ut av byen og over Geitabru gikk rett forbi klosteret. Denne beliggenheten øst for byen medførte at fransiskanerne i flere brev ble omtalt som *auster brødra* (DN II:468/nr. 627), mens den andre tiggerordenen – dominikanerne – ble benevnt *vpp ad brødra* (DN II:469/nr. 627) fordi deres kloster lå høyere i terrenget, oppe bak Hallvardskirken. Fransiskanerne ble begunstiget ikke bare av kongen, men også av paven. I 1250 ga paven tillatelse til at alle kristne kunne la seg gravlegge i ordenens kirker eller på dens kirkegårder (DN IX:22/nr. 26). I 1291 utstedte han avlatsprivilegier til gråbrødrene i en rekke byer, deriblant Oslo (DN VI:52–53/nr. 57). Avlat, eller indulgens, er i den romersk-katolske kirke en ettergivelse av timelig (jordisk) straff som mennesker ifølge katolsk lære må sone for syndige handlinger de har begått. Bakgrunnen er

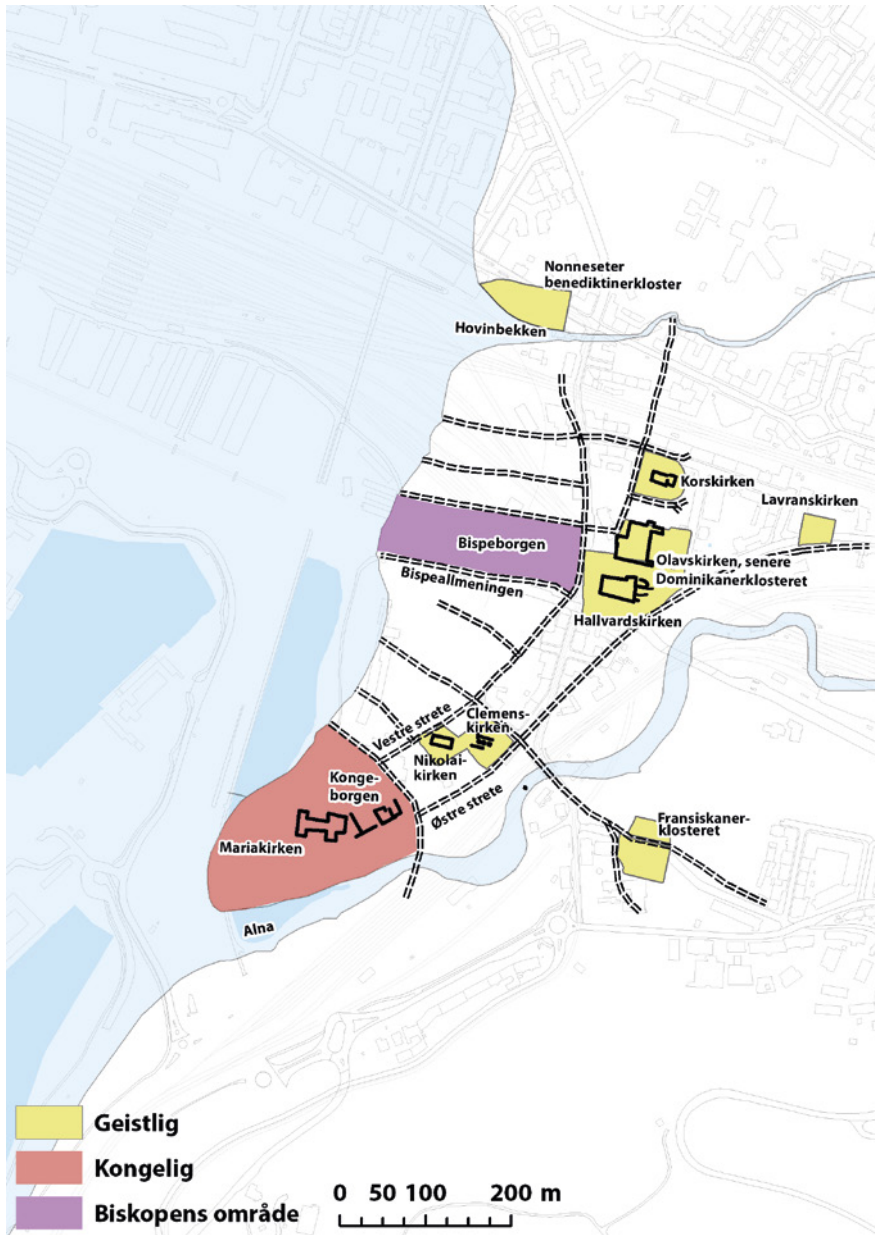

Figur 1. Mitter Lund: Opsloe Kirkke, i hvis Bygning er en ny og en gammel Hospital. 1745 (fra Daae 1891). Utsnitt av prospekt over Oslo, sett fra østsørøst. Byen var da for lengst flyttet bort til Akershus festning på den andre siden av Bjørvika etter storbrannen i 1624. Fransiskanernes kirke var blant de få bygninger som ikke ble totalskadet i brannen.

at den katolske kirke mener at synd fører til skyld, som må skrifies, og straff som må avtjenes. Denne straffen kan avtjenes på tre måter: ved å gjøre bot, ved å gjøre handlinger som gir avlat, eller ved å leve i skjærsilden etter jordelivet. Privilegiet ga således brødrene i Oslo anledning til å gi besøkende avlat. Begge disse pavelige tiltakene støttet opp om fransiskanernes popularitet og økonomi. I tillegg til dem som ville la seg gravlegge hos brødrene, tok ordenen også imot mennesker som ville bo i klosteret på sine siste dager, såkalt provent. De som ønsket provent, betalte en sum for oppholdet, for gravplass og for årlige messer til evig tid på dødsdagen (for eksempel DN IV:727/nr. 992). Den eldste omtalen av en gravplass ved Gråbrødre klosteret i Oslo er i et brev i 1336 (DN IV:196/nr. 226).

Klosteret legges ned, og et hospital etableres i dets bygninger

I 1538, etter at kongen få år tidligere hadde konfiskert klosterne i forbindelse med reformasjonen, overdro kong Kristian III barfotbrødrenes klosteranlegg til Oslos borgere for at de skulle etablere et hospital på stedet, og han sørget for å finansiere driften ved å overføre til borgerne et større antall gårder som de fikk utleieinntekter av (Lange 1856:446; Nicolaysen 1862–1866:732). Hospitalet skulle ved opprettelsen betjene fattige og syke. Over tid betjente hospitalet forskjellige typer pleietrengende (Slyngstad 1996), men institusjonen befant seg på slutten av 1800-tallet fortsatt på samme sted. Selv om hospitalets bygninger brant ved flere anledninger, første gang i 1567, ble en del av den gamle klosterkirken gjennom årene benyttet til hospitalkirke. Det var først etter en brann i 1793 at den nåværende Gamlebyen kirke sto ferdig året etter, og den ble reist på den gamle kirkens tuft (Faye 1882:67, 72). Som det vises på figur 1, var fransiskanerkirkens apsis – den manglekantede koravslutningen mot øst – fortsatt intakt i 1745 (jf. figur 4).

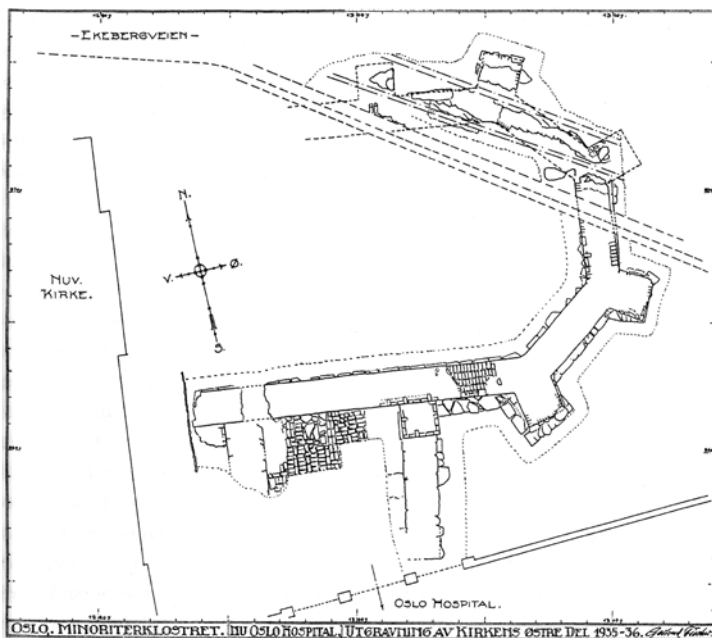
Figur 2. Oslo middelalderby med inntegnede gateløp, monumentalbygninger og strandlinjen ved middelvannstand ca. 1300. Basert på Molaug 2010. Broa over Alnaelva som forbandt gråbrødrekløsteret med byen, het Geitabru, på kart fra 1800-tallet kalt Oslo Bro. Elveløpet i dette området ble lagt i rør i 1922. Geitabru lå der veien fra fransiskanerklosteret i retning Clemenskirken passerer Alnaelva. Ekebergåsen ligger rett sør for klosteret. Nord er rett opp på kartet.

Figur 3. Mellom hospittalkirkegården og Gamlebyen kirke løper Ekebergveien. Fotografiet er tatt ca. 1900. Fotograf ukjent. Gravplassen nærmest Gamlebyen kirke kalles i dag Oslo hospitals kirkegård, mens de nyere utvidelsene betegnes Gamlebyen gravlund. (OB. NW6815. Gjengitt med tillatelse.)

Skriftlige kilder til hospitalets gravplass

Ved en forordning av 1602 om gravlegging i Oslo, altså 22 år før den store bybrannen og deretter avgjørelsen om å flytte byen bort til Akershus festning, får vi bekreftet at hospitalets kirkegård hadde en lang tradisjon som gravplass for en del av byens innbyggere: «*Borgerne udi vor Kjøbsted Oslo altid til des have brugt Hospitalets Kirkegaard med Liig at begrave efter deres egen Villie*» (NRR III:705–706). Dette forlangte Christian IV at det måtte bli en slutt på, med mindre det var greit for hospitalets forstander og så sant «*de fattige* [dvs. hospitalslemmene] *kan blive for samme Begravelse nogle Maade betalt og have deraf nogen Fordeel*». Altså at hospitalets beboere fikk betalt for arbeidet med å grave gravene. Seks år seinere kom en forordning om takster for gravlegging på kirkegårdene ved den gamle domkirken (Hallvardskatedralen) og ved hospitalet (NRR IV:277–279). I 1620 og 1654 ble det utarbeidet *fundas* (statutter, vedtekter) for hospitalet (NRR V:74–78; NRR XI:205–212). Her bekreftes det at det fortsatt var/hørte gravplass til hospitalet, og som forordningene av 1602 og 1608 viser, er det rimelig å anta at slik hadde det vært siden etableringen av hospitalet i 1538. Man har således sett for seg at da klosteret ble lagt ned ved reformasjonen, og hele anlegget ble omdannet til hospital, ble den gamle kirkegården fortsatt benyttet (Femti-aars-Beretningen 1892:279; Semmingsen 1939; Molaug 2010:23). Men var det slik?

Figur 4. Arkitekt Fischers tegning fra 1935 av den framgravde delen av fransiskanerkirkens kor og apsis (den halvrunde avslutningen øst i koret). Riksantikvarens arkiv.

Arkeologiske undersøkelser i området

Den delen av gravplassen til Gamlebyen kirke som ligger nærmest kirken, kalles Oslo hospitals kirkegård. Utenfor den, i fortsettelsen mot nord og nordøst, ligger Gamlebyen gravlund. Sistnevnte ble etablert i 1873 på et areal kalt Ahnefeldtløkken (Femtiars-Beretningen 1892:279). Det er innenfor Oslo hospitals kirkegård man har ment at klosterets gravplass befinner seg, men foreløpig har den ikke latt seg påvise. Årsaken til denne antagelsen er at gravplasser tilknyttet klostrene som hovedregel ble lagt utenfor klosterets bygningsmasse (Lunde 1987). Klosterbygningene ble reist rundt en kvadratisk eller rektangulær gårds plass, og til vanlig utgjorde kirken anleggets nordfløy. Gravplassen ble derfor, fordi den skulle ligge nær kirkebygget, plassert inntil kirken på dens nordside. I tillegg ble det anlagt graver inne i brødrenes kirker. Arkitekt Gerhard Fischer gravde fram det østligste partiet av klosterkirken i 1935 (Fischer 1939), men han grov aldri så dypt at han kom i kontakt med gamle graver verken inne i koret eller utenfor (figur 4). De eneste andre arkeologiske undersøkelser i området etter 1935 har skjedd i form av boreprøver. I 2010 ble det tatt en boreprøve i kanten av Oslo hospitals kirkegård 70 m nord for tårnet på Gamlebyen kirke, en annen prøve 20 m øst-sørøst for tårnet, samt en tredje i hospitalhagen 30 m sørøst for tårnet. Ingen av stedene kunne det påvises middelalderske kulturlag eller skjelettfragmenter (Molaug 2010). Resultatet var det samme da det året etter ble gravd inne på Gamlebyen gravlund, 70 m nord-nordøst og henholdsvis 200 m øst for klosterkirken (Molaug 2011). Disse resultatene, sammen med det faktum at det aldri er blitt rapportert om funn av skjeletter i klosterets nærområde tidligere, har medført en viss usikkerhet om hvor fransiskanernes kirkegård kan ha ligget.

I det videre blir derfor et utvalg historiske kart og malerier analysert ut fra den antagelse at de kan bidra til å komme nærmere en avklaring.

Figur 5. Oslo Sindsygeasyl. Gårdsplassen inne på hospitalet, kirken til venstre. Ca. 1900. Foto: Per Adolf Thorén. Oslo Museum. (FO 2176. Gjengitt med tillatelse.)

Historiske kart

Et kart blir gjerne definert som en todimensjonal, symbolisert avbildning av virkeligheten, ifølge Jansson og Lundström. Så enkelt er det likevel ikke, fortsetter de, da et kart aldri vil kunne gjengi «alt». Derfor brukes ofte uttrykk som referansekart eller tematiske kart, og noen ganger kan et kart også være en plan over hvordan noe skal se ut i framtida (Jansson og Lundström 2008). Både kart og malerier har det særpreg at de ikke er en fotografisk gjengivelse av det de avbilder, og man må derfor være klar over deres muligheter og begrensninger. Det er således avgjørende å kjenne til et karts formål og bakgrunn før man trekker konklusjoner om dets innhold og betydning, da informasjonen er tegnet inn for å fylle et spesielt behov. Peter Korsgaard (2006:47) oppsummerer i følgende spørsmål hva som er vesentlig når man vil benytte et kart som kilde til kunnskap om historiske forhold: Hvem har laget kartet? For hvem? Til hvilket formål? Har kartet en signaturforklaring (symbolforklaring)? Har det en kartusj (innramming) som forklarer hva kartet er? Dersom kartusjen mangler, kan man ved å undersøke hvert enkelt av kartets temaer, det vil si de forskjellige typer informasjon det gjengir, identifisere kartets formål: Har kartet flere (historiske) lag? Det er ikke alltid det er mulig å besvare samtlige spørsmål, men kartets verdi som kilde avhenger også av hvilke forhold man ønsker å belyse.

Generelt viser kartene hva man fant det nyttig eller nødvendig å informere om, og hvilke behov f.eks. myndighetene hadde for kart som hjelpemiddel til å løse sine oppgaver, enten

det gjaldt økonomi, kommunikasjoner, rettsstell, militære forhold eller annet (Fladby og Andressen 1981:7). De gamle karttegnerne måtte ikke bare være billedkunstnere, ifølge Aanrud. Oppgaven deres var å formidle kunnskap og informasjon om lende og land. Landskapsformer og kulturaktiviteter skulle uttrykkes i et meningsfylt billedspråk. For å greie en slik oppgave måtte de for det første ha inngående kjennskap til den aktuelle lokaliteten. Dessuten måtte de beherske det vi kan kalle landmåling og kartografi (Aanrud 1981:69).

Historiske malerier

Når det gjelder malerier, var kunstnerens rolle på 1700- og 1800-tallet på et vis identisk med de gamle karttegnerne i de tilfeller der de skulle gjengi et landskapsutsnitt. Mange av Korskgaards kildekritiske spørsmål ved et kart kan også stilles ved et maleri. Ethvert billeduttrykk vil være uttrykk dels for tiden da det ble laget, dels for personligheten til den som har laget det, og dels for hensikten med arbeidet. Det er med maleriet, som det er med kart, avgjørende at man kjenner bildets formål og bakgrunn før man trekker konklusjoner om bildets innhold og betydning. Et bestillingsarbeid som skildrer noens eiendom, vil neppe unnlate å framheve eiendommens fortreffeligheter. Et maleri som ikke har et slikt formål, vil vanligvis i større grad legge vekt på det kunstneren opplever som skjønt, dramatisk, eksotisk o.l. I begge tilfeller vil gjerne et ufrivillig «betydningsperspektiv» opptre; altså vil det som kunstneren opplever som betydningsfullt, f.eks. topografiske variasjoner, overdrives (Arne Borring, personlig kommunikasjon 2014).

Metodiske betraktninger

Generelt kan det være problematisk å ta i bruk gamle kart og malerier som kilder, spesielt dersom det ikke finnes denne type avbildninger tilbake til det tidspunkt undersøkelsen gjelder – i dette tilfellet midten av 1500-tallet. Det lar seg likevel gjøre ved å benytte den retroaktive metode (Holmsen 1940), det vil si tilbakeslutninger fra yngre kildemateriale. Dette er en vanlig metode der de underliggende samfunnsstrukturene har vært stabile over lang tid, eller at man i det minste kan kontrollere de endringene som har skjedd (Imsen 2002:84). Ved å følge hospitalkirkegården bakover i tid ved hjelp av kart og malerier blir det mulig å skille ut nyere utvidelser og således få en oppfatning om kirkegårdens beliggenhet og utstrekning så langt tilbake kildene rekker. For det tidsrommet som ikke dekkes av slike kilder, kan det suppleres med andre kilder, i dette tilfellet de skriftlige omtalt ovenfor. I tillegg kan det argumenteres på et generelt nivå med at en gravplass representerer et fenomen med høy stabilitet over tid i og med at den er et helliggjort område (Brendalmo 2006). Altså at den har en kvalitet som medfører at ettertiden vil etterstrebe å ivareta denne kvaliteten under endrede forhold.

Historiske kart og andre typer avbildninger har vært benyttet som kilder i forskjellige sammenhenger for å utdype vår forståelse av landskapets historie. Landskapsgeografen Kenneth Robert Olwig har anvendt malerier i sin analyse av hvordan mennesker ble avbildet i landskapet for å framheve deres rikdom (Olwig 1984, 1996), mens arkeologer har påpekt verdien av historiske kart som metode for landskapsanalyse (Jerpåsen mfl. 1997). Nyere eksempler er Frode Iversens bruk av gamle kart i hans analyser av jorddelingsprosesser i yngre jernalder og middelalder (Iversen 2008), samt en undersøkelse av territoriell

inndeling av landskapet i søndre Vestfold i førhistorisk tid ved hjelp av grevskapskartene fra tidlig 1800-tall (Ødegaard 2010). En omvendt metode er blitt benyttet for et antall kart fra Trøndelag, der formålet blant annet var å detaljanalyser kartene for å avklare formålet ved dem (Brendalsmo og Johansen 2013). Et tilsvarende eksempel er Dagfinn Skres omfattende analyse av et antall tegninger av fornminner i søndre Vestfold fra utgravninger på 1800-tallet, hvor han demonstrerer hvordan kombinasjonen av arkivstudier og tegningsanalyse blant annet gjør det mulig å identifisere mer eller mindre bevarte gravfelt (Skre 2005).

Kart og malerier som viser hospitalområdet

Det eksisterer et stort antall kart over Oslo fra ca. 1700 og framover i tid. Jeg har valgt ut de som gir best grunnlag for å diskutere nettopp spørsmålet om forholdet mellom klosterkirken og hospitalkirkegården, det vil si de kartene som innenfor et tidsrom har flest mulige detaljer. I og med at de langt fleste av de eldste kartene er militærkart, og fokuset ved dem er på Akershus festning og tilhørende militære installasjoner, er det først fra slutten av 1700-tallet at enkelte kart får større preg av det sivile livs behov for kartdata (Kartverket 2014). Som vist ovenfor eksisterer det skriftlige opplysninger om gravplass til hospitalet fra det ble opprettet i 1538. Det første kartet som gir et godt innblikk i situasjonen rundt hospitalet, viser dessuten situasjonen før etableringen av Gamlebyen gravlund.

I 1860 utførte rittmester J.W.G. Næser på oppdrag fra Christiania kommune et nytt generalkart samt spesialoppmålinger over Oslo (figur 6). Det ble laget som følge av bestemmelsene i bygningsloven av 1827. Karttypen skulle vise samtlige tomter og eiendommer i byen, og grunneierne var deretter forpliktet til å skaffe seg målebrev, som så kunne ligge til grunn ved eiendomsoverdragelser. Næsers kart skulle i tillegg utgjøre grunnlag for kommende reguleringsplaner (Femtiars-Beretningen 1892:143). Kartet er således trolig svært nøyaktig mht. kirkegårdens plassering og avgrensning. Utsnittet viser at hospitalanlegget da fortsatt hadde den tilnærmet rektangulære form vi kan gå ut fra at det hadde i kloster-tiden. Gravplassen ligger nord for kirken, men Ekebergveien skiller de to fra hverandre, slik den også gjør i dag, og slik som også fotografiet fra ca. 1900 (figur 3) viser det. Det som på kartet heter *Kirke Gaard*, tilsvarer nåværende Oslo hospitals kirkegård. I dag er avstanden fra kirkebygningens østende og nord til hekken som avgrenser kirkegården mot Ekebergveien og fortauet, ca. 20 m, i vest er avstanden ca. 25 m. Det neste steget i analysen er da å kontrollere kartets informasjon mot en avbildning fra samme tidsperiode.

En avbildning fra 1830 (figur 7) er laget av skuespiller og teatermaler Per Christian Frederik Wergmann. Han gjorde seg bemerket som by- og landskapstegner i 1830-årene. Sine tegneferdigheter utfoldet Wergmann til å begynne med som bytegnere, og han utførte en rekke prospekter av kystbyene i Sør-Norge og Christiania. «Hans kunstneriske ambisjoner var neppe store. Hans prosjekt var dokumentasjon med tanke på et stort, alminnelig publikum som kjøpere av grafiske reproduksjoner» (Berg 2009). Vi kan således ha stor tillit til at motivet er naturtro gjengitt.

Wergmanns avbildning viser hospitalkirken med kirkegården samt en eldre utgave av Geitabru over Alnaelva i forgrunnen, sett fra nordvest. Kirkegården er innhegnet delvis med stakittgjerde og delvis med steingard. Mellom kirken og kirkegården løper Ekebergveien. I tråd med den tids landskapsmaleri er åsene i bakgrunnen noe overdrevet i størrelse for å gi dybdeopplevelse. Selv om det er mange trær på kirkegården, var ikke det et uvanlig syn tidlig

Figur 6. Utsnitt av Detailkart i 50 Blade over Christiania. Efter Communitystyrelsens Foranstaltning trigonometrisk og geometrisk opmaalt i Tiden fra September 1855 til April 1860 i 1/1000 af den sande Størrelse ved J.W.G. Næser, Ritmester. 1860. Det her benyttede utsnitt er fra plate 27. Nord er opp. De originale målebordsplatene finnes i Oslo byarkiv (www.byarkivet.oslo.kommune.no). Utsnittet er forstørret, og har således ikke original målestokk.

på 1800-tallet. Det var først rundt 1900 at det var blitt vanlig for de brede lag av befolkningen å sette opp gravminner på sine avdødes graver, selv om en finner slike også seint på 1700-tallet og utover på 1800-tallet, særlig i byene (Bugge 1924). Gravmonumentenes antall og form er trolig ekte nok, i og med at kirken som i 1734 ble nybygd på den gamles fundamenter, ble sognekirke for menneskene som bodde i denne delen av Christiania.

En interessant detalj ved Wergmanns motiv er den lille skråningen på kirkegården som vises i dens høyre hjørne (mot vest) innenfor stakittgjerdet, innunder en liten treklynge. Muligens kan en tilsvarende terrengforskjell anes i form av det mørkere kirkegårdspartiet i området mellom stakittgjerdet og steingarden, bak brua. Kirkegården ble utvidet betraktelig mellom 1830 og 1860 ved at skråningene ned mot Alnaelva og mot bekken øst for anlegget ble tatt i bruk til gravlegging (Femtiars-Beretningen 1892:279). Dette vises på utsnittet av Næsers detaljkart (figur 6), og desto tydeligere på hans generalkart i målestokk 1:5000 fra samme år (ikke gjengitt her). En rimelig tolkning er derfor at den høyereliggende delen av kirkegården viser spor etter et eldre og mindre gravleggingsområde som kanskje kan gå tilbake til fransiskanerne, og mest sannsynlig at kirkegården er blitt utvidet mot veien i vest – og trolig også mot elva i nord. Skal man stole på omtalen av Wergmann, at han prioriterte «dokumentasjon», hadde kirkegårdsgrensen mot elva en buet form. Likeledes aner vi en sti foran steingarden, og at den kommer opp på veien der stakittgjerdet har et rettvisklet hjørne

Figur 7. Per Christian Frederik Wergmann: Opslo Kirke. Papirkunst, 1830. (ob02321. Gjengitt med tillatelse).

ned mot denne stien, men den er da blitt fjernet ved utvidelsen, da den ikke synes på det yngre kartet (figur 6).

For å vurdere endringer gjennom 100 år presenteres her et kart fra 1779 (figur 8). Det har en kartusj som meddeler at det ble utført for å gjengi Alunverket og deler av Oslo, det vil si Gamlebyen med omgivelser. Det ble dessuten laget som del av undervisningen ved Den kongelige militære skole i Christiania under ledelse av løytnant Bang. Nøyaktighetsgraden kan dermed antas å være svært høy, og vi kan kanskje av samme grunn kunne gå ut fra at det ikke er blitt benyttet eldre forelegg.

Kartutsnittet viser at kirkegården har samme utstrekning mot nord som på avbildningen fra 1830 (figur 7), og Ekebergveien løper også nå mellom kirken og gravleggingsområdet. Skravuren mot Alnaelva viser at det er et åpent område mellom den bratte elvebredden og kirkegårdsgjerdet. Veiløpet langs er ikke parallelt med kirkens nordvegg, og avstanden inn til veggene er større i vest enn i øst. Målt på kartet i større skala viser det seg at avstanden fra korets nordvegg ut til kirkegårdsmuren lengst i øst er ca. 11 m, helt i vest er avstanden ca. 23 m. Kartet viser videre at veiløpet over Geitabru, som fører videre langs kirkegården og hospitalanleggets vestside, og som så brekker 90 grader opp mot øst langs foten av Ekebergåsen, er betegnet *Kongewey fra Christiania*. En slik betegnelse viser at veiløpet nok er svært gammelt. På denne tiden kom Kongewey fra Christiania over Hovinbekken, gjennom den tidligere middelalderbyen via Nordre strete, langs Ladegården (middelalderens bispegård)

Figur 8. Kartets tittel er *Situations Plan Nr. 2 over Allun Værket og en Deel af Opsloe*. Opmaalt og tegnet af Scholarer ved den Kgl. Militaire Skole i Christiania under Ledelse af Lt. V. Bang, 1779. Original målestokk 1:1000. Nord er mot venstre. Ordet «fra» (i Kongewey fra Christiania) ses som tre separate bokstaver i veiløpet langs klosteranleggets vestside. © Kartverket: Amtskartsamlingen. Utsnittet er forstørret, og har således ikke original målestokk.

på dens overside, over Geitabru og videre forbi hospitalet. Det neste kartet er kun få år eldre enn det som er vist på figur 8, men det inneholder detaljer som hjelper oss med å snevre inn kirkegårdens areal ytterligere, og dermed komme nærmere dens eldre utstrekning. Det gir også mer presis informasjon om det eldre veinettet i området.

Kartet fra 1774 (figur 9) er tegnet av Johan Theodor Wegener. Han var ansatt i prins Carl av Hessens stab som generaladjutantløytnant, og fulgte i 1772 med prinsen under hans Norgesbesøk. I årene 1773–1777 arbeidet han for prinsen med å tegne kart over de viktigste deler av Norge og langs grensen mot Sverige (Wegener og Anker 1893:7). Kartet fra 1774 er i første rekke et militærkart med fokus på Akershus festning, men det viser i tillegg bebyggelsen i byens og festningens nærrområde. Kartusjen har i tillegg til tittel, signatur og datering en bokstavforklaring, og samtlige bokstaver er betegnelse på deler av festningsverkene. Det gjengitte utsnittet viser Alnaelva med Geitabru og hospitalet nedenfor brua under betegnelsen *Opsloe eller Gamle Bjen*. Presentasjonen av bebyggelsen og veinettet er noe sjablongmessig, uten at det reduserer informasjonsverdien, da dette også gjelder for framstillingen av bebyggelsen i Christiania.

Figur 9. Plan over Aggershus Fæstning og Christiania Bye med omliggende Egn. Tegnet 1774 av Johan Theodor Wegener (1772–1819). Original målestokk 1:3640. Nord er opp mot høyre. © Kartverket: Amtskartsamlingen. Utsnittet er forstørret, og har således ikke original målestokk.

Hospitalkirken er tegnet som et rosa rektangel, det største nedenfor elva. Anlegget er avgrenset av veier i vest, sør og øst. Veien på sørsiden løper fra Alunverket nede ved Bjørvika i vest. Rett øst for hospitalet deler den seg. Det ene løpet går opp åsen til gården Ekeberg, det andre går videre østover og er identisk med 1779-kartetets *Kongewey fra Christiania*. Nord for kirken er det tegnet to svarte linjer, en rett og en buet. Ved å sammenligne med 1779-kartet (figur 8) er det en rimelig tolkning at de to linjene viser den ytre avgrensning av hospitalets kirkegård på dette tidspunkt. Spesielt fordi så vel 1774-kartet (figur 9) som avbildningen på figur 7 viser at kirkegården har en buet avgrensning mot Alnaelva. Det åpne området mellom den rette, svarte linjen og kirken viser da trolig til løpet for Ekebergveien. På både dette kartet og på kartet fra 1779 (figur 8) er det tydelig at Ekebergveien er mindre viktig enn Kongeveien, og dermed trolig den yngste av de to. Dette vises tydeligst på 1774-kartet. Et siste kart skal presenteres, og det får stor informasjonsverdi ved å ses i sammenheng med et ett år eldre maleri.

Det eldste kjente kartet som viser hospitalanlegget er fra 1700 (figur 10). Karttegneren er ukjent, teksten er på tysk, og kartet mangler kartusj. Et antall stedsnavn er påført – *Peperwigen, Grön=Land, Tøyen, Eecke=Bierg* – men samtlige detaljopplysninger gjelder Akershus festning. Bebyggelsen og gatenettet i Christiania og utenfor byen er sjablongmessig gjengitt, og overfladisk sett kunne en derfor mistenke at dette kartet har vært forelegg for 1774-kartet. Det er likevel for mange forskjeller i detaljene til at det kan ha vært tilfelle. Området ved hospitalet er benevnt *Alt Stadt oder Gammelby oder auch Opsloo*. I og med at det er festningen som er i fokus, er bygninger, eiendommer, åkerstykker og hager utenfor denne tegnet tilnærmet rektangulære. Kartet gir likevel nyttig informasjon om veiløpene, som igjen kan gi grunnlag for slutninger om den eldste kirkegårdens plassering.

Utsnittet viser klart avgrensede bygninger (rosa), men det er tvilsomt at annet enn deres grunnflater er særlig nøyaktig gjengitt. Klosterkirken, som på dette tidspunkt fortsatt sto intakt (jf. figur 1), vises midt i kartutsnittet som et langstrakt rektangel med lengderetning tilnærmet vest-øst. De grønne rektangelene sør for kirken er tydeligvis ment å symbolisere hager. Betegnelsen *Hospital* er plassert innenfor tydelige, svarte linjer/streker og en stipling

Figur 10. Utsnitt av
*Carte von Agershuus
 und der Stadt
 Christiania.*
 Håndtegnet 1700.
 Original målestokk
 1:2000. Nord er opp. ©
 Kartverket:
 Amtskartsamlingen.
 Utsnittet er forstørret,
 og har således ikke
 original målestokk.

(mot øst), og kan dermed kanskje representere avgrensningen av det arealet som da var hospitalets inngjerdede område. Området nord for hagene er brunlig med mørkebrune prikker. Det omgir kirken i vest, nord og til dels mot nordøst, og en rimelig tolkning kan være at innenfor dette området befant hospitalets kirkegård seg.

Også i 1700 følger hovedveien løpet til 1779-kartets *Kongewey fra Christiania*. Den vises tydelig vest for hospitalanlegget som en mørkere markering, noe mindre tydelig i sør, men igjen mer markert ut fra anleggets sørøstre hjørne og videre mot øst. Dette veisystemet var det samme som det som var avbildet i Mitter Lunds maleri fra 1745 (figur 1). Samtidig er det stiplet en mindre betydelig vei opp langs anleggets østside. Der denne stien møter en vinkelformet bygning i nordøst, brekker den inn – trolig gjennom en port – over det brunprykkede arealet. Et kort stykke mot vest deler stien seg i tre løp, et ned mot kirken, et mot nord og et i retning anleggets nordvestre hjørne. De to siste munner ut ved Geitabru. Disse stiene kan vanskelig oppfattes som noe annet enn en forløper for etableringen av Ekebergveien: en gjennomfartsvei gjennom hospitalområdet i stedet for rundt.

En interessant detalj ved dette området nord for kirken er en noe utydelig rosa linje med samme tykkelse som kirkens vegger. Den løper ut/opp mot nord i forlengelse av kirkens vestvegg, men er ikke avgrenset med en tydelig rød strek, slik kirkens vegglop er. Linjen møter stien som løper tvers over gravplassen, under *p*-en i *Hospital*. Kan dette være rester av en eldre kirkegårdsavgrensning mot vest? Det ville i så fall passe bra med det som var vanlig ved middelalderske kirkegårder ved klosterkirker, at de strakte seg i hele kirkens lengde. Som følgende maleri vil vise (figur 11), finner vi her god støtte for disse observasjonene.

Den nederlandske maleren Jacob Coning utførte i 1699 et maleri med Oslo hospital i sentrum av motivet (figur 11), og dette er det eldste kjente maleri av hospitalet. Coning malte særlig landskaper med figurer, samt portretter. Han ble i 1676 kalt til Danmark av Christian V, ble i 1698 «kongelig hofskildrer», og ble samme år sendt til Norge for å male prospekter. Prospektene har stor kulturhistorisk verdi gjennom sine ofte detaljerte skildringer av bygninger og landskaper. Komposisjonene er ofte skjematisk, med en mørk forgrunn der staffasje-figurer opptrer, en lysere mellomgrunn der et arkitekturmotiv forekommer, og en bakgrunn av

årsrygger (Bjerke 2013). Likevel er nok ikke dette et motiv som primært er ment å vise hospitalkirken. Da ville man ha valgt et annet perspektiv og ikke latt kvernhuset og de andre (simple) tømmerbygningene få en så framtrædende plassering i forgrunnen. Samtidig som maleriet bærer Conings kjennetegn når det gjelder komposisjonen, er det typisk for hans vekt på detaljer. Det hele er skildret med en stor grad av realisme og med en troverdighet det ikke er grunn til å tvile på. Men det er snarere det pittoreske landskapet med en pastoral og fredfylt «ynde» som er hovedpoenget for maleren (og bestilleren). Det er ikke et bestillingsverk som skal demonstrere makt, status og rikdom, men er heller å betrakte som en eksklusiv souvenir eller et postkort, hvor stemninger og nøyaktig landskapsgjengivelse skal hjelpe kongen i å erindre hendelser og detaljer fra sitt norgesbesøk (Jørgen Solstad, personlig kommunikasjon 2014).

Maleriet viser hospitalkirken med Geitabru i forgrunnen sett fra nordvest. Conings maleri og kartet på figur 10 er laget så å si samtidig, men de gjengir likevel motivet på svært forskjellige måter. Ser vi bort fra kunstneriske elementer benyttet for å skape en tidsriktig komposisjon, er det maleriets gjengivelse av den hvite kirkebygningen med det som vel må være gravplassen i forkant av området mellom kirken og den lave skigarden (dvs. nord for kirken) som er interessant i denne sammenheng. Det at Coning ikke har avbildet gravmarkeringer, betyr ikke at området ikke var gravplass, for som nevnt var det ikke fullt ut vanlig med gravmarkeringer før på 1900-tallet. I 1639 sto Hellig Trefoldigheds kirke med gravplass ferdig inne i den nye byen Christiania, og vi må kunne gå ut fra at byborgerne fra da av lot seg gravlegge ved den. Dermed forsvant også de synlige gravminnene, for slike ble nok ikke hospitalslemmene til del. Hvor stor del av området som var gravplass i 1699, eller om hele arealet ble benyttet, lar seg derfor ikke avgjøre ut fra maleriet.

Vi ser videre at klosteret i sin tid ble anlagt på en flat odde over Alnaelva, og at det rundt ca. 1700 – slik også figur 10 viser – gikk et veiløp rundt anlegget ytterst på brinken i retning Geitabru. En detalj ved maleriet er interessant: Det løper et gjerde tett inntil kirkens nordside, og i dette gjerdet er malt det som nok er en port med skråtak. Gjerdet med porten er trolig ikke en konstruksjon fra kunstnerens side, da han som nevnt ofte hadde detaljerte skildringer, og det betyr antagelig at det alt i 1699 var etablert en passasje eller sti mellom kirkebygningen og gravplassen. Man måtte således fra kirken bevege seg over stien eller veien og deretter inn denne porten for å komme inn på kirkegården. En annen detalj som også kan vise tilbake på det forrige kartet (figur 10) er det skarpt oransje området bak de to personene på brua som leder opp mot treet og gjerdet: Kan dette være en del av den stien som på kartet fra 1700 (figur 10) gikk tvers over kirkegården mot dens nordvestre hjørne?

Noen siste detaljer ved Conings maleri: Skrått opp bak kirken vises veien som går opp åsen til gården Ekeberg, og til venstre i motivet bak den bakerste bygningen slynger *Kongewey fra Christiania* seg opp mot åsen i øst. Det er det samme veisystemet som avbildes på kartene fra 1700 (figur 10) og 1779 (figur 8), hvilket bekrefter Conings maleri som et «postkort» som gjengir landskapet snarere enn å gjenskape det. En siste detalj er det store treet på maleriet. Det er ikke usannsynlig at Conings store tre midt i motivet er det samme som det vi ser på Wergmanns avbildning (figur 7), men da 130 år eldre.

Hvor stor var gravplassen i middelalderen?

Som analysen av de historiske kartene og de kunstneriske avbildningene har vist, er det all grunn til å anta at hospitalet ved opprettelsen i 1538 fortsatte å benytte fransiskanernes

Figur 11. Jacob Coning: *Oslo Hospital*. Maleri, 1699. Geitabru i forgrunnen. (ob01004. Gjengitt med tillatelse.)

kirkegård, og at den lå inntil klosterkirken på dens nordside. Dette er i tråd med hvordan de skriftlige kildene er blitt oppfattet. Hvilken ny kunnskap har da denne gjennomgangen gitt oss? Den har trolig forklart oss hvorfor den middelalderske gravplassen hittil ikke har latt seg påvise, og den har snevret inn området for hvor den kan ligge. Mest sannsynlig befinner den seg i det store og hele under Ekebergveien. Antagelig har den også strukket seg inn i hospitalets kirkegård i nord, men hvor mye?

For å avklare hvor stor kirkegården kan ha vært, kan en kanskje ta utgangspunkt i at kirkegården var like lang som kirken – dvs. anslagsvis 45–50 m (Schia 1997:106). Da kjenner vi ett mål. Hvor bred kan den ha vært? Med tanke på at fransiskanernes gravplass var attraktiv for deler av befolkningen så vel i middelalderen som i den eldste hospitaltiden, bør dens samlede areal ha hatt en viss størrelse. Om vi anslår bredden mot nord til å være rundt 30 m, får vi et areal på 1500 m², som trolig bør være et godt utgangspunkt. Det tilsvarer noenlunde avstanden fra kirken ut til stien nord for den, slik det vises på figur 10. Gravplassen kan ha vært mindre enn dette, eller noe større, men uansett ikke større enn det som vises på Conings maleri fra 1699 (figur 11). Om vi går ut fra at den middelalderske gravplassen lå inntil kirkebygningen, betyr det at store deler av den eldste kirkegården i 1779 (figur 8) allerede lå under Ekebergveien. I første omgang kan det se ut til at gravleggingsarealet ble

utvidet mot Alnaelva i nord (figur 10 og 11), deretter mot øst og vest (figur 6–8), før Gamlebyen gravlund ble etablert i 1873.

Konklusjon

Det er liten grunn til å betvile at da hospitalet i 1538 tok i bruk fransiskanernes bygningsmasse, tok det også i bruk brødrenes kirkegård. Etter denne gjennomgangen av et antall kart og kunstneriske avbildninger er sannsynligheten styrket for at dette er riktig. En grunn til at man opprettholdt bruken, kan ha vært at man hadde en fullt operativ gravplass som allerede var blitt helliggjort da den ble anlagt på slutten av 1200-tallet. Det er dessuten klart at fransiskanernes gamle gravplass, slik de skriftlige kilder viser, hadde høy status hos samfunnseliten, ikke bare i middelalderen, men tydeligvis også i en periode etter at klosteret var blitt nedlagt. Videre var det praktisk å ha en gravplass nær hospitalet når hospitalslemmer døde og skulle gravlegges. Årsaken til at den middelalderske delen av kirkegården hittil ikke har latt seg identifisere, er nok det at de arkeologiske observasjonene foreløpig er blitt gjort på feil sted, eller som i Fischers tilfelle med et annet formål enn å dokumentere gravlegging. Fischers undersøkelser av koret og nærområdet rundt dette hadde som målsetning å undersøke og dokumentere bygningsrestene fra middelalderen. Viktigere er det at de boreprøver og mindre utgravninger som har vært gjort nord for kirken, aldri har vært foretatt nærmere enn ca. 70 m fra bygningen, og det har vist seg å være for langt unna. Den middelalderske kirkegården er et automatisk fredet kulturminne, og nå har vi mer presis kunnskap om hvor den befinner seg.

Takk

Til ukjente fagfeller samt redaksjonen for konstruktive kommentarer. Takk også til kunstner Arne Borring og malerikonservator Jørgen Solstad for gode innspill med hensyn til kildekritikk av malerier; vurderingene av maleriene er basert på samtaler med disse to.

Summary

Is the cemetery at Oslo Hospital a continuation of the Franciscans' monastery cemetery?

The localization of the Greyfriars' graveyard by using historical maps and paintings.

We know that in the Middle Ages there was a graveyard at the Franciscan monastery in the medieval town of Oslo, but there is still some uncertainty as to exactly where it was. North of the church where it should have been, according to what was the standard layout for this order, it has so far not been possible to verify it by minor archaeological investigations. Neither can the written records help solve the problem. By using old maps and paintings as sources a likely answer to this unresolved issue is presented. The investigation shows that during the 18th century a road was firmly established by the monastery church along its north side, today called Ekerbergveien. As a consequence, the medieval cemetery, in all probability, is (mostly) to be found under this road and not north of it, where the current Oslo hospital cemetery is located.

Litteratur

Aanrud, Roald.

- 1981 Gammel kartleggingskunst. I *Våre gamle kart*, redigert av Rolf Fladby og Leif T. Andressen, s. 69–80. Norsk lokalhistorisk institutt. Universitetsforlaget, Oslo.

Berg, Thoralf.

- 2009 *Peter Frederik Wergmann*. Norsk biografisk leksikon. Elektronisk dokument, https://nbl.snl.no/Peter_Frederik_Wergmann, besøkt 25. februar 2015.

Bjerke, Øivind Storm.

- 2013 *Jacob Coning*. Norsk kunstnerleksikon. Elektronisk dokument, https://nkl.snl.no/Jacob_Coning, besøkt 24. februar 2015.

Brendalsmo, Jan

- 2006 *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000–1600*. Perspektiv 17 x 24, nr. 15. Unipub, Oslo.

Brendalsmo, Jan og Per Anker Johansen

- 2013 Gamle kart som kilde. I *Levangerhistorier*, redigert av Jan Brendalsmo og Frans-Arne Stylegar, s. 9–31. Novus, Oslo.

Bugge, Anders.

- 1924 Vore gamle gravminder. *Årbok for Fortidsminneforeningen* 80:1–98.

Daae, Ludvig.

- 1891 *Det gamle Christiania*. J. W. Cappelens Forlag, Christiania.

DN = *Diplomatarium Norvegicum*

- Bind I–XXIII. Utgitt av Chr C.A. Lange, C. R. Unger mfl. 1847–2011. Christiania–Oslo.

Faye, Ludvig.

- 1882 *Hospitaler og milde Stiftelser i Norge i Middelalderen*. Særtrykk av Norsk Magazin for Lægevidenskaben. Udgivet af Det medicinske Selskab i Kristiania.

Femtiars-Beretningen om Christiania Kommune for Aarene 1837–1886.

- 1892 Udgivet efter Kommunebestyrelsens Foranstaltning ved Christiania Magistrat. J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, Christiania.

Fischer, Gerhard

- 1939 Minoriternes hus i Oslo. I *Oslo Hospitals historie*, redigert av Ingrid Semmingsen, Gerhard Fischer og Arno Berg, s. 131–149. H. Aschehoug & CO., Oslo.

Fladby, Rolf og Leif T. Andressen

- 1981 Forord. I *Våre gamle kart*, redigert av Rolf Fladby og Leif T. Andressen, s. 7. Norsk lokalhistorisk institutt. Universitetsforlaget, Oslo.

Holmsen, Andreas

- 1940 Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning. *Historisk tidsskrift* 32:27–45.

Imsen, Steinar

- 2002 *Norges nedgang*. Det Norske Samlaget, Oslo.

Iversen, Frode

- 2008 *Eigedom, makt og statsdannelse. Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. UBAS, Nordisk, vol. 6. Universitetet i Bergen.

Jansson, Ulf og Bo Lundström

- 2008 Kartans prakt och praktik i historien och i dag. *Bebyggelseshistorisk tidskrift* 55:5–14.

Jerpåsen, Gro B., Mats Widgren og May-Liss Bøe Sollund

- 1997 *Historiske kart og kulturminnevern. En metode for landskapsanalyse*. NIKU fagrapport. Heftenr. 003. NIKU, Oslo.

Kartverket

- 2014 Historiske kart. Elektronisk dokument, <http://www.statkart.no/Kart/Historiske-kart>.

Korsgaard, Peter

- 2006 *Kort som kilde. En håndbog om historiske kort og deres anvendelse*. Dansk historisk Fællesråd, Sammenslutningen af Lokalarkiver.

- Lange, Christian C.A.
 1856 *De norske Klosters Historie i Middelalderen*. Anden omarbejdede Udgave. Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania.
- Lunde, Øivind
 1987 Klosteranleggene. *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring Årbok* 141:85–119.
- Molaug, Petter B.
 2010 *Arkeologisk prøveboring for Jernbaneverket i forbindelse med konsekvensutredning for nytt dobbeltspor Oslo – Ski*. Rapport 1 om undersøkelsene i Gamlebyen. NIKU oppdragsrapport nr. 240/2010. Riksantikvarens arkiv, Oslo.
 2011 *Gamlebyen gravlund, Oslo. Arkeologisk overvåking av graving for Oslo kommune, Vann- og avløpsetaten*. NIKU oppdragsrapport nr. 161/2011. Riksantikvarens arkiv, Oslo.
- Nicolaysen, Nicolay
 1862–1866 *Norske Fornlevninger. En oplysende Fortegnelse over Norges Fortidslevninger, ældre end Reformationen og henførte til hver sit Sted*. Carl C. Werner & Comp's Bogtrykkeri, Kristiania.
- NRR = Norske Rigs-Registre
 Tildeels i Uddrag. Udgivne efter offentlig Foranstaltning av Chra. A. Lange mfl. Christiania 1861–1891. Bind I–XII. Elektronisk dokument tilgjengelig fra <http://www.ub.uib.no/avdeling/spes/Digitalarkiv/digitalarkiv.htm#Diverse%20annet%20materiale>.
- Olwig, Kenneth Robert
 1984 *Nature's Ideological Landscape: A literary and geographic perspective on its development and preservation on Denmark's Jutland heath*. George Allen & Unwin, Boston.
 1996 Recovering the substantive nature of landscape. *Annals of the Association of American Geographers* 86(4):630–653.
- Schia, Erik
 1997 *Oslo innerst i Viken. Liv og virke i middelalderbyen*. 2. opplag. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo.
- Semmingsen, Ingrid
 1939 Hospitalets almindelige historie. I *Oslo Hospitals historie*, redigert av Ingrid Semmingsen, Gerhard Fischer, Arno Berg, s. 1–130. H. Aschehoug & CO. (W. Nygaard), Oslo.
- Skre, Dagfinn
 2005 Dype er arkivenes gjemmer... Om noen gamle tegninger av fortidsminner i søndre Vestfold nylig gjenfunnet i Nationalmuseet, København. *Viking* 67:165–194.
- Slyngstad, Marit
 1996 Fra hospitalslemmer til hospitalsdamer. Hospitalet og kirken på 1600- og 1700-tallet. I *Mennesker, miljø og kirkeliv i Gamlebyen. Oslo Hospitals kirke 1796–1966*, redigert av Gro K. Hendriksen, s. 59–75. Gamlebyen historielag. Gamlebyen Grafiske AS, Oslo.
- Wegener, Johan Theodor og Carl Johan Anker
 1893 *Biografiske data om Generalmajorerne W.T. og J.T. Wegener*. Særtryk af Personalhistorisk Tidsskrift, Tredie Række, II. Bind. Det Hoffenbergske Etabl., Kjøbenhavn.
- Ødegaard, Marie K.
 2010 Graver og grenser – territoriell inndeling av jernalderens jordbrukslandskap i Vestfold. *Primitive tider* 12:27–39.

Forvaltningsarkeologi og forskningspublisering

En kvantitativ analyse av tidsskriftene *Norwegian Archaeological Review*, *Viking* og *Primitive tider*

Utgangspunktet – forskning og forvaltning hånd i hånd

Kulturminnelovens formålsparagraf slår blant annet fast at kulturminner skal tas vare på som vitenskapelig kildemateriale. Samfunnet investerer store summer i arkeologiske undersøkelser hvert år, og vi må anta at det også forventes at kulturminnene som tas vare på gjennom disse undersøkelsene, også faktisk brukes som vitenskapelig kildemateriale i forskningen. Dersom det ikke forskes på dette materialet, vil samlingene bli passive lagre av gjenstander og rapporter (St.meld. nr. 15 [2007–2008]:18), og en kan spørre om det er riktig at samfunnet bruker flere hundre millioner kroner årlig på arkeologiske undersøkelser.

Organiseringen av den norske kulturminneforvaltningen er ikke hugget i stein. Likevel har det stått relativt fast i over 100 år at museenes samlinger, skaffet til veie gjennom arkeologiske undersøkelser, er grunnlag for forskning og kunnskapsproduksjon. Helt siden Gabriel Gustafson argumenterte for det i forbindelse med stortingsbehandlingen av forslaget til fortidsminneloven i 1897 (Trøim 1992:49), er fordelene ved den tette koblingen mellom forskning og forvaltning ved dagens universitetsmuseer blitt vektlagt (for eksempel Glørstad 2012a; Glørstad og Kallhovd 2011, 2013; Holm og Myrvold 2012; Meld. St. nr. 35 [2012–2013]; St.meld. nr. 15 [2007–2008]). Å knytte de arkeologiske forvaltningsoppgavene opp til landets største forskningsmiljøer på området innebærer potensielt store muligheter for å utføre forskning på innsamlet materiale, og veien blir kort mellom funn og analyser av forvaltningsutgravningene og pågående forskningsarbeider (Holm og Myrvold 2012:121).

Universitetsmuseene er i denne sammenheng seg sitt ansvar bevisst, og har strategier for hvordan forvaltningsundersøkelsene skal ha som hovedmål å bidra til en forskningsbasert kunnskapsproduksjon eller inngå i en kunnskapsproduserende kjede eller spiral (Glørstad 2012a; Glørstad og Kallhovd 2011, 2013; NTNU Vitenskapsmuseet 2014:8). Sammen med universitetsmuseenes egen forskningsinnsats bidrar forvaltningsundersøkelsene til stadig fornyet kunnskap og forskning, og forskningen sikrer at det i forvaltningsundersøkelsene kan gjøres faglige og kostnadseffektive prioriteringer basert på den nyeste forskningen. En vann-vinn-situasjon.

Fra årtusenskiftet til i dag er det blitt gjennomført om lag 1000 små og store utgravninger i regi av de arkeologiske forvaltningsmuseene¹ og Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) med hjemmel i kulturminneloven (Riksantikvaren 2015). I tillegg har fylkeskommunene og Sametinget gjort funn av arkeologiske kulturminner i minst dobbelt så mange registreringer (Statistisk sentralbyrå 2015). Kildegrunnlaget som grunnlag for forskning, i form av gjenstander, dokumentasjon og ikke minst rapporter fra arkeologiske forvaltningsundersøkelser, er derfor omfattende og stort.

Men hvor synlige er egentlig de arkeologiske forvaltningsundersøkelsene i den nyeste forskningen?

Ifølge Universitets- og høgskolerådet (UHR) er tidsskriftene *Norwegian Archaeological Review*, *Viking* og *Primitive tider* de tre absolutt mest foretrukne vitenskapelige publiseringskanalene blant norske arkeologer (UHR 2014).

Norwegian Archaeological Review (NAR) er et engelskspråklig internasjonalt vitenskapelig tidsskrift, som kom ut første gang i 1968. Tidsskriftet gis ut to ganger årlig, av *Taylor & Francis* i England, og tar sikte på å være en møteplass mellom arkeologisk forskning i de nordiske landene og globale arkeologiske trender. Redaksjonen i tidsskriftet har en overvekt av norske arkeologer, selv om et lite flertall av artiklene de siste årene er skrevet av ikke-norske arkeologer.

Viking er et norskspråklig vitenskapelig tidsskrift, som kom ut første gang i 1937. Tidsskriftet gis ut én gang i året, av *Norsk Arkeologisk Selskap*, og legger særlig vekt på å formidle arkeologisk forskning på en måte som kan leses av et allment publikum. Tidsskriftet har fokus på Norge og norsk arkeologi, men kan også slippe til artikler på svensk og dansk.

Primitive tider er et norskspråklig vitenskapelig tidsskrift, som kom ut første gang i 1998. Tidsskriftet gis ut én gang i året, av en uavhengig redaksjon, og legger vekt på å formidle arkeologisk forskning skrevet av og for arkeologer. Tidsskriftet har fokus på norsk arkeologi, men har nesten alltid også bidrag fra de andre nordiske landene.

Alle de tre tidsskriftene har uavhengige redaksjoner og fagfellevurdering av artiklene, og publisering i dem gir poeng innenfor det såkalte *tellekantsystemet*, som ble innført for universitets- og høyskolesektoren i 2006 for å kunne måle forskningsproduksjonen og stimulere til økt vitenskapelig publisering.

Samlet har de tre tidsskriftene et bredt nedslagsfelt. De dekker både den nasjonale og den internasjonale arena, og når både den allment interesserte leseren og det faginterne forskermiljøet. En bør derfor anta at en analyse av disse tidsskriftene vil gjenspeile om, og i hvilken grad, forvaltningsundersøkelsene brukes av forskerne i deres forskning.

I stedet for å vurdere artiklenes innhold og tematikk har jeg valgt å bruke en rent kvantitativ metode, og har analysert litteraturlistene i et utvalg artikler i disse tre tidsskriftene fra de siste ti årene (2005–2014). For å fokusere på hvordan de siste årenes forvaltningsundersøkelser gjenspeiles i forskningen, har jeg videre valgt utelukkende å legge til grunn referanser til kilder datert eller publisert i år 2000 eller senere.

Sentrale spørsmål i arbeidet er:

- Hvor godt synlige er forvaltningsundersøkelsene i forskningen, representert ved tidsskriftene *NAR*, *Viking* og *Primitive tider*?
- Er det påviselige forskjeller i hvordan forvaltningsundersøkelsene brukes i de tre tidsskriftene?
- Hvilke forvaltningsundersøkelser brukes mest, og hva kan (i så fall) årsaken til det være?

Viktige begrep i teksten

Referanser og kilder

I denne artikkelen bruker jeg begrepene *referanser* og *kilder* mye. *Referanse* bruker jeg om en innføring i en litteraturliste. I hver litteraturliste er referansen bare ført én gang, selv om den kan brukes mange ganger i den samme artikkelen. *Kilde* bruker jeg om det referansen

viser til; det kan være en bok, et bokkapittel, en artikkel, en rapport, et appendiks i en rapport, et blogginnlegg eller lignende. I en enkelt artikkel vil det alltid være like mange kilder som referanser. Dersom vi slår sammen litteraturlistene fra to artikler, vil vi derimot kunne få flere referanser enn kilder, hvis begge artiklene har brukt noen av de samme kildene. Et eksempel kan illustrere det: I litteraturlisten til en artikkel er det referanser til bok A og artikkel B. I en annen artikkel er det referanser til artikkel B og bok C. Til sammen fire referanser og tre ulike kilder (bok A, artikkel B og bok C).

Forvaltningsundersøkelser

Arkeologiske utgravinger med hjemmel i kulturminneloven utføres av de arkeologiske forvaltningsmuseene og NIKU for å sikre det arkeologiske kildematerialet i tilfeller hvor det er nødvendig å fjerne arkeologiske kulturminner for å kunne gjennomføre et tiltak, for eksempel å bygge en vei. Arkeologiske registreringer med hjemmel i kulturminneloven gjennomføres av fylkeskommunene, Sametinget og sjøfartsmuseene for å avklare om et tiltak eller en reguleringsplan vil virke inn på arkeologiske kulturminner. Begge undersøkelsesformene regnes som arkeologiske *forvaltningsundersøkelser* (Meld. St. nr. 35 [2012–2013]:72), selv om det er store forskjeller mellom dem. Felles for dem er imidlertid at offentlige og større private² tiltakshavere normalt sett pålegges å bekoste både registreringene og utgravingene, med hjemmel i kulturminneloven. Det dreier seg med andre ord om arkeologiske undersøkelser hvor samfunnet blir pålagt utgifter til arkeologiske undersøkelser med liten grad av «frivillighet», i forhold til for eksempel sponsede forskningsundersøkelser.

Referanser til forvaltningsundersøkelser – primærkilder

I analysen har jeg vært ute etter *primærkildene* fra de arkeologiske forvaltningsundersøkelsene, som omfatter både publiserte og upubliserte rapporter. I tillegg har jeg inkludert referanser til prosjektspesifikke utgivelser som kan oppfattes som sluttpublikasjoner fra undersøkelsene, og rapporter som er utgitt i serier som også omfatter andre typer utgivelser. Det innebærer at referanser til sluttpublikasjoner som er gitt ut i *Tromura*, *Varia* (både i Oslo og Stavanger), *Vitark* og lignende serier, er regnet med som referanser til forvaltningsundersøkelser i analysen. Dette gjelder blant annet de aller største forvaltningsprosjektene, som Svinesund-, Gråfjell-, E6- og E18-prosjektene (*Varia*, Oslo), Melkøya (*Tromura*), Skatestraumen (Arkeologiske avhandlinger og rapporter, UiB), T-forbindelsen (*Ams Varia*) og Ormen Lange (*Tapir*, Trondheim). Til slutt har jeg også regnet med referanser til årsrapporter fra flerårige forvaltningsundersøkelser og prosjektspesifikke nettsider.

Om kildegrunnlaget og utvalget

Artikler og referanser i NAR, Viking og Primitive tider 2005–2014

Som utgangspunkt for analysen har jeg sett på alle artikler i de tre tidsskriftene fra perioden 2005–2014. Særlig i *NAR*, men også i *Primitive tider*, er det relativt vanlig at artikler er blitt kommentert av andre forfattere, enten i samme nummer eller i senere utgivelser. Kommentarene kan være både korte og lange, og referansene som brukes i kommentarer og påfølgende tilsvaer, er ført på ulike måter i løpet av tiårsperioden. I enkelte tilfeller er den samme kilden ført opp i litteraturlisten til både hovedartikkel, kommentar(er) og tilsvaer. Andre ganger er kun kilder som ikke finnes i hovedartikkelen, ført opp for kommentarene, og atter andre ganger er

alle referansene samlet i en felles litteraturliste for hovedartikkel, kommentarer og tilsvaer. I analysen har jeg valgt å regne hovedartikkel, kommentarer og tilsvaer som bare én artikkel. Jeg har også samlet referansene fra hovedartikkel, kommentarer og tilsvaer i en felles litteraturliste i de tilfellene der det ikke er ført slik opprinnelig. På denne måten har jeg kommet frem til at det er utgitt i alt 286 artikler i de tre tidsskriftene i perioden 2005–2014 (tabell 1). Om lag 30 av dem er artikler som er slått sammen av hovedartikkel, kommentarer og tilsvaer.

I alle de tre tidsskriftene er det artikler skrevet av ikke-norske arkeologer som omhandler ikke-norske forhold. Særlig er dette vanlig i *NAR*, men det forekommer også i både *Viking* og *Primitive tider*. Hvis disse artiklene heller ikke er kommentert av norske arkeologer, er de utelatt fra den videre analysen³.

Etter dette har jeg kommet frem til at norske arkeologer og ikke-norske arkeologer med tilknytning til norske arkeologiske institusjoner har skrevet eller bidratt i 234 artikler i tidsskriftene *NAR*, *Viking* og *Primitive tider* i perioden 2005–2014. Litteraturlistene i disse artiklene inneholder til sammen mer enn 13 000 referanser, til om lag 9000 ulike kilder⁴. Hele 5600 (43,5 %) av referansene er til kilder datert eller publisert på 2000-tallet. Det er dette utvalget (234 artikler og ca. 5600 referanser fra 2000-tallet) som er gjenstand for den videre analysen (tabell 1).

Tabell 1. Kildegrunnlaget for analysen.

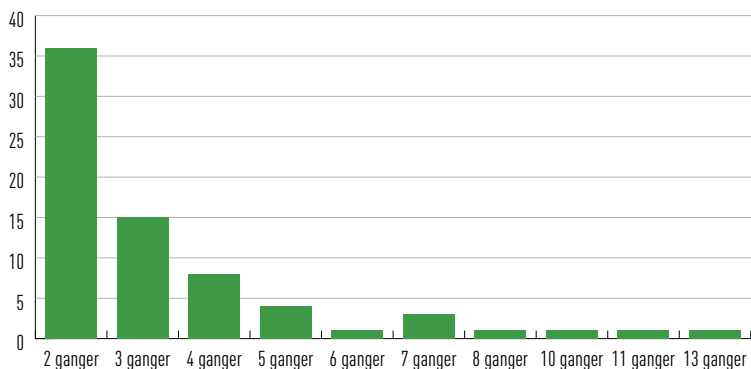
Tidsskrift	Utgivelser 2005–2014	Alle artikler 2005–2014	Utvalg artikler	Alle referanser	Referanser i utvalgte artikler	Referanser til kilder på 2000-tallet i utvalg
NAR	20	75	34 (45 %)	6822	3552	1780 (50 %)
Viking	10	120	114 (95 %)	6001	5604	2079 (37 %)
Primitive tider	9	91	86 (95 %)	4139	3893	1762 (45 %)
Sum	39	286	234 (82 %)	16962	13049	5621 (43 %)

Analyse og presentasjon av resultater

I alt har jeg funnet referanser med de angitte kriteriene til forvaltningsundersøkelser i 91 av de 234 utvalgte artiklene. Samlet er dette om lag 39 % av artiklene i utvalget, selv om det er nokså stor forskjell på de tre tidsskriftene (tabell 2).

Tabell 2. Referanser til forvaltningsundersøkelser i *NAR*, *Viking* og *Primitive tider* i perioden 2005–2014.

Tidsskrift	Artikler i utvalget	Artikler med referanser til forvaltningsundersøkelser i utvalget	Referanser til kilder på 2000-tallet i artikler med referanser til forvaltningsundersøkelser	Antall referanser til forvaltningsundersøkelser	Andel (%) referanser til forvaltningsundersøkelser av utvalg
NAR	34	7 (21 %)	592	44	7,4 %
Viking	114	45 (39 %)	1163	260	22,3 %
PT	86	39 (45 %)	935	194	20,7 %
Sum	234	91 (39 %)	2690	498	18,5 %

Figur 1. Kilder som er referert til mer enn to ganger. $N = 72$.

Kildene

Til sammen har jeg registrert 498 referanser til forvaltningsundersøkelser datert eller publisert på 2000-tallet i de 91 artiklene med slike referanser. Referansene er til 328 ulike kilder, knyttet til i alt 134 ulike prosjekter.

Hele 256 (78 %) av de 328 ulike kildene er kun benyttet en eneste gang. Mange av dem er imidlertid delrapporter eller kapitler i utgivelser som det også er flere andre referanser til. Det er derfor viktig å være oppmerksom på at selv om en enkelt kilde er lite brukt, kan både publikasjonen hvor kilden er hentet fra, og selve prosjektet den stammer fra, være blant de mest brukte.

72 kilder er referert til i to eller flere artikler, og 12 kilder er brukt fem eller flere ganger (figur 1). De tre kildene fra forvaltningsundersøkelser som er brukt aller flest ganger, er:

- Bergsvik, K.A. 2002: *Arkeologiske undersøkelser ved Skatestraumen, bind 1* (brukt 13 ganger)
- Glørstad, H. (red.) 2004: *Svinesundprosjektet, bind 4* (brukt 11 ganger)
- Bjerck, H. (red.), L.I. Åstveit, T. Meling, J. Gundersen, G. Jørgensen og S. Normann 2008: *NTNU Vitenskapsmuseets arkeologiske undersøkelser. Ormen Lange Nyhamna* (brukt 10 ganger)

Alle disse tre publikasjonene er hovedpublikasjoner fra noen av de største arkeologiske undersøkelsene som er blitt gjennomført i Norge. Dette er også et trekk som går igjen ved mange andre kilder som er mye brukt. To av kildene (Glørstad, red. 2004 og Bjerck mfl. 2008) er til utgivelser som inneholder en rekke kapitler/artikler av forskjellige forfattere. Med generelle referanser til disse utgivelsene er det derfor vanskelig å bedømme hvilket kapittel eller hvilken artikkel det egentlig vises til, uten å gå inn i hver enkelt artikkel hvor disse er brukt. Det er også flere referanser til de samme utgivelsene, men da med spesifisering av kapittel/artikkel. *Svinesundprosjektet, bind 4* er referert til totalt 20 ganger. Den publikasjonen som er referert til aller flest ganger, er *NTNU Vitenskapsmuseets arkeologiske undersøkelser. Ormen Lange Nyhamna* (Bjerck mfl. 2008), med i alt 26 referanser til 12 forskjellige kapitler (kilder), i tillegg til de generelle referansene.

Publiserte og upubliserte kilder

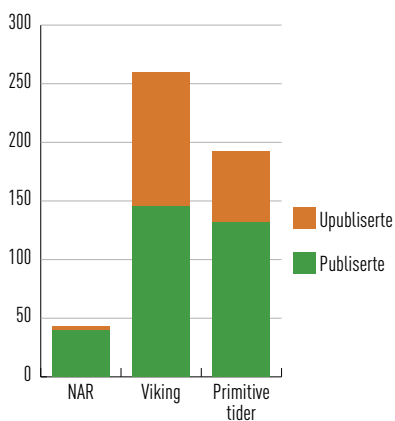
Resultater fra arkeologiske utgravninger og registreringer ender i de fleste tilfeller opp som upubliserte rapporter i museenes, fylkeskommunenes eller Sametingets topografiske arkiv. Kun et lite mindretall av undersøkelsene, hovedsakelig bare de aller mest omfattende, ender opp som publiserte rapporter.

Om vi sammenligner referanser til *publiserte* og *upubliserte* kilder fra forvaltningsundersøkelser, finner vi en klar overvekt av referanser til publiserte kilder (figur 2). Også her skiller *NAR* seg fra de to andre tidsskriftene, ved at kun to av 44 (4,5 %) referanser er til upubliserte kilder, mens tilsvarende tall er 114 av 260 (44 %) for *Viking* og 62 av 194 (32 %) for *Primitive tider*.

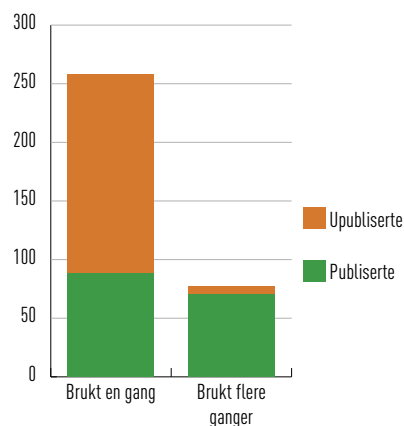
Ser vi nærmere på *kildene* det refereres til, er forholdet mellom publiserte og upubliserte kilder imidlertid annerledes. Av de totalt 328 kildene til forvaltningsprosjekter er 159 (48 %) publisert, i serier som *Varia*, *Tromura*, *AmS-rapporter* og lignende. Hele 169 (52 %) av kildene det refereres til, er imidlertid ikke publiserte.

Dersom vi ser på de samme kategoriene når det gjelder kilder som er brukt kun én gang, i forhold til kilder som er brukt flere ganger, blir imidlertid bildet nokså annerledes. Mens nesten 65 % av kildene som er brukt bare én gang, er upubliserte, gjelder dette for mindre enn 6 % (4 av 72) av kildene som er brukt flere ganger (figur 3).

En nærmere gjennomgang av de upubliserte kildene viser at det i noen tilfeller gjelder årsrapporter eller registreringsrapporter knyttet til store prosjekter hvor det også finnes publiserte kilder (for eksempel Gråfjellprosjektet, E18 Bommestad-Sky, Vestfoldbanen). Selve prosjektet er med andre ord godt kjent fra de publiserte kildene. Mange tilfeller gjelder også prosjekter hvor den som bruker referansen, også har vært direkte involvert i registrerings- eller utgravingsprosjektet det refereres til. Et eksempel på dette er Hege Bakke-Alisøy, Heming Hagen, Øystein Skår og Torbjørn Melles artikkel i *Primitive tider* i 2009, med referanser til ti ulike upubliserte registreringsrapporter fra prosjekter hvor forfatterne selv har deltatt (Bakke-Alisøy mfl. 2009).

Figur 2. Referanser til publiserte og upubliserte kilder i tidsskriftene. $N = 498$.

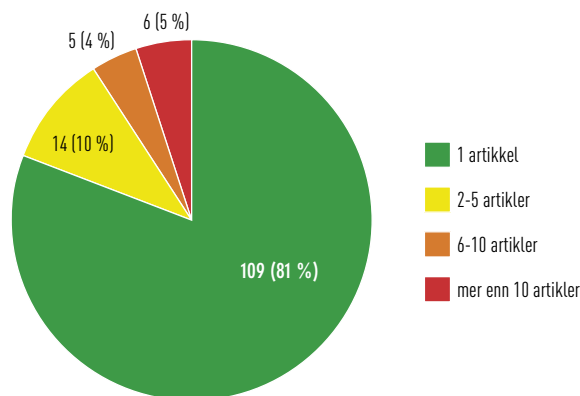

Figur 3. Publiserte og upubliserte kilder, brukt én eller flere ganger. $N = 328$.

De ulike forvaltningsprosjektene

I alt er det referert til 134 ulike arkeologiske forvaltningsprosjekter i utvalget fra de 91 artiklene. Definisjonen av *ett prosjekt* kan være noe usikker, særlig når det gjelder enkelte av de største flerårige prosjektene. Andre vil derfor kanskje komme frem til et annet antall basert på det samme materialet⁵.

92 av prosjektene er kun referert til en eneste gang i kildegrunnet. Ytterligere elleve prosjekter er registrert med to referanser. Når det gjelder ni av disse prosjektene, er det snakk om referanser til to ulike kilder fra prosjektet, brukt i samme artikkel i analysegrunnet. Eksempler på det er referanser til to ulike delrapporter, til en dateringsrapport og en hovedrapport eller til både registreringsrapport og utgravingsrapport i en og samme artikkel i utvalget. 13 av prosjektene er registrert med tre eller fire referanser i kildeutvalget. For sju av disse 13 prosjektene er det også snakk om bruk i bare én artikkel/av én forfatter. Det samme gjelder for et prosjekt som er registrert med referanser til tolv ulike kilder (kapitler) – prosjektet er referert til i kun én artikkel. Samlet innebærer det at 109 (81 %) av de 134 forvaltningsprosjektene kun er referert til i én artikkel i utvalget (figur 4).

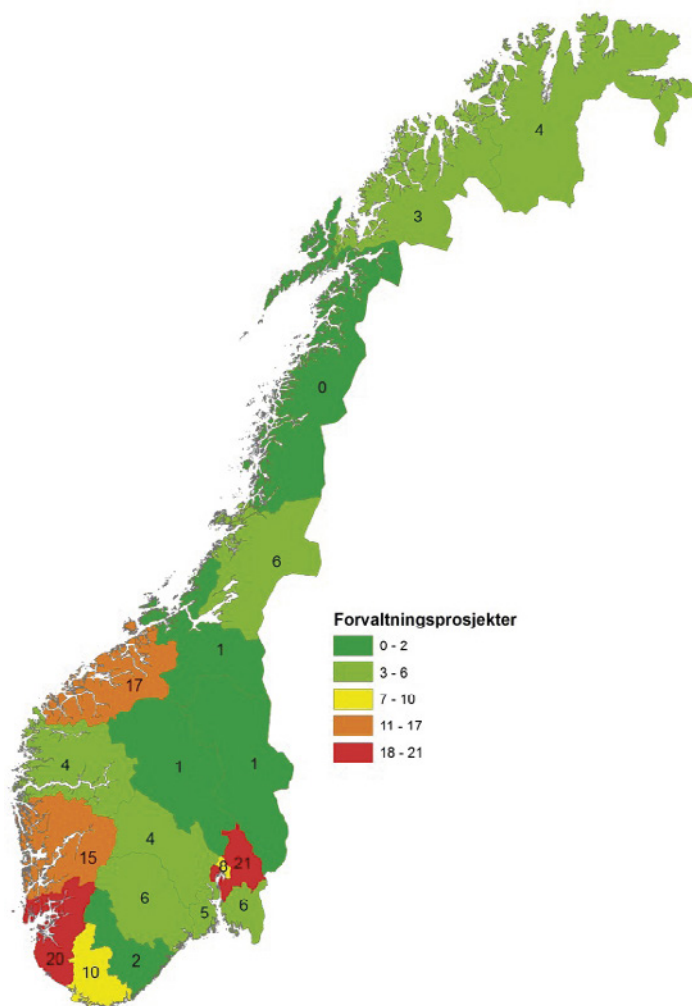

Figur 4. Kakediagram som viser hvor mange forvaltningsprosjekter som er referert til i henholdsvis 1, 2-5, 6-10 eller mer enn 10 artikler i utvalget.

25 ulike forvaltningsprosjekter er brukt i mer enn én artikkel i utvalget, og seks ulike prosjekter er referert til i mer enn 10 ulike artikler. Disse seks er:

- E6-prosjektet i Østfold (referert til i 12 artikler, 21 ulike kilder)
- Skatestraumenprosjektet i Sogn og Fjordane (referert til i 13 artikler, 2 ulike kilder)
- Ormen Lange-prosjektet i Møre og Romsdal (referert til i 17 artikler, 15 ulike kilder)
- E18 Langåker – Bommestad i Vestfold (referert til i 17 artikler, 19 ulike kilder)
- Gråfjellprosjektet i Hedmark (referert til i 20 artikler, 26 ulike kilder)
- Svinesundprosjektet i Østfold (referert til i 21 artikler, 22 ulike kilder)

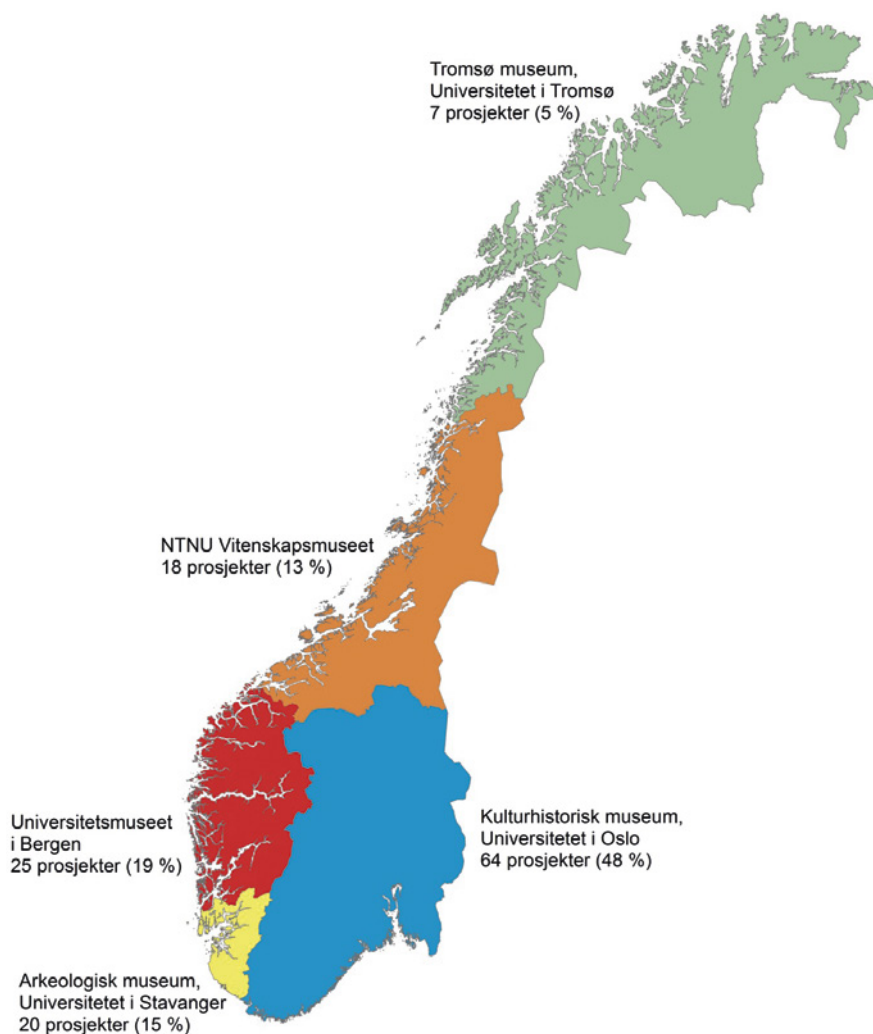
Disse prosjektene er blant de aller største og mest omfattende som er blitt gjennomført i Norge de siste 25 årene, og mange lokaliteter er blitt undersøkt i hvert av prosjektene. Det burde derfor ikke være overraskende at disse og andre av de virkelig store og omfattende

Figur 5. Fylkesvis fordeling av refererte forvaltningsprosjekter. $N = 134$.

forvaltningsprosjektene har bidratt med arkeologiske data og resultater som brukes aktivt i forskningen.

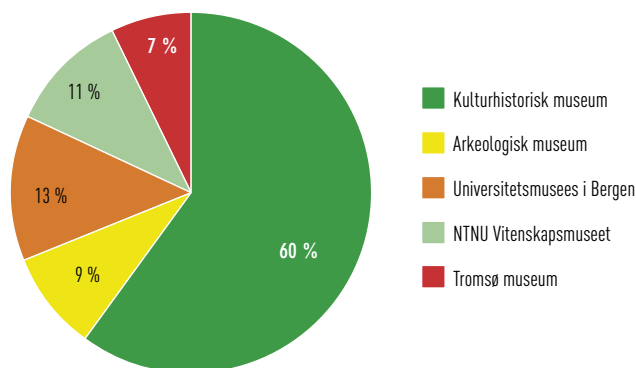
En inndeling av forvaltningsprosjektene etter fylke viser at det refereres til prosjekter i alle fylkene, bortsett fra i Nordland (figur 5). I Riksantikvarens databaser er også Nordland et av de fylkene som er representert med færrest dispensasjonssaker for arkeologiske kulturminner. Dersom vi ser på fordelingen av forvaltningsprosjekter det refereres til i forhold til de ulike museumsdistriktene, ser vi at om lag halvparten av prosjektene befinner seg i Kulturhistorisk museums distrikt (figur 6). En tilsvarende fordeling av dispensasjonssaker for arkeologiske kulturminner hos Riksantikvaren siden 2001 viser at 60 % av sakene ligger i det samme museumsdistriktet (figur 7). Oversikten sier imidlertid ikke noe om antall gjen-

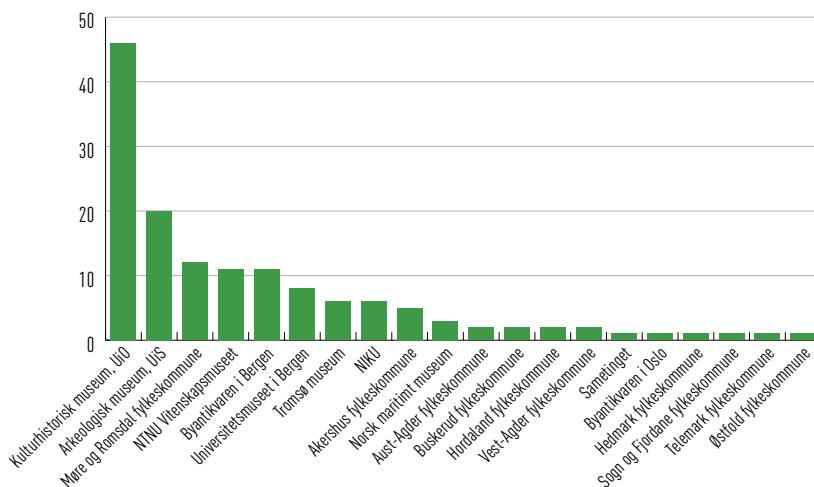
Figur 6. Fordeling av forvaltningsprosjekter i forhold til museumsdistrikt. $N = 134$. Merk at det ikke nødvendigvis er de aktuelle museene som er ansvarlige for de ulike prosjektene, siden det er fylkeskommunene og Sametinget som gjennomfører arkeologiske registreringer, sjøfartsmusene som gjennomfører undersøkelser knyttet til skipsfunn, og NIKU særlig jobber med middelalderbyene.

nomførte arkeologiske undersøkelser, selv om saksmengde og undersøkelser selvsagt henger tett sammen.

Hvis en ser på hvilke institusjoner som har vært ansvarlige for de ulike prosjektene det refereres til, er de fleste institusjoner med forvaltningsansvar for arkeologiske kulturminner i Norge representert (figur 8).

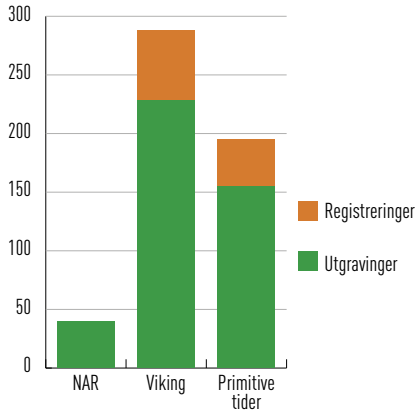
Figur 7. Dispensasjonssaker for arkeologiske kulturminner hos Riksantikvaren 2001-2014, fordelt etter museumsdistrikt. N = 3023.

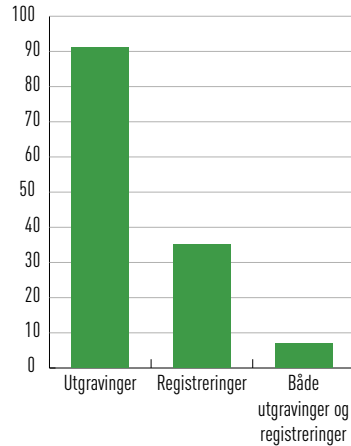
Figur 8. Forvaltningsprosjekter og ansvarlige institusjoner. I noen tilfeller har to institusjoner vært ansvarlige for det samme prosjektet. Det er i så fall registrert på begge. N = 144.

Registreringer versus utgravninger

Dersom man velger å skille mellom referanser til arkeologiske *registreringer* og arkeologiske *utgravninger*, er det en vesentlig overvekt av referanser til arkeologiske utgravninger (figur 9). Kun 71 (14 %) av 498 referanser er til arkeologiske registreringer. Det samme gjelder om vi ser på kildene det refereres til. Hele 275 (84 %) av de 328 kildene er knyttet til arkeologiske utgravninger, mens de resterende 53 (16 %) gjelder arkeologiske registreringer. Siden de arkeologiske utgravningene har til hovedhensikt å sikre et vitenskapelig kilde-materiale for fremtidig forskning, mens registreringene først og fremst skal avklare konflikten mellom utbyggingstiltak og kulturminner, er det ikke overraskende at utgravningene er i et klart flertall. Det er også utgravingsvirksomheten som er nærmest knyttet til forsknings-

Figur 9. Referanser til arkeologiske registreringer og utgravinger i tidsskriftene. *N* = 498.

Figur 10. Utgravings- og registreringsprosjekter. *N* = 134.

institusjonene. Igjen ser vi imidlertid en nokså markant forskjell mellom *NAR* på den ene siden og *Viking* og *Primitive tider* på den andre siden. I *NAR* har jeg ikke funnet en eneste referanse til en arkeologisk registrering. I *Viking* er det 31 referanser til 25 ulike kilder, og i *Primitive tider* er det 40 referanser til 32 ulike kilder.

Det er med andre ord klart at også de arkeologiske registreringene i mange tilfeller frem-skaffer kunnskap og informasjon som har høy verdi for forskningen. En sammenligning av statistikk om arkeologiske registreringer i regi av fylkeskommunene (Statistisk sentralbyrå 2015) og antallet arkeologiske utgravinger (Gundersen 2015; Riksantikvaren 2015) viser også at det registreres langt flere arkeologiske lokaliteter hvert år enn det graves ut. De aller fleste arkeologiske kulturminnene blir med andre ord bevart i landskapet etter at de er «opp-daget», og registreringsrapportene er dermed den eneste kilden som eksisterer – foruten selve kulturminnet. Jeg har sett nærmere på de 134 ulike forvaltningsprosjektene, og ikke bare kildene, og har funnet følgende: 91 av prosjektene gjelder arkeologiske utgravinger, 35 gjelder arkeologiske registreringer, og for åtte prosjekter har jeg funnet referanser til både utgravinger og registreringer (figur 10). Samlet sett er det altså referert til 99 arkeologiske utgravingsprosjekter og 43 arkeologiske registreringer. De arkeologiske registreringene utgjør med andre ord et tydelig og markant kildegrunnlag i artiklene i analysen.

Hvor mange prosjekter refereres det til i hver artikkel?

Hvor mange prosjekter det refereres til i hver av artiklene, varierer selvsagt mye. I 35 (38 %) av artiklene er det kun referanse til ett prosjekt, og i 20 artikler er det referanser til to prosjekter. De resterende 36 artiklene har referanser til tre eller flere forvaltningsprosjekter. Fem artikler har referanser til 10 eller flere prosjekter:

- Gundersen, I. og C. Wenn 2011: «Ullsokningen og Kjyru-Tap – Ny kunnskap om tjæremila i førreformatorisk tid». *Viking*. Referanser til 10 ulike prosjekter, hvorav åtte utgravinger og to registreringer

- Bakke-Alisøy, H., H. Hagen, Ø. Skår og T. Melle 2009: «Den som leter finner. Forsøk med delegert forvaltningsansvar etter kulturminneloven i Bergen kommune». *Primitive tider*. Referanser til 11 prosjekter, alle registreringer
- Nitter, M. 2013: «Bosetning og lokalklimatiske utfordringer i Rogaland i forhistorien». *Viking*. Referanser til 13 prosjekter, alle utgravinger
- Mjærum, A. 2012: «Nye åkre og gamle funn. Metodiske betraktninger om undersøkelser av sørøstnorske steinalderboplasser i dyrket mark». *Primitive tider*. Referanser til 17 prosjekter, hvorav 14 utgravinger, en registrering og to prosjekter med både registrering og utgraving
- Åstveit, L.I. 2014a: «Noen synspunkt på den tidligmesolittiske bosetningen i Sør-Norge». Med kommentarer fra I.M. Berg-Hansen, S. Dugstad, I. Fuglestedt og F. Svendsen. *Primitive tider*. Referanser til 19 prosjekter, hvorav 10 utgravinger, åtte registreringer og ett prosjekt med både registrering og utgraving

De samme fem artiklene inneholder til sammen 95 referanser til forvaltningsundersøkelser. Det vil si nesten 1/5 av alle referansene til forvaltningsundersøkelser i utvalget. Artikkelen (Åstveit mfl. 2014) med flest referanser til ulike forvaltningsundersøkelser er en diskusjonsartikkel, med fire kommentarer til hovedartikkelen og tilsvar fra hovedforfatteren. Her har forfatterne referert til ulike prosjekter, så tallene er ikke direkte sammenlignbare med de andre artiklene.

Tallenes tale

Resultatene av analysen, som presentert ovenfor, kan selvsagt tolkes på ulike måter. Jeg mener likevel det er noen tydelige tendenser, og vil forsøke å gå tilbake til de innledende spørsmålene med bakgrunn i disse.

Hvor godt synlige er forvaltningsundersøkelsene i forskningen, representert ved de tre tidsskriftene NAR, Viking og Primitive tider?

91 (39 %) av de 234 artiklene i utvalget inneholder referanser til kilder fra forvaltningsundersøkelser datert eller gitt ut på 2000-tallet. Mer enn 60 % av artiklene inneholder med andre ord ikke en eneste direkte referanse til slike undersøkelser. Hvis vi ser på alle referansene i de 234 utvalgte artiklene (både før og etter år 2000: ca. 13 000), utgjør ikke referansene til forvaltningsundersøkelser (498) mer enn 3,8 %. Hvis vi bare sammenligner med andre referanser fra 2000-tallet (ca. 5600), utgjør forvaltningsreferansene om lag 9 %. Jeg mener det er vanskelig å konkludere med noe annet enn at forvaltningsundersøkelsene kvantitativt er *lite synlige* i forskningen – dersom vi ser på alle artiklene samlet. Hvis vi bare fokuserer på de 91 artiklene som faktisk har referanser til primærkilder fra forvaltningsundersøkelser, blir bildet noe mer nyansert. 498 (18,5 %) av 2690 referanser fra 2000-tallet i disse artiklene er til forvaltningsundersøkelser. Er det lite eller mye? Nesten hver femte referanse er med andre ord til forvaltningsundersøkelser i disse artiklene.

Analysen viste også at særlig mange publiserte kilder fra forvaltningsundersøkelsene brukes flere ganger, og til dels nokså mye. Blant de om lag 4300 ulike kildene fra 2000-tallet som finnes i utvalget av 5600 referanser, er det store flertallet (ca. 3600/83 %) brukt bare en eneste gang. Det er om lag som forholdet mellom alle forvaltningskildene og forvalt-

ningskilder som er benyttet bare én gang. Kun 76 av de om lag 4300 ulike kildene er referert til fem eller flere ganger, dvs. mindre enn 2 % av kildene fra 2000-tallet i utvalget. Av dem er det 12 kilder som stammer fra forvaltningsundersøkelser. Blant de mest brukte kildene finner vi altså flere forvaltningsundersøkelser enn andelen referanser til dem i utgangspunktet skulle tilsi. Referansene er til de største forvaltningsundersøkelsene innenfor alle de fem museumsdistriktene i landet, fra Melkøya i nordøst til Kvåle i sørvest. For de store prosjektene kan man derfor konkludere med at forvaltningsundersøkelsene faktisk blir brukt relativt mye i forskningen.

De fem mest brukte kildene fra 2000-tallet i utvalget er for øvrig:

- Solberg, B. 2003: *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. 25 referanser
- Olsen, B. 2003: *Material Culture after Text: Re-Membering Things*. 14 referanser
- Bergsvik, K.A. 2002: *Arkeologiske undersøkelser ved Skatestraumen*, bind I. 13 referanser
- Larsen, J. H. 2009: *Jernvinneundersøkelser. Faglig program*, bind 2. 13 referanser
- Ingold, T. 2000: *The Perception of the Environment. Essays on livelihood, dwelling, and skill*, 13 referanser

En mer nyansert konklusjon blir derfor at forvaltningsundersøkelsene er *godt synlige* når de først brukes, og *noen av dem er også blant de aller mest brukte kildene fra 2000-tallet*.

Er det påviselige forskjeller i hvordan forvaltningsundersøkelsene er blitt brukt i de tre tidsskriftene?

Det korte og enkle svaret er et klart og tydelig *ja!* Selv om det er relativt få referanser til forvaltningsundersøkelser i alle de tre analyserte tidsskriftene, skiller *NAR* seg vesentlig fra *Viking* og *Primitive tider*. Bare 21 % av utvalget av artikler fra *NAR* har referanser til forvaltningsundersøkelser, mens tilsvarende tall for *Viking* og *Primitive tider* er henholdsvis 39 og 45 %. En gjennomgang av kun de artiklene som har referanser til forvaltningsundersøkelser i de tre tidsskriftene (tabell 2), viser også at *andelen* referanser til forvaltningsundersøkelser er mye lavere i *NAR* enn i artikler med slike referanser i *Viking* og *Primitive tider*. Kun 7,4 % av referansene i artiklene med slike referanser i *NAR* er til forvaltningsundersøkelser, mens tallene for *Viking* og *Primitive tider* er på henholdsvis 22 og 21 %. Selv om forvaltningsundersøkelsene brukes i *NAR*, utgjør de med andre ord en langt lavere andel av kildegrunnet enn i de to andre tidsskriftene, ikke bare totalt sett men også i hver enkelt artikkel. Forskjellene så vi også når det gjaldt bruk av publiserte og ikke-publiserte kilder, og når det gjaldt referanser til arkeologiske utgravninger i forhold til arkeologiske registreringer: I både *Viking* og *Primitive tider* brukes både upubliserte kilder og arkeologiske registreringer relativt mye. I *NAR* er de upubliserte kildene nærmest fraværende, og det finnes ingen referanser til arkeologiske registreringer i de utvalgte artiklene fra tidsskriftet.

Viking og *Primitive tider* fremstår generelt som nokså like i analysen, mens *NAR* har en tydelig annerledes profil. Det må selvsagt ses i sammenheng med *NARs* internasjonale profil og målgruppe, men det gjenspeiler nok også at mange av dem som publiserer i *NAR*, er forskere som ikke har så tett kontakt med forvaltningsarkeologien. Mange av forfatterne er knyttet til undervisningsdelen ved universitetene og instituttene, og mange av forfatterne som kommer fra forvaltningsmuseene, er ansatt i stillinger hvor de er lite involvert i den

daglige forvaltningsarkeologien. En konsekvens er uansett at resultater fra det store omfanget av forvaltningsundersøkelser i Norge blir gjort lite kjent utenfor landegrensene – i alle fall gjennom *NAR*.

Viking og *Primitive tider* fremstår også som veldig like på flere områder; det er mange av forfatterne som har publisert i begge tidsskriftene, og veldig mange av artiklene i begge tidsskriftene er skrevet av arkeologer som er direkte involvert i forvaltningsarkeologien i sitt daglige arbeid, og det er de samme forvaltningsprosjektene det refereres mye til. Det bringer meg videre til det siste av de innledende spørsmålene.

Hvilke forvaltningsundersøkelser brukes mest, og hva kan i så fall årsaken til det være?

Det er referert til 134 ulike forvaltningsprosjekter i det analyserte utvalget. 91 av prosjektene gjelder arkeologiske utgravinger, 35 gjelder arkeologiske registreringer, og for åtte prosjekter er det snakk om referanser til både utgravinger og registreringer (figur 10). I alt er det referert til 99 arkeologiske utgravinger og 43 registreringer. At det er flest referanser til arkeologiske utgravinger, er som forventet. Det er imidlertid nokså overraskende at det ikke er større overvekt av utgravinger i forhold til registreringer. De tette båndene mellom forskning og forvaltning er i utgangspunktet knyttet til utgravingsvirksomheten og ikke registreringene, som i all hovedsak gjennomføres av fylkeskommunene og Sametinget – institusjoner vi vanligvis ikke forbinder med forskningsaktivitet.

En gjennomgang av Riksantikvarens oversikt over dispensasjonsvedtak for automatisk fredete kulturminner (Gundersen 2015) viser at det hvert år er noen veldig få store forvaltningsundersøkelser som skiller seg vesentlig ut fra det store flertallet av saker. Mindre enn 10 % av sakene står vanligvis for mer enn 50 % av kostnadene hvert år. Dette gjenspeiles – heldigvis – også i forskningen. De mest omtalte prosjektene og de mest brukte kildene, både når det gjelder utgravinger og registreringer, tilhører alle disse veldig få men store prosjektene, mens de små prosjektene er lite synlige.

Et fellestrekk ved de store forvaltningsundersøkelsene, som det er mange referanser til, er at det foreligger publiserte rapporter fra alle sammen – både når det gjelder utgravinger og registreringer. Rapportene er sjenerøst distribuert, og dermed lett tilgjengelig for alle i fagmiljøet. Det er med andre ord liten tvil om at *størrelse, publisering og tilgjengeliggjøring* er helt avgjørende når det kommer til spørsmålet om hvilke forvaltningsundersøkelser som brukes mest.

Andre funn og tolkninger

I forhold til det samlede omfanget av alle gjennomførte arkeologiske *forvaltningsutgravinger* i løpet av 2000-tallet (ca. 1000) er det åpenbart at referanser til kun 99 av dem er et lavt tall hvis en har som utgangspunkt at de arkeologiske undersøkelsene gjennomføres for å sikre et vitenskapelig kildemateriale for forskningen. Samtidig er det selvsagt ikke så enkelt at vi kan konkludere med at over 90 % av forvaltningsundersøkelsene ikke bidrar til forskningen bare fordi de ikke er direkte synlig i litteraturlistene. I mange tilfeller presenteres resultater fra utgravinger på nasjonale og internasjonale konferanser, gjerne med påfølgende *conference proceedings*, og både utgravinger og registreringer formidles populærvitenskapelig i årbøker, i historielagsskrifter eller i populærvitenskapelige tidsskrifter som ikke gir tellekantpoeng innenfor UHR-systemet. Noen av de mest brukte slike i Norge er *Spor – nytt fra fortiden*, *Frå haug ok heidni*, *Ottar* og *Nicolay*. Referanser til slike kan derfor

være en *indirekte* bruk av forvaltningsundersøkelser. Det er imidlertid ikke mer enn 62 referanser til disse tidsskriftene i utvalget for analysen, og langt ifra alle omhandler forvaltningsundersøkelser.

Hovedfags- og masteroppgaver, og ikke minst doktorgradsavhandlinger, er viktige bidrag til grunnforskningen i arkeologifaget, og mange av dem benytter sikkert også kilder fra forvaltningsundersøkelser. Jeg har funnet nesten 400 referanser til slike avhandlinger i utvalget, og tallet er helt sikkert noe høyere, siden en del doktorgradsavhandlinger blir publisert i ulike nasjonale og internasjonale serier uten at det fremkommer av tittelen at det opprinnelig er snakk om en doktorgradsavhandling. I løpet av de siste årene er det også blitt mer vanlig å levere artikkelbaserte doktorgradsavhandlinger, og det blir nærmest umulig å vite om en artikkel inngår i et doktorgradsarbeid dersom det refereres til artikkelen i tidsskriftet den er trykket i. De tre mest refererte hovedfags- eller masteroppgavene på 2000-tallet er skrevet av Øystein Amundsen (2000), Guro Skjelstad (2003) og Tor Arne Waraas (2001). Alle er omfattende studier av materiale fra steinalderen, og i to av dem (Skjelstad 2003; Waraas 2001) stammer store deler av materialet fra forvaltningsundersøkelser. Det samme vil jeg tro også gjelder flere av de mest refererte doktorgradsarbeidene fra denne perioden (for eksempel Bergstøl 2008; Bergsvik 2003, 2006).

De *faglige programmene* ved de arkeologiske forvaltningsmuseene er eksempler på syntesearbeider som er utarbeidet med en tydelig uttalt målsetning om å bygge på data og kunnskap fremkommet gjennom arkeologiske forvaltningsundersøkelser ved museene (Trøim og Johansen 2011:91). Håkon Glørstad (2012a:10–11, figur 2) trekker også frem disse som sentrale i Kulturhistorisk museums kunnskapsproduksjonskjede. Som vi så tidligere, er også ett av dem (Larsen 2009) blant de fem mest brukte kildene i utvalget. I de utvalgte artiklene har jeg funnet i alt 37 referanser til tre ulike faglige programmer, som alle i stor grad bygger på resultater fra forvaltningsundersøkelser (Glørstad 2006; Indrelid 2009; Larsen 2009). Elleve av disse referansene stammer imidlertid fra artikler som omhandler de faglige programmene, enkeltvis eller samlet, som fenomen (Gustafson 2011; Stenvik 2011; Sundström 2011; Trøim og Johansen 2011; Åstveit 2011), og ytterligere fire referanser kommer fra artikler hvor de faglige programmene heller ikke brukes til å vise til resultater fra forvaltningsundersøkelser (Glørstad 2008, 2012b; Groseth og Kallhovd 2012; Ringstad 2013). Det faglige programmet som er brukt flest ganger (når de 15 referansene nevnt ovenfor er trukket fra), er *Jernvinneundersøkelser* av Jan Henning Larsen (2009), med i alt 10 referanser i utvalget av artikler. Det finnes for øvrig ingen referanser til de ulike faglige programmene i *NAR*, mens de er omtrent like mye brukt i *Viking* og *Primitive tider*.

Indirekte bruk av forvaltningsundersøkelser, for eksempel som i tilfellene ovenfor, er vanskelig å kartlegge. En kvantitativ analyse av litteraturlister er sannsynligvis også lite egnet for dette formålet. Det er imidlertid verdt å stille spørsmål ved om det er sannsynlig at en kartlegging av indirekte bruk av forvaltningsundersøkelser vil vise vesentlig andre mønstre enn dem jeg har funnet når det for eksempel gjelder hvilke prosjekter som blir brukt i forskningen. Er det ikke heller sannsynlig at det i stor grad vil være de samme store prosjektene som også dominerer i publiserte konferansebidrag, populærvitenskapelige artikler og syntetiserende sammenstillinger? Eller for å snu spørsmålsstillingen: Er det noen grunn til at de tre absolutt mest foretrukne publiseringskanalene blant norske arkeologer, *NAR*, *Viking* og *Primitive tider* (UHR 2014), ikke er representative for generelle tendenser når det gjelder bruk av forvaltningsundersøkelser i forskningen?

En analyse av bruken av rapporter fra arkeologiske forvaltningsundersøkelser i Nederland viser at 27 % av nesten 1500 rapporter som var blitt publisert i løpet av ett år (2006), var referert til i andre forvaltningsrapporter innen tre år (Helwig 2009:17). Når det gjelder arkeologiske utgravinger var hele 38 % referert til innen tre år (Helwig 2009:41). Selv om analysen ikke ser på hvordan rapportene brukes i vitenskapelige artikler, er i alle fall tallene langt høyere enn mine funn. Det er også interessant at funnene fra analysen av de nederlandske rapportene omtales som bekymringsfulle (Helwig 2009:33) og at særlig mangelen på god digital tilgang til rapporter trekkes frem som en årsak til så lave tall (Helwig 2009:33, 40). Selv om undersøkelsen kun gjelder ett annet land, kan det kanskje indikere at vi ikke har lykkes godt nok med å ta i bruk forvaltningsundersøkelsene i den arkeologiske forskningen i Norge?

Det kanskje mest interessante funnet i analysen er etter min mening forholdet mellom publiserte og ikke-publiserte kilder. Selv om mange publiserte kilder kan være vanskelige å få tak i rent fysisk (som bok, tidsskriftartikkel eller lignende), er det alltid lett å få vite *at* den finnes. Publiserte kilder finnes i biblioteksdata-baser, og vil alltid gi ett (eller veldig mange) treff i *Google* eller andre digitale søkemotorer. Upubliserte kilder derimot kan være umulige å finne. De aller fleste rapporter fra arkeologiske registreringer og utgravinger blir aldri publisert. De havner i arkiver hos fylkeskommunene som registrerer, hos utgravingsinstitusjonene, hos tiltakshaveren (som betaler for undersøkelsen) og hos Riksantikvaren som en del av saksbehandlingen. Bare unntaksvis blir slike rapporter indeksert og gjort digitalt gjenfinnbare for forskere utenfor den aktuelle institusjonen hvor arkivet befinner seg. Forskere kan selvsagt ikke benytte seg av kilder de ikke vet finnes, og jeg mener at analysen viser at dette i stor grad er tilfelle innen norsk arkeologi. Nesten ingen upubliserte kilder er brukt mer enn én gang (figur 3). Upubliserte kilder brukes i stor grad av forskere som selv har vært involvert i det aktuelle prosjektet, eller som jobber ved den institusjonen hvor den upubliserte rapporten er skrevet. Man må med andre ord vite om at kilden finnes, og man har liten mulighet til å «oppdage» den mer eller mindre tilfeldig. Internasjonalt omtales fenomenet som *grey literature* (Auger 1989), og det erkjennes som et omfattende problem for store deler av *akademia*, herunder også arkeologi (Kristiansen 2009:643; Seymour 2009; van den Dries og van der Linde 2012:11). I England er det etablert et landsdekkende og nasjonalt register for *grey literature* i forvaltningsarkeologien, hovedsakelig registrerings- og utgravingsrapporter (ADS 2015). I både Sverige og Danmark skal alle rapporter fra arkeologiske undersøkelser tilgjengeliggjøres gjennom Riksantikvarieämbetets åpne arkiv *Samla* (Riksantikvarieämbetet 2015) og Kulturstyrelsens database *Fund og Fortidsminder* (Kulturstyrelsen 2015). Selv om det også er mulig å legge til rapporter i Riksantikvarens nasjonale kulturminnedatabase Askeladden, er det ikke tilrettelagt på samme måte som i våre naboland, og det stilles heller ikke tilsvarende krav om tilgjengeliggjøring av rapporter for allmennheten. Enkelte av de arkeologiske forvaltningsmuseene og flere fylkeskommuner har begynt å tilgjengeliggjøre alle utgravings- og registreringsrapporter på sine nettsider, men pr. 2015 gjelder det ikke alle. Dette er uansett et skritt i riktig retning, og forhåpentlig vil det føre til at flere forvaltningsundersøkelser blir brukt i forskningen når det blir mer kjent.

Veien videre – kan forvaltningsundersøkelsene aktiveres (enda) mer?

De tette båndene mellom forskning og forvaltning i norsk arkeologi er etter min mening en stor styrke for både forvaltningen av automatisk fredete arkeologiske kulturminner og forskningen innen fagfeltet her i landet. Forvaltningen nyter godt av den siste kunnskapsproduksjonen fra forskningen, og forskningen får rimelig og enkel tilgang til et omfattende forskningsmateriale fra forvaltningsundersøkelsene. Analysen har tydelig vist at de prosjektene samfunnet investerer mest penger i, også er de prosjektene som brukes mest i forskningen. Kulturhistorisk museums modell for integrering av forvaltningsundersøkelser i museets forskningsstrategi (Glørstad og Kallhovd 2011) viser hvordan de store og mest omfattende forvaltningsundersøkelsene skal være sentrale premissleverandører i en kunnskapsproduserende spiral. Analysen min bekrefter at modellen stemmer godt med virkeligheten når det gjelder de største prosjektene.

De fleste arkeologiske forvaltningsundersøkelser er imidlertid nokså små, og de er lite synlige i forskningen – i alle fall representert i tidsskriftene jeg har analysert. Jeg tror en av årsakene er at resultatene fra de aller fleste forvaltningsundersøkelsene, både når det gjelder registreringer og utgravninger, aldri ender opp i en publisert rapport. I stedet forblir de upubliserte og vanskelig tilgjengelige for forskning og kunnskapsproduksjon. De er likevel viktige som små brikker i det store puslespillet om forhistorien. Hvis vi ikke klarer å vise at også disse prosjektene bidrar til kunnskapsproduksjon og forskning, kan en jo spørre om det i det hele tatt er nødvendig å gjennomføre undersøkelsene?

Svaret på dette retoriske spørsmålet er nok todelt. Sannsynligvis vil en del av forvaltningsundersøkelsene aldri bli brukt av forskningen. Om vi noensinne kommer til å være i stand til å plukke dem ut *før* de blir gjennomført, er imidlertid nokså usikkert. Vi må derfor heller legge til rette for at de undersøkelsene som blir gjennomført, faktisk kan brukes. I vår digitale hverdag er det ikke lenger nok at det finnes en rapport i et arkiv ved de forskjellige institusjonene, enten den er på papir eller digital. Omfanget av arkeologiske undersøkelser her i landet er så stort at det ikke er mulig å holde oversikt over hva som skjer uten gode systemer for tilgjengeliggjøring av rapporter. I våre naboland har de sentrale myndighetene tatt ansvar for at alle registrerings- og utgravingsrapporter er allment tilgjengelige for alle som måtte ha interesse av dem. Det betyr at både forskere ved de store forskningsinstitusjonene og en skoleklasse som har jernalder på undervisningsplanen, nokså enkelt kan få tilgang til informasjon om arkeologiske undersøkelser fra ett sentralt register. Flere av de arkeologiske forvaltningsmuseene og flere fylkeskommuner har begynt å tilgjengeliggjøre sine rapporter på Internett. Uten initiativ og eierskap på sentralt hold tror jeg likevel ikke at upubliserte kilder fra forvaltningsundersøkelser – såkalt *grey literature* – vil bli tatt i bruk noe særlig mer enn i dag.

Takk

Arbeidet med denne artikkelen er inspirert av skepsis til det stadig økende fokus på publiseringspoeng og tellekanter innenfor universitets- og høyskolesektoren, kanskje på bekostning av god forskningsformidling til resten av samfunnet. Som ved en arkeologisk utgraving må man imidlertid være forberedt på å endre fokus hvis funnene under bakken peker i en annen retning.

Jeg vil særlig takke redaksjonene i *Viking* og *Primitive tider* for å ha gitt meg tilgang til digitale versjoner av alle artikler og litteraturlister. Det har lettet arbeidet enormt mye! 13 000 referanser er veldig kjedelig å sammenstille hvis utgangspunktet kun er trykket på papir. Videre vil jeg takke de to eksterne fagfellene som på et tidlig tidspunkt kommenterte teksten og pekte ut interessante spor å følge videre.

Til slutt vil jeg takke alle feltarkeologer ved fylkeskommunene, Sametinget, museene og NIKU. Rapporter fra arkeologiske forvaltningsundersøkelser oppstår ikke av seg selv.

Noter

- 1 De arkeologiske forvaltningsmuseene omfatter både universitetsmuseene (i Oslo, Stavanger, Bergen, Trondheim og Tromsø) og sjøfartsmuseene Norsk maritimt museum, Stavanger maritime museum og Stiftelsen Bergens sjøfartsmuseum.
- 2 Ved mindre, private tiltak dekker staten, ved Riksantikvaren, kostnadene til arkeologiske utgravninger.
- 3 I enkelte tilfeller har det vært noe uklart om forfatteren skal regnes som norsk eller ikke, eller om han/hun har tilknytning til en norsk institusjon. I slike tilfeller er temaet for artikkelen blitt avgjørende.
- 4 Nøyaktige tall er vanskelig å utrede. En del kilder finnes i flere utgaver og varianter, og det forekommer feilstavinger av både titler og forfatternavn som gjør det vanskelig entydig å avgjøre om det er snakk om én eller flere kilder. Tallet er derfor et anslag med en antatt feilmargen på < 5 %.
- 5 De arkeologiske undersøkelsene i forbindelse med E18 gjennom Vestfold er et eksempel på det. Det som opprinnelig ble kalt *E18-prosjektet Vestfold*, omfatter to veistrekninger, fra Kopstad til Gulli, og fra Langåker til Bommestad. Resultatene er publisert i fire Varia-bind, med en intern nummerering fra 1 til 4. Prosjektet ble imidlertid delt i to delprosjekter (Gjerpe, red. 2008:1), og jeg har valgt å følge den samme inndelingen. Det samme kunne sikkert vært gjort for undersøkelsene ved Rena elv i Gråffjellprosjektet, men her har jeg valgt å behandle dem som ett prosjekt. Når det gjelder Ormen Lange-prosjektet, har jeg valgt å skille ut registreringene på Averøy og i Haram som to ulike prosjekter, og ikke behandlet dem sammen med de omfattende registreringene og utgravningene på Aukra. I tilfeller hvor det finnes referanser til både registrering og utgraving av de samme kulturminnene, som for Ormen Lange-prosjektet på Aukra, har jeg regnet dem som ett prosjekt.

Summary

Development-led archaeology and published research in Norway. A quantitative analysis of the journals *Norwegian Archaeological Review*, *Viking* and *Primitive tider*

The strong connection between development-led archaeology and research at the University museums in Norway is a central element in the organization of Norwegian archaeology. The premise is that Cultural Heritage Management can access the latest research, and that research communities have easy access to data provided by development-led archaeology. Hence, a win-win situation. To examine the visibility of development-led archaeological projects in the latest research, I have undertaken a quantitative analysis of references in the three overall most used journals by Norwegian archaeologists, *Norwegian Archaeological Review (NAR)*, *Viking* and *Primitive tider*, from the last ten years (2005–2014). The results show that development-led archaeology indeed is visible in the journals. There are, however, some interesting tendencies. For example, not surprisingly, the largest projects are used much more than the smaller ones. Furthermore there is a very noticeable difference between the use of published and unpublished sources. Since most project reports end up as what is internationally defined as *grey literature*, a need for a national initiative and responsibility to make these sources more available than today is suggested.

Litteratur

Amundsen, Øystein

- 2000 Neolitikum i Agder og Telemark. En komparativ analyse av keramikk og flintøkser. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo, Oslo.

Auger, Charles Peter

- 1989 *Information Sources in Grey Literature* 2. utgave. Bowker-Saur, London.

Archaeology Data Service (ADS).

- 2015 Library of Unpublished Fieldwork Reports. Digitalt arkiv. Elektronisk dokument, <http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/greylit/>, besøkt 1. mars 2015.

Bakke-Alisøy, Hege Agathe, Heming Hagen, Øystein Skår og Torbjørn Melle

- 2009 Den som leter finner. Forsøk med delegert forvaltningsansvar etter kulturminneloven i Bergen kommune. *Primitive tider* 11:105–114.

Berg-Hansen, Inger Marie

- 2014 Kommentar til Leif Inge Åstveit: «Noen synspunkt på den tidligmesolittiske bosetningen i Sør-Norge». *Primitive tider* 16:105–109.

Bergstøl, Jostein

- 2008 *Samer i Østerdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark*. Acta Humaniora, nr. 325. Universitetet i Oslo, Oslo.

Bergsvik, Knut Andreas

- 2002 *Arkeologiske undersøkelser ved Skatestraumen, bind I*. Arkeologiske avhandling og rapporter fra Universitetet i Bergen, nr. 7. Bergen.

- 2003 Ethnic boundaries in Neolithic Norway. Upublisert doktorgradsavhandling, Universitetet i Bergen, Bergen.

- 2006 *Ethnic boundaries in Neolithic Norway*. BAR International Series, vol. 1554. Archaeopress, Oxford.

Bjerck, Hein, Leif Inge Åstveit, Trond Meling, Jostein Gundersen, Guro Jørgensen og Ståle Normann (red.)

- 2008 *NTNU Vitenskapsmuseets arkeologiske undersøkelser. Ormen Lange Nyhamna*. Tapir akademisk forlag, Trondheim.

Dugstad, Sigrid Alræk

- 2014 Kommentar til Leif Inge Åstveit: «Noen synspunkt på den tidligmesolittiske bosetningen i Sør-Norge». *Primitive tider* 16:111–114.

Fuglestedt, Ingrid

- 2014 Kommentar til Leif Inge Åstveit: «Noen synspunkt på den tidligmesolittiske bosetningen i Sør-Norge». *Primitive tider* 16:115–119.

Glørstad, Håkon

- 2006 *Faglig program. Bind 1. Steinalderundersøkelser*. Varia, vol. 61. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.

- 2008 En nisses tale for akademiet. *Primitive tider* 10:95–108.

- 2012a Universitetsmuseum – Forskningsmuseum. Museene i den arkeologiske kulturminneforvaltningen i Norge. *Arkæologisk Forum* 26:7–12.

- 2012b En time forut for sin tid. Om kroppen, arkeologien og Anders Nummedal. *Primitive tider* 14:59–76.

Glørstad, Håkon (redaktør)

- 2004 *Svinesundprosjektet Bind 4. Oppsummering av Svinesundprosjektet*. Varia, vol. 57. Universitetets kulturhistoriske museer, Fornminneseksjonen, Oslo.

Glørstad, Håkon og Karl Kallhovd

- 2011 Rescue archaeology initiated by research – a contradiction in terms? I *Understanding the Past: A Matter of Surface-Area. Acts of the XIIIth Session of the EAA Congress, Zadar 2007*, redigert av Geertrui Blancquaert, François Malrain, Harald Ståuble og Jan Vanmoerkerke, s. 113–127. BAR International Series, vol. 2194. Archaeopress, Oxford.

- 2013 *The Allure of Bureaucracy: Cultural Heritage Management and the Universities in Norway. I Heritage in the Context of Globalization: Europe and the Americas*, redigert av Peter F. Biehl og Christopher Prescott, s. 17–25. Springer Briefs in Archaeology, vol. 8. Springer Science & Business Media, New York.
- Gjerpe, Lars Erik (redaktør)
2008 *Kulturhistoriske, metodiske og administrative erfaringer. E18-prosjektet Vestfold Bind 4*. Varia, vol. 74. Kulturhistorisk museum, Forminneseksjonen. Oslo.
- Groseth, Lars og Karl Kallhovd
2012 Midlertidige ansettelse i arkeologien – sett fra kulturhistorisk museum. *Primitive tider* 14:143–146.
- Gundersen, Ingar M. og Camilla C. Wenn
2011 Ullsokningen og Kjyru-Tap – Ny kunnskap om tjæremila i førreformatorisk tid. *Viking* 74:241–264.
- Gundersen, Jostein
2015 Årsrapport. Dispensasjonsbehandling ved Kulturminneavdelingen, Seksjon for arkeologiske kulturminner 2014. Upublisert årsrapport. Digitalt tilgjengelig fra: <http://riksantikvaren.no/Tema/Arkeologiske-kulturminner>, Riksantikvaren, Oslo.
- Gustafson, Lil
2011 Riksantikvarens faglige program for Sør-Norge. Arkeologiske undersøkelser i vassdrag. *Primitive tider* 13:143–154.
- Helwig, Floortje
2009 The contribution of standard reports to archaeological research in the Netherlands: an evaluation using the bibliometric method. Upublisert masteroppgave. University College, Dublin.
- Holm, Arne og Trine Myrvold
2012 *Forvaltningsmuseenes og NIKUs ansvar og roller i forvaltningen av arkeologiske kulturminner*. NIBR-rapport 2012:30. Norsk institutt for by- og regionforskning, Oslo.
- Indrelid, Svein
2009 *Arkeologiske undersøkelser i vassdrag. Faglig program for Sør-Norge*. Riksantikvaren, Oslo.
- Ingold, Tim
2000 *The Perception of the Environment. Essays on livelihood, dwelling and skill*. Routledge, London.
- Kristiansen, Kristian
2009 Contract archaeology in Europe: an experiment in diversity. *World Archaeology* 41(4):641–648.
- Kulturstyrelsen
2015 Fund og fortidsminder. Elektronisk dokument, <http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/>, besøkt 1. mars 2015.
- Larsen, Jan Henning
2009 *Jernvinneundersøkelser. Faglig program. Bind 2*. Varia, vol. 78. Kulturhistorisk museum, Forminneseksjonen, Oslo.
- Meld. St. nr. 35
2012–2013 *Framtid med fotfeste: kulturminnepolitikken*. Det kongelige miljøverndepartement.
- Mjærum, Axel
2012 Nye åkre og gamle funn. Metodiske betraktninger om undersøkelser av sørøstnorske steinalderboplasser i dyrket mark. *Primitive tider* 14:15–30.
- Nitter, Marianne
2013 Bosetning og lokalklimatiske utfordringer i Rogaland i forhistorien. *Viking* 76:219–236.
- NTNU Vitenskapsmuseet
2014 *Strategiplan 2011–2016: NTNU Vitenskapsmuseet*. Revidert og vedtatt av museumsstyret 15.05.2014. Elektronisk dokument, <http://www.ntnu.no/vitenskapsmuseet/strategi-og-visjon>, besøkt 1. mars 2015.

- Olsen, Bjørnar
 2003 Material Culture after Text: Re-Membering Things. *Norwegian Archaeological Review* 36 (2):87–104.
- Riksantikvaren
 2015 *Dispensasjonsdatabasen*. Digital ressurs (database). Riksantikvarens interne database over dispensasjonsvedtak og vilkår.
- Riksantikvarieämbetet
 2015 *Arkiv och bibliotek*. Elektronisk dokument, <http://www.raa.se/hitta-information/samla/>, besøkt 5. mai 2015.
- Ringstad, Bjørn
 2013 Forskning i regionalforvaltningen? *Primitive tider* 15:101–112.
- Seymour, Deni J.
 2009 Introduction. International Perspectives On The Archaeological Grey Literature. I *Archaeology and Grey Literature*, redigert av Deni J. Seymour, s. 64–66. The Grey Journal. Summer 2009 – TGJ, Vol. 5, Nr. 2. Grey Literature Network Service.
- Skjelstad, Guro
 2003 Regionalitet i vestnorsk mesolitikum. Råstoffbruk og regionale grenser på Vestlandskysten i mellom- og senmesolitikum. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Solberg, Bergljot
 2003 *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Cappelen akademisk forlag, Oslo.
 St. meld. nr. 15
 2007–2008 *Tingenes tale. Universitetsmuseene*. Det kongelige kunnskapsdepartementet.
 Statistisk sentralbyrå.
 2015 Statistikk: Kommune-stat rapportering (KOSTRA). Tilgjengelig fra ssb.no
- Stenvik, Lars
 2011 Faglig program ved Kulturhistorisk museum, UIO. Jernalderundersøkelser. *Primitive tider* 13:117–126.
- Sundström, Lars
 2011 Faglig program ved Kulturhistorisk museum, UIO. Steinalderundersøkelser. *Primitive tider* 13:137–142.
- Svendsen, Frode
 2014 Kommentar til Leif Inge Åstveit: «Noen synspunkt på den tidligmesolittiske bosetningen i Sør-Norge». *Primitive tider* 16:121–127.
- Trøim, Isa
 1992 Arkeologisk forskning og det lovregulerte fornminnevernet: en studie av fornminnevernets utvikling i perioden 1905–1978. Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi. Universitetet i Oslo.
- Trøim, Isa og Kristine Johansen
 2011 Hvorfor faglig program? *Primitive tider* 13:91–93.
- Universitets- og høskolerådet (UHR)
 2014 *Publisering tidsskrifter arkeologi*. Elektronisk dokument, www.uhr.no/documents/Arkeologi_og_konservering.xlsx, besøkt 15. januar 2015.
- van den Dries, Monique og Sjoerd van der Linde
 2012 Twenty years after Malta: archaeological heritage as a source of collective memory and scientific study anno 2012. I *The end of our fifth decade*, redigert av Corrie Bakels og Hans Kamermans, s. 9–19. *Analecta Historica Leidensia*, vol. 43/44. Publication of the faculty of archaeology Leiden university, Leiden.
- Waraas, Tor Arne
 2001 Vestlandet i tidleg Preboreal tid: Fosna, Ahrensburg eller vestnorsk tidligmesolitikum? Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen, Bergen.

Åstveit, Leif Inge

- 2011 Faglig program ved Kulturhistorisk museum, UIO. Steinalderundersøkelser. *Primitive tider* 13:127–136.
- 2014a Noen synspunkt på den tidligmesolittiske bosetningen i Sør-Norge. *Primitive tider* 16:87–104. Oslo.
- 2014b Svar på kommentarer fra Marie Berg-Hansen, Sigrid Dugstad, Ingrid Fuglestvedt og Frode Svendsen. *Primitive tider* 16:129–135. Oslo.

Norsk Arkeologisk Selskap

Årsberetning og regnskap 2014

Den ordinære generalforsamling for år 2012/2013 ble holdt den 25. mars 2014 i Ibsenmuseet, Henrik Ibsens gate 26 i Oslo. Til stede var 68 medlemmer.

Følgende ble protokollert fra generalforsamlingen:

Preses, Ole Rikard Høisæther, ønsket velkommen til det 77. årsmøtet. Det var ingen merknader til innkallingen. Lyder Marstrander ble valgt til å undertegne protokollen.

Årsberetningen og regnskapet var sendt ut sammen med innkallingen til generalforsamlingen.

Ole Rikard Høisæther gjennomgikk regnskapet.

Revisjonsrapporten ble opplest. Det var ingen kommentarer til årsberetningen og regnskapet, og de ble vedtatt av generalforsamlingen.

Medlemskontingenten

Styret foreslo å øke kontingenten for 2015 til:

Kr. 400,- for enkeltmedlemmer

Kr. 525,- for ektepar/familiemedlemskap

Kr. 225,- for studenter/skoleelever

Livsvarig medlemskap er 20 ganger kontingenten for enkeltmedlemmer.

Forslaget ble vedtatt.

Valg av styre

Carl Bjørnstad redegjorde for valgkomiteens forslag til styresammensetning for 2014.

Preses: Ole Rikard Høisæther

Styremedlemmer: Elin Dalen
Elisabeth Farnes
Clarin Moestue
Sonja Robøle
Christian Størmer
Susanna Thommessen

Generalsekretær: Egil Mikkelsen

Revisor: Erik Sanness Johnsen

Valgkomiteens forslag ble vedtatt.

Styrets forslag til valgkomité for 2014 var Lise Tschudi, Carl Biørnstad og Christen Aass. De ble valgt.

Eventuelt

Ingen forslag var innkommet.

Den formelle delen av generalforsamlingen ble avsluttet.

Foredrag

Etter generalforsamlingen ble det holdt to foredrag:

Heidi Berg, master i arkeologi ved IAKH, UiO, holdt foredrag med tittelen: «Gamle sannheter og nye perspektiver: Jernaldernøkler i kontekst».

Professor Brit Sollie, Kulturhistorisk museum, holdt foredrag med tittelen: «Isens arkeologi – ... å veide ren på fonnen ...».

Etter foredragene ble det servert vin og snacks til de 68 tilstedeværende.

Turer

Norsk Arkeologisk Selskap arrangerte en 4-dagers tur til Romsdal og Nordmøre i tidsrommet 29. mai–1. juni 2014. 78 personer deltok på turen. Fagansvarlig for programmet var generalsekretær Egil Mikkelsen. Arrangementsansvarlig og turlleder var styremedlem Sonja Robøle.

Lørdag 30. august gikk årets sensommertur til Rygge- og Moss-området. Egil Mikkelsen var ansvarlig for det faglige. Turlleder var Sonja Robøle.

Første post på programmet var besøk i Rygge middelalderkirke, den største og rikest utstyrte middelalderkirke i fortsatt bruk på østsiden av Viken. Vi hadde lokal guide i kirken. Videre gikk turen til Værne kloster – herregård i Rygge, kongsgård og johanitteranlegg fra middelalderen. Arkeolog Mona Beate Buckholm Vattekar guidet oss ved ruinene og fortalte om utgravningene og om nye, interessante undersøkelser av anlegget.

Lunsjen inntok vi på Støtvig hotel i Larkollen. Deretter så vi på gravrøysene fra bronsealderen i området. Til slutt gikk turen til Konventionsgården i Moss, hvor Mossekonvensjonen ble undertegnet 14. august 1814. Her ble vi gruppevis vist rundt av stedlige guider, og fikk den detaljerte historien servert i Konventionssalen. Det var 86 deltagere på turen.

Stiftelsesmiddagen

Fredag 21. november 2014 ble den andre stiftelsesmiddagen holdt i Det Norske Videnskaps-Akademis lokaler, Drammensveien 78 i Oslo.

Det ble holdt to foredrag:

Forskningsbibliotekar Espen Karlsen fra Nasjonalbiblioteket innviet oss i historien om «Da boken kom til Norge».

Professor emeritus Egil Mikkelsen fortalte om «Mennesker på Ekeberg i 10 000 år».

Etter foredragene presenterte Sverre Stray Jacobsen fra Norus Norge Ltd. neste års tur til Russland, 1.–8. mai 2015.

Etter foredragene ble det servert en toretters middag.

Arkeologisk Fond – tildelinger 2014

Til Arkeologisk Fond kom det i 2014 inn 4 søknader.

Fondsstyret har bestått av: Egil Mikkelsen, Ole Rikard Høisæther, Jorunn Vandvik Johnsen og Petter B. Molaug.

Fondsstyret mente at ingen av søknadene var gode nok til å tildeles midler fra fondet.

Økonomisk situasjon

Selskapets økonomi er i god orden. Årsregnskapet er lagt frem under forutsetning av fortsatt drift. Årsregnskapet viser et overskudd på kr 85 444,-. Etter styrets mening gir det fremlagte regnskap et korrekt bilde av selskapets resultat og stilling. Selskapets regnskap føres av deltidsansatt sekretær.

Det har vært holdt 6 styremøter i løpet av året.

Norsk Arkeologisk Selskap har 503 medlemmer i Norge og i utlandet: 365 enkeltmedlemmer, 86 familiemedlemskap, 16 studenter, 32 livsvarige medlemmer og 4 støttemedlemmer. Det er ca. 140 som abonnerer på Viking.

Det er registrert 37 innmeldinger og 28 utmeldinger.

Viking

Viking 2014 ble trykket hos 07 Media AS, Oslo, og sendt til medlemmene i slutten av november. Redaksjonen har i 2014 bestått av Axel Mjærum (redaktør), Astrid Nyland, Herdis Hølleland, Christian Rødsrud og Irmelin Axelsen (redaksjonssekretær).

Tur til Romsdal og Nordmøre 29. mai–1. juni 2014

Turen ble lagt opp av Sonja Robøle i samarbeid med Egil Mikkelsen og fylkesarkeolog i Møre og Romsdal, Bjørn Ringstad.

Torsdag 29. mai

Reisen gikk med fly fra Gardermoen kl.09:20, med ankomst Molde en time senere. Der ble vi hentet av 2 busser som vi skulle disponere under hele turen. Fra Molde lufthavn ble vi tatt til Nesjestranda der vi med hurtigbåt ble satt over til Veøy i Romsdalsfjorden.

På Veøya ble vi delt inn i to grupper og guidet av professor Brit Solli, som tok oss med inn i arkeologien og konservator Terje Thingvoll som fortalte oss om den nyere historien, husene og kirken. Vi fikk vite at Veøya ble fredet som første landskapsvernområde i 1970. Formålet med det var å bevare et historisk kulturlandskap med et egenartet naturmiljø omkring gamle Veøy fylkeskirke. Øya hadde sitt aktivitetshøydepunkt på 1100–1200-tallet. Snorre Sturlassons Heimskringla omtaler Veøy som en by. Den er også nevnt i Magnus Erlingssons saga og Baglersagaen. Veøya lå sentralt til ved utløpet av fire fjordmunninger i en tid da båten var viktigste framkomstmiddel. Arkeologiske funn fra 1995 viser at det har vært et gammelt kaianlegg her i vikingtiden. Kulturlagene, som også er identifisert med georadar, viser at det har vært tre kirker på stedet, en steinkirke og to trekirker med kirkegårder rundt. Utenfor kirkegårdsmurene har det vært bygårder. Det er påvist kristne graver ved funn av skjelett og kistebunner fra 900-tallet, noe som kan tyde på at det har vært en kristen bosetning på kaupangen på Veøy så tidlig. Vi vandret omkring mens Brit Solli fortalte om ulike funn etter graving og søk med magnetometer; smietufter, grovsmier og fin-smier og naust for leidangsskip, foruten bygårdene.

Den stående kirken på Veøya, en langkirke i stein, ble påbegynt på midten av 1100-tallet og antas å ha stått ferdig 1200. I kilder fra 1300-tallet er den omtalt som Peterskirken. Mange adelsslekter hadde sine gårder her, og Veøy var et stort og rikt sogn, dit man dro for å betale skatt. Etter Svartedauden er det ganske slutt med denne formen for aktivitet, og det var bare presten og hans husmann igjen. Kirken er ombygget flere ganger; den største forandringen har skjedd med reformasjonen. Den nåværende innredningen er for det meste fra 1600- og noe fra 1800-tallet. Kirken ble formelt nedlagt som sognekirke i 1907. Dagens prestegård ble oppført 1905. Hovedbygningen består av to laftede tømmerhus med stående panel i to etasjer.

Lunsjen inntok vi på prestegårdslåven denne dagen. På kvelden var det middag på Quality Hotel Alexandra i Molde, hvor vi bodde første natten.

Fredag 30. mai

Vi forlot Molde med buss kl. 09:00 med fylkeskonservator Bjørn Ringstad, som guidet oss hele dagen gjennom. Han fortalte litt om «rosenes by» Molde og nyere tids kulturminner fra krigens tid, som vi passerte på veien. Bussen tok en rundtur gjennom fiskeværet Bud, et idyllisk fiskevær fra tidlig middelalder. Videre tok bussen oss gjennom fiskerbøndenes landskap, bøndene med en fot i fisket og den annen i landbruket. Vi ankom Malefeten på Hustad og stanser her for å se et strandgravfelt fra jernalderen som har vært i bruk fra 400–900-tallet. Hustad var kongsgård i området på 1100-tallet. Strandgravfeltet er beskrevet på 1700- og 1800-tallet. Funn fra yngre jernalder er bl.a. spydspisser, økser og glassperler. Funn av nagler tyder på at det også har vært båtbegravelser. Her var det tidligere registrert 70 røyser; nå er det bare 30 igjen. Statens veivesen og Hustad leir har i stor grad stått for raseringen.

Fylkeskonservatoren guidet oss igjennom miljøet langs Atlanterhavsvegen til Averøy. På Geitøya ble vi hentet med båt over til det gamle handelsstedet Håholmen der det har vært produksjon og eksport av klippfisk. Arbeidet med klippfisken var stort sett kvinnes arbeid.

1. Veøy-kaupangen. 2. I vikingskipskopi til Håholmen. 3. Kvernes stavkirke. 4. Søbstad helleristningsfelt. 5. Interiøret i Tingvoll kirke. 6. Klippfiskmuseet i Kristiansund. Foto: Egil Mikkelsen.

Her holdt Ragnar Thorseth til, og i Saga Siglar-hallen fikk vi se en film om eventyrerens reiser med selvbyggete vikingskip. Lunsjen denne dagen var fiskesuppe som vi inntok i restaurantlokalene på Håholmen.

Tilbake på fastlandet fikk vi om bord i bussen Else Marie Bae fra den lokale Fortidsminneforeningen, som fortalte oss om Averøya mens vi kjørte på innsiden av øya til Kvernes stavkirke. I området finnes en rik samling boplasser, med funn fra 9000–10 000 år tilbake i tid, fra Fosnakulturen. Kvernes stikker ut på østsiden av Averøya her på Nordmøre, og her har det vært hov eller tingsted. Kvernes stavkirke er av Møretypen; den er lang og smal med rødmalt vestlandspanel, støttet opp med utvendige skråstøtter på tre sider. Man regner at kirken er fra 1300-tallet, koret er i lafteteknikk og er kommet til senere. På 1630-tallet ble den ombygget. Det ble satt inn vinduer, og kirken ble dekorert innvendig med akanthusornamentikk. Selve altertavlen er datert til 1690-årene og har et alterskap fra senmiddelalderen, som rommer «Anna selv tredje», Anna, Marias mor, med Maria og Jesusbarnet. Kirken har gjennom tidene vært utsatt for stormkast som har forårsaket ødeleggelse, men ikke større enn at den har kunnet jekkes på plass.

Etter Kvernes besøkte vi Søbstad helleristningsfelt, som inneholder 17 symboler, med hvalfigurer som hovedmotiv, samt en svømmefugl. Ristningsfeltet ble oppdaget for 30 år siden. Disse hvalfigurene ligger mellom 12 og 16 m over dagens havnivå og er hugget før jordbrukskulturen fikk fotfeste her i slutten av yngre steinalder.

På veien til Kristiansund fortalte Bjørn Ringstad oss om Bremsneshola på Bremsnes der det har vært gjort rike boplassfunn fra steinalderen. Dette fikk vi dessverre ikke tid til å ta nærmere i øyesyn. I Kristiansund tok vi inn for to netter på Quality Hotel Grand, hvor vi også spiste middag.

Lørdag 31. mai

På morgenen tok bussen oss fra Kristiansund over øya Tustna med to fergeturer til Edøya, som er en liten øy innenfor Smøla. Lokallhistoriker Per Halse guidet oss i Edøya gamle kirke, som er oppført i mur i år 1190. Det er en liten middelaldersk kirke med rektangulært skip og et smalere og lavere kor, litt skjevt plassert i forhold til skipet – gavelparti og tak er bygget i tre. Kirken brant i 1887 og ble restaurert fra ruin i 1947. På Edøya er det sandjord, og arkeologiske funn viser at det har vært drevet jordbruk her i yngre steinalder. En stokk fra Kr.f., fra et myrfunn, viser at det har vært skog her den gangen. Befolkningen i denne tiden har hatt gode handelskontakter både mot nord og sør. Arkeologer har gjort et funn av en stjerneformet steinsetting med tre armer. Anlegget lå under vanlig pløedybde og er godt bevart. Nøyaktig datering forekommer ikke, men lignende funn her i landet skriver seg fra ca. 200 år etter Kristi fødsel, mens de yngste steinsettingene av denne typen er fra vikingtid. Arkeologer med kjennskap til disse anleggene har antydnet at steinsettingene symboliserer Yggdrasil, verdenstreet. De er alle plassert der høvdingen bodde.

Vi tok bussen videre til Kuleid der bonden på gården fortalte om Kulisteinen. Runeinnskriften på denne steinen dateres til tidlig 1000-tallet. Den betegnes som «Norges dåpsattest» fordi det er et av de tidligste vitnesbyrd om kristendommens tilstedeværelse i Norge. Innskriften inneholder dessuten det eldste eksemplet vi kjenner, at navnet «Norge» er brukt på norsk jord. Kulisteinen har antagelig vært reist ved en bro etter år 950. Runeinnskriften kan ha vært laget av en tospråklig misjonær med angelsaksisk preg, knyttet til kristningskongene. De er skrevet med det yngre runealfabetet. Steinen vi så er en kopi fra 1997. Den

originale Kulisteinen finnes utstilt i Vitenskapsmuseet i Trondheim. Vi hadde lunsj på Guri-senteret ved fergeleie til Edøya.

Etter lunsjen tok bussene oss til fiskeværret Veiholmen ytterst ut mot havet på Smøla. Der fikk vi en kort stopp for å se oss omkring på det vakre stedet. På veien tilbake til Kristiansund hadde vi en stopp ved Vollvatnet på Nordlandet i Kristiansund som er et kunstig vannreservoar der det er gjort funn av steinalderboplasser fra Fosnakulturen. Disse har en gang ligget på små øyer i havet. Middagen ble inntatt på Smia restaurant i Kristiansund.

Søndag 1. juni

Det var utsjekking fra hotellet, og så buss til Tingvoll kirke, også kalt «Nordmørsdomen». Dette er en steinkirke i romansk stil fra ca. 1180. Det var en kostbar kirke da den ble bygget, med marmor rundt vinduene og tak med vossaskifer. Veggene i kirkerommet hadde et gangsystem inne i murene som ble grundig inspisert av enkelte i gruppen vår. Det nåværende interiøret stammer i hovedsak fra 1600-tallet.

Etter besøket i kirken tok bussene oss til hellemaleriene på Honnhammeren. Disse var vanskelig tilgjengelige, både for bussene som måtte ta seg fram på en ytterst uveisom grusvei, og siden for oss som måtte ta oss fram til fots på en bratt og ulendt sti. Hellemaleriene består av laks malt på en loddrett fjellvegg som luter utover slik at dråpefallet er utenfor selve malingen, noe som gjør at de er blitt godt bevart. For 5000–6000 år siden ble fire laksefigurer malt med jernoksid i fjellet ved den beste fiskeplassen for fangst av laks, som er på vei opp mot Driva; kanskje for å sørge for god fiskelykke.

På Klippfiskmuseet, tilbake i Kristiansund, fikk vi innblikk i den gamle klippfiskproduksjonen. Klippfisken har hatt stor betydning for utviklingen av Kristiansund som by. Det bragte folk nærmere resten av verden gjennom handelen og formet samfunnet i mer enn 200 år, gjennom hele 1700- og 1800-tallet. Klippfisken ble konservert gjennom salting og tørking på nakne berget. I Kristiansund fantes bergene, gunstig klima med sol og vind og tilgjengelige arbeidsfolk. Det var et tungt og vått arbeid basert nærmest på et føydalsystem. Med framveksten av velferdsstaten, gikk den gamle driftsmåten til grunne. Vi fikk servert deilig bacalao til lunsj, i den gamle klippfiskbrygga.

Bussene tok oss fra Kristiansund til Rastakalv der lokalhistoriker Bodil Røeggen viste og fortalte om slaget og slagstedet der Håkon den gode seiret over Eirikssonene. På vei mot Molde lufthavn hadde vi et stopp ved Ikorneset, en fornminnepark med en rekke små og store kystgravrøysen fra eldre jernalderen og vikingtid. Flyavgang fra Molde lufthavn kl. 21:05, med ankomst Gardermoen kl. 22:00.

Referat: Susanna Thommessen – styremedlem

Regnskap for perioden 2014

Balanse pr. 31.12.2014

EIENDELER

DnB NOR 7001.06.00365	136 395	
DnB NOR 7056.66.15191	782 323	
DnB NOR 5084.05.24075	0	
Skagen Global	239 758	
Holberg Norden	162 115	
Utestående – abonnenter	14 280	
Til gode annonseinntekter	2 500	
Sum eiendeler	1 337 371	

GJELD OG EGENKAPITAL

Skyldige feriepenger	14 793	
Avsetning oppgradering hjemmeside	20 000	
Annen kortsiktig gjeld	10 100	
Skyldige trykkekostnader Viking	79 382	
Innbetalt depositum Russland	135 000	

Arkeologisk Fond 2014:

Pr. 1.1.14	104 316	
- utbetalt i 2014	0	
+ renter 2014	2 033	106 349

Kapitalkonto:

Pr. 1.12.14	886 303	
Overskudd	85 444	971 747

Sum gjeld og egenkapital 1 337 371

Resultatregnskap 2014

Inntekter:

Medlemskontingent	178 785
Salg av Viking	46 343
Overskudd arrangementer	117 319
Annonseinntekter	15 000
Renteinntekter	17 272
Kursoppgang Holberg Norden	13 363
Kursoppgang Skagen Global	32 788
Sum inntekter	420 870

Utgifter:

Lønninger	– 187 101
Arbeidsgiveravgift	– 28 122
Diverse utgifter/gaver	– 1 374
Datakostnader/vedlikeholdsavtaler	– 13 548
Trykking Viking	– 79 382
Kontorrekvisita, porto, telefon	– 17 374
Annonser Nicolay	– 3 300
Bankomkostninger	– 5 225
Sum utgifter	– 335 426

Årets overskudd	85 444
------------------------	---------------

© 2015 Kulturhistorisk museum. Foto: James E. Knirk. Lisens CC BY-SA.4.0
<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.no>

«Nå er det et svare leven her»

Det avbildede storfebeinet fremkom på en vertshustomt på Bryggen i Bergen og har innskriften «nuerskøramykyl», en tekst som kan oversettes til «nå er det et svare leven her». Funnet er tidfestet til omkring år 1200.

Runologen Aslak Liestøl ga i 1964 en levende skildring av hvordan denne teksten kan ha blitt risset ned på et suppebein i lyset fra en tranlampe en kveld i en støyfull ølstue. På funnet står det også en annen liten og vanskelig tolkbar tekst. Kanskje det er svaret fra en svirebror?

G.O. JOHNSEN A.S

Tschudi Shipping

- følger med i tiden

		Nyere tid	2015
		Middelalder	1537
	Yngre jernalder	Vikingetid	1050
		Merovingertid	800
	Eldre jernalder	Folkevandringstid	600
		Romertid	400
		Før-romersk jernalder (Keltertid)	Kr. f.
		Yngre bronsealder	500 f.Kr.
		Eldre bronsealder	1000 f.Kr.
		Yngre steinalder	1800 f.Kr.
		Eldre steinalder	3800 f.Kr.
			8000 f. Kr.

